

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૧૭૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૬ ભૂત (૨૨/૨૦)

વિષય ૬ : ૩

અદ્ભુત લૂટારો.

ભાગ ૧ લો-૨ જો.

[સચિત્ર સામાજિક નવલકથા.]

લેખક,

ચંદુલાલ જેઠાલાલ બ્યાસ.

વિરમગામ નિવાસી.

પ્રકાશક,

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ.

વડવાણ સીટી.

સેલ એજન્ટ,

અંબાલાલ ડી. શુક્લ-બુકસેલર.

વડવાણ કેમ્પ.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૩.

प्रथमवृत्ति.

सन् १९२०.

[ग्रन्थस्वाभिव्यक्त्या सर्वाधिकार प्रकाशकने स्वाधीन.]

ग्रन्थस्य विधापः
अमेरिका
ग्रन्थाती शैलीरार्थ-संग्रह

“ दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रव कारणम् ।
उपोषितस्य व्याघ्रस्य पारणं पशु मारणम् ॥ ”

“ असंग संग दोषेण सत्याश्च मति विव्रमः । ”

‘वसंत’ प्रिन्टींग प्रेसभां श्रीमन्मल्ल धर्मरत्नार्जुन छापः
श्रीश्रीश्री, पानकुर नाका-अमरावाटः

પ્રકાશકનું નિવેદન.

આ નવીન નવલકથા વિવેકી અને મુચતુર વાચકવૃન્દ સન્મુખ આદર કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. વિશેષ આનંદ એટલા માટે થાય છે કે જે જમાનો અત્યારે પ્રવર્તિ રહ્યો છે તે જમાનામાં આલતાં ઈંગ્લેન્ડ, યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને શરીરે બદમાશીને આ નવલકથાના વસ્તુકારા રજુ કરવામાં આવેલ છે. એથી હું આશા રાખું છું કે આવા પુસ્તકથી વાચનથી જનસમાજ દુષ્ટ મનુષ્યોના પ્રપંચપાશમાં સપડાતો બચી જશે. વિશેષ નહિ તો અનેક પ્રકારના ચિત્ર વિચિત્ર મનુષ્યોના સહવાસમાં આવનારને આ નવલકથા માર્ગ-દર્શક થયે સિવાય રહેશે નહિ.

આ પુસ્તકમાં વિશેષ ચિત્રો આપવાનો પ્રયત્ન હતો. પરંતુ તેને જલ્દીથી પ્રકટ કરવાની માહફાની માગણી થવાથી, ચિત્રો તૈયાર કરાવી, તેના બ્લોક કરાવવામાં અને તે છાપવામાં વધુ સમય જતો હોવાને લીધે માત્ર ચાર ચિત્રો તૈયાર કરાવી શક્યાં છે. તેની બીજી આવૃત્તિ વખતે એ ઉણપને દૂર કરી શકાશે. આ પુસ્તક ધાર્યા કરતાં મોટું બનાવ્યું. પ્રથમ તેને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવાની ધારણા હતી. પરંતુ એમ કરવાથી જુદાં જુદાં પુસ્તકો ત્રીધે કીંમત વધી બીજા તેમ હોવાથી બન્ને ભાગ એકત્ર પાંચવામાં આવ્યા છે. એથી પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં તેનું મૂલ્ય ઓછું રાખી શકાયું છે.

છેવટે સુત્ર વાચકને મારી વિનંતિ છે કે તેમણે અત્યારસુધી મારા પ્રયત્નને જે ઉત્તેજન આપેલું છે. તેનું જ ઉત્તેજન ભવિષ્યમાં પણ તેઓ આપતા રહેશે અને તેમના કરકમળમાં ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો સમર્પવાનું બળ મને પ્રાપ્ત કરાવશે.

તા. ૧૩-૧૨-૧૯૨૦.

મં. ૧૬૭૭ માગસર સુદી ૩ સોમવાર.
બકવાળુ-સીદી.

પુ. જાણસાલ ભગવાન પારેખ.

પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથા અંગ્રેજી નવલકથાકાર જેનોલ્ડઝની એક કૃતિનું અનુકરણ છે. એ લેખકની કેટલીક નવલકથાઓ ઉપદેશનુય અને મનનીય હોઈ, તેનું અનુકરણ અન્ય ભાષાઓમાં થાય એ ઇષ્ટ છે. એથી જ્યારે મેં ‘અમલકારિક ગુફા’ લખી તેજ વખતે એ લેખકની અન્ય ઉત્તમ નવલકથાનો અનુવાદ ગુર્જર ભાષામાં કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એ સંકલ્પ આજે સિદ્ધ થાય છે; અને મને આશા છે કે મારી આ કૃતિ ‘અમલકારિક ગુફા’ કરતાં પણ સવિશેષ આદરને પાત્ર નિવડ્યા મિત્રાય ગહેશે નહિ.

જગતમાં ન્યાય અને અન્યાય, સત્ય અને અસત્ય, પુન્ય અને પાપ, નીતિ અને અનીતિ, દયા અને ક્રૂરતા, એ રીતે પરસ્પર વિરોધી ગુણો સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમાં અન્યાયી, અસત્યવાદી, પાપી, અનીતિમાન, ક્રૂર મનુષ્યો પ્રારંભમાં પોતાનાં દુષ્કૃત્યોમાં સકળતા મેળવતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ‘અંતે સત્યનો જય છે’ એ મૂત્રની કલ્પના તેમને નથી હોતી. જ્યારે તેમનાં પાપનો ઘેડા ભરાય છે, જ્યારે તેમનાં નીચ કૃત્યોનો ઢગ મોટો ઢુંગર જેવડો પતી જાય છે ત્યારે જ તેમને પોતાનાં અપકૃત્યોનો, પોતાની રિથતિનો ખ્યાલ આવે છે; અને પોતે કરેલાં અનેક પાપોનો તેમને પ્રશ્નાત્તાપ થાય છે. કેટલાક એવા પણ નીચતાની દદને ઝાળંગી ગયેલા હોય છે કે તેમને પોતાનાં કૃત્યોમાં પાપની કલ્પના પણ હોતી નથી. તો પછી તેમની પાસેથી પ્રશ્નાત્તાપની આશા તો કેવી રીતે ગળી શકાય ?

આ નવલકથામાં પાપાત્માઓ પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવાને અર્થે કેવાં દુષ્કૃત્યો કરે છે અને અનેક જળપ્રપંચોમાં સજ્જનોને ફસાવી તેમનો સર્વ નાશ કરે છે, એ વસ્તુસ્થિતિનો ચિતાર આપવામાં આવેલો છે; તથા ‘અંતે ધર્મનો જય છે’ એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલું છે.

આવી નવલકથાઓ પોતે જ પ્રસ્તાવનારૂપ હોય, તેને લાંબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી. આજથી વર્ષો વર્ષ પૂર્વે ‘રેનોલ્ડઝ’ ની આ કૃતિનું ગુજરાતી ભાષાંતર દ્રામ પારસી લેખકને લાથે થયેલું મારા જોવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ એ પુસ્તક અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. તેમ જ ભાષાંતરકારે મૂળ વસ્તુને અત્યંત ટુંકાવી દીધેલું છે; જ્યારે મેં મૂળ યુરોપીય સ્થળ અને પાત્રોને સ્થાને આપણા દેશનાં સ્થળ તથા પાત્રોની કલ્પના કરી છે તથા તેને અંગે કરેલો જોષ્ઠતા આવશ્યક ફેરફાર પણ કરેલો છે. તે ગુજરાતી વાચકોની રૂચીને વિશેષ અનુકૂળ થશે એમ હું ધારું છું.

છેવટ પરમ કૃપાળુ પાપાત્માના ચરણમાં મારી પ્રાર્થના છે કે જે લેખનવ્યવસાયને મેં માફ જીવન અર્પણ કર્યું છે, તે વ્યવસાયમાં યશ પ્રાપ્ત કરવાનું તથા મારી માતૃભાષાના સાહિત્યની સેવા કરવાનું પણ મને પ્રાપ્ત કરાવશો.

તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૦.

સંવત ૧૯૭૭ માગશર સુદ ૨ રવિવાર.
વઢવાણ સીટી.

ચંદુલાલ જોશીલાલ વ્યાસ.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ એ.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૧ હું	ક્યાલ લડી.	૧
૨ હું	અંદ્રનગરનો વ્યાપારી.	૧૮
૩ હું	માંધાતા પચિકાગ્રમ.	૩૨
૪ હું	સ્નેહસંમેલન.	૪૭
૫ હું	પદ્માવતીનું અંતઃપુર.	૫૧
૬ હું	એક નવીન ઓળખાણ.	૬૨
૭ હું	પ્રેમનો અંકુર.	૯૮
૮ હું	“ હું તમારા ઉપર પ્રેમ કરીશ ! ”	૭૧
૯ હું	ખૂન!	૮૧
૧૦ હું	વર્તમાનપત્ર અને નાટકશાળા.	૮૬
૧૧ હું	નોંધ-પોથી.	૯૩
૧૨ હું	અમાન.	૯૯
૧૩ હું	વજાને ત્યાં.	૧૦૩
૧૪ હું	સુંદરી.	૧૦૮
૧૫ હું	ઘોળનાલયનો બેદ.	૧૧૭
૧૬ હું	હિમ્મત અને સુંદરી.	૧૨૬
૧૭ હું	હિમ્મતનું ખીલું આલસ.	૧૩૨
૧૮ હું	રહસ્ય.	૧૪૩
૧૯ હું	નવીન ઘોળના.	૧૪૬
૨૦ હું	માનસિંગનું સૂર્યપુરમાં આગમન.	૧૫૨
૨૧ હું	સંકટમાં સપડાવેલી સુંદરી....	૧૫૮
૨૨ હું	નિશાચરેનું મંડળ....	૧૬૫
૨૩ હું	સુંદરીના માતામહ....	૧૭૦
૨૪ હું	સદાગળર.	૧૮૪
૨૫ હું	પોલિસ-મેઈમાં	૧૯૦
૨૬ હું	સૂર્યપુરની તુરંચ.	૧૯૭
૨૭ હું	હિમ્મતલાલ.	૨૦૦
૨૮ નં	ચિત્રાદ-નંદા.	૨૦૬

ભાગ ૨ નં.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૨૯ મું	કલાધર....	૨૧૯
૩૦ મું	પલાયન...	૨૨૫
૩૧ મું	સુખસાગર અને નાજર.	૨૩૧
૩૨ મું	કાલુ સરસ ?	૨૩૫
૩૩ મું	સુનંદા.	૨૪૪
૩૪ મું	લગ્નમાં વિદ્વન્.	૨૫૨
૩૫ મું	'ન-અહીંથી ચાલ્યો ન'.	૨૬૩
૩૬ મું	મામો અને લાલુજી.	૨૭૧
૩૭ મું	ચારગલીમાં.	૨૮૧
૩૮ મું	ચાટપટીયાનું પુનર્મિલન.	૨૮૮
૩૯ મું	પત્ર.	૨૯૬
૪૦ મું	બળમાં ફસી.	૩૦૮
૪૧ મું	પુનઃ વિદ્વન્.	૩૧૬
૪૨ મું	કૈલાસબાગ.	૩૨૩
૪૩ મું	એક સિખારી.	૩૩૩
૪૪ મું	આકસ્મિક મુલાકાત.	૩૪૨
૪૫ મું	પલાયન....	૩૪૮
૪૬ મું	સુમાનનું ખૂન.	૩૫૮
૪૭ મું	લક્ષ્મણમારલ.	૩૬૫
૪૮ મું	પત્ની.	૩૭૦
૪૯ મું	પ્રેમની પરાકાષ્ઠા.	૩૮૦
૫૦ મું	વિલક્ષણ યોગાયાગ....	૩૮૯
૫૧ મું	પ્રેમયજ્ઞમાં બળિદાન.	૪૦૧
૫૨ મું	પદ્માતાપ....	૪૦૬
૫૩ મું	ફાંસીની શિક્ષા.	૪૧૩
૫૪ મું	પુનઃ જલયાત્રા.	૪૧૮
૫૫ મું	મુંદરીનું શંકનિરસન.	૪૨૧
૫૬ મું	ક્ષમા ચીરવ્ય મૂષણમ્.	૪૩૪
૫૭ મું	ઉપસંહાર....	૪૪૧

વાંચવા લાયક નવીન નવલકથાઓ.

ચમત્કારિક ગુફા-ભાગ ૧ (ખીજી આવૃત્તિ) સચિત્ર ૨—૬	
ચમત્કારિક ગુફા-ભાગ ૨.	” ૨—૬
પંચાસરનો જ્યોતિષમરી. ભાગ ૧.	” ૨—૦
પંચાસરનો જ્યોતિષમરી. ભાગ ૨.	” ૩—૦
દક્ષિણનો વાઘ	” ૩—૦
પ્રેમની ખુમારી	” ૨—૮
અદ્ભુત લટારો ભાગ ૧-૨	” ૩—૮
આસામપર હક્કો (ખીજી આવૃત્તિ)	” ૧—૪
કામરૂદેશની કુટિલ કામિના (ત્રીજી આવૃત્તિ)	” ૧-૧૨
નોકરીનો ઉમેદવાર	” ૧—૪
ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર (ખીજી આવૃત્તિ)	” ૨—૦
મૂળરાજ સોલંકી	” ૨—૮
વિચિત્ર પ્રેમ પંખિણી	” ૨—૦
ન્યાયના ખૂનમાં નીતિ	” ૨—૦
દાનવ નદિ પહો દેવ !	” ૭૫૫ છે
વિભાવતી વનિતા વિક્રમ !	” ”
સૌંદર્ય-જ્વાળા ભાગ ૧.	૧—૮
સૌંદર્ય-જ્વાળા ભાગ ૨,	૧-૧૨
નવદંપતીને શિખામણ (વિજ્ઞાન વિષયક)	૨—૦

પુનઃલાલ ભગવાન પારેખ.

સારાં અનો સસ્તાં પુસ્તકો વેચનાર.

વલ્લભ સ્વીટી.

અદ્ભુત લૂટારો.

પ્રકરણ ૧ લું.

ટપાલ લૂટી.

સૂર્યપૂર અને અંદ્રનગર એ બે શહેરો વચ્ચે આશરે સોએક માઈલનું અંતર હશે. આપણી નવલકથાનો પ્રારંભ આજથી ચાલીએક વર્ષ પર થાય છે. તે વખતે સર્વત્ર રેલ્વેની સગવડ નહતી. સૂર્યપૂરથી રેલ્વે ટ્રેનમાં બેસીને શામળગઢ સ્ટેશન જવાનું અને ત્યાંથી અંદ્રનગર સુધી ત્રીસ માઈલનો પગરસ્તો હતો. શામળગઢથી અંદ્રનગર સુધી બેલગાડીઓ અને ધોડાના ટપા હતા. ટપાલ પણુઃધોડાના ટપા મારફતે જ જતી હતી. આ બન્ને શહેરો મોટાં અને વ્યાપારી હોવાથી તેમની વચ્ચે વ્યાપાર સારો ચાલતો હતો. એ બન્ને દેશી રાજ્યો હોવાથી એક બીજા રાજ્યના કાયદાકાનુનમાં કેટલોક ફેરફાર હતો.

સૂર્યપૂર અંદ્રનગરની દક્ષિણે હતું. શામળગઢની આસપાસ ઝાડી પુષ્કળ હતી; અને તેની આસપાસમાં અરેક કેસ સુધીમાં

વસતિ ગિલકુલ નદિ હોવાને લીધે ત્યાં ચાર-ચુટારાનો ભય પણ વિશેષ હતો.

પ્રાતઃકાળ થયો હતો, સૂર્યદેવ હમણા જ ઉદયાચળ પર પધાર્યા હતા. તેમના પ્રકાશથી રાત્રીનો અંધકાર પલાયન થતો જતો હતો. પરંતુ હજી સુધી શામળગઢના હાટકેશ્વર મહાદેવના મંદિરના ઉચ્ચ શિખર ઉપર અને તે ગામની આસપાસનાં ગગનચુંગિત વૃક્ષો ઉપર ધૂમસ સપાટાથી પડતી હોવાને લીધે મહરસમિ સૂર્યદેવનાં કિરણોને ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરવો પડતો હતો.

આવા પ્રાતઃકાળે ચોતરફ પ્રસરી રહેલી શાંતતામાં વિદ્ય નાઅનાર્દ કારણ એકાએક ઉપસ્થિત થયું. શામળગઢનો દરવાજો ખૂલ્યો, અને તેમાંથી એક થોડાનો ટપો પસાર થતાં તેનાં પૈડાનો અને થોડાના ડાંગલાનો અવાજ મંલખાવા લાગ્યો. થોડા જ સમયમાં ગામની આસપાસની ધૂમસને ઓળંગીને તે ગાડી અંદ્રનગર તરફ જતા રાજમાર્ગે તરફ વળી.

તે ગાડીની અંદર ટપાકનો હલકારો અને એક પ્રવાસી એ એ જણા હતા. પ્રવાસી તરૂણ વીશ-પાવીશ વર્ષની ઉમરનો હતો. તેણે શરીરે લાંબો લીલો કાશ્મીરીનો ગરમ ડગલો ધારણ કર્યો હતો, અને પ્રાતઃકાળની ઠંડીનો ત્રાસસહન કરવો ન પડે તે માટે કાન ઢંકાઈ રહે તે પ્રમાણે મરતકે ફેટો ગાંધેલો હતો. તેના ડગલાના અંદરના છાતી પાસેના ખીસામાં એક સોનાનું ઘડીયાળ હતું. એ ઘડીયાળમાં પરાવેલી સોનાની સાંકળીને તેણે ગળામાં ધારણ કરી હતી. અવારનવાર તે ખીસામાંથી ઘડીયાળ કાઢીને જોતો હતો. તેનો અત્યારનો પોશાક વિચિત્ર હતો. તદ્દપિ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી તે અત્યંત સખ્ય અને સુશિક્ષિત હોય એમ લાગતું હતું.

“આપણે ગંભીરીયે જઈને નાસ્તો કરીશું, એમ તમારું કહેવું છે ને?” એ તરૂણ પ્રવાસીએ પોતાની પાસે એકલા ટપાલના હલકારાને પ્રશ્ન કર્યો: “આપણે એ ગામમાં કેટલા વાગે જઈ પહોંચીશું?”

“ને રસ્તામાં કંઈ પણ સંકટ ઉપરિથત ન થાય તો આશરે સ્લાડ સાત-આઠ વાગતાં ત્યાં પહોંચી જઈશું.” હલકારાએ જવાબ આપ્યો.

“સંકટ!” પેલા તરૂણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો: “ગાડી ઉલટી થઈ ગય કિંવા તેની કમાન તુટી જાય, એવું તો મને લાગતું નથી. આપો ચાર-ચારા વિષે કહેતા હો તો—”

“હિં: ! ચાર-ચારાનો તો સવાલ જ નથી.” હલકારે તુચ્છતા પૂર્વકે બોલ્યો: “છેલ્લાં વાંશ વર્ષોમાં ચારેએ આ રસ્તા ઉપર એક વખત પણ ટપાલગાડી પર હલો કર્યો હોય એવું મારા જાણવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. શામળગઢથી દક્ષિણ તરફ જતી ટપાલગાડીઓ પર દોઢ દોઢ વાર લૂટ થાય છે ખરી, પરંતુ ઉત્તર તરફ એ બીતિ જરી પણ નથી, એમ કહેવામાં હરકત નથી.”

“તમે ઘણાં વર્ષોથી હલકારાનું કામ કરતા લાગો છો?”

“હા, આજ આઠેક વર્ષ થયાં હું નોકરીમાં દાખલ થયો છું અને શામળગઢથી ચંદ્રનગર તથા ચંદ્રનગરથી શામળગઢ ટપાલ લઈ જઈ-જાવું છું. અહીં એક રીતે મને સુખ છે. મારે પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી પડતી નથી.”

એમ કહીને હલકારાએ ચક્ષમ કાઢી અને તેમાં તંબાકુ ભરીને સળગાવી. કેટલોક સમય તે સ્તબ્ધપણે ધૂમ્રપાનનું આસ્વાદન લેતા

મુખમાંથી ધૂમાડાના ગોટ કાઢવા લાગ્યો.

ગાડીવાન પોતાના ચાખખાનો બરેબર ઉપયોગ કરતો હતો અને રસ્તો પણ સપાટ તથા ખાડાઝેવા વગરનો હોવાથી ગાડી ઝપાટાબંધ માર્ગ કાપતી હતી. આશરે પાંચ-સાત મીનિટમાં ગાડી એક ધીચ જાડી પાસે આવી પહોંચી. એ વખત અંદર બેઠેલા તરુણના કાન ઉપર પીસ્તોલનો અવાજ આવ્યો. એ અવાજ સાંભળતાં જ તે ચમકી ગયો. પેલા હલકારાના હાથમાંથી પણ ચલમ નીચે પડી ગઈ. તે જ ક્ષણે બહાર બેઠેલો ગાડીવાન ધડાક લઈને જમીન ઉપર પડ્યો. તેના જમણા ખભામાં ગોળી પેસી ગઈ હતી. તે જમીન ઉપર પડવાથી, પોતાનો માર્ગદર્શક નહિવત્ બન્યો છે એ જાણીને ઘોડા પણ ચંભી ગયા !

“ છેવટે લૂટારા મળ્યા ખરા ! ” પેલો હલકારો બોલ્યો; અને ગાડીની અંદર લટકતા એક પાકાટમાંથી બે પીસ્તોલો કાઢીને તેમાંથી એક તેણે પોતાના સોળતીને આપતાં કહ્યું : “ હરકત નહિ; આપણે તેમની ખબર લઈ શકાશું—લેવી જ નેમ છે. ”

તેણે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ન ઉચ્ચાર્યા, એવામાં હાથમાં ખૂલી તલવાર લઈને બે માણસો જાડીમાંથી બહાર નિકળ્યા અને ગાડીમાં બેઠેલા માણસો ઉપર ધસી આવ્યા. હલકારાએ અને તરુણે પોતાની પાસેની પિસ્તોલોના બહાર કર્યા, પરંતુ તેનો કશો પણ ઉપયોગ થયો નહિ, પોતાના માથા ઉપર આવેલી તલવારને પકડવાને માટે હલકારાએ હાથ ઉંચા કર્યા; પણ પેલા બે લૂટારામાંના એક ખીસામાંથી પીસ્તોલ કાઢી અને બેરથી હલકારાના માથામાં મારી પીસ્તોલના આઘાતથી આવેલી ચકરીને લીધે હલકારો નિઃશ્વેષ બનીને પડી ગયો.

પેલા તરણુ પ્રવાસી પાસે સ્વમંરક્ષણને માટે કશું પણ સાધન ન હતું, તેમાં પણ અંગ ઉપર ધારણ કરેલા લાંબા ડગલાને લીધે તે સ્ફુર્તિપૂર્વક હીલચાલ પણ કરી શકતો નહતો. તથાપિ તેણે પોતાનાથી બની શકતી મહેનત કરી; પરંતુ છેવટે તેના લાથ પગ બાંધીને લટારાએ તેને ગાડી નીચે આણ્યો અને ગાડીના એક પૈડા સાથે તેને બાંધી દીધો. ત્યાર પછી તેમણે ગાડીમાં જે ટપાલનો કાથળો હતો તે તોડ્યો અને તેમાંની કીમતી ચીજો લટવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ પ્રમાણે તેઓ પોતાના ઈષ્ટ કૃત્યમાં ગુંથાયા હતા તે દરમિયાન પેલા તરણુ પ્રવાસીને તેમના ચહેરા બરાબર રીતે નિરખવાની મંધિ પ્રાપ્ત થઈ.

એ એ લટારા માંહેનો જે મુખ્ય હતો તેનું વય આશરે ચાલીશ વર્ષનું હતું. તેણે માથા ઉપર એક જૂનો અને મેલો ફેટા બાંધેલો હતો. તે ફેટાની નીચે લટકતા કાળાભોર વાળ દૃષ્ટિએ પડતા હતા. તે વાળથી એક આંખ આચ્છાદિત થઈ ગઈ હતી, જ્યારે તેની બીજી આંખ પેલા પ્રવાસીની પેટીમાં ભરેલી મૂલ્યવાન જાણસો નિહાળીને હર્ષાતિરેકથી ચમકતી હતી. અઘાપિ તેના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ હતો. પરંતુ બલિયાર, મલસેવન અને ઉત્કટ મનોવિકારને લીધે તેના ચહેરા ઉપર પુષ્કળ અનિષ્ટ ફેરફાર થયો હતો. તેનો વર્ણ તેજસ્વી હતો, પરંતુ ઉમરના પ્રમાણમાં ચહેરા ઉપર શીકણ આવી ગયેલી દેખાતી હતી. તેનું મુખ ન્હાનું અને દંતપંક્તિ સુંદર હતી. ચ્હોં ઉપર બાંધેલી જુકાનીને લીધે તેની હાડપત્તી અને કપોળ પ્રદેશ દંકાયેલાં હતાં. શરીર પર તેણે એક પહેરણ અને તેના ઉપર રેશમી કબજો ધારણ કરેલાં હતાં. પહેરણ અગાઉ મૂલ્યવાન અને સ્વચ્છ હશે, પરંતુ અત્યારે તે તે જૂનું થઈ ગયું

હતું અને ફેટલેક રથજે ફાટેલું પણ હતું. રેશમી કપડાની સ્થિતિ પણ તેવી જ હતી. કપડા ઉપર કાળો અને શીકા પડી ગયેલો ફાટ ધારણ કરેલો હતો. ફાટનાં ઘટન તૂટી ગયેલાં હોવાથી તે ખૂલ્લોજ હતો. ફાટનો રંગ શીકો હોવાનાં બે કારણ હતાં. એક તો એ કે મળે તેનો રંગ શીકાશ પડતો કાળો હતો અને તેમાં પણ ધૂળ અને અને તમાકુના ધૂંઝના નિત્યના સંસર્ગથી પણ વિશેષ શીકાંશ આવી ગઈ હતી. તેની ચોરણી પણ કાળા રંગની હતી અને પગમાં ધારણ કરેલા ખૂટ મેલા તથા ખૂલતા પડી ગયેલા દેખાતા હતા. એકંદરે જોતાં આ વ્યક્તિ નીચ, ઉન્મત્ત અને કૂરપણાની પ્રતિમૂર્તિજ હતી. તેના તરફ જોતાં તિરસ્કારની સાથે હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું હતું. તે ઉંચાઈમાં મધ્યમ કદનો અને શરીરે બળવાન હતો.

તેનો સાથીદાર દેખાવે અશક્ત અને દુકાળીયા જેવો લાગતો હતો. જાણે યમદેવ સાથે લડીને પરાણે જીવનો હોય એવો તેના શરીરનો આંધો હતો. તેના પોષાકનો તેના શરીરસૌજ્ય સાથે અસંબંધ મેળ ખેડી ગયો હોય એમ લાગતું હતું. તેનો ફાટ કાળા રંગનો અને અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયેલો હતો. માથા ઉપર તેણે ટોપી ધારણ કરેલી હતી. તે ટોપીનો ઉપરનો ભાગ ફાટી ગયેલો હતો. પરંતુ ટોપીનો અને તેના માથાના વાળનો રંગ એક સરખો હોવાથી ટોપીનો ઉપરનો ફાટી ગયેલો ભાગ એકાએક દૃષ્ટિએ પડી શકે તેમ નહોતું. તેના ખૂટ વિચિત્ર પ્રકારના હતા. એક પગનો ખૂટ દોરી વાળો ન્યારે બીજા પગનો ચપ્પરવાળો હતો. બન્ને ખૂટમાંથી પગને ખૂલી હવા મળે એવા હેતુથી જાણે ઠેકઠેકાણે કાણાં પડેલાં હતાં ! તેના એક હાથમાં જાડી લાકડી અને બીજા હાથમાં ઉંચાડી તલવાર હતી. પરંતુ ગાડીમાંની મુલ્યવાન વસ્તુની તપાસ વેળાએ તેણે

તલવારનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. તેનું મ્હોં લાંબું, આંખો ઉડી પેસી ગયેલી, લમણા ખેરી થયેલા અને માલે ખાડા હતા. એકંદરે તેનો પોશાક તેના સાથીદાર કરનાં અતિ ઉતરતા પ્રકારનો નહતો, તથાપિ ટાપટીપના અભાવે તે અતિ નિકૃષ્ટ દેખાતો હતો. તે જો એકલો હોત તો આ પ્રમાણે ધાડ પાડવાનું સાદસ તેણે કદી પણ કર્યું હોત નહિ. માત્ર પોતાના સહચરનું ઉદારરણુ પોતાનાં નેત્રા સમક્ષ હોવાથી જ તે આ સાદસ કરવાને તત્પર બનેલો હતો, એમ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું. કેમકે પોતે આ ખરાબ કૃત્ય કરે છે, અને તે કૃત્ય કરતાં પકડાઈ જઈશ તો એવી નેના મનમાં ઉપસ્થિત થએલી ભીતિનો વિકાર તેના મ્હેરા પર સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવતો હતો. તેથી ઉલટું તેને સાથીદાર પોતાનું કૃત્ય હિમ્મત પૂરવેક અને એક તત્ત્વવેતાના જેવી શાંતિપૂર્વક કરતો હતો. ભીતિની તેના મનમાં કલ્પના જ નહતી, અને આ કૃત્યના પરિણામની તથા ઝંકટની તો તેને દરકાર પણ ન હતી !

“ ગુમાન ! ” લમણાં જે વ્યક્તિનું અમે પ્રથમ વર્ણન કરી ગયા તે બોલી : “ આ માણસ ઉપર તું નજર રાખ : એટલે હું ટપાલના કાચગાની વ્યવસ્થા કરી દઉં. ”

“ બહુ સાડ, ” પોતાના સાથીદારના હાથમાંથી જરઝવેરાત લેતો લેતો ગુમાન બોલ્યો : “ પણ આ ત્રણ જણાની વ્યવસ્થા કરવામાં તારો શો મત છે ? ”

“ અત્યારે તો તેઓ જેવી રિથતિમાં છે એવી ને એવી રિથતિમાં તેમને રહેવા દે એટલે થયું. ” માનસિંગે કહ્યું : “ ગાડી લાંકનારો માત્ર જખમી જ થયેલો છે, અને ટપાલનો લલકારો પણ મર્ચિશ્વર બની ગયો છે. એથી વિશેષ ત્રાસ તેને થયો લાગતા નથી.

મનુષ્યપ્રાણીના જીવિતના મંત્રપંથમાં મને ખરેખર લાગણી રહે છે; અને તેમાં પણ સંજ્ઞન મનુષ્યના પ્રાણ તો વિશેષ અમૂલ્ય હોય છે. ”

“ પણ તે કાંઈ અવાજ સાંભળ્યો કે નહિ ? ” ગુમાન એકદમ ગભરાઈને ગાડીમાંથી નીચે ફેલી પડ્યો અને ભયભીત થયો બોલ્યો.

“ અરે મૂર્ખા ! મેં આ મારી છીકણીની ડાબડી ખોલી તેનો અવાજ તારા સાંભળવામાં આવ્યો હશે. ” ડબીમાંથી છીકણીની ચપટી ભરીને માકમાં ખોસતાં માનસિંગે શાંતપણે કહ્યું : “ તું તે કેવો જિદ્દજી છે ! રહેજ અવાજ થાય કે તારાં ગાત્ર દીધાં ખની જાય છે ! વારૂ, હવે ચાલો આપણે અહીંથી રવાના થઈ જઈએ. આ ટપાલનો કેથળો હું મારી ખાંધ ઉપર ઉચકી લઉં છું. કદાચ થોડા સમયને માટે આવું મજૂરીનું કામ કરવું પડે તોપણ આપણા જેવા ગૃહસ્થોએ તેમાં શરમ માનવી જોઈએ નહિ. ”

“ હું પણ તૈયાર છું. પરંતુ તો પછી હવે દીલ કરવાનું કામનું નહિ. ” રસ્તાની બન્ને બાજુએ જોતો ગુમાન ભયભીતતાને લીધે થરથરતા અવાજે બોલ્યો.

“ પણ પ્રથમ જે ગૃહસ્થને આપણે ગાડીના પૈડા સાથે ખાંધેલ છે તેમની રજા આપણે લેવી જોઈએ. ” માનસિંગે કહ્યું, અને તે પેલા તરણુ પ્રવાસી તરફ વળીને બોલ્યો : “ મહેરબાન ! આવી રીતે અમે આપ સાહેબની માલમત્તાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે માટે અમને ક્ષમા કરજો. પણ તમે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો કે લૂટારા માનસિંગ અને ધાડપાડુ ગુમાન ઉપર આપનો મોટો ઉપકાર થયો છે અને તેમનો પ્રેમ પણ આપ મંપાદન કરી ચૂક્યા

છો. બહુ સાફ, રામ રામ ! ગુમાન ! સમ્યક્તાપૂર્વક વત્તવાથી આ જગ-
તમાં કોઈને પણ કદી નુકસાન થયું હોય એવું મારા જાણવામાં નથી.”

“નીચ મનુષ્યો !” પેલો તરૂણુ સ્વતઃ જ બોલ્યો : “હજી પણ
હું તમને તમારા દુષ્ટ કૃત્યનો બદલો આપી શકું તેમ છે !”

માનસિંગે એ તરૂણને નમન કર્યું. અને ગાડીવાન તથા હથ-
કારો મૃત્યુ પામ્યા નથી, એ વિષયમાં પોતાની ખાતરી કરી લીધા બાદ
તે પોતાના અધમ પરંતુ બિંદકણુ સોબતી સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે બન્ને છૂટારા પુનઃ ગાડીમાં દાખલ થયા, ઘોડાગાડી જ્યાંની
ત્યાં સ્થિર થઈને બેઠી હતી. તે સ્થળથી આશરે એ માઇલ ઉપર
આવેલા અરણ્ય તરફ આ બે જણા ત્વરિત ગતિએ જવા લાગ્યા.

“મને એક બાબત જો યાદ આવી હોત તો સાફ હતું.”
પોતાના સોબતી સાથે ન્હાસતાં ન્હાસતાં ગુમાન બોલ્યો :

“એ શી બાબત ?” માનસિંગે પ્રશ્ન કર્યો.

“ગાડી હાંકનારના પગમાં ખૂટ નવા ને નવા જ હતા. એ
લેવાનું હું વિસરી ગયો !” ગુમાને જવાબ આપ્યો.

“ગાંડા ! એ ખૂટ તે પહેર્યા હોત તો આટલા ઝપાટાથી તું
કેવી રીતે ચાલી શકત ?”

“હા, એ વાત પણ ખરી. પણ એવો વિચાર તો મને
આવ્યો જ નહિ ! અરે રામ ! રામ ! રામ !” ગુમાને સીસકાર
નાખતાં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“કેમ ? રામ નાંમનું સ્મરણુ શા માટે કરવું પડ્યું ?”

“આ કાદવ અને પાણીને લીધે મારા પગનાં આંગળાં ફરીને
એવાં અકાદ્ય ગયાં છે કે કાંઈ કહેવાની જ વાત નહિ !”
ગુમાને કહ્યું.

“ગુમાન ! તું આ પ્રમાણે કરીશ એ નહિ ચાલે. જો હવે ફરીથી એવી નિર્માલ્યતા બતાવી છે તો હું તારી પીઠ પર એટલા જોરથી ધબ્બો લગાવીશ કે એથી તારી ઇચ્છા કરતાં પણ વિશેષ ઉજ્જ્વળતા તારા શરીરમાં મંચાર કરવા લાગશે. તારે પણ તત્ત્વજ્ઞાની બનવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

“પેલો પોલિસ તો નહિ ?”

“કાણુ ? તત્ત્વજ્ઞાની એટલે પોલિસ ?”

“ના ના, પેલો સામે દેખાય છે તે પદાર્થ.” ગુમાને કંપના બવાજો ઉઠ્ઠાડી કાઢ્યો.

“મૂર્ખા ! તું દીવાનો તો બની ગયો નથીને ?”

“ત્યારે એ શું છે ?”

“અરે, એ તો આકડાનું ઝાડ છે.” માનસિંગે કહ્યું.

“ઓતારી ! આકડાનું ઝાડ ! દોસ્ત માનસિંગ ! હું તો એટલો બધો બહી ગયો હતો કે તેનું વર્ણન જ થઈ શકે તેમ નથી.”

માનસિંગે કહ્યું પણ બોલ્યો નહિ. એટલે ગુમાન પણ બોલતો બંધ થઈ ગયો અને બંને જણાએ ઘણું સ્થળે જઈ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી મૂંગા મૂંગા જ ચાલ્યા કર્યું. હવે માનસિંગ આગળ થયો અને ગાઢ અરણ્યમાં દાખલ થયો. આ બે લૂટારાના આકસ્મિક આગમનથી પક્ષીઓ ભયભીત બનીને પોતપોતાના સ્થળેથી પાંખો ફફડાવતાં આમ તેમ ઉડવા લાગ્યાં. સસલાંને ઝાડીમાંથી ન્હાસતાં સાંભળીને પોતાને પકડવાને પોલિસના માણસો આવતાં હોવા જોઈએ એમ ગુમાનને લાગ્યું. આશરે વીશેક મીનિટમાં અરણ્યના મધ્ય ભાગમાં આવેલી ખૂંટી જગ્યામાં આવી પહોંચ્યા. માનસિંગે પોતાની ખાંધ ઉપરનો કાથજો નીચે ઘાસ ઉપર નાંખ્યો અને તે કાથજાને અંદર

લીને જમીન પર બેસતો તે બોલ્યો: “ હજારની કૃપાથી હવે આપણે સંકટમાંથી પાર પડી ગયા. હવે આપણે આજે કેટલું કમાણું એ તપાસી જોઈએ. ”

“ અરેરે ! મારા બિચારા કાળજીની શી અવસ્થા થશે ? મારા પગના આંગળાં તો કંડીને લીધે તૂટી જવાની જ તૈયારી કરી રહ્યાં છે. ”

“ અરે તારાં આંગળાંનું રક્ષણ કરવાને માટે થોડા વખતમાંજ તું સુંદર અને નવા જૂટ લઈ શકીશ. ” માનસિંગે ઉત્તેજન આપ્યું.

“ હા, પણ ત્યાં સુધી મારાં આંગળાં કંડીના તંડાકાથી સુરક્ષિત રહે તોને ? ” ગુમાન રડતી સુરત કરતો બોલ્યો.

“ અરે મૂર્ખા ! ઉન્હાળામાં તે આંગળાં તૂટી પડે ખરાં કે ? ” માનસિંગે તિરસ્કારપૂર્ણ મુદ્રા પૂર્વક કહ્યું.

“ હં, આ ઉન્હાળાનો દિવસ છે એ તો હું બિલકુલ ભૂલી જ ગયો ! પણ આ તારાં હાથમાં શું છે ? ”

“ આ પત્રમાંથી મેં એક હજાર રૂપીઆની નોટ કાઢેલી છે. ” માનસિંગે શાંતપણે કહ્યું. હવે તેણે ટપાલનો કોથળો ખોલીને તેમાંથી પત્રો કાઢી એક પછી એક ફોડીને તપાસવાની શરૂઆત કરી હતી.

“ ત્યારે તો હવે જૂટ અને નાસ્તો લેવાનું રહેલાઈથી બતા શકશે. ” ગુમાન આનંદ પૂર્વક આંખો મચકાવતો બોલ્યો.

માનસિંગનું લીલાકા ફોડવાનું કામ ચાલુજ હતું. ઉપરનું કવર તે ગુમાનના હાથમાં આપતો અને પત્રની અંદરની હકીકત ઉપરજિપરથી વાંચીને નિરુપયોગી પત્રોને તે એક બાજુએ ફેંકી દેતો હતો. તે બોલ્યો: “ જો, સાંભળ, એક સ્ત્રીએ પોતાના સ્વભાવથી કંટાળીને

પરગામ ખાતે ચાલ્યા ગએલા પોતાના ધણી ઉપર કાગળ લખ્યો છે. તેમાં તે લખે છે કે ‘હવે હું તમને કહી પણ ત્રાસ આપીશ નહિ. માટે મહેરબાની કરીને એકદમ તમે ઘેર આવજો. તમારા વિના મને બિલકુલ ચેન પડતું નથી.’ પણ મને વિશ્વાસ પડતો નથી કે એ સ્ત્રી પોતાના ધન્યનને પાળે. આ બીજો કાગળ એક યુવાને પોતાના આપ ઉપર લખેલો છે અને એક સુદ્ધક આત્મમાં ખોટી સહી કર્યાનો ગુન્હો તે કબૂલ કરે છે. પરંતુ એ કાગળથી કશો લાભ થાય એમ નથી. જો આ ત્રીજો કાગળમાં શું લખ્યું છે ? એ પત્ર એક તરણે પોતાની પ્રિયતમા ઉપર લખ્યો છે. તેમાં પોતે આત્મહત્યા કરવાનો છે એમ દર્શાવવાની સાથે તે સ્ત્રીને પણ આત્મહત્યા કરવાનું સૂચન કર્યું છે. એ પણ નકામો. બીજો પત્ર પોતાના નસીબની પરીક્ષા કરવાને માટે સૂર્યપૂર ગયેલા એક ચારનો લાગે છે. તેના કવર ઉપર ચંદ્રનગરમાં ધાંચીની પોળમાં રહેનારા ઘોડાવાળા જમાલનું ઠેકાણું આપેલું છે. પત્રની અંદરની હકીકત ઉપરથી જમાલ આપણા જેવાને ઉપયોગી થઈ પડનાર પાછા મનુષ્યો માંહેનો છે એમ જણાય છે. હીક છે, આ પત્ર આપણે સાચવી રાખવો. ભવિષ્યમાં તેનું ઠેકાણું અને આ પત્ર આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે ખરાં. પણ આ બીજા પત્રમાંની હકીકત જરીક વિશેષ મહત્ત્વની લાગે છે. સૂર્યપુરના એક વ્યાપારીએ ચંદ્રનગરના બીજા એક મોટા વ્યાપારી ઉપર આ પત્ર લખેલો હોય એમ લાગે છે. આપણે એ પત્ર ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જોઈએ. જેનાથી આપણને લાભ થતો હોય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ ગુન્હો છે એમ કાઠનાથી પણ કહી શકાશે નહિ.”

ગુમાને પોતાના ગિદકણ હૃદયના અંધારમાં અને તેનાં ગરીબ

ગિયારાં પગનાં આંગળાંનાં સંબંધમાં કાંઈક પટપટારો કર્યો. પરંતુ તેના એ પટપટારા તરફ માનસિંગે સ્હેજ પાણુ લક્ષ નહિ આપવાથી તે માનસિંગ પેલો પત્ર વાંચતો હતો એ લક્ષ દઈને સાંભળવા લાગ્યો.

“ સૂર્યપુર, ઝવેરી બજાર.

“ શેઠજીશ્રીની સેવામાં:—

“ વિશેષ વિનંતિ કે આપના લખવા મુજબ હિસાબનો આંકડો અને હુંડીઓ અમે મોકલી આપી છે. પરંતુ આપની અમારી દુકાનના ભાગીદારની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત થાય અને એકબીજાની પરસ્પર પિછાન થાય એ આપણને બન્નેને વિશેષ હિતાવલ હોવાથી અમારા ભાગીદાર રાજેશ્રી લક્ષ્મીદાસ શેઠને આપની મુલાકાતે મોકલવાનો વિચાર રાખ્યો છે. તો લક્ષ્મીદાસ શેઠ અંદ્રનગરમાં રહે તે દરમિયાન આપના ઉપર ગમે તેટલી હુંડીઓ લખે તો તે આપ વિના હરકતે સ્વીકારશે એવી અમારી આપને વિનંતિ છે. વળી આ મુલાકાતનો ઉપયોગ આપણી દુકાનો વચ્ચેની લેણદેણના પ્રશ્નનો અને હિસાબકિતાબનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવામાં પણ અમારા ભાગીદાર કરશે. જે કશી અપરિહાર્ય અડચણ ઉપસ્થિત નહિ થાય તો ચાલુ માસની ત્રીશમી તારીખે લક્ષ્મીદાસ અહીંથી આપના તરફ આવવાને નિકળશે. એ જ વિનંતિ.

તારીખ ૫ મી જુલાઈ,

“ આપના,

સને ૧૮૮૦.

કરસનદાસ, લક્ષ્મીદાસ અને કંપની.

“ આ પત્રમાં મને તો એટલું બધું મહત્ત્વનું કાંઈ દેખાતું નથી. તે કોના નામનો છે ? એના ઉપરનું શરનામું તો વાંચ.”
શુભાને કહ્યું,

“રાજમાન્ય રાજેશ્રી ગીરધરલાલ શેઠ, સરાફચોક, અંદ્રનગર.”

માનસિંગે જવાબ આપ્યો. તે થોડીક મીનિટ અત્યંત ગૂઢ વિચારમાં નિમગ્ન બની ગયો હોય તે પ્રમાણે સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો.

“ દોસ્ત ! શાનો વિચાર કરે છે ? મને જણાવ તો ખરો.” માનસિંગની મૂકવૃત્તિથી કંટાળેલા ગુમાને હેવટે પ્રશ્ન કર્યો.

“ બસ, આનું નામ તે યુક્તિ !” લૂટારો માનસિંગ હર્ષાવંશમાં ઝિભો થઈ ગયો અને બોલ્યો.

“ હું પણ તારી યુક્તિને કશો દોષ દેવા હચ્છતો નથી. માત્ર તે યુક્તિને પરિણામે નાસ્તાને માટે જોઈતો પદાર્થ ક્યાંથી અને કેવી રીતે વેચાતો મળી શકે તેમ છે, એટલું સમજવામાં આવે એટલે થયું.” ગુમાન બોલ્યો.

“ ગુમાન ! તું આટલાં વર્ષ યયા મારી સાથે રહ્યો છતાં તારી મૂર્ખતામાં કશો પણ ફરક પડ્યો નહિ. શું તું એમ ધારે છે કે ખાવાપીવા સિવાય મને બીજું કશું પણ સૂઝતું જ નહિ હોય ?” માનસિંગ સ્હેજ કુદ્દિત બનીને બોલ્યો : “ મેં તો એક અગળ યુક્તિ શોધી કાઢી છે !”

“ શાની ? આપણી મરજીમાં આવે તે સ્થળે મિષ્ટાન્ન ઉત્પન્ન કરવાની ?”

“ ના ના, મૂર્ખ ! આપણા પ્રારબ્ધને વ્યાગળ વધારવાની.” માનસિંગે કહ્યું.

ક્ષણભર તે સ્તબ્ધ રહ્યો અને પુનઃ બોલ્યો : “ ગુમાન ! ગુમાન !”

“ પણ હું તારી પાસે જ ઝિભો છું છતાં એમ હાકલ મારવાનું શું કારણ ? આમ કરવાથી તો તું વિનાકારણ મારા મનમાં બીતિ માત્ર ઉત્પન્ન કરીશ.” ગુમાને કહ્યું.

“ ગુમાન ! આપણે અંદ્રનગર ન. ઇશું. ” માનસિંગ ગુમાનના કથન તરફ લક્ષ આપ્યા સિવાય તેની સલામતે અંતોષપુર્ણ મુદ્રાથી જોતો બોલ્યો : “ આ જંગલનો ત્યાગ કરીને એ મોટા શહેરમાં જવાથી આપણાં મન વિશાળ થશે અને આપણી પૈસાની કાચ-ળીનું પેટ પણ મોટું થશે. ”

“ શું આપણે અંદ્રનગર જઈશું ? મને તો તારી આ યુક્તિ ધણી જ પસંદ પડી ગઈ ! ” ગુમાને કહ્યું.

“ પ્રથમ આપણા ગજવામાં કેટલી શીલક છે, તે આપણે તપાસી જોઈએ. એટલે પછી ત્યાં જવામાં વાંધા આવે નહિ. ”

“ જો, મારા ખીસ્સામાં તો રોકડા એ ઢળુ અને ચાર પૈસા છૂટા છે. ” પોતાના ગજવામાંથી ઉપરિનિર્દિષ્ટ સીકા કાઢતો ગુમાન બોલ્યો.

“ ગંધડા ! આ પત્રની મદદથી આપણે થોડા સમયમાં જ હજારો રૂપિયા પેદા કરી શકીએ તેમ છીએ ! જો એમાં નોંટા પણુ છે. તેના બદલામાં આપણે સુવર્ણનો ઢગ કરવા માગીએ તો તે પણ બની શકે તેમ છે. ”

“ ખરેખર એ વાત તો મારા લક્ષમાં જ આવી નહિ. ” ગુમાને પોતાની કલ્પનાશક્તિની શૂન્યતા પ્રત્યે કંટાળો આણ્યો.

“ પંદર હજાર, પાંચસો ને પચીસ રૂપિયા. ” ગીરધરલાલ શેઠ ઉપરના પત્રમાં બીડેલી નોંટા ગણી કાઢીને માનસિંગ બોલ્યો : “ આટલી રકમ આપણી પાસે હોવા છતાં આપણે કમીના શી છે ? અંદ્રનગર જેવા શહેરમાં પણ આ રકમની મદદથી આપણે ઠાકમાંથી રહી શકીએ તેમ છીએ. હવે આપણે અત્યારે ને અત્યારે જ અહીંથી નિકળવું જોઈએ પ્રાતઃકાળે લીધેલા વ્યાયામથી આપણા

શરીરપ્રકૃતિને પણ લાલ જ થશે. ”

ગુમાનની ઈચ્છા શેડો સમય આરામ લેવાની હતી. તેનું કારણ એ હતું કે તેનું પેટ ચોટી બેઠું હતું. નાસ્તો કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા તેને થઈ હતી અને માનસિંગ નાસ્તો લઈ આવીને પોતાના ગ્રહોમાં મૂકે તો કેવું સારું, એવો વિચાર તેને થયા કરતો હતો. પરંતુ પોતાનો એ વિચાર તાત્કાલિક જરૂર આવે એમ તેને લાગ્યું નહિ. એટલે તે ઉઠ્યો અને તે જાણે જણા અરણ્યમાંથી નિકળીને ખૂણા મેદાનમાં આવ્યા.

અત્યારે સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર પૂર્ણપણે અને સ્વચ્છ રીતે પ્રસરી રહ્યાં હતાં. તથાપિ આસપાસનાં લીલાંછમ ખેતરોનો સ્પર્શ કરીને વહતા ઠંડા પવનને લીધે સૂર્યનો આત્મિક વિશેષ અસર કરી શકતો નહિ,

પશુઓનાં ટોળાં શાંતપણે ચરતાં હતાં, જોવળોના છાંકરાઓ ગાયબેંચને દોહીને તેના દુધનું પાન કરવાને માટે એ ટોળાં તરફ ધસમટ્યા જતા હતા. ચાંતરફ ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગપ્રિયતા દૃશ્યમાન થતી હતી. શ્રીમંત લોકોની તીલ્લેરીઓ અને તેમનાં પેટને ભરવાને માટે ગરીબ લોકો મજૂરી કરવાને, પોતપોતાની પધારીઓનો ત્યાગ કરીને ક્યારના બહાર નિકળી ગયા હતા. તથાપિ ઉંચા બારિક કાપડની, જાળીવાળી મચ્છરદાનીથી આચ્છાદિત થયેલા પસંજો ઉપર લોટતા આળસુ શ્રીમંતો આમથી તેમ પાસાં ધસતા હતા. માત્ર સુદૈવે ગરીબ લોકોને ઘી વગરના જીર-આજીરીના રોટલા અને તે પચાવવાને માટે લસણના મસાલાવાળું એકાદું શાક, શ્રીમંતોની ઘીથી લસપયતી રોટલીઓ અને તેલથી તરબોળ થયેલાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં પ્રકારનાં શાક તથા અન્ય પકવાનો કરતાં અનેકમંત્રું

મિષ્ટ લાગતું હતું. શ્રીમંતો અત્યંત આરામ લેતા, આરોગ્યના નિયમેની અત્યંત સંભાળ પૂર્વક કાળજી રાખતા, તથાપિ તેમની જરૂરનો મંદાસિ વિશેષ અને વિશેષ મંદ બન્યો જતો હતો. એક તરફથી તેમની તિબ્બેરીઓમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી, તે સાથે બીજી તરફથી તેમના ઉદરવ્યાધિઓમાં પણ વૃદ્ધિ થતી જતી હતી !

લગભગ એકાદ કલાક ચાલ્યા બાદ માનસિંગ અને તેનો સોળતી એક ઝૂંપડી પાસે આવી પહોંચ્યા. તે ઝૂંપડીમાં એક ડોસી હતી. માનસિંગે તેના હાથમાં એક રૂપીઓ મૂક્યો અને ખાવાની જે ચીજ તૈયાર હોય તે આપવાની માગણી કરી. ચાંદીનો સીક્રો બેઠને આનંદિત બની ગએલી ડોસીએ એકદમ અંદર જઈને બે થાળીઓમાં બે મોટા રોટલા અને લસણનો મસાલો તથા બે તાંસળાંમાં તાજી જાશ લાગર કરી. ગુમાન એક ક્ષણ પણ રાહ નહિ બેતાં એકદમ પોતાની સામે પડેલા પદાર્થ ઉપર હાથ મારવા મંડી પડ્યો. માનસિંગને એક રોટલાથી જ સંતોષ થયો, જ્યારે ગુમાનને બીજા બે રોટલા અને બીજું એક તાંસળું જાશની જરૂર પડી. છતાંયે તેને પૂરતો સંતોષ તો થયો નહિ જ. તથાપિ પોતાના દોસ્તની ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિ વેંતળતે તે વધારે માગી શક્યો નહિ.

શીરામણ કરી રહ્યા બાદ પાએક કલાક ત્રિશ્રાંતિ લીધા પછી તે બન્ને જણાએ પુનઃ પ્રવાસનો પ્રારંભ કર્યો. તેઓ રાજમાર્ગ પર નહિ જતાં આડમાર્ગે ચંદ્રનગર તરફ આગળ વધતા હતા. માનસિંગને આ પ્રદેશની બારિક માહિતી હોવાને લીધે ચંદ્રનગર ક્યા રસ્તે થઈને જવાશે, એવું તેને કાઢને પૂછવું પડે તેમ નહતું. વચ્ચે વચ્ચે બેઠો અને બીજા મજબૂર વર્ગના માણસો તેમને

મળતા હતા. પરંતુ એ લોકોની માનસિંગને બિલકુલ બાંધતી ન હતી. કેમકે પોતાના પચાસ ઠેકાણે ફાટેલા અને પોતાના દોસ્તના સો ઠેકાણે સાંધેલા પોશાકને જોઈને એ લોકો પોતાને ભિખારી સમજી, દયા માત્ર આજુશે એમ તે પૂર્ણપણે સમજતો હતો.

ગુમાને કહ્યું કે: “ માર્ગમાં આવતા એકાદ ગામમાં જઈને મારે માટે ખૂટ નહિ તો છેવટે પગરખાં—નવાં નહિ તો જૂનાં પણ ખરીદ કરામ તો સાહે!” પરંતુ માનસિંગે તેના એ કથન તરફ બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. એથી છેવટે બિચારા ગુમાનને પોતાના પ્રિયકણ કાળજી વિષે અને ફાટેલા ખૂટમાંથી બહાર દેખાતી આંગળીઓ વિષે પટપટારો કરવા સિવાય બીજું કશું પણ કરવાપણું રહ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૨ જું.

ચંદ્રનગરનો વ્યાપારી.

સરારાયોકનો ભાગ તદ્દન ખૂલ્યો હતો. ત્યાં ઝાઝી ગદી થતી હતી. ત્યાં માત્ર સરાય વ્યાપારીઓની દુકાનો અને તેમનાં મકાનો આવેલાં હતાં. એટલે એ વ્યાપારીઓ સાથે જોમને લેવડ-દેવડનો સંબંધ હોય તેમનું જ આગમન તે સ્થળે થતું હતું.

ગીરધરલાલ શેઠ અત્યંત શ્રીમંત હતા, તેમની પેઢી અને રહેવાનું મકાન બન્ને સરારાયોકના રસ્તા ઉપર જ હતાં. તે તથા તેમનાં આસજનો આ નવલકથામાં અગત્યનો ભાગ ભજવતાં હોઈને

તેમની પિછાન કરવાની જરૂર છે. લગભગ સારીના નવ વાગી ગયા હતા. શેઠજી હમણાં જ વાળુ કરીને મુખવાસ લેતા આનંદવાર્તા ચલાવતા હતા.

ગીરધરલાલ શેઠ વનમાં પ્રવેશ કરી દીધેલો હતો, તેમનું વય આશરે છપ્પન—સત્તાવન વર્ષનું હોય એમ લાગતું હતું. તેમના શરીરનો બાંધો એકવડીઓ હતો, તેમનું કદ મધ્યમસરનું હતું. તેમનાં નેત્રો ઉંડા ઉતરી ગએલાં, મુખવર્ણ શીઘ્રો અને મસ્તક તથા દાઢીના વાળ સફેદ બની ગએલા હતા. તેમની પત્ની પદ્માવતીબાઈ જ્યારે ન્હાની ઉમ્મરની હતી ત્યારે ગીરધરલાલ શેઠને ત્યાં તેની મા બેડે રસોઈના કામમાં મદદ કરવાને આવતી હતી. દરમિયાન તેની મા મરણ પામવાથી રસોઈનું કામ તેણે સંભાળી લીધું. પરંતુ તેનામાં રહેલા સદ્ગુણની ધીમે ધીમે કદર થતી ગઈ અને તેણે પાકગુહ-માંથી આગળ વધીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. અર્થાત્ તે ગીરધર-લાલ શેઠની શેઠાણી બની. પદ્માવતીબાઈના શિક્ષણના સંબંધમાં શ્રમ લેવામાં આવ્યો હશે, એમ કંઈ પણ જાતીએ હાથ મૂકીને કહી શકે તેમ નથી. કેમકે તેના શિક્ષણનો મૂળ પ્રારંભ જ થયો નહતો, તો પછી શિક્ષણને માટે શ્રમ લેવાનો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો? પણ શેઠાણીપદનું માન પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ તેણે અક્ષરની ઓળખ કરી લીધી. ગુજરાતી ભાષા તેને શુદ્ધ લખતાં આવડતી હતી એમ કહેવામાં વાંધો નથી. માત્ર તે લખતી વેળાએ સામે પુસ્તક રાખવાની જરૂર પડતી. પ્રેમાનંદ ભટ્ટ અને શામળ ભટ્ટ ઉપર તેની નિઃસીમ ભક્તિ હતી. કેમકે ગુજરાતી ભાષામાં એ બે ઉત્તમ કવિઓ થઈ ગયા છે, એવું તેણે પોતાના પતિ પાસેથી અનેક વાર સાંભળ્યું હતું. એટલે તે પ્રમંગ્લપાત નવરાશની વેળાએ

આખાહરણમાંથી કિંવા બીજી પુતળાની કે સડા બહાંતરીની વાત્તા-
માંથી રાગડા તાણતી હતી. તેને વ્યવહારજ્ઞાન કિંવા સંખ્યજ્ઞાનની
માહિતી ન હતી. તથાપિ આગતાસ્વાગતા કરવામાં તે ઉદાર અને
આનંદી સ્વભાવની હોવાથી તેના અન્ય દ્વેષો ઢંકાઇ જતા હતા.
અરે કહીએ તો એક પત્ની તરીકે તેનામાં ખાસ દોષ કાઢવા જેવું
કશું પણ લાગતું ન હતું; અને ગીરધરલાલ શેઠના મનમાં તેને
માટે જે અભિમાન હતું તે તદ્દન ન્યાયપુરઃસરતું હતું. કેમકે જ્ઞાત-
જ્ઞાતની ચટણીઓ બનાવવામાં, ઉત્તમ પ્રકારનાં રસાદાર શાકભાજી
બનાવવામાં, પાતળા પવનમાં કાડી જવ તોવા પુલકા બનાવવામાં
અને વિવિધ પ્રકારનાં મિષ્ટાન્નાં બનાવવામાં તેની કુશળતાને વિષે
કોઇ શંકા કરી શકે તેમ ન હતું. ગીરધરલાલ શેઠને પણ એવા
પ્રકારની આવડતવાળી પત્નીની જ જરૂર હતી. વળી તે શરીર લઘુ,
સ્વરૂપમાં સામાન્ય રીતે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ હોય છે તેવી, સ્વભાવ
આનંદી અને ઉમ્મરે પાંત્રીશ વર્તી હતી. આ રથજે એક ખુલાસો
કરવાની જરૂર છે કે ગીરધરલાલ શેઠે પ્રથમ વાર જેની સાથે લગ્ન
કરેલ તે સ્ત્રી લગ્ન પછી થોડાં વર્ષોમાં જ ગુજરી જવાથી પડ્યાવતી
સાથે તેમણે બીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું. માત્ર પડ્યાવતીએ તેમની
સાથે કરેલું લગ્ન પહેલી વારતું હતું.

આ બન્નેના સુખસમાગમને પરિણામે પ્રગતિશક્તિ થઈ ન
હતી, એ વાત સાચી છે. પણ તો પછી તેમની પાસે ખેડેલી ત્રીજી
તરણુ વ્યક્તિ કાણ હશે એવા પ્રશ્ન સહજ જ ઉદ્ભવશે. થોડા જ
સમયમાં તે તરણુ વ્યક્તિને સુનંદા નામથી સંબોધવામાં આવેલી
આપણા સાંભળવામાં આવે છે; અને ગીરધરલાલ શેઠના કથન
ઉપરથી તે તેમની બહેનની દીકરી હોય એમ જણાઇ આવે છે.

સુનાંદ્ર તરૂણ હતી એમ તેા અમે લોકોનાં જાણાવી જ ગયા છીએ. પરંતુ તે તરૂણ હોવાની સાથે સુંદર પણ હતી. જાણે વિધાનાએ પૂરતા અવકાશના સમયે બનાવેલી લાવણ્યની પુતળી જ હોયની !

સાળ વચંત ઋતુઓએ તેના ક્રોમળ કપોળપ્રદેશ ઉપર ગુલાબપુષ્પનો મનોહર રંગ મુદ્રિત કર્યો હતો; અને તેટલી જ હેમંત ઋતુઓએ પોતાના ઘરફનું ધવલપાણું તેના મુખચંદ્ર ઉપર અને કપાળ ઉપર પ્રતિબિંબિત કર્યું હતું. માત્ર તેના અધરોષ્ટ પરિપક્વ બિંબફલના જેવા હતા. તેનાં નેત્રમાં શરદ ઋતુમાં આકાશનો જેવો નીલવર્ણ હોય છે, તેવો રંગ શોભી રહ્યો હતો, અને તેના આસોચવાસમાં અંધાપુષ્પની સુગંધ વિહાર કરતી હતી.

તેણે પરિધાન કરેલા ધુન્ન અને રેશમી વસ્ત્રમાંથી તેની સુંદર આકૃતિ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવતી હતી. તેનો માંસલ સ્કંધ, વર્તુળાકાર કડીપ્રદેશ, દસ્તિશંકના જેવા અત્યંત મરળ અને ગોળ બાહુ, લચ્ચી રહેલો નિતંબ પ્રદેશ, આદિ સર્વ અવયવો, આ રમણી જાણે વિધાતાની અત્યુત્કૃષ્ટ સૃષ્ટિ હોયતી, એવી સાક્ષી પૂરતાં હતાં.

તે ગીરધરલાલ શેઠની જહેનતી એકની એક દીકરી હતી. તેનાં માતાપિતૃ ન્યાયપણમાં ગુજરી ગયાં હતાં. પરંતુ તે જ્યારે ઉમરલાયક થાય ત્યારે તેને મોટી અંપત્તિ મળે એવી તેના આપે યોજના કરી રાખી હતી. જેનું તેનું શારીરિક સૌહાર્ય હતું, તે જ પ્રમાણે માનસિક સૌહાર્યથી પણ તે યથોચિત રીતે વિભૂષિત થએલી હતી. અર્થાત્ તેને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવી હતી. એમ છતાં શિક્ષણનું કિંવા સૌહાર્યનું તેને નેશ પણ અભિમાન હતું નહિ.

તેના વિચારો અત્યંત ગૂઢ અને ઉદાત્ત. તેનો આત્મા કેવળ

પવિત્ર, તેનું વર્તન અતિશય સરળ અને સ્વભાવ બિલકુલ નિષ્કપટી હતો. તે સુશીલ વૃત્તિની હોઈ વધારે બોલબોલ કરવાનું તેને પસંદ ન હતું. તેમજ તે એકલશરી કિંવા ઔદાસિન્યયુક્ત સ્વભાવવાળી પણ ન હતી. તે જો કે નમ્ર હતી, તથાપિ એ નમ્રપણામાં આજ-કાલ દેખાઈ આવે છે એવો દંભ ન હતો. તે ધર્મનિષ્ઠ હતી કિન્તુ ધર્મધેણીનો અંશ તેનામાં ન હતો.

એ પ્રમાણે ગીરધરલાલ શેઠના આલયમાં એ ત્રણ વ્યક્તિઓ બેઠેલી હતી. જે ખંડમાં તેઓ બેઠેલાં હતાં તેમાં ચોતરફ ગીરધર-લાલ શેઠના પૂર્વજો અને તેના કુટુંબના ઇતર મનુષ્યોની છબીઓ ટાંગેલી હતી. એ ઉપરથી ગીરધરલાલ શેઠ અને તેમના પૂર્વજોના ચહેરા વચ્ચેનું સામ્ય કેટલું બધું બળવત્ હતું એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. એક છબીની મૂંછામાં સહેજ ફેરફાર કરવામાં આવે, બીજી છબીની પાંપણોને કાઢી રંગ લગાડવામાં આવે, ત્રીજી છબીના ગાંઠના ખાડા પૂરવામાં આવે, ચોથી છબીની હડપચીને સહેજ ઢળતી બનાવવામાં આવે, અર્થાત્ એ પ્રમાણે સહેજસહજ ફેરફાર કરવામાં આવે તો એ છબીઓ માંહેના ચહેરા અને ગીર-ધરલાલના ચહેરા વચ્ચે કશો પણ ભેદ એકદમ જણાઈ આવે નહિ.

રાત્રે વાળુ ક્યારી પછી આ દિવાનખાનામાં બેસીને શેઠજી તથા તેમની પત્ની અને ભાણેજ મુખવાસ લેતાં આનંદવાર્તા ચલાવતાં, અને દશ વાગતાં અકેકા ગરમ દુધનો શર્કરામિશ્રિત પ્યાલો લઇને શયન કરી જતાં હતાં. શેઠજીએ સોપારી કાતરીને મ્હોંમાં નાંખી અને પાન બનાવીને મ્હોંમાં મૂકતાં મૂકતાં કહ્યું: “આજે અળશીનો ભાવ ઉતરવાથી કામકાજ બિલકુલ મંદ હતું.”

“એવો કાંઈ પણ વિશેષ પ્રકાર બનવો જોઈએ એમ મને

પણ લાગતું હતું.” પદ્માવતી બાઇએ કહ્યું: “કેમકે કરેજી કરતાં આજે તેલ વધારે મોંઘું થયું હતું.”

“તું ગાંડી તો થઈ નથી ને? અળશીના ભાવને અને તેલના મોંઘા થવાને શે સંબંધ?” ગીરધરલાલ સ્હેજ કંટાળા પામતા બોલ્યા.

“મારા મનને જે લાગે તેને કરો પણ સંબંધ હોવો જ નોંધ્યો. કેમકે સત્તાવનની સાલના બળવા વખતે દહીં મોંઘું થયું હતું એમ કહેવાય છે, તેને પરિણામે અત્યારે ફાલસાનો ભાવ મોંઘા થયો છે; એ ઉપરથી મારા વિધાનને વિશેષ જોર મળે છે.” પદ્માવતી બાઇએ અર્થ વગરનું કથન કર્યું.

“વાયુભાર માપક પારાની ઉંચાઈ પણ વધેલી છે.” ગીર-ધરલાલ બોંબારો ખાતા બોલ્યા: “પરંતુ અળશીના ભાવને ફાલ-સાના ભાવ સાથે જોડેલો સંબંધ તેટલો જ પારા માથે.”

“સુનંદા!” પદ્માવતી બાઇએ કહ્યું: “અહાહા! આજે બજારમાં એટલી બધી મેદની હતી કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ! મને તો રસ્તામાં પગ મૂકવાની જગ્યા પણ જડતી ન હતી. તેમાં પણ સંખ્યાકાળના સમયે દલાલ લોકોની તો પુષ્કળ ધમાલ હતી.”

“પેલો આપણો કાળીદાસ દલાલ પલાયન થઈ ગયો.” ગીરધરલાલ કહ્યું.

“તે પલાયન થઈ જશે એવું કદાચાનુંયે મારા મનને ઉગી રહ્યું હતું.” શેડાણી વિજયામુદ્રાપૂર્વક હાસ્ય કરતી બોલી.

“કાં વાડ? તને એમ લાગવાનું શું કારણ?” ગીરધરલાલ પુછ્યું.

“એટલે?” પદ્માવતીએ ઉત્તર આપ્યો: “તે યાગી પડીતો

ગલો પહેરતો હતો માટે. આપણી તીર્થેરીમાંથી અત્યારસુધામાં જ જણાએ જ દાગીના ચોરેલા છે અને તે બન્ને જણાએ ધોળી પટ્ટીના ડગલા પહેરેલા હતા એ તો તમે જાણતા હશે જ. અર્થાત્ ઠાળી પટ્ટીના ડગલા પહેરનારાઓ જ્યારે ત્યારે ચોરી કે બદમાશી કરીને પલાયન કરી જવાના એવી મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી.”

મુખવાસ પૂર્ણ થયા બાદ થોડી વારે સુનંદા દારમોનિયમની પેટી પાસે ગઈ અને તેના સૂર સાથે પોતાનો સૂર મેળવીને એક કુંદર પદ ગાવા લાગી.

“આ કવિતાનું નામ શું?” પદ્માવતી શેડાણીએ આંભિય પૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

“એને યમકવિરહિત કવિતા કહેવામાં આવે છે.” શેડે બુલાસો કર્યો.

“યમકવિરહિત કવિતા કેવી હોય?” શેડાણીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“જે કવિતાની લીટીમાં છેવટે એક સરખો પ્રાસ મળતો ન આવતો હોય તેને યમકવિરહિત કવિતા કહેવામાં આવે છે.” ગીરધરલાલે યમકવિરહિત કવિતાની વ્યાખ્યા કડી સંભળાવી.

“ત્યારે તો હું આખો દિવસ યમકવિરહિત કવિતા જ બોલ્યા કરું છું. કારણ કે મારા બોલવામાં દરેક વાક્યમાં છેવટે એક સરખો પ્રાસ મળતો આવતો નથી.” શેડાણીએ સંતોષપૂર્ણ મુદ્રા પૂર્વક કહ્યું.

ગીરધરલાલને તેના એ મૂર્ખતાભર્યા કથનથી સહેજ નિરસ્પાર ઉપજ્યો. તે કાંબો થઈને શેડાણી જે કાંચ ઉપર બેઠી હતી એ તરફ જતો હતો, એવામાં કાંઈએ મક્કનનું પ્રવેશદ્વાર જોઈથી અખગળ્યું.

કામ કરનારીએ આરણું ઉઘાડ્યું. પછી તે દિવાનખાનામાં આવીને બોલી: “ શેઠજી ! આપને મળવાને માટે સૂર્યપૂરથી બે ગૃહસ્થો આવ્યા છે. ”

“ કોણ ? સૂર્યપૂરથી આવ્યા છે ? ” ગીરધરલાલ આશ્ચર્યચકિત વદને બોલ્યો: “ આટલી રાત્રીએ મળવા આવનાર એ કોણ હશે ? ધણું કરીને ત્યાંવાળા આપણા ખાતાદાર કરસનદાસ શેઠના સ્નેહી હોવા બંધે. ” તે વિચારમાં પડી ગયો.

“ ઠીક છે. તેમને અંદર મોકલ. કદાચિત્ તેઓ કાંઈ પણ મહત્વનો પત્ર લખને આવ્યા હશે. ” ગીરધરલાલે થોડાક સમય સુધી વિચાર કરીને કામ કરનારીને કહ્યું.

થોડી પગમાં જ બે અગ્નિયા ગૃહસ્થો દિવાનખાનામાં દાખલ થયા. એ લોકો ધાડપાડુ માનસિંગ અને ગડીઓ ગુમાનજી હતા. એ તો વાચકો સમજી ગયા હશે. એટલે અત્રે તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તથાપિ અત્યારે તેમણે ધારણ કરેલા પોપાકનું વર્ણન કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

માનસિંગે આસમાની રંગનો ઊંચા કપડાનો સુંદર અને ફેશનદાર પાંચ કટનો ફાટ ધારણ કર્યો હતો, ફાટની નીચે ધારણ કરેલા તે જ રંગના બ્લકીટમાં એક સોનાનું ઘડીઆળ હતું. તેને લટકાવેલી સુવર્ણની સાંકળી બહાર દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. પગમાં મુઝ્યાવાન ખૂટ અને મસ્તક પર એક જરનારીનો રેશમી ફેંટો ધારણ કર્યો હતો. અત્યારે તેણે પાયળમાને બદલે રેશમી બ્રીણી કિનારીનું ઘોતીયું પહેરેલું હતું.

ગુમાનજી પોપાક માત્ર વિચિત્ર પ્રકારનો હતો. પગમાં તપખીરીયા રંગના ખૂટ, ઉપર કાળો પાયળમો, સંકેદ પહેરણ ઉપર

લીલા રંગનું જાકીટ અને તેના ઉપર લાલ રંગનો ફાટ અને તે સર્વના શિરોભાગે શાભી રહેલો આસમાની રંગનો રેશમી સાફો ! એ પ્રમાણે મેઘધનુષ્યના લગભગ સર્વ રંગો તેણે અત્યારે પોતાના શરીર પર ધારણ કરેલા દૃશ્યમાન થતા હતા.

આનસિંએ પોતાના તમામ પોષાકની પર્મદગી એક જ દુકાનમાંથી કરેલી હોવાને લીધે તે તેના શરીરને અરોઅર ખેસતો આવી ગયો હતો અને જાણે તે ખાસ પોતાને માટે જ તૈયાર કરાવેલો હોય એમ લાગતું હતું; જ્યારે ગુમાનલાઇએ એકેક ચીજ માટે અગિયાર અગિયાર દુકાનો ફેદેલી હોવાથી તેનો પોષાક વિચિત્ર લાગતો હતો. પહેરણની આંધ્ર ફાટની આંધ્ર કરતાં ટુંકી હતી, જાકીટનાં બટન બીડવાથી છાતી ભિંસાતી હોવાને લીધે માત્ર નીચેનું એક બટન જ બીડેલું હતું. ફાટ એકદમ ખલતો હતો. પાય-જમો પગનાં ધુંટણ સુધી નહિ પહોંચતાં ત્રણ તમ્બુ ઉંચો ચડી ગયો હતો; જ્યારે ચાલતાં ચાલતાં જૂટમાંથી પગ દગણાં બહાર નિકળી પડશે એમ થયા કરતું હતું.

“આટલી મોટી રાત્રીએ આપને ત્રાસ આપવા માટે હું આપની એકસો ને એક વખત માફી માગું તોપણ તે ઓછી છે.” આનસિંએ અંદર પ્રવેશ કરતાં જ મંગળાચરણ કર્યું. અને સર્વનં મોટા દમમાં પૂર્વક નમન કર્યું.

“હિ: હિ: ! એવું કરું જ નથી. એ માટે તમે મનમાં કશું પણ વિવાદ આણુશો નહિ.” ગીરધરશાહે શિષ્ટાચારનું અનુસરણ કર્યું.

“એ આપની મોટાઈ બતાવે છે. પરંતુ મોટું આવવાનું કારણ એ છે કે હું અંદરનગરમાં હમણાં જ આવી પહોંચ્યા, અને

પથિકાશ્રમમાં સામાન મુકાને લાગલો જ અહીં આવ્યો. માફ નામ લક્ષ્મીદાસ—હું કરસનદાસ શેઠનો—”

“હાં, હાં, સમજ્યો.” ગીરધરલાલ શેઠ એકદમ જિલા થઈ માનસિંગ પાસે ગયા અને તેનો હાથ પકડીને બોલ્યા: “તમે અમારા આડતીયાના ભાગીદાર છો. આજ ફેટલાયે વર્ષો થયાં અમારી અને તમારી પેઢી વચ્ચે વ્યવહાર ચાલે છે.”

“હાજી, એ ખરી વાત છે. આપણી વચ્ચે લક્ષાવધિ રૂપીઆનો વ્યવહાર ચર્ચિ ગયો છે.” લક્ષ્મીદાસ નામધારી માનસિંગે કહ્યું.

“હાં! થયો છે ખરો.” ગુમાન માનસિંગની ખાંધ પરથી પોતાનું જાંટ જેવું લાંબું મુખ આગળ કરતો બોલ્યો; પણ તુરત જ તે પાછો માનસિંગની પાછળ લપાઈ ગયો.

“પણ તમારી સાથે બીજા એક ગૃહસ્થ હતા ને?” અંધારામાં ગુમાનને નહિ જોઈ શકવાથી ગીરધરલાલ શેઠ બોલ્યા.

“હાજી, આ મારા મિત્ર ગુમાનસિંગ.” માનસિંગે કહ્યું. ગીરધરલાલે નમ્રતા પૂર્વક મસ્તક નમાવ્યું. પરંતુ ગુમાન અને શેઠજીની પિછાન કરાવવાને માનસિંગ તેનો હાથ પકડીને તેને આગળ કરતો હતો તેમ તેમ ગુમાન પોતાના મિત્રની પાછળ ને પાછળ ભરાઈ રહેવાનો યત્ન કરતો હતો. ડેવટે માનસિંગ પાછળ ફર્યો, તો ગુમાને પણ એકદમ જઈને માનસિંગના પડછાયામાં પોતાના શરીરને છુપાવી દીધું. તેના આવા વર્તનથી માનસિંગ નિરુપાય બનીને એક ભીંતને અડેલીને જાબો રહ્યો. એથી પછી ગુમાનને છુપાવાની કશી પણ જગ્યા ન રહેવાથી તે બધાની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

“હવે મારા કાળજીનું શું થશે?” બીજા સાંભળી શકે એટલા

મોટા રથેરે ગુમાને ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“મારા આ મિત્ર અત્યંત શરમાળ છે, અને તેઓ ચંદ્ર-
નગરમાં આજે પ્રથમ વખત જ આવ્યા છે.” માનસિંગે કહ્યું અને
પોતાના મજવામાંથી છીકણીની ડાબડી કાઢી, તે ઉઘાડીને તેમાંથી
ચપટી લેવાની ગીરધરલાલને વિનંતિ કરી. પરંતુ એ ડાબડીના
કર-કર અવાગનું ગુમાનના મન ઉપર લગતું જ પરિણામ આવ્યું.
તેનો અહેસાસ પ્રેતના જેવો શીકો પડી ગયો અને પોતાના ગરીબ
ખિચારા કાળજી વિષે તે મનમાં ને મનમાં કાંઈક ગણગણ્યો. માન-
સિંગે તેના તરફ ક્રોધ અને તિરસ્કારપૂર્ણ દ્રષ્ટિથી જોયું. ગીરધર-
લાલે એ અન્તેને આસન ઉપર બેસવાની વિનંતિ કરી.

“શેઠ સાહેબ ! એક બીજી વાત પણ આપને કહેવાની છે.
ખરું કહું તો હજી વીશ-પચીસ દિવસ પછી મારે અહીં આવવાનું
હયું હતું અને એવી મતલબનો પત્ર પણ કરમનદાસ શેઠે લખી
રાખ્યો હતો. પરંતુ પછીથી મારો વિચાર બદલાયો અને ત-ત-તે
પત્ર મારી સાથે લઈને જ હું આપની પાસે આવ્યો છું.”

માનસિંગે સહાર્ય મુદ્રાપૂર્વક એ પત્ર ગીરધરલાલ શેઠને
આપ્યો. વાચકોએ તે પત્ર માંહેની હકીકત ગત પ્રકરણમાં જાણી
લીધેલી હોવાથી અત્ર તે પુનઃ આપી, અત્યારે કાળગની સંજ્ઞ
મોંઘટારીના સમયમાં નિર્ણયક અર્ધ પાનું રોકવાની જરૂર અમે જોતા
નથી. જોકે ગીરધરલાલ શેઠે એ પત્ર પુનઃ પુનઃ બે વખત કાળજી
પૂર્વક વાંચ્યો, અને અહીં તમારી દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં
આવશે એવું માનસિંગ ઉદ્ધે લક્ષ્મીદાસ શેઠ અને તેમના મિત્ર
ગુમાનસિંગને આશ્વાસન આપ્યું.

થોડી દોર પછી તેણે પૂછ્યું : “લક્ષ્મીદાસ શેઠ ! આપ ક્યા

પથિકાશ્રમમાં ઉતર્યા છે ?”

“ માંઘાતા પથિકાશ્રમમાં. ” માનસિંગે ઉત્તર આપ્યો.

“ તમારે સીધા અહીં જ આવવું નેઈવું હતું. વાર, તેનું કાંઈ નહિ. પણ હવે ત્યાંથી તમારો બધો સામાન અહીં જ લાવવું. તમારી સાથે તમારા મિત્ર છે તેથી શું થયું ? કરસનદાસ શેઠનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર છે. તેનો અંશતઃ બદલો વાળવો એ મારું કર્તવ્ય છે. માટે આપ આપના મિત્ર ગુલા—એમનું શું નામ કહ્યું—?”

“ મારું નામ ગુમાન !” પોતાની નવન પદવી વિસરી જઈને એ ગિલકણુ વ્યક્તિ બોલી ઉઠી.

“ સરદાર ગુમાનસિંગ !” પોતાનો સાથી આટો બોલી નાખશે, એવી ભીતિથી માનસિંગે તેને આગળ બોલવા નહિ દેતાં, તેનું સંપૂર્ણ નામ પોતે જાણુચું.

“ હં, ગુમાનસિંગ ! હવે નહિ બુલાવ. ” ગીરધરસાહે કહ્યું : “ વાર, આપને તથા સરદાર ગુમાનસિંગને અહીં અંદ્રનગરમાં પીશ-પચીશ-ત્રીશ ગ્રંટલા દિવસ રહેવાની ઇચ્છા હોય તેટલા દિવસ મારે ત્યાં જ રહેવું, એવી મારી આપને વિનિતિ છે. અત્યારે તો રાત્રી ઘણી વિતી ગઈ છે એટલે કાંઈ નહિ, પણ આવતી કાલે સહવારે હું આપ બન્નેને માટે એ ખંડ તૈયાર કરાવરાવીશ. ”

“ અરેરે ! મારા ગરીબ કાળજીનું શું થશે ?” એવામાં માનસિંગે પોતાની ડાબડી બંધ કરતાં થએલો અવાજ સાંભળીને ગુમાન ગણગણ્યા. તે પછી ગીરધરસાહે એક ગોળ ટેબલને પોતાના બે મહેમાનો જે રથજે બેઠા હતા ત્યાં આગળ ખમેડ્યું અને અંગુરના શરબતના બે સ્વચ્છ ચાંદીના પ્યાલા ભરીને તે ટેબલ ઉપર મુક્યા.

એક પ્યાલો શરબત પેટમાં જવાથી ગુમાનને પણ થોડુંક ઉત્તમન મળ્યું, તેનું તરફડતું કાળજી કાંઈક હેઠે બેઠું અને તે શેઠ તથા માનસિંગ વચ્ચે ચાલતા સંભાષણમાં ભાગ લેવા લાગ્યો.

“સૂર્યપૂર ગંરથાનમાં તમે પુષ્કળ પ્રવાસ કર્યો હશે?” ગીરધરલાલ શેઠે ગુમાનને પ્રશ્ન કર્યો.

“બેશક!” ગુમાને કહ્યું: “મેં પાંચ વખત સૂર્યપૂરથી વિશાળપુરની તુરંગ સુધી પ્રવાસ કરેલો છે. પણ વિશાળપૂરની આગળ જવાનો પ્રસંગ મને કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી.”

“સૂર્યા!” માનસિંગે ધીમેથી તેના કાનમાં કહ્યું: “ચારી કરવા માટે થએલી શિક્ષાની વાત અહીં જણાવે છે કે શું?” પછી તે ગીરધરલાલ શેઠ તરફ વળીને બોલ્યો: “શેઠ સાહેબ! વિશાળપુરની તુરંગ ઉપર કેમરેખ રાખવાનું કામ સૂર્યપૂરના મહારાજાએ સરદાર ગુમાનસિંગને સોંપેલું છે; એટલે વિશાળપુરની તુરંગની તપાસ માટે તેમને અવારનવાર જવું પડે એ સ્વાભાવિક છે.”

“સૂર્યપુર શહેરની બાંધણી અહુ જ વખણાય છે. તે સુંદર અને પ્રેક્ષણીય નગર હોવું જોઈએ.”

“વિશેષતઃ ગજવામાં સોનાની મહોરો રાખીને રસ્તા ઉપર ચાલવાનો રીવાજ ત્યાં વિશેષ છે.” ન્હાનપણમાં કરેલી ચારીઓનું સ્મરણ થવાથી સરદાર ગુમાનસિંગ બોલી ઉઠ્યા.

“વળી એ દેશના લોકો મોટા ઉપદ્રવ્યાપિ છે. તેમના પગને તેઓ એક ક્ષણભર પણ વિશ્રાંતિ લેવા દેતા નથી, એવું મેં સાંભળ્યું છે.” ગીરધરલાલે કહ્યું.

“હાજી, અને તેમાં પણ હાથચાલાકીના કામમાં એ નગર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.” ગુમાને કહ્યું અને પોતાનું હસ્તચાપક દર્શા-

થવાનં નજીકમાં એકાદું ગરમ ગજવું હોય તો સાફ, એમ તેના મનને થવાથી તે પોતાની આસપાસ જોવા લાગ્યો.

“ એટલે તે બીજાની પાસેથી પોતાના મનમાં ધારે તે કાઢી લે, એમ ને ? ” પદ્માવતીબાઇ બોલ્યાં.

“ એમાં શો શક ? માણસોની મેદનીમાં એ કામમાં મને તો હમેશાં યશ જ મળ્યો છે. ” ગુમાને પોતાની મૂર્ખતા પ્રકટ કરવા માંડી.

“ મીજબાનીમાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષો એકત્ર થયાં હોય, તે સમયની સરદાર ગુમાનસિંગ વાત કરે છે. ” માનસિંગે અંભાવણનો મુઠ્ઠો ફેરવી નાંખ્યો અને ગુમાન તરફ કિંચિત્ ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિ કરી.

સૂર્યપૂરના લોકો લાથચાલાકીના કામમાં પ્રતીણ છે, એમ કહેવામાં ગુમાનની મતલબ શી હતી, એ તો વાચકો સમજી શક્યા હશે. પદ્માવતીબાઈએ તેનો અર્થ બુદ્ધિ-કૌશલ્ય એવો કરીને પ્રશ્ન કરેલો. પરંતુ ગુમાનભાઈ તો તેનો ઉત્તર આપતાં પોતાના મળ મુલાને જ વળગી રહ્યા. સદ્ભાગ્યે માનસિંગે સમયસૂચકતા વાપરીને પ્રસ્તુત ખુલાસો કર્યો એટલે ગીરધરલાલ શેઠ સમજ્યા કે ગુમાનસિંગજી તરફ બાલિકાનાં અંતઃકરણ ચોરી લેવામાં કુશળ છે. તે બોલ્યા : “ હા, તમે તરફ બાલિકાનાં અંતઃકરણને હરી લેવામાં કુશળ લાગે છે ! ”

પરંતુ ગુમાનની મૂર્ખતાએ અહીં પણ જોર કર્યું. તેણે કહ્યું : “ અંતઃકરણ કરતાં તેમનાં દ્રવ્ય તરફ અમારું લક્ષ વિશેષ હોય છે. ”

“ ઓહો ! એ તરફ બાલિકાનો પિતા તેનું તમારી સાથે લામ કરવામાં તમને કેટલું પડ્યું આપી શકે તેમ છે, એ બાબતનો તમારા શહેરના લોકો વિશેષ વિચાર કરના જણાય છે. ” ગીરધ-

રહ્યાલ હસતો હસતો બોલ્યો: “ એ પણ એક પ્રકારનું કૌશલ્ય જ લેખાવું જોઈએ.”

“ નહિ તો અમારા ધંધા કયા રીતે ચાલે ?” ગુમાન બોલ્યો.

પોતાનો સાથી આના કરતાં પણ વધારે મૂર્ખપણું પ્રદર્શિત કરી દેશે, એવા લયને લીધે માનસિંગ તત્કાળ ઉઠ્યો અને તેણે શેકની રજ માગી. ગીરધરલાલે બીજે દિવસે તમામ સામાન લઈને પોતાને ત્યાં આવવાની યુનઃ વિનંતિ કરીને તેને રજ આપી. માનસિંગ અને ગુમાન શેક, શેકણી અને તેમની ભાણેજને નમન કરીને ગીરધરલાલ શેકના મકાનમાંથી બહાર પડ્યા.

માર્ગમાં માનસિંગે ગુમાનને શું શું કહ્યું હશે તે અમે અત્ર ન લખીએ તો પણ વાચકોને તેની કલ્પના આવી શકશે.

પ્રકરણ ૩ નું.

માંવાના પધિકાશ્રમ.

પ્રીજે દિવસે સહવારે પધિકાશ્રમના એક ખંડમાં ગિજાનામાંથી ઉડતાં જ માનસિંગે પોતાનાં વસ્ત્રો શરીર ઉપર ધારણ કર્યા અને જોરથી ટંગણ ઉપર પડેલી ધંદડી વગાડી.

ક્ષણાદ્માં જ પધિકાશ્રમમાં કામ કરનારો નોકર ત્યાં આવ્યો. માનસિંગની સંતપ્ત મુદ્રા જોઈને તેના મનમાં સહેજ ગભરાટ પણ પેદા થયો.

“ રાત્રીએ આ મકાનમાં ચોર લોકો પેટેલા હોય એમ ખાસ જણાઈ આવે છે. ” માનસિંગ ત્વેષપૂર્વક બોલ્યો.

“ ચોર લોકો ! ” નોકર ચમક્યો અને તેણે ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“ હા, હા, ચોર લોકો: મને તો એમ લાગતું હતું કે ચંદ્ર-નગર જેવાં મોટા શહેરના માંધાતા-પથિકાશ્રમ જેવા સ્થળમાં શાંતિ અને સુખપૂર્વક રહી શકાશે; પણ અત્યંત દિલ્લગીરીની સાથે મારે કહેતું પડે છે કે અહીંઆ તો મને એથી બિલકુલ જુદા પ્રકારનો અનુભવ થયો છે. ” માનસિંગે કહ્યું.

“ આપને એવો અનુભવ થવાનું કારણ શું ? ” નોકરે ગલરાઈ જાળને પૂછ્યું.

“ એવો અનુભવ થવાનું કારણ ? નીચ ! ” એમ કહેતો માનસિંગ તે નોકર તરફ ધસ્યો અને બોલ્યો: “ હમણાં તને હું કારણ જણાવું છું. તેનું કારણ એ કે રાત્રીએ હું મારા બારણાની અંદરની સાંકળ નહિ વાસતાં ખાલી જ બંધ કરીને સૂતો હતો. પરંતુ સહવારે હું ઉઠ્યો ત્યારે બંને બારણાં ખૂલ્યાં પડેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં; અને બીજું કારણ એ કે મારી ત્રણસોને પાંત્રીશ રૂપીઆની નોટો ગૂમ થઈ ગઈ ! ”

“ અશક્ય ! બિલકુલ અશક્ય ! ” નોકરની મુખમુદ્રા ઉપર આશ્ચર્ય, ગલરાઈ, ભીતિ, ચિંતા આદિના ચિહ્નો સ્પષ્ટ તરી આવ્યા.

“ શું ! અશક્ય ? ” માનસિંગ શાંતપણે બોલ્યો: “ ઠીક છે, જોઈ છે કે તારા માલિકને આ વાત શક્ય લાગે છે કે અશક્ય ! સાઈ થયું કે મારા ઘડીયાળ વાળું જાકીટ મેં મારા ઓશીકા નીચે મૂક્યું હતું અને આ વીંટીને હાથમાં જ રહેવા દીધી હતી. નહિ તો જો એ બંને ગયા હોત તો મને બીજા પાંચસોનું વધારે નુકસાન લાગત. ”

એ સાંભળી નોકર કશેા પણ જવાબ આપ્યા સિવાય ત્યાંથી આદ્યો ગયો, અને પથિકાશ્રમમાં થએલી એ ચોરીની વાત તેણે પોતાના માલિકને કહી. બિચારો પથિકાશ્રમનો માલિક પણ આશ્ચર્ય અને બીતિથી છક જ બની ગયો. પરંતુ તુરત જ તેણે શાંત મુદ્રા ધારણ કરી, અને પોતાના આશ્રમના નામને બદ્દો લાગશે એવા ભયથી માનસિંગના મનનું કાઈ પણ રીતે સમાધાન કરવાને માટે તે તેના ખંડમાં ગયો.

“ મહેરબાન ! મારા મકાનમાં રાત્રે ચોરી થયાની અને તેમાં આપને નુકસાન થયાની વાત મારા સાંભળવામાં આવી છે તે ખરી છે ?” તેણે માનસિંગને પૂછ્યું.

“ બિલકુલ ખરી છે ! તમારા નોકરે એ વાત તમને કરી જ હશે. ” માનસિંગે દમામમાં જ જણાવ્યું.

“ મોટી આશ્ચર્યની વાત કે મારા—”

“ મહેરબાન ! શું હું ખાટું બોલું છું એવી તમારી કલ્પના છે ?” માનસિંગે તેને આગળ બોલવા નહિ દેતાં વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો : “ તમને મારા કથનમાં શંકા આવતી હોય, તો અહીંના સુપ્રસિદ્ધ વ્યાપારી ગીરધરલાલ શેઠ પાસે જઈને ‘ સૂર્યપૂરનો લક્ષ્મીદાસ કેવા પ્રકારનો મનુષ્ય છે ’ એવી પૂછપરછ કરો, એટલે મારી પ્રામાણિકતા અને સત્યવાદીત્વ માટે તમારી ખાત્રી થશે. આ પ્રકરણમાં કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું, એ બાબતમાં શેઠજીની સલાહ લેવાનો મારો વિચાર છે; અને મને લાગે છે કે તમારા પથિકાશ્રમની જડતી લેવાથી ખરા ચારનો પત્તો લાગ્યા સિવાય નહિ જ રહે. ”

“ શેઠજી !” માલિક દયામણે મહેરે કરગરતા અવાજે કહેવા

લાગ્યો: “ જો આ વાત બહાર પુટશે તો મારા ધંધાને કેટલું બધું નુકસાન પહોંચશે, એનો આપે વિચાર કરવો જોઈએ. ”

“ પરંતુ ત્રણસોને પાંત્રીશ રૂપીઆનું નુકસાન મંગા મંગા સહન કરવાને હું તૈયાર છું કે કેમ, એનો પણ તમારે વિચાર કરવો જોઈએને ! દાતણપાણી મંગાવો, એટલે મુખ્યપ્રક્ષાલન કરીને ગીરધરલાલ શેકને લઈ કોટવાળ સાહેબ પાસે જઈ. તેઓ પોતાને યોગ્ય લાગશે એવી વ્યવસ્થા કરશે. ”

“ આપણે અંદર અંદર આ બાબતની પતાવટ કરી દઈએ એ આપને શક્ય નથી લાગતું ? ” ફક્ત માત્ર વિચાર કરીને પધિકા-શ્રમના માલિકે કહ્યું.

“ આ બાબતની પતાવટ કોટવાળ સાહેબ ઉત્તમ પ્રકારે કરશે, એ વિષે મને કશો પણ અંદેશો નથી. ” માનસિંગે પધિકા-શ્રમના માલિકને નરમ પડેલો જોઈને તેને વધુ દમ ભરાવવા માંડ્યો.

“ એથી મને કેટલું બધું નુકસાન થશે ? ”

“ મારી સહાયા ત્રણસો જેટલી રકમ જાય છે તેનું શું ? ”

“ પણ મારો ધંધો કાયમને માટે ખેંચી જશે અને પછી કોઈ પણ મારા પધિકાશ્રમમાં ઉતરવાનું પસંદ કરશે નહિ. ” માલિકે કહ્યું.

“ તેમાં હું શું કરું ? તમારા ધંધાને નુકસાન ન પહોંચે તેટલા ખાતર ત્રણસોને પાંત્રીશ રૂપીઆ ગૂમાવીને શાંત ખેંચી રહું એટલો હું શ્રીમંત નથી તો ! ” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

“ એટલા માટે જ હું કહું છું કે જો આપણે અંદર અંદર ધરમેળે પતાવટ કરી નાખીએ તો એ બન્નેને માટે શ્રેયસ્કર થશે. ” મિત્તારે માલિક ચિંતાયુક્ત વદને પોતાના આશ્રમમાં આવેલા આ

નવીન ગૃહસ્થ તરફ જનતા બોલ્યો.

“ જાગ્રી લપ્પનછાપન કરવાની જરૂર નથી. હું તમને એક વાત કહું છું; આ મકાનમાં ગઈ કાલે સ્થાનને હું આપ્યો, પહેલી જ રાત્રીએ મારા ત્રણસોને પાંત્રીશ રૂપીઆ અથા અને તમારે વર્તન પણ મને યોગ્ય લાગતું નથી, એમ તમારે મોઢે પ્રાંજલપણે કહેવાની મને ફરજ પડે છે. ગભરાશો નહિ, હું જે કહું તે તમે શાંતપણે સાંભળી લ્યો. તમને કિંવા તમારા ધંધાને નુકસાન પહોંચે એની મારી બિલકુલ ધ્યાન નથી. હું દયાળુ માણસ છું; પરંતુ આટલી મોટી રકમ ગુમાવવાની શક્તિ મારામાં નથી. જે ધરમેળે પતાવટ કરવાનો તમારો વિચાર હોય તો તમે મને પચીશ રૂપીઆ ઓછા આપજો, એટલે પછી આ વાત બહાર પડવા નહિ પામે, એવો હું તમને મારા બાપના બોલથી કાલ આપું છું. ”

માલિક એટલો બધો ગભરાઈ ગયો હતો અને માનસિંગ તેના તરફ એની તિક્ષ્ણ મુદ્રાપૂર્વક નિહાળી રહ્યો હતો કે તે બાપડો વધુ ઓછું બોલી જ શક્યો નહિ. છેવટે તેણે કહ્યું: “ શેઠજી ! એટલી મહેરબાની કરો કે પચીશને બદલે પાંત્રીશ ઓછા લ્યો. ”

માનસિંગે તેની આગળ કબૂલ રાખી એટલે તે પોતાના ખંડ તરફ ગયો અને થોડી વારે પુનઃ માનસિંગ પાસે આવ્યો. તેણે માનસિંગને ત્રણસો રૂપીઆની ત્રણ નોટો ગણી આપી.

“ તમે મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખજો. માફ વચન એટલે કરારનામું જ સમજવું; અને માફ કરારનામું, તમે અત્યારે મને ગણી આપી તે નોટો જેટલું જ ખાત્રી લાયક ! ” ચંદ્રનગરમાં આવીને પ્રથમ આરંભેલું પોતાનું નીચ કૃત્ય ઉત્તમ રીતે પાર પડવાથી માનસિંગ લૂટારો આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો.

“ મેં મારા નોકરને પણ ધમકા આપી છે, કે આ વાત તું પૂર્ણપણે ગુપ્ત રાખજે, નહિ તો તારા ઉપર આ ચોરીનો આરોપ મૂકવામાં હું બિલકુલ આગળ પાછળ જોનાર નથી.” માલિક બોલ્યો.

“ એ તમે લાખ રૂપીઆની વાત કહી.” માનસિંગે કહ્યું: કેમકે તમારા એ નોકર જેવો ઘાડપાકુ મુદ્રાવાળો માણસ મેં મારા જન્મકાળમાં જોયો નહતો. હવે તમારે જવું હોય તો જાઓ.”

“ આવું મોટું મહત્ત્વનું પ્રકરણ આટલી સરળ રીતે પોતે પાર પાડ્યું, એથી મનમાં મંતોષ પામતો અને પોતાને ત્યાં ઉતરેલા ગૃહસ્થ જેવો પ્રામાણિક મનુષ્ય આખા ત્રિભુવનમાં પણ મળનાર નહિ, એવો વિચાર કરતો પશ્ચિદાશ્રમનો માલિક માનસિંગને નમન કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ પ્રકાર જન્યાને પૂરી પંદર મીનિટ થઈ નહિ હોય એટલામાં તો પશ્ચિદાશ્રમનો માલિક જોરથી શ્વાસોચ્છવાસ લેતો પુનઃ માનસિંગના ખંડમાં “ ધસમર્યો આવ્યો અને જાણે અત્યંત કષ્ટ પામતો હોય તે પ્રમાણે દુઃખપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો: “ હાય હાય ! મારા સર્વસ્વનો નાશ થયો ! હવે હું શું કરીશ રે મારા બાપ !” તેણે પોક મૂકી.

“ કેમ ? શું છે વળી ?” માનસિંગે પૂછ્યું.

“ અરે ! મારી તિજરીમાંથી પણ પાંચસો રૂપીઆની ચોરી થઈ છે ! બાપલીયારે ! મને ઘર મારી નાખ્યો !” માલિકનું આકંઠ : શ્રદ્ધાને પામવા લાગ્યું.

“ ત્યારે તમે મને ત્રણસો રૂપીઆ આપ્યા તે ક્યાંથી લાગ્યા ?”

“ એ રકમ તો મેં મારા ટેબલના ખાનામાં રાખી હતી. પણ વિશેષ દુઃખની વાત તો એ છે કે આ ચોરીનો આરોપ મારે !

કોના ઉપર કરેલા એ જ મને સૂઝતું નથી. તેમાં વળી આ બાબતની હું ચોક્કસી કરું અને જો ચોર ન પકડાય તો મારા ધંધાને કાયમને માટે ધોખો પહોંચી જાય તેમ છે !”

“ભાઈ! આ પ્રશ્ન મોટો વિચાર કરવા જેવો છે.” માનસિંગ શાંતપણે આશ્વાસનસૂચક રવે બોલ્યો: “કેમ? ત્યારે આ વાત ગીરધરલાલ શેઠને કહું કિંવા પોલીસના અધિકારીને જણાવું? મને તો તમારી હકીકત સાંભળીને બહુ જ લાગી આવે છે.”

“છિ: છિ: એમ નહિ કરશો. નહિ તો મારે પથિકાશ્રમ બંધ કરી દેવું પડશે અને કાલનો દુઃકાળ આજે પડશે.” બિચારા માલિકે ગભરાઈ જઈને કહ્યું.

“મને પણ તમારો વિચાર વાજબી લાગે છે. આ બાબતના સંબંધમાં એક ચકાર પણ તમે કોઈ પાસે કાઢશો નહિ. કેમકે આ મકાનમાં આટલી મોટી ચોરી થઈ છે એવું જાણવામાં આવતાં કોઈ બાબતદાર માણસ તો તમારા મકાનમાં પગ પણ મૂકશે નહિ.” માનસિંગે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

આ પ્રશંસનિય મુક્તિવાદનું પથિકાશ્રમના માલિકના મન ઉપર યોગ્ય જ પરિણામ થયું; અને પોતાના નોકરચાકરો ઉપર તેમાં પણ જે નોકર માનસિંગની તહેનાતમાં હતો તેના ઉપર બરોબર દેખ-રેખ રાખવી તથા જ્યાં સુધી પાંચસો ને ત્રણસો મળી આઠસો રૂપીઆ વસુલ ન થાય ત્યાં સુધી ઉતાડ્યોના રહેવાના અને ખોરાકીના દરમાં વધારો કરવો, એવો નિશ્ચય તેણે કર્યો.

“એક રાત્રીમાં રૂપીઆ આઠસોની કમાણી!” ચલા પીતાં પીતાં માનસિંગે જુમાનને કહ્યું: “આપણને ગીરધરલાલ શેઠને

લોંથી અહીં આવતાં મધ્ય રાત્રી થઇ એ સારૂ થયું. નહિ તો આ ગૃહસ્થંત્રી તિબ્બેરી તોડવાનો અને તેના અંગમાં શદ્દાણુપણુ આવે ત્યાં સુધી તેના પૈસાની ગ્રંભાળ લેવાનો મારો ઉદ્દેશ હેતુ સિદ્ધ કરવાની સંધિ કદાચિત્ મને પ્રાપ્ત ન પણ થાત.”

“ મારી છાતી તો હજી પણ ધડધડ ધડકી રહી છે.”

• ગુમાને જવાળ આખો: રાત્રીએ દાદર ઉપર ચડતાં ચડતાં તારી ઝગડીનો અવાજ મારા સાંભળવામાં આવ્યો, એ પ્રસંગ હું મારા જન્મમારામાં કદી પણ વિસરનાર નથી.”

“ મૂર્ખા! એક દાડનો પ્યાલો નાંખ પેટમાં એટલે છાતી ઠેકાણે આવી જશે.” માનસિંગે સૂચના કરી.

“ અરે! એ તો મેં ક્યારનોયે નાંખ્યો છે.”

“ તો ખીજે એક વધારે લે.” માનસિંગે કહ્યું. ગુમાને તેની આજ્ઞા માન્ય કરી; અને થોડી વારે તેના ગરીબ બિચારા કાળજી સંપંધીતું તેનું રક્તગાન બંધ પડ્યું.

હવે ગુમાન ખીલ્યો અને બોલ્યો: “ આપણી પ્રથમ ઓળખાણુ ઘર્ષ ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં આપણે પુષ્કળ સાહસપૂર્ણ કૃત્યો કર્યો છે.”

“ અને તું મને પ્રથમ મળ્યો તે દિવસ તારા જીવનમાં અત્યંત મહત્વનો હતો એમજ તું સમજ.” માનસિંગે જવાબ આપ્યો: “ એ વખતે તું દરિદ્રી અને દુ:ખી હતો. મેં તને શ્રીમંત અને સુખી કર્યો! એ વખતે સૂર્યપૂરના રસ્તા ઉપર ભૂખના દુ:ખથી પિડાતો તું મૃત્યુની સમીપમાં હતો અને અત્યારે અંદ્રનગરના મોટા બોજનાદયમાં લાડ જલેખી ઉપર હાથ મારવાની સ્થિતિએ તું પહોંચ્યો છે !”

“ પણ: મારી ગરીબ બિચારી યોસી! એના આપડીની બી

રિયતિ હશે ?” ગુમાન ખિન્ન મુદ્રાપૂર્વક પટપડ્યો.

“ તારામાં અક્કલનો છાંટો પણ નથી. એ ડોસી બિલકુલ નિરુપયોગી છે. ફાટેલાં કપડાંને થીંગડાં મારવા સિવાય તે કદી પણ કાઢને ઉપયોગી થઈ નથી; અને કપડાં તો તું કહીશ તે વખતે હું તને નવાં લઈ આપીશ. પછી તારે તેની જરૂર શી છે ?” માન-સિંગે કહ્યું.

“ પણ મારા ખાતર મારી મા ભૂખમરાનું દુઃખ વેડતી હતી. મારા હાથમાં પૈસા પડતાં જ હું નીચ લોકોની સંગતમાં ખર્ચો નાખતો જ્યારે એ બિચારી ભૂખે અને દુઃખે ટળવળતી. અત્યારે હું મિશ્રાન ઉડાવું અને એને સૂકા રોટલાના પણ સાંસા ! ખરેખર, દોસ્ત માનસિંગ ! આ બાબતનું સ્મરણ થતાં મારા મનને અત્યંત ખોદું લાગે છે. સ્વપ્નમાં પણ પોતાને છોકરો ન્હાસી જવાથી દુઃખી થતી મારી મા મારી સામે આવીને ખડી થાય છે. એ વખતે તેની આંખોમાંથી ખરખર વહેતાં આંસુ જોઈને હું એટલો બધો ભયભીત થઈ જઈ છું કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ ! એટલું પણ મેં સહન કર્યું હોત, પરંતુ વિશેષ દુઃખની વાત તો એ છે કે—”

“ ગુમાન ! આવા છોકરવાદી વિચારોને મનમાં આણીને તારે તને પોતાને આટલો બધો ત્રાસ થવા દેવો નહિ જોઈએ. એમ કરવું એ નિરર્થક છે. આપણે અત્યારે શ્રીમંતાઈએ પહોંચવાના રાજમાર્ગ ઉપર આવી પહોંચ્યા છીએ, એ વાત લક્ષમાં રાખ; અને ગત વસ્તુનું સ્મરણ કરીને આપણા સાંપ્રત સુખ અને આનંદમાં ઓછાપણું આવવા ન દે. વાર, હવે મઈ રાત્રીના મારા સાહસની વાત કરીએ. તેમાં ખૂબી તો એવી થઈ છે કે આ પચિસ-શ્રમના માલિકને આપણા ઉપર વહેમ આવવાની શંકા પણ રહી

નથી. કેમકે તેમાં મેં ચાર ફાટવાળને દોડે, એ કહેવતની માફક થયું છે.”

પ્રસ્તુત શબ્દોનો ઉચ્ચાર માનસિંગ કરી રહ્યો એટલામાં તેમના ખંડનું બારણું ઉઘડ્યું અને ગીરધરલાલ શેઠ અંદર આવ્યો.

“આપને મારે ઘેર લાઇ જવાને માટે હું પોતે જ અહીં આવ્યો છું.” તે બોલ્યો: “એક તો રાત્રીએ જ આપણે આ વિચાર નક્કી કર્યો હતો, અને તેમાં વળી સૂર્યપૂરથી હમણું જ આવેલા મારા એક મિત્રને મેં જમવાનું આમંત્રણ કર્યું છે. તમે પણ એ મારે સાં આવે. તે પ્રસંગે લાજર હો તો મારું, એવા હેતુથી હું આપની પાસે બેઠો આવ્યો છું.”

“આટલા બધા આગ્રહપૂર્વક આપે કરેલા આમંત્રણનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઇ શકે? કેમ? સરદાર ગુમાનસિંગ! ખરું કે નહિ?” માનસિંગે પૂછ્યું.

“બેશક!” ગુમાને જવાબ આપ્યો: “મને તો આવી વીશીઓમાં જમવા તરફ અત્યંત તિરસ્કાર છે.”

“વારૂ, આપણે સામાનસુમાન યરોબર વ્યવસ્થાસર રીતે ગીરધરલાલ શેઠના મકાને પહોંચાડવાની પથિકાશ્રમના માલિકને વર્ધા આપી દઇએ. પણ સરદાર ગુમાનસિંગ! તમારો રસોયો શામળગટમાં મદિ પડી જવાથી આપણને માર્ગમાં ધણે જ ત્રાસ વેડ્યો પડ્યો હતો ખરુંને? અહીં પણ જો તે હોત તો આ વીશીની કાચી રોટલી, શીકા દાળ અને બેસ્વાદ શાક ખાવાનો પ્રસંગ આપણને ન આવત.”

“અને તેમાં પણ મારા નોકરને સૂર્યપૂરના ન્યાયાધીશે વારંટ કાઢીને પકડાવવાથી તો જાણે મારો ડાબો લાથ ગયો હોય એમ

મને લાગી આવે છે.” ગુમાને જવાબ આપ્યો.

“ મેં મારા તરૂણ મિત્રની તમને હમણાં વાત કરી તેણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ધણો જ પ્રવાસ કરેલો છે. એટલે તેની સાથે સંભાષણ કરવાથી ધણો જ આનંદ થશે. વળી તેનો મારી ભાણેજ સાથે પ્રેમ હોવાના સંબંધમાં પણ મારી ખાત્રી છે, માત્ર વાંધો એટલો છે કે સુનંદનો તેના ઉપર પ્રેમ હોય એવું મારા જોવામાં આવતું નથી. ” ગીરધરલાલ બોલ્યો.

“ તરૂણ મનુષ્યો પોતાના મનોવિકાર બરોબર સમજતાં નથી; અને તેમાં પણ કૌમાંયાવસ્થાના પવિત્ર અંતઃકરણની સ્થિતિ તો એ કરતાં પણ વધારે અજ્ઞાનપૂર્ણ હોય છે. ” એક તત્ત્વજ્ઞાનીની માફક માનસિંગે ઉચ્ચાર્યું.

થોડા સમયમાં માનસિંગ અને ગુમાન શેઠજીની સાથે તેમને ઘેર જવાને માટે નિકળ્યા, તેમનો સામાન પણ આવી પહોંચ્યો હતો. તેમને માટે શેઠે એક ખંડ ખાસ સુશોભિત બનાવી રાખ્યો હતો. તેમાં તેઓ પોતાનો સામાન વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવતા હતા. સામાન ગોઠવાઈ રહ્યો કે જમવાનો સમય થયો.

બોજન પહેલાં ગીરધરલાલ શેઠનાં ધરનાં સર્વ જનો અને આ બંને મહેમાનો દિવાનખાનામાં એકત્ર થયાં. હજી સુધી શેઠજીનો તરૂણ મિત્ર આવ્યો નહતો. સર્વ જનો જુદી જુદી આબતમાં વાર્તાલાપ કરતાં હતાં. માનસિંગ સુનંદાનું ચિત્ત પોતાની તરફ આકર્ષવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં ગુંથાયો હતો. જો તેના મનમાં આવે તો : પોતાનું વર્તન સહ્ય, સંતોષજનક અને ઉત્તમ પ્રતિનું રાખવાની તેનામાં આવડ હતી. અત્યારે જેમ તેણે એક ધનવાન આપાગી લક્ષ્મીદાસનું નામ ધારણ કર્યું હતું, તે જ પ્રમાણે

પોતાના વર્તનમાં, બોલવા ચાલવામાં પણ ઉચિત પ્રકારનો ફેરફાર કરી દીધો હતો. સુનંદાનું નિષ્કપટપણું અને મુગ્ધતા માનસિંગની કુશળતા અને ચાતુર્યને વિશેષ અનુકુળ થઈ પડ્યાં. તે પોતાના સરલ પણાને લીધે માનસિંગનાં સંભાષણથી મોહમુગ્ધ બની ગઈ અને તેના કથન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને તેના બુદ્ધિચાતુર્ય તથા સદ્ગુણોની મનમાં ને મનમાં પ્રશંસા કરવા લાગી. આ બાબતે ગુમાન પણ પદ્માવતીબાઈ સાથે સામાન્ય વિષયો ઉપર ગપ્પાં મારવામાં મગ્ન બની ગયો હતો. એટલામાં પ્રવેશદાર દોષએ ખખડાવ્યાનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો અને કામ કરનારીએ હિમ્મતલાલલાઈ આવ્યા છે, એમ કહીને ગીરધરલાલ શેઠના તરફ મિત્રને અંદર દાખલ કર્યો.

અંદર આવતાં જ એ તરફ ગૃહસ્થ એકદમ ચમક્યો. માનસિંગે પોતાની શાંત મુદ્રા જેવી ને તેવી જ કાયમ રાખી હતી. પણ જેને પોતે થોડાગાડીમાં લૂટ્યો હતો તે તરફની દૃષ્ટિ સાથે પોતાની દૃષ્ટિ એક થતાં ગુમાન અત્યંત ગભરાઈ ગયો.

કદાચ તેના મુખમાંથી એકાદો અનિષ્ટ શબ્દ સરી પડ્યો હોત અને તે બધું બોપાળું ખૂલ્યું કરી નાખત. પરંતુ તે કશું પણ બોલે એ પહેલાં ગીરધરલાલ શેઠે પૂછ્યું: “કમ, હિ મતલાલ ! મનમાં છો ને ?”

“પણ આપની પાસે બેઠેલા આ ગૃહસ્થો કાણ છે ?” હિ મતલાલે ધીમે સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

“એ મારા સ્નેહી છે; તેમાંથી પેલી બાબતે બેઠેલા ગૃહસ્થનું નામ લક્ષ્મીદાસ શેઠ છે. તે સૂર્યપૂરના અમારા આડતીયા છે.”

“એ બાબત તમારી ખાત્રી દેના ?” અંશયયુક્ત વદને

ધાડપાકુ માનસિંગ તરફ જોતો હિમ્મતલાલ પટપટ્યો.

“ બેશક ! ” ગૌરપરવાલ બોલ્યો : “ લક્ષ્મીદાસ શેક ! જે ગૃહસ્થ આજે મારે ત્યાં જમવા આવનાર છે એમ મેં કહ્યું હતું તે આ પોતે. તેમનું નામ હિમ્મતલાલ છે. તમારું નામ તો મેં તેમને જણાવ્યું છે. હિમ્મતલાલ ! આ બીજા ગૃહસ્થ સરદાર ગુમાનસિંગ ! એ લક્ષ્મીદાસ શેકના મિત્ર છે. ”

માનસિંગે તે જ વેળાએ પોતાનું મસ્તક નમાવીને નમનવિધિ કર્યો, અને એ પ્રસંગે પોતાના મુખને ચમત્કારિક વસ્ત્રજી આપીને તે સ્હેજ હસ્યો. એ વખતે તેણે એવો તો મુખવિલેપ કર્યો કે હિમ્મતલાલ ઘોંટાળમાં જ પડી ગયો.

આ બાબતે ગુમાને પણ પોતાના મનને ધીમે ધીમે પૂર્વ સ્થિતિ પર લાવી મૂક્યું હતું. તે જ પ્રમાણે લક્ષ્મીદાસ શેક અને ગુમાનસિંગ તથા માર્ગમાં પોતાને લૂટનારા લૂટારાઓ એ બંને એક જ છે, એમ માની લેવામાં પોતે બલ કરી હતી, એવી હિમ્મતલાલની ખાત્રી થઈ ગઈ. પછી બધાં જમવાને માટે ઉઠ્યાં. જમણમાં મિષ્ટાન્ન, શાક પાન આદિની વિવિધ વાનીઓએ ગુમાનસિંગના માત્ર ચિત્તને જ નહિ પરંતુ ઉદરને પણ સુપ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લ બનાવી દીધું. ભોજનસમારંભ પૂર્ણ થયા પછી પુનઃ સર્વ જણ દિવાનખાનામાં આવ્યાં, અને માનસિંગે સુનંદાના ચિત્તને પોતાની તરફ આકર્ષવાની બાબતમાં હિમ્મતલાલ ઉપર સરસાઈ કરી.

“ આપ હમણાં જ સૂર્યપૂરથી આવ્યા છો એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. ” માનસિંગે હિમ્મતલાલને ઉદ્દેશીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી, અને રસ્તામાં પાછા ફરતાં મારા ઉપર મોટું ચંકટ આવી પડ્યું હતું. હું શામળગઢ સ્ટેશનથી ટપાલ લાવનારી ગાડીમાં

મેસીને નિકળ્યા હતા. પણ માંગમાં ગીચ્ચ ઝાડી આવે છે તે સ્થળે લૂટારાઓએ અમને પકડ્યા અને ગાડીવાનને જખમી કરીને અમારી સર્વ મૂલ્યવાન ચીજો લૂટી લીધી.”

એ ભાષણ સાંભળીને ગીરધરલાલ અને પદ્માવતીનું જોડું તો આશ્ચર્યચકિત જ બની ગયું.

“એ નીચ લોકોએ મને ગાડીના પૈડાની સાથે બાંધ્યો અને મારી પેટી માંહેની તમામ કીમતી ચીજો કાઢી લીધી. ફક્ત મારા બાકીડના ગજવા માંહેનું સોનાનું ઘડીયાળ અને સુવર્ણસાંકળી તેમના સપાટામાંથી બચી જવા પામી.” હિંમતલાલે પોતાના ઉપર આવેલા અંકટની વિગત જણાવી.

“મને લાગે છે કે વચ્ચે કોઈ આવી ચડ્યું હશે, એટલે એ લોકોને પોતાનું કામ અર્થુ રાખીને ન્હાસી જતું પડ્યું હશે.” માનસિંગ શાંતપણે બોલ્યો.

“ના ના, એર્થુ તો કશું પણ બન્યું નહતું. તેમને જોઈતી હતી તેટલી વસ્તુઓ ચીજો તેમણે લઈ લીધી હતી; અને તેઓ ચાલ્યા ગયા બાદ લગભગ એક કલાક પછી એક પ્રવાસી ત્યાં આવી ચડ્યો. તે ગિયારો ભલો માણસ હતો. તેણે મને બંધમુક્ત કર્યો. સાંકે થયું કે એટલો સમય ગાડીના ઘોડા સ્વસ્થ રહ્યા હતા. નહિ તો ગાડીનાં પૈડાં નીચે ચગદાઈને મારા તો ડુરચેકુરચા ઉડી ગયા હોત.” હિંમતલાલે વિશેષ ખુલાસો કર્યો.

અંદ્રનગર જેવા મોટા રાજ્યમાં બીજી કોઈ નહિ ને ટપાલ ગાડી લટવા જેવું ધારિષ્ટ એ લૂટારાઓએ કર્યું, એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે!” માનસિંગે ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“અને તેના કરતાં પણ વિશેષ વિરમચકારક પ્રકાર તો એ

છે 'કે ચોર લોકો અમને મળ્યા તે પહેલાં જ હું તથા ટપાલનો હલકારો તેમના સંબંધમાં જ વાત કરી રહ્યા હતા." હિમ્મત-લાલે કહ્યું.

“અને અમારું મોટું સુદૈવ” માનસિંગની ડાબડીનો એ વખતે થયેલો અવાજ સાંભળતાં ગુમાન સ્વતઃ બોલ્યો: “કે આ તરૂં ભાનસિંગની દરિદ્રી ઈખીનો અવાજ સાંભળેલો નહિ!”

હિમ્મતલાલના કથન ઉપરથી તેના મનમાં પોતાને માટે બિશકુલ મંશય રહ્યો નથી, એવી માનસિંગ અને ગુમાનની ખાત્રી થઈ.

આખો દિવસ આનંદમય વાર્તાલાપમાં પસાર થઈ ગયો. રાત્રીએ પોતપોતાના ખંડમાં સૂવા જતાં પહેલાં એ બન્ને ભૂટારા-ઓને વાત કરવાની એકાન્ત પ્રાપ્ત થઈ.

“જે પત્રની સહાયથી આપણે આ મકાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા છીએ, તેની મદદથી અહીં બીજા વીસ દિવસ સુધી કરી પણ ધાસ્તી સિવાય આપણે રહી શકીએ તેમ છીએ. તે દરમિયાન ગીરધરલાલના વિશ્વાસપૂર્ણ વર્તનનો આપણે આપણાં ખીસ્સાને ગરમ બનાવવામાં ઉપયોગ કરી લઈશું; અને કદાચ ત્યારપછી આપણી સઘળી લૂચ્યાઈ બહાર પડે તોપણ આપણને તેનું દુષ્પરિણામ ભોગવવું પડશે નહિ, એવી પણ હું વ્યવસ્થા કરી રાખીશ. માનસિંગે કહ્યું.

“તું જે કહે છે તે મારા સમજવામાં આવતું નથી.” ગુમાને કહ્યું.

“અરે, સંકટ સમયે આપણો પક્ષ કરનાર એક વ્યક્તિ આ મકાનમાં છે, એટલું તું લક્ષમાં રાખજો.”

“વાર, હવે બીજું તારે શું કહેવાનું છે ?” ગુમાને પૂછ્યું.

“બીજું કશું પણ નહિ.”

“મતે તો એમ લાગતું હતું કે તું મને એકાદી અગત્યની ખુમ વાત કહેવાનો હોઈશ !” ગુમાન બોલ્યો, અને તત્કાળ બન્ને જણા પોતપોતાના ખંડનાં જઈને નિદ્રાધીન બની ગયા.

પ્રકરણ ૪ શું.

સ્નેહસંમેલન.

એવી રીતે કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. તે દરમિયાન માનસિંગે લક્ષ્મીદાસના નામની સહી કરીને મોટી મોટી રકમો ઉપાડી હતી.

ગોલાને ત્યાં આવીને ઉતરેલા લક્ષાધિપતિ અને સરદારવર્ગના મહેમાનો માટે ગીરધરલાલ શેડને અત્યંત અભિમાન હતું અને તે મોટા આનંદમાં આવી ગયો હતો. તેણે તેમના માનમાં એક મોટું સ્નેહસંમેલન કરવાનો વિચાર કર્યો. એ નિશ્ચય તેણે તાબડતોબ અમલમાં પણ મેલી દીધો. તુરત જ તેણે એ વાત પોતાના મહેમાનેને કરી તથા સ્નેહસંમેલનમાં જે જે ગૃહસ્થોને આમંત્રવાની તેની ઇચ્છા હતી, તેમના પર આમંત્રણ-પત્રિકાઓ પણ મોકલી આપી.

સ્નેહસંમેલનનો દિવસ આવ્યો. તેમાં હાજર થનારા ગૃહસ્થોનો

આદરસત્કાર કરવાને માટે ગીરધરલાલ શેડ આદિ ઘરનાં માણસો અને તેમના બન્ને મહેમાનો પોતપોતાના ખંડમાં પોપાસ પરિધાન કરવામાં મગ બની ગયા હતા. આનસિંગે તે દિવસે ખાસ નીચી વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં, અને પોતા ઝહેરામાં સેંકડે પાંત્રીશ ટુકડાં સુધારો કરી નાંખ્યો. બાહ્યતઃ તેણે ગભશ્રીમંતના જેવો દબદબો ધારણ કર્યો હતો. જાણે તે નીચ લૂટારો ન હોતાં ઉત્તમ પ્રકારના સદ્ગુણો ધરાવનાર કુશળ વ્યાપારી હોય એમ તેને જોનારના મનમાં થઈ આવતું હતું. તેણે દિવાનખાનામાં પગ મૂક્યો કે ત્યાં એકત્ર થયેલા આમંત્રિત ગૃહસ્થોનું લક્ષ તેની તરફ આકર્ષાઈ રહ્યું.

ગીરધરલાલ શેડના મકાનના પાછલા ભાગમાં એક બગીચો હતો, ઉપહાર લેવાને માટે એ બગીચામાં ગોળ આરસપહાણનાં ટેબલો અને તેની આસપાસ ખૂરસીઓ ગોઠવવામાં આવી હતી. પ્રથમ ગીરધરલાલ શેડે દિવાનખાનામાં લક્ષ્મીદાસ શેડ અને સરદાર ગુમાનસિંગની આમંત્રિત ગૃહસ્થો સાથે પિંજાનું કરાવી. ત્યારબાદ સર્વ જણાં ઉપહાર લેવાને માટે બગીચામાં ગયા.

ગીરધરલાલ શેડ કાંઈ તદ્દન જૂના વિચારના નહતા. તેમણે યોગ્ય કળવણી મેળવી હતી અને પશ્ચિમના સુધારાની થોડી ઘણી અસર તેમના મન ઉપર થઈ હતી. આજે પુરુષોની મંડળીમાં પદ્માવતીબાઈ ભાગ લેતાં નહતાં એ ખરું, પરંતુ ગીરધરલાલ શેડે ખાસ આગ્રહ કરીને પોતાની બાણેજ સુનંદાને પોતાની પાસે રાખી હતી. બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોની ચૌદથી સોળ વર્ષ સુધીની કુમારિકાઓ પણ રોહસંમેલનમાં હાજર હતી. એટલે સુનંદાને ઓશકાવાનું કશું પણ કારણ નહતું. સુનંદાએ આજે અત્યંત મોહકપાત્રું ધારણ કર્યું હતું. તેણે પોતાના વૃક્ષરથળને શુભ દેશમાં ચાળી વડે

જૂપાચું હતું. એક પોપટીયા રંગની સાડી ધારણ કરી હતી, કંઈમાં માણેકના પદકવાળો મોતીનો હાર શોભી રહ્યો હતો. દય હસ્તને પણ સુવર્ણની બંગડીઓ અને વચ્ચે મૌખિક કંકણથી દીપાવ્યા હતા. ઉપહાર સમયે એક ટેબલની આસપાસ તે, માનસિંગ અને શુભાન એને ત્રણ જણાં બેઠાં હતાં. આ ગોઠવણ ગીરધરલાલ શેઠે કરી હતી કે માનસિંગે, તે કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ એટલું તો ખરું કે જો પોતાની ભાણેજને લક્ષ્મીદાસ શેઠ જેવો પતિ મળે તો ગીરધરલાલ શેઠ તેમાં બિલકુલ નારાજ તો ન હતા જ. માનસિંગ અવનવી વાતોથી સુનંદાને આનંદિત બનાવતો હતો અને તે પણ અવારનવાર સન્મિત વદને એ કપટી અને યુક્તિબાજ પરંતુ આશુક્ષ માનસિંગ તરફ દષ્ટિપાત કરતી હતી.

એ પ્રમાણે એ બન્ને જણાને આનંદવાર્તામાં મશગુલ બનેલાં જોઈને અત્યંત સંતપ્ત બનેલો એક તરણુ ગૃહસ્થ તેમની સામે પરંતુ તેમનાથી સહેજ દૂર એક ખૂણામાં નાખવામાં આવેલા ટેબલ પાસે ખુરમી પર બેઠો હતો. તે ત્વેપપૂર્વક હાંત વડે ઓછ આવતો હતો. ક્રોધથી તેના ચહેરા નિસ્તેજ અને પાંડુ રંગનો બની ગયો હતો. તેના ચહેરા ઉપર મત્સરભુદ્ધિ પૂર્ણપણે પ્રતિબિમ્બિત થયેલી દેખાતી હતી.

એ તરણુ ગૃહસ્થ કોણ ? વાચકોને સમજાવવું પડે તેમ નથી કે તે હિન્મતલાલભાઈ પોતે. વય અને સૌંદર્યની બાબતમાં પોતાના કરતાં અત્યંત રીતે અયોગ્ય મનુષ્ય તરફ સુનંદાને આકર્ષાયેલી જોઈને તેના મનમાં ઉદ્ભવેલો ત્વેપ તેના અંતઃકરણમાં સમાધ શકતો ન હતો. પરંતુ એ ત્વેપને પ્રદર્શિત કરવાનું આ સ્થળ ન હતું કે તેને માટે અત્યારે સમય પણ ન હતો. એટલે પોતાના

સર્વ મનોવિકારને પૂર્ણ પછે દાખીને તેણે બાણતઃ શાંત મુદ્રા ધારણ કરી હતી. જે કે એમ કરવામાં તેને કેટલો શ્રમ પડ્યો હશે; એની કલ્પના તો એ વિષયના અનુભવી વાચકો જ કરી શકશે.

ઉપહાર પૂર્ણ થયા પછી પુનઃ સર્વ દિવાનખાનામાં આવ્યા. સર્વને મુખવાસાદિ આપવામાં આવ્યા બાદ ગીરધરલાલ શેઠના આગ્રહથી આમંત્રિત ગૃહસ્થોની પુત્રીઓ માંહેની એ-ત્રણ બાલિકા-ઓએ પોતાના સુસંગિતથી સર્વનાં ચિત્તને પ્રસન્ન કર્યાં. પછી સુનંદા ઉઠી અને વાજીત્ર પાસે ગઇ. વાજીત્ર વગાડતાં તેણે પણ યમકલ્યાણનો આલાપ શરૂ કર્યો. તેના મધુર સ્વરથી ગાવાની છટાથી અને ગાત્રી વેળાએ તેના મુખ પર વિસસી રહેલા ચિત્તાકર્ષક લાવણ્યથી માત્ર યુવાનો જ નહિ પરંતુ વૃદ્ધ ગૃહસ્થો પણ મુગ્ધ બની ગયા અને મોરલીના નાદે ડોલતા સર્પની માફક ડોલા-યમાન થયા લાગ્યા. જે વખતે તે ગાતી હતી તે વખતે હિમ્મત-લાલ તેનાથી રહેજ દૂર દિવાલને અડેલીને ઉભો હતો. તે પણ સુનંદાના મધુર સંગીતનું પાન કરતો હતો. તે એકદમ સુનંદા તરફ ધસી ગયો હોત-તેણે તેને ગાઠ આલિંગન આપ્યું હોત-તેણે તેના પગ ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું હોત-તેના ચરણકમલરજથી પવિત્ર બનેલી જળમનું તેણે-હિમ્મતે પ્રેમપૂર્વક ચુંબન પણ કર્યું હોત. પરંતુ માનસિંગ સુનંદા પાસે જ બેસો હતો અને તેના મ્હેરા ઉપર એક પ્રકારનું વિજયપૂર્ણ હાથ ખેલતું હતું એમ હિમ્મતને લાગ્યું. પુનઃ તેની ચિત્તવૃત્તિ અત્યંત ક્ષુબ્ધ બની ગઇ, સુનંદા માટેનો તેનો પ્રેમ નષ્ટવત્ બની ગયો અને તેનું અંતઃકરણ મત્સર-બુદ્ધિથી વ્યાપ્ત બની રહ્યું !

જે વખતે તે ગાલી દતી તે વખતે દિગ્મનલાલ તેનાથી સહેજ
દૂર દિવાલને અડેલીને બેસા હતો.

પૃષ્ઠ ૫૦.

પ્રકરણ ૫ મું.

પદ્માવતીનું અંતઃપુર.

બી.

જે દિવસે રહવારે બહાર જવાને માટે ગુમાન મેડી ઉપર આવેલા પોતાના ખંડમાંથી નિકળીને નીચે આવતો હતો. તે વખતે ડાબી બાજુએ આવેલા શેઠાણી પદ્માવતીબાઈના અંતઃપુરનાં દાર ખૂલાં છે, એમ તેના જોવામાં આવ્યું. તેની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ ઉત્ક્રાંતિ. તેણે ધીમેથી દરવાજામાં ડોકું ધાલીને અંદર જોયું. એકાએક તેનાં નેત્રા ચમકવા લાગ્યાં; તેના આખા અંગમાં આનંદના ઉછાળા આવવા લાગ્યા; તેનું અંતઃકરણ હર્ષથી નાચવા લાગ્યું; અને તેના ગરીબ બિચારા ડાળાળ માટેનો ઉદ્ધાર તેના મુખમાંથી બહાર સરી પડ્યો.

તેનું લક્ષ કંઈ વસ્તુ પર બાકપાંચું હશે ? તેને બાટલો બંધાવ્યાનંદ થવાનું કારણ શું ? એકાદી સ્ત્રીનું સુંદર મુખકમલ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું હશે ? કિંવા એકાદું નિર્દોષ મોહક ચિત્ર જોઈને તે લુબ્ધ બન્યો હશે ? અથવા એકાદ લાવણ્યયુક્ત પુતળાનું સૌંદર્ય નિહાળવામાં તેની દૃષ્ટિ ગુંચાઈ હશે ? છદ્ ! બિલકુલ નહિ; એમાંના એક પણ પ્રકાર ન હતો. માત્ર એ ખંડમાં ટેબલ ઉપર રત્નોથી ભરેલી અર્ધી ઉઘાડી પેડી તેની દૃષ્ટિએ પડવાથી જ તેને એટલો આનંદ થયો હતો !

ગુમાને ઔત્સુક્યપૂર્ણ વદને આમતેમ જોયું. મોટાં મકાનોમાં

અંદરના ભાગમાંનો દાદર મોટે ભાગે સાંકડા અને અધિકારમય હોય છે. એવા એક દાદરના મુખ પર તે ઊભો હતો. પદ્માવતીબાઈ તથા મુનંદા અને તેમની કામ કરનારી વર્ગેરેને નીચે ઉપર જવું આવવું હોય તો તેઓ આ દાદરનો ઉપયોગ કરતા હતા જ્યારે પુરુષવર્ગ આગલા ભાગમાં આવેલા મોટા દાદરનો ઉપયોગ કરતો હતો. આ સાંકડા દાદરની પાછલી બાજુએ મુનસિંગનો ખંડ હતો. તેની જમણી બાજુએ ગુમાનનો ખંડ હતો અને ડાબી બાજુ તરફ રતોથી ભરેલી પેટી વાળો ખંડ હતો. એટલે જો સંકટ આવી ચડે તો સામેથી આવે તેમ હતું એમ ગુમાન પૂર્ણપણે સમજતો હતો. પરંતુ તેના બદલામાં બક્ષિસ પણ સારી મળી શકે તેમ છે, એવું તે જોઈ શક્યો હતો.

અમુક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ કે પછી તેના સંબંધમાં વધુ સમય વિચાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ ન હતો. તે ચટ દહને એ ખંડમાં દાખલ થયો, ટેબલ પાસે ગયો અને તેણે રતનમય પેટીમાં હાથ નાખ્યો. બની શક્યું તેટલું હસ્તચ્છપલ્ય ફરીને પેટી માંહેના અલંકારો પૈકી અત્યંત મૂલ્યવાન દાગીના પસંદ કરીને તે ગડા-ટના અંદરના ખીસામાં નાખતો હતો એટલામાં દાદરના પગથીયા ઉપર કોઈના પગલાનો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

હવે શું કરવું? તેણે ગાલરો બની જઈને ચોતરફ દ્રષ્ટિ કરી. પ્રથમ તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે પહોંચ ઉપર પાંચરેલા ગાદલાની નીચે ભરાઈ જઈ; પરંતુ બીજી સેકન્ડે જ એમ કરવું તેને અનુચિત લાગ્યું; અને તે ખંડમાં એક બીજો ન્હાનો ખંડ હતો; જ્યાં પદ્માવતીબાઈનાં કપડાં રહેતાં હતાં; તે ખંડનાં બારણાં ખોલીને તે અંદર ધુસ્યો. અંદર જઈને તે બારણાં પુનઃ પૂર્વવત્ત બંધ કરે છે,

ઐટલામાં પદ્માવતીઆઈ પોતાની દાસી સાથે અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ.

“અપળા !” પદ્માવતીઆઈએ અંદર આવતાં જ ચોતરફ દષ્ટિ કરીને કહ્યું : “ જોને, આ ખંડમાં બધું કેવું વેરણખેરણ પડ્યું છે !”

“ આમે આ ન્હાના અંતઃપુરમાં શેઠણીનાં કપડાં કેટલાં બધાં વાસ મારે છે ?” ગુમાન સ્વગત જ બોલ્યો.

“ આઈ સાહેબ ! અજો આ ખંડ સાફ કરવાનો મને અવકાશ જ મળ્યો નથી. હમણાં બધું બરોબર ગોઠવી દઉં છું.” અપળાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

તે જ ક્ષણે માનસિંગ પોતાના ખંડમાંથી બહાર નિકળ્યો અને અંતઃપુર પાસે મળીને જતાં જતાં તેણે પોતાની ડાબડી માંહેની તપખીરનો ઉપભોગ કર્યો. ડાબડીના ઢાંકણાનો કરકર અવાજ સાંભળતાં જ ગુમાનનું કાળજી ધડકી ઉઠ્યું અને તે પેલા ન્હાના અંતઃપુરના એક ખૂણામાં પંસી ગયો.

“ અપળા ! તે હમણાં કશો અવાજ સાંભળ્યો કે નહિ ?” પદ્માવતીઆઈએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ લક્ષ્મીદાસ શેઠ બહાર જાય છે, તેમની ડાબડીનો અવાજ તમે સાંભળ્યો હશે.” અપળાએ કહ્યું.

“ વારૂ, પણ અપળા ! ગઈ કાલે રત્નેદસમેલનમાં સરદાર ગુમાનસિંગનો લપડા બહુ ભારે હતો, ખરું કે નહિ ?” પદ્માવતી બોલી.

“ મને કાંઈ તેમનો દેખાવ ઐટલો બધો પસંદ પડતો નથી. તેમનો ખાડ પડેલો એહેરો, સરકડી સરખા હાથપગ-જાણે હાડપિંજર !” અપળા રહેજ હાસ્ય કરતી બોલી.

“એ એટલો બધો દેખાવડો તો નથી જ; પણ બીજી રીતે મંભાવિત અને સુશિક્ષિત હોય એમ લાગે છે.” પદ્માવતીબાઈએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

“હા, જો એ જન્મતી વખતે અકરાંતીયાની માફક ખાતા ન હોત તો મને પણ એમજ લાગત.” ચપળાએ જવાબ આપ્યો.

“હવે મારા ગરીબ બિચારા કાળજીનું શું થશે?” ગુમાન અંદર રહ્યો રહ્યો ગણામણ્યો.

“એના વાળ થોડા ઘણા સફેદ થઈ ગયા છે, નહિ વાઈ?” પદ્માવતીએ પૂછ્યું.

“એના વાળ તરફ માફ લક્ષ નથી ગયું.” ચપળાએ કહ્યું.

“એ પણ માફ એક સદ્ભાગ્ય જ સમજવું;” ગુમાન સ્વગત બોલ્યો: “નહિ તો આ ચપળાએ મારા સફેદ વાળ ખેંચી કાઢવામાં બાકી રાખી ન હોત.”

“લક્ષ્મીદાસ શેઠનું દિલ આપણાં સુનતા બહેન ઉપર લાગ્યું હોય એમ જણાય છે.” ચપળાએ થોડી વાર પછી જણાવ્યું.

“મને પણ એમ લાગે છે ખરું; તેમની વચ્ચેના એ પ્રેમનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું પરિણામ આવે તો કેવું સાઈ? લક્ષ્મીદાસ શેઠ પણ લાયક અને શ્રીમંત ગૃહસ્થ છે.” પદ્માવતીબાઈએ ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“એ બાબતમાં તમારી ઈચ્છા પૂર્ણ થવાનો પુષ્કળ સંભવ છે.” ગુમાન મનમાં ને મનમાં પટપટ્યો.

“લક્ષ્મીદાસ શેઠ પાસે કેટલી મૂડી હશે?” ચપળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“એની તો મને બરાબર માહિતી નથી. પરંતુ સૂર્યપૂરમાં આપણા આડતીયાની પેઠી છે તેમાં તેમનો અર્ધોઅર્ધો ભાગ છે.

એટલે જો તેમની સાથે મુનંદાનું લમ થાય તો આપણી પ્રતિષ્ઠા અને તેમની સાથેના સંબંધમાં પણ વધારો થાય.” યજ્ઞાવતી બાંધે કહ્યું.

“પણ પછી બિચારા હિન્મતલાલની શી અવસ્થા?”

“મને તો લાગે છે કે મુનંદાનો તેના પર બિલકુલ પ્રેમ નથી. આટલા દિવસના અનુભવથી હું જોઈ શકી છું કે લક્ષ્મીદાસ શેઠ ઉપર તે શીદા શીદા બની ગઈ છે.”

“પણ લક્ષ્મીદાસ શેઠના વય તરફ જોતાં આપને એમ નથી લાગતું કે એ દેખીતું કળેડું છે. મુનંદા જ્યેનને હજી સોળ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નહિ હોય, જ્યારે લક્ષ્મીદાસ શેઠની ઉંમર એથી અઢી ગણી કરતાંયે વિશેષ હશે.” અપળાએ હાસ્ય કરતાં કહ્યું.

“એ બાબતમાં કળેડાનો સવાલ જ નથી, કેમકે કોઈની રૂચી કેવી ને કોઈની રૂચી કેવી? દુનિયામાં જેટલી વ્યક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ. આપણામાં કહેવત છે ને કે પ્રેમ બાંધણો છે!” યજ્ઞાવતીબાઈએ સ્વાનુભવસિદ્ધ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. કેમકે તેમની અને ગીરધરલાલ શેઠની ઉંમર વચ્ચે પણ મોટો ફરક હતો.

“વારૂ, બા સાહેબ! આપના વાળ તો મેં ઓળખી નાખ્યા. હવે શું કામ કરવાનું છે?” અપળાએ પૂછ્યું.

“તે વાળ ઓળખ્યા પણ તેલ ક્યાં નાખ્યું છે?” મારાં કપડાંની ઓરડીમાં બાંધણાના તેલની શીશી છે, તે લઈ આવ.” યજ્ઞાવતીબાઈએ આજ્ઞા કરી.

એ સાંભળીને ગુમાનના મનની રિયતિ વિલક્ષણ થઈ પડી. હવે શું કરવું અને ક્યાં સંતાવું એની તેને સમજ પડી નહિ. તે પદપાત્ર જવાનો એ ચોકસ-પણ એકાદી સ્ત્રીની ખાનગી ઓરડીમાં

દાખલ થવાનું કારણ પણ શું આપવું ? એ મનમાં ને મનમાં લટ-
પટ કરતો દાગીનાની પેટીને ગાળો દેવા લાગ્યો. છેવટે એક રસ્તો
તેને મળ્યો. એક બાળુની દિવાલ આગળ શેડાણીની રાત્રીએ ઓઢ-
વાની શાક લાંબી લટકતી હતી તે શાકની પાછળ તે ભરાઈ ગયો.
માત્ર તેના પગનાં જૂટ શાકની નીચે બહાર દેખાતા હતા.

થોડી વારે દરવાજો ઉઘાડીને ચપળા અંદર આવી, અને
તેલની શીશી શોધવા લાગી. એમ કરતાં તેના પગ નીચે ગુમાનના
એક પગનો જૂટ ચમક્યો. એ સ્થળે જૂટ ડંખેલો હોવાથી ગુમા-
નના પગનું આંખનું છેલ્લાયું હતું, એથી ચપળાના પગ નીચે તે
છેલ્લાયેલો ભાગ દેખાતાં તેને કળ મડી ઝઈ. તે જૂમ પડવાની
તૈયારીમાં જ હતો. પરંતુ ધૈર્યપૂર્વક તેણે આત્મસંયમન કર્યું.

“ ચપળા તેલની શીશી લઈને બહાર આવી અને બોલીઃ
“ બા સાહેબ ! શેક સાહેબે આપનાં કપડાંની ઓરડીમાં જૂટ રાખ-
વાનું ક્યારથી શરૂ કર્યું છે ? ”

“ મારી ઓરડીમાં જૂટ ! અરે એમનું તો કામ જ એવું છે !
એ જૂટ ઉઘાડીને એમના ખંડ પાસે મૂકી આવ. ” શેડાણીએ
સ્થેજ ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યું.

ચપળા પુનઃ ઓરડીમાં ગઈ અને પેલા જૂટ લેવાને માટે
નીચે નમી. જૂટ તેનાથી લઈ શકાયો નહિ. કેવી રીતે લઈ શકાય ?
ગુમાને પહેરેલા જૂટ તેના પગમાંથી બહાર કાઢવા બેઠાએ ને ?
એટલે ચપળાએ શાલ થોડીક ઊંચી કરી તો ગુમાનના ઢીંચણ
સુધીનો ભાગ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેણે એક મોટી ત્રાડ પાડી
અને બની શક્યા તેટલા બેગથી તે ઢોડતી બહાર આવી.

“ કેમ, અલી ! જૂમ શા માટે પાડી ? ” શેડાણીએ પણ મલ-

સાધ જઈને પૂછ્યું.

“ ખૂન-એર-લૂટાસ !” અંતઃપુરમાંથી બહાર નિકળીને દાદર પરથી નીચે ઉતરતાં ચપળા બોલી.

“ દોડો-દોડો ! આપણા ઘરમાં એર પેડો છે !” પદ્માવતી પણ ખૂબ પાડવા લાગી; અને એક ક્ષણનાર પછુ વિચાર ન કરતાં તેણે પણ ચપળાની પાછળ પાછળ નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

એ સંધિનો લાલ લાઇ ગડીયા ગુમાને પણ પોતાના ખંડમાં ખલાયન કરી દીધું. તે પોતાના ખંડમાં દાખલ થયો કે તે જ વેળાએ ગીરધરલાલ શેઠ, માનસિંગ, રામજી પટેલ, પદ્માવતીમાઇ અને ચપળા એટલાં જણાં કપડાંની ઓરડી માંહેનું ગદન ગોપ્ય શોધી કાઢવાને દાદર પર ચડીને ઉપર આવ્યાં. ગુમાન પણ બાવરી મુદ્રા કરીને પોતાના ખંડમાંથી બહાર આવ્યો અને ‘ થું છે-થું છે ?’ કરતો તેમની સાથે મળી ગયો.

“ મેં પ્રત્યક્ષ મારા હાથે જ ખૂટ અને કાપના પગનો સ્પર્શ કર્યો હતો.” ચપળાએ કહ્યું.

“ પણ તેનો સ્પર્શ તારા હાથને કેવા પ્રકારનો લાગ્યો ?” ગીરધરલાલે પૂછ્યું.

“ જેવા બધાના ખૂટ અને પગ હોય છે તેવો.” ચપળાએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક છે, હું એ લૂચ્યાની ખબર લઉં છું.” એમ કહીને પમથીવા ઉપરથી મળી આવેલી સાવરણી હાથમાં લઇને તથા અંતઃકરણને ધીટ બનાવીને ગીરધરલાલ શેઠે એ ગૃહસૈન્યની આગેવાની લીધી. રામજી પટેલના હાથમાં પણ સાંકડાં મ્હોંનાં વાસણ ઉટકવાનો ન્હાનો લાકડાનો કુમડો હતો. તે પણ પોતાના શેઠની પાછળ

પાછળ ચાલ્યો. માનસિંગે અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટિએ ગુમાન તરફ જોયું, અને ગુમાને પણ દૃષ્ટિક્ષેપિતથી પોતાને લીધેજ આ બધો ઘોંટાળો થઈ રહ્યો છે એમ તેને સૂચવ્યું.

“પ્રાણનાથ ! પ્રાણનાથ !” પદ્માવતીએ કહ્યું : “તમે તમારો જીવ એકદમ જોખમમાં ન નાખશો.”

“પ્રિયે !” પોતાની હૃદયસ્વામિનીનો લાગણીભર્યો પ્રેમજીવ ઉદ્ધાર શ્રવણ કરવાથી ગદગદિત સ્વરે ગીરધરલાલે કહ્યું : “પ્રિયે ! કદાચ માફ મૃત્યુ થાય; તોપણ તારા માટે મેં પુષ્કળ સંપત્તિ એકઠી કરી રાખી છે; એટલે તારા ઉદરનિર્વાહને માટે તને કદી પણ ચિંતા કરવી પડે તેમ નથી.”

પણ એ શબ્દો પદ્માવતીબાઈએ સાંભળ્યા હશે કે નહિ એ કહી શકાતું નથી. કેમકે તે તો મૂર્ચ્છિત બનીને કાચ ઉપર પડી ગઈ હતી. અપળાએ પણ કાચ આગળ જમીન પર બેસી જઈને ઇશ્વરની કૃપાને માટે પ્રાર્થના કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. હિંદુ સ્ત્રીઓ બિચારી બીજાં શું કરે ?

ગીરધરલાલ શેઠજી ધીમે ધીમે ડરતા ડરતા પણ નિશ્ચયપૂર્વક કપડાંની ઝોરડી તરફ જતા હતા; અને ખરેખર જો માનસિંગ તથા ગુમાને આત્મસંયમન કર્યું ન હત તો આ દૃશ્ય જોઈને તેમને પુષ્કળ હસતું આવત; અને તેમના હાસ્યને લીધે બધો બેદ ખૂણો થઈ જત !

ગીરધરલાલે જમણા હાથ વડે ઝોરડીના બારણાને ધક્કો માર્યો. બારણું ખૂલી ગયું અને તેણે તે જ ક્ષણે સ્વમંદિરક્ષણને માટે ડાબા હાથમાં પકડેલી સાવરણી આગળ કરી. તેમણે ઝોરડીમાં પ્રવેશ પણ કર્યો—એમ કહીએ તો ચાલે કે અર્ધપ્રવેશ કર્યો.

“અંદર કોઈ છે, કે શેઠ સાહેબ ?” રામજી પટેલે પૂછ્યું.

“કા-કા-ઈ ન-ન-થી !” ગીરધરલાલ શેઠજી અચકાતા, અચકાતા બોલ્યા.

“કોઈ નથી !” રામજી બોલ્યા: “ઊભા રહો, મને અંદર જવા દો. હું આ કુચડા વડે એ ચોરનું માથું જ ભાંગી નાંખું !”

હવે શેઠજી બરોબર અંદર દાખલ થઈ ચૂક્યા હતા. તે બોલ્યા:

“અરે પણ અહીં તો કોઈએ નથી. પછી તું કાનું માથું ભાંગવાનો હતો ?”

અત્યારે શેઠજીની નિરાશાનો પાર રહ્યો ન હતો. કારણ કે ડુંગર ખોદવા જેટલી મહેનત લેવા છતાં ઉંદરનો પણ પત્તો નહિ ! અરે ! પણ તેની પૂંછડી માત્ર પણ હાથ ન લાગી ! તે હતાશ બનીને બોલ્યા: “અરે ! આ ગાંડી ચપળાએ આપણને નકામા હેબકાવ્યા !”

“નકામા હેબકાવ્યા ?” પદ્માવતીબાઈ શુદ્ધિમાં આવીને બોલી.

“હું સોગનપૂર્વક કહું છું કે ત્યાં મારા જોવામાં ખૂટ આવ્યા હતા.” ચપળા પણ એકદમ ઊભી થઈ ગઈ અને બોલી.

“અહીં તો ખૂટે નથી ને ખૂટતો પહેરનારો પણ નથી.” શેઠ કિંચિત ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું.

“આ તો એક મોટું આશ્ચર્ય !” માનસિંહે આશ્ચર્યવ્યક્ત કર્યું.

“કદાચ એ ચોર પાછલી બારી વાટે નીચે ફૂદકા મારીને કિંવા બીજી રીતે પલાયન કરી ગયો હશે !” ગુમાને પોતાનો મત પ્રકટ કર્યો.

પરંતુ એ મત પણ બધાંને સંપૂર્ણપણે રચતો આવ્યો નહિ. કેમકે બારી જમીનથી ઘણી ઉંચી હોવાને લીધે ફૂદકા મારવાનું

સાદસ કરી શકાય તેમ ન હતું. અને બીજી રીતે દોરડા કે નિઃસ-
રણીની સહાય સિવાય નીચે ઉતરવાનું સાધન ન હતું. દોરડાનું કે
નિઃસરણીનું ત્યાં ખારીની બહાર નામ નિશાન સરખું પણ ન હતું.
છેવટે ગીરધરજાલ કંટાળીને દુકાનમાં ગયા અને બીજા લોકો પોતા-
પોતાને ઉદ્યોગે લાગ્યાં. જ્યારે પદ્માવતીને પોતાના અલંકારો ગૂમ
થયાનું માલૂમ પડ્યું ત્યારે તેના અંતઃપુરમાં ચોરે પ્રવેશ કર્યો હતો
એ વાત તો સિદ્ધ થઈ.

પણ આ બાબતે સુનંદા શું કરતી હતી ? તે પોતાના
ખંડમાં ગાળા હાથ ઉપર મસ્તક ટેકાવીને બેઠી હતી. તેના જમણા
હાથમાં એક પત્ર હતો. તેની પાંપણો ઉપર અશ્રુગિંદુ ચમકતાં
હતાં—નેત્રો અને કપોળપ્રદેશ પણ અશ્રુથી આરક્ત બની રહેલ હતો.
દ્વિધા નિઃશ્વાસને લીધે તેનો મનોહર સ્તનપ્રદેશ જોરથી ઊંચો નીચો
થતો હતો. તથાપિ તેના ગુલાબી અધર ઉપર કિંચિત્ સ્મિત
વિદ્યસી રહ્યું હતું અને મૌકિતકાવલી પ્રમાણે શોભતી શુભ દંતપંક્તિ
અર્ધ ખૂણી દેખાતી હતી.

તે દિવસે સહવારે જ હિંમત તરફથી તેના ઉપર એક
પત્ર આવ્યો હતો. એ પત્રમાં તે તરૂણે પોતાનો પ્રેમ અન્યંત ઉચ્છ-
ળ રીતે પરંતુ વિનયનો લેશ પણ અતિક્રમ ન કરતાં વ્યક્ત કર્યો
હતો. તેણે પત્રમાં વાપરેલી ભાષા એટલી તો મનોવેધક અને હૃદય-
દ્રાવક હતી કે એ વાંચતાં સુનંદાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. કેમકે
તેનો—હિંમતનો પોતાના ઉપરનો પ્રેમ ગમે તેટલો નિઃસીમ હોય
તોપણ તે વ્યર્થ છે—અરકે પોતાના અંતરમાં તેને માટે પ્રેમનો ઉદ્ભવ
થવાનું આ જીવનમાં કદી પણ શક્ય નથી—એમ તે પૂર્ણપણે સમ-
જતી હતી. અર્થાત્ હિંમતના આ પત્રથી સુનંદાને પોતાને માટે

રહેજી ગર્વ ઉત્પન્ન થયા સિવાય, તેના અંતઃકરણ ઉપર એ પત્રની કે હિમ્મતના પ્રેમની લેશ પણ અસર થઈ નહિ.

તથાપિ હિમ્મતે અત્યંત આર્જવતાપૂર્વક ફરેલી પ્રેમચાચના વાંચીને સુનંદાનાં નેત્રોમાં અશ્રુ આપ્યા સિવાય રહ્યાં નહિ. સુનંદા પોતાના સૌંદર્યના વિષયમાં જોટલી અડ હતી, તેટલી જ પ્રેમ વિકારના વિષયમાં પણ હતી. તેનું અંતઃકરણ કેવળ મુગ્ધ અને પવિત્ર હતું. માત્ર તે એટલું સમજતી હતી અને તેના હૃદયમાં એટલો ભાસ થતો હતો કે હિમ્મતના પ્રેમ માટે તેના અંતરમાં સ્થાન નથી અને ભવિષ્યમાં તે સ્થાન મળી શકે તેમ પણ નથી.

તે જ ક્ષણે તેના મનમાં માનસિંગનો અર્થાત્ પોતે માની લીધેલા લક્ષ્મીદાસનો વિચાર આવ્યો. લક્ષ્મીદાસમાં શી વિશિષ્ટતા છે એ તે કહી શકે તેમ ન હતું, તથાપિ પોતાના ચિત્તને આકર્ષી લેનાર અને પોતાનાથી નહિ સમજી શકાય એવા પ્રકારના મોહમાં પોતાને મુગ્ધ બનાવનાર કાંઈ પણ અવર્ણનીય ગુણ તેનામાં—લક્ષ્મીદાસમાં છે, એમ સુનંદાને લાગ્યું. તેનું મંભાપણ તેને પસંદ પડતું, તે સદૈવ પોતાની તરફ લક્ષ આપ્યા કરતો હતો, એથી તેને અભિમાન થતું; તદ્દપિ તે તારૂંબની મર્યાદાને ઓળંગીને આગળ વધ્યો છે એમ પણ તે સમજતી હતી. ગમે તેમ હોય પણ હિમ્મત કરતાં લક્ષ્મીદાસ તેને વિશેષ પસંદ પડતો. શા કારણથી, એ તે સમજી શકતી નહિ. અત્યારે તેનું અંતઃકરણ એક કાયડા સમાન થઈ પડ્યું હતું; અને તે કાયડાનું તમા તેમાં વાસ કરી રહેલી કલ્પના અને પોતાની મનોવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનો જેમ જેમ તે પ્રયત્ન કરતી તેમ તેમ વધારે ને વધારે ઘેંટાળામાં પડી જતી.

બપોર પછી તે દિવાનખાનામાં આવી. આજે તેના મનમાં

ખાવેલા વિચારોને લીધે તેની મનોવૃત્તિને વિશેષ શ્રમ પડ્યો હતો. પરંતુ માનસિંગના આનંદી સ્વભાવ અને ચિત્તાકર્ષકતાને લીધે તેના અંતરનો ક્ષોભ અદ્ય સમયમાં દૂર થઈ ગયો અને તે પુનઃ કેટલાકમાં આવી ગઈ. તેનો પ્રકુલ બનેલો અહેસા સૌંદર્યતેજથી વિશેષ યમકવા લાગ્યો. તેની મુખમુદ્રા ઉપર સ્મિત વિલસી રહ્યું. અહા ! એ વખતે માનસિંગના મનની સ્થિતિ કવી થઈ રહી હશે તેનો યથાસ્થિત અને સંપૂર્ણ ખ્યાલ તો માનસિંગને પોતાને જ આવી શકે. આપણે તો માત્ર કલ્પના કરી શકીએ; અને એ કલ્પના પણ અપૂર્ણ જ !

પ્રકરણ ૬ હું.

એક નવીન ઓળખાણ.

૭ ત પ્રકરણમાં જે બનાવનું દિગ્દર્શન આપણે કરી ગયા તેને બીજે દિવસે સહવારે ગીરધરલાલ શેઠના મકાન પાસે એક વિક્ટોરિયા ગાડી આવીને ખડી થઈ. કાચમેને પોતાના ઉંચા આસનપરથી ઉતરીને, મકાન નજીક જઈ તેની બહારની સાંકળ કબકબાવી. પછી ગાડીમાંથી શ્વેત મોઝંથી આચ્છાદિત બનેલા એ પગ બહાર આવ્યા, તે પછી બીણી કિનારવાળું ધોતીયું, સફેદ કબજો અને કાળો કોટ, ત્યાર બાદ સોનાની મૂંઢવાળી લાકડી ધારણ કરેલો હાથ અને છેવટે એક ત્રગોવૃદ્ધ અહેસા-બહાર આવ્યા. અર્થાત્ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ

‘કે તે ગાડીમાંથી એક સહાકાપાંચ પુટની ઉંચાઈના આશરે સાઠ વર્ષની ઉમરના વૃદ્ધ ગૃહસ્થ નીચે ઉતર્યા. એ મૂર્તિએ પારિ. કાષ્ઠથી ગીરધરલાલ શેઠનું મકાન બહારથી તપાસી જોયું. પ્રવેશદ્વાર ખૂલ્યું, તે અંદર દાખલ થયો અને દિવાનખાના તરફ વળ્યો. દિવાનખાનામાં ગીરધરલાલ શેઠ એકલા જ એકા હતા. ત્યાં આગળ આ વ્યક્તિ આવી પહોંચી. રામજી પટેલે આ વ્યક્તિના જણાવવા મુજબ અગાઉથી જ ગીરધરલાલ શેઠને જણાવ્યું હતું કે “ખાલા-ભાઈ શેઠ આપને મળવાને મારે આવ્યા છે.” એટલે ખાલાભાઈ શેઠને જોતાં જ ગીરધરલાલ શેઠે ઉદ્ધાર કાઢ્યો: “અહો ! ખાલા-ભાઈ શેઠ ! આજે આપની મુલાકાત થવાથી મને ખણે જ આનંદ થયો છે. આપણી મુલાકાત અગાઉ એકાદ વાર દરબારના મેળા-વડામાં થઈ હશે, પરંતુ આપના ભાણેજે અનેક વાર મારી પાસે આપની લાયકાતની પ્રશંસા કરી છે.”

“હા, હિન્મત ખરેખર શીળા સ્વભાવનો અને લાયક છાકરો છે.” ખાલાભાઈ બોલ્યા: “ગીરધરલાલ શેઠ ! મારા એ ભાણેજના સંબંધમાં જ મારે આપની પાસે વાત કરવાની છે. તમારે એક ભાણેજ છે, એ વાત ખરી છે ના ?”

એમ કહીને એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થે આંખ માંડીને ગીરધરલાલના અહેરા સામે જોયું. જાણે કેમ પોતાને એક ભાણેજ છે, એવો ગીરધરલાલ ઉપર મૂકવામાં આવેલો આરોપ તે કદાચ નાકખૂલ કરશે, એવી ખાલાભાઈ શેઠને શંકા હોય ! ગીરધરલાલ શેઠે હકારદર્શક ઉત્તર આપ્યો.

એટલે ખાલાભાઈ શેઠ આગળ બોલવા લાગ્યા: “મને એમ લાગતું જ હતું. ગીરધરલાલ ! ખરું કહું તો એવી મારી ખાતરી જ

હતી; અને તેનું નામ મને લાગે છે કે” આલાલાઈ પોતાની ખૂરસી ગીરધરલાલની બિલકુલ પાસે લઈ જઈને આસપાસ દૃષ્ટિ કરતા ધીમેથી બોલ્યા: “સુનંદા જ હોવું જોઈએ.”

એ વાત પણ ગીરધરલાલે નત્રપણે કબૂલ કરી.

“તમારે ભાણેજ છે અને તેનું નામ સુનંદા છે, એ એ વાત ઉભય પક્ષ તરફથી કબૂલ થઈ એટલે હવે આપણને આગળ બોલવાનો આધાર મળ્યો. હવે આપણે મુખ્ય વિષય તરફ વળીએ.” આલાલાઈએ કહ્યું: “હું ગઈ કાલે જ સૂર્યપૂરથી આવ્યો અને મારે ભાણેજ અત્યંત ખિન્ન હોવાનું મારા જોવામાં આવ્યું. મેં એનું કારણ તેને પૂછ્યું. તેણે પોતાની ગુસ્સે વાર્તા કબૂલ કરી. શેઠ સાહેબ! તમારી ભાણેજ ઉપર-સુનંદા ઉપર તેનો પ્રેમ ચોટ્યો છે, અને એ કારણથી તે અત્યંત ખિન્ન બન્યો છે.”

“એમ છે કે?” ગીરધરલાલ શેઠે સસ્મિત વદને કહ્યું.

“એમાં શો સંશય!” આલાલાઈ બોલ્યા: “અને હું જો કે હિંમતનો માત્ર મામો જ છું, તેપણુ મારી તેના ઉપર અતોનાત પ્રીતિ છે. તેને આનંદમાં રાખવાને માટે હું મારાથી બનતું કરવાને ચૂકું તેમ નથી. તમારી મુલાકાત લેવામાં મારે શો ઉદ્દેશ છે તેની એને બિલકુલ માહિતી નથી અને આ મુલાકાતનું ગમે તે પરિણામ આવે તદ્દપિ આ સર્વ પ્રકાર ગુસ્સે, બિલકુલ ગુસ્સે જ રાખવો જોઈએ. કેમ, ખ્યાનમાં આવ્યું કે શેઠ સાહેબ?”

“તમારી એવી ઈચ્છા હશે તો ગુસ્સે રાખવામાં મને કંઈ હરકત નથી.” ગીરધરલાલે પોતાની અનુમતિ આપી.

“વાર તમારે, હવે આપણે આ અત્યંત સહત્વની કામગીરીના સંબંધમાં એક પગલું આગળ વધીએ. મારે ભાણેજ સર્વસ્વી

મારા ઉપર અવલંબી રહેલો છે, એ તમે જાણતા જ હશો.”

“હા, હિમ્મતલાલના પિતા એકાએક ગૂમ થઈ ગયા પી એમને આપના સિવાયે બીજો કોઈ આધાર નથી, એ મારા જાણવામાં છે.” ગીરધરલાલે જવાબ આપ્યો.

“તદ્વત્ ખરી વાત કહી.” આશાભાઈએ કહ્યું: “હિમ્મતનો પિતા અત્યંત શ્રીમંત હતો; આ શહેરમાં તેની જેટલી સંપત્તિ હતી તે બધી એકત્ર કરીને તે વ્યાપાર પ્રીત્યર્થે પરદેશ જવાને માટે નિકળ્યો હતો એ પણ તમને માલિત હશે. તે વખતે સૂર્યપૂરની હક્ષિણે લીલાપુર નામનું ગામડું છે એ તરફ જવાને માટે તે એક ભાડાના ધોડા ઉપર બેસીને જવાને નિકળ્યો. એ રોજ હું બને તે બન્ને સાથે સૂર્યપૂરના એક પશિકાશ્રમમાં જમ્યા હતા. પરંતુ તે દિવસથી આજ સુધીમાં હરિલાલ શેઠના સંબંધની સુવાર્તા અમારા કાને આવી નથી. તેમનું શું થયું બને શું નહિ એ કશું પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેમની સાથે તેમની સર્વ સંપત્તિ પણ ગઈ. અર્થાત્ એ સંઘટને લીધે જગતમાં આગળ આવવાની હિમ્મતની આશાનો સર્વનાશ થયો; અને તેની યોગ્યતાને વધારવાનું માફ કર્તવ્ય થઈ પડ્યું છે. તેના સતત પરિશ્રમને લીધે માનો કિંવા મારી અકાદ સંપત્તિને લીધે માનો, પણ અત્યારે તે ઉત્કર્ષના રાજમાર્ગ પર આવીને દાખલ થયો છે. મારી તમામ મીલકતનો વારસ પણ તે જ છે. એટલે મારા જેવા ધનાઢ્ય મનુષ્યનો વારસ તમારી ભાણેજ સાથે લમ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરે તો તેમાં કશું પણ ખોટું છે એમ હું માનતો નથી. માત્ર તમારે એક ભાણેજ છે એ વાતનો આપણે પ્રથમથી સ્વીકાર કરીને જ આગળ બોલીએ છીએ એટલું તમારા લક્ષમાં રાખશે.”

“સુનંદાનો મનોવિકાર તમારી આ ઇચ્છાને અનુકુળ હશે તો હું એ લગ્નમાં કશું પણ નિમ્ન આણનાર નથી. પણ તેનો હિમ્મતલાલ ઉપર એટલો પ્રેમ હોય એવું મને લાગતું નથી.”

“તેનો પ્રેમ હિમ્મત ઉપર નથી?” બાલાલાઈએ આશ્ચર્ય સહ ઉદ્ધાર કાઢ્યો: “કાં વાર? તેણે મારા ભાણેજ ઉપર પ્રેમ કર્યો જ નોંધ્યો. હિમ્મતની પાસે રૂપ, ગુણ અને દર વર્ગે ઓછામાં ઓછું છ હજાર રૂપીઆ જેટલું વ્યાજ પ્રાપ્ત કરવાની આશા હોવા છતાં પણ તે તેના ઉપર પ્રેમ કરતી નથી?”

“અત્યારે એ પ્રશ્નની વાટાઘાટ કરવી અનુચિત છે. હું પ્રથમ સુનંદા સાથે આ વિષયમાં વાત કરી નોંધશ અને પછી તમને જણાવીશ.” ગીરધરલાલે શાંતપણે કહ્યું.

એમ કહીને તે બાલાલાઈ શેફને પોતાના મોટા દિવાનખાનામાં લાવ્યો. તેમની સાથે પોતાના મહેમાનોની ઓળખાણ કરાવી.

“તમે સૂર્યપૂરથી ગઈ કાલે જ આવ્યા?” માનસિંગે પૂછ્યું: “ત્યાંના કાંઈ નીતન સમાચાર છે?”

“બીજા તો ખાસ નથી, પરંતુ મારા ભાણેજને જે એ ડુટારાઓએ શામળગઢ સ્ટેશન પાસે લૂંટ્યો છે, તે લોકોને પકડી આપનારને મોકું ઈનામ આપવાની જાહેરાત ત્યાંના અધિકારી તરફથી કાઢવામાં આવી છે. મને લાગે છે કે એ લૂંટ્યાઓને પકડીને તેમને શિક્ષા કર્યા સિવાય ત્યાંની સરકાર રહેનાર નથી.”

“ત્યારે હજી સુધી એ લૂટારા પકડાયા નથી, એમ ને?” માનસિંગ બોલ્યો: “એ લોકોનાં નામ તો આપના જાણવામ હશે જ. હું સૂર્યપૂરમાં જ રહું છું, પણ અમારા રાજ્યમાં ચોરલૂટારા રાતો લય છે એવી તો મને ખબર જ નથી.”

“ એકનું નામ માનસિંગ અને બીજાનું નામ ગુમાન.”

“ શું ગુમાન ?” માનસિંગ બોલ્યો : “ સરદાર ગુમાનસિંગ ! તમારું નામ અને એ લટારા માંહેના એકનું નામ એક સરખું જ દેખાય છે ! તમે એ માણસોના મંબધમાં વિશેષ કરું પણ જાણો છો કે નહિ ?” આ છેલ્લો પ્રશ્ન માનસિંગે યાલામાઘને કર્યો હતો.

“ ગુમાનના મંબધમાં તો કરું પણ મારા જાણવામાં નથી. પરંતુ માનસિંગના વિષયમાં માત્ર થોડા ધણા વર્તમાન મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ એ માણસની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી. તેને થોડીક જગીર પણ હતી. પરંતુ એ બધું તેણે મદ્દપાન અને રંડીબાજીમાં તથા મોજશોખમાં ગૂમાવ્યું. તે પછી પોતાના સુદ્ધિસામર્થ્યથી મોટા મોટા શ્રીમાનોની દોસ્તી કરીને તેમને એક નહિ ને બીજી રીતે લૂટવા માંડ્યા. તેમાં તેને ગણ પણ સારો મળ્યો. પરંતુ તેનાં એ દુષ્કૃત્યો ખૂણાં પડી જવાથી તેનાથી સૂર્યપૂરમાં રહી શકાય તેમ નહતું એટલે તે સૂર્યપૂરનો ત્યાગ કરીને જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો તથા ત્યારથી તેણે વાટપાકુને ધંધો સ્વીકાર્યો. પણ ગીરધરલાલ શેઠ ! ઘણો સમય થઈ ગયો જણાય છે. હવે, હું રગ્ન લખશ. આપણી વચ્ચે થયેલી વાત ધ્યાનમાં રાખજો.”

એમ કહીને તે ઉપદ્રવ્યાપી વ્યાપારી એકદમ ઉઠ્યો અને પોતાની ગાડીમાં બેસીને પસાર થઈ ગયો. ગીરધરલાલ શેઠ પોતાના મહેમાનો સાથે પેલા બે લટારાઓના મંબધમાં વાતો કરવા લાગ્યા. મોજન સમય થતાં ત્રણે જણા જમવાને ઉઠ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રેમનો અંકુર.

પ્રેમ વિહારના મંથનમાં લખતાં નવલકથાકારો સામાન્ય રીતે પોતાની કથાનાં નાયક નાયિકાને સૌંદર્યમાં, વયમાં, રૂપમાં, ગુણમાં, લાવણ્ય આદિમાં એકબીજાને શોભે એવાં આલેખે છે. પણ આપણે જો જગતની વસ્તુસ્થિતિ તરફ કિંચિત્ લક્ષ આપીને જોઈશું તો એવું જણાઈ આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ કે મોટે ભાગે વિષમ યુગ્મો જ પ્રેમવિહારથી બદ્ધ બનેલાં હોય છે. અત્યંત કુરૂપ મનુષ્યની સ્ત્રી અત્યંત સુંદર હોય છે; બુદ્ધિમાન મનુષ્ય મંદમતિ તરૂણી ઉપર પ્રેમાસક્ત બનીને તેને પોતાની ગૃહિણીના પદે સ્થાપિત કરે છે; અને અત્યંત સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ અજ્ઞાને આસેલા મૂર્ખ મનુષ્ય સાથે પ્રેમમંથનથી જોડાય છે. નર, દૂરદર્શી અને સદ્ગુણી બાલિકા એકાદા દુર્ગુણી તરૂણની શય્યાભાગિની થાય છે; અને અત્યંત શાંતવૃત્તિનો મનુષ્ય એકાદી ઉચ્છૃંખલ વર્તનવાળી સ્ત્રીને આધીન બની જાય છે. સારાંશ એટલો જ કે પ્રેમ હમેશાં વિરૂદ્ધ પદાર્થમાં વસે છે.

માનસિંગ ઉપર સુનંદા પૂર્ણપણે પ્રેમાસક્ત બની હતી. આજ પર્યંત આ કામળ મનોવિકારનો તેના અંતઃકરણને કદી પણ સ્પર્શ થયો ન હતો. આ સમયે પ્રથમ જ અનુભવવામાં આવેલો પ્રેમ તેને કેટલો નૂતન લાગતો હશે, અને સ્વાભાવિક રીતે જ માનસિંગ પ્રત્યેની તેની ભક્તિ કેટલી શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હોવી જોઈએ, તેની

કદપના વાચકો પોતાની મેળે જ કરી લેશે.

પ્રેમ એ પણ એક અજ્ઞ્ય વસ્તુ છે. એ વિકાર એવો છે કે તે મનને આધીન નથી, પરંતુ હિલદું મન પ્રેમથી અંકિત બની ગયેલું હોય છે. ‘જા’ કહેવાથી તે જતો નથી અને ‘આવ’ કહેવાથી તે એકદમ આવતો પણ નથી. તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક ચોરની માફક ધીમે ધીમે અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. તેનો પ્રવેશ થાય છે કે કેમ એ મનુષ્યના સમજવામાં પણ આવતું નથી. અને આપણામાં તેનું અસ્તિત્વ છે એમ જાણવામાં આવે તે પહેલાં જ આપણા અંતઃકરણ ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ જાય છે.

માનસિંગના મુંબઈમાં પોતાની મનોવૃત્તિ જ્યારે મુનંદાના જાણવામાં આવી ત્યારે તેને એમ લાગ્યું કે પોતે આ એક ગુન્હો કરે છે ! તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ બન્યું. તેના તરફ કોઈ સામાન્ય રીતે જોતું કે તે પોતે જાણે અપરાધિની હોય તે પ્રમાણે નયન નીચાં ઢાળી દેતી. કોઈ સહજ કશો પ્રશ્ન કરે કે ચમકતી-જાણે કેમ પોતાના ઉપર કોઈ અનીતિનો આરોપ કરશે, એવી તેના મનમાં સતત બીતિ રહ્યા કરતી હતી. તથાપિ તે પોતે કશું પણ અનુચિત કાર્ય કરતી નથી, એ બાબત તેની ખાતરી થતી. કૌભાર્યાવસ્થામાં મુગ્ધ અંતઃકરણ ઉપર અત્યંત પવિત્ર વાસનાનું પણ આવું જ વિલક્ષણ પરિણામ આવે છે.

એક દિવસે રાત્રીભોજન કર્યા બાદ માનસિંગ બોલ્યો: “ગીર-ધરલાલ શેઠ ! આવતી કાલે મારે આપ સર્વની રજા લેવી પડશે. અહીંઆ વીસ દિવસ રહેવાનો મારો વિચાર હતો એ મુદત પૂરી થઈ ગઈ.”

“અમ, આવતી કાલે જ?” ગીરધરજીવ શેઠ આશ્ચર્યસહ પ્રશ્ન કર્યો.

“આવતી કાલે જ?” સુનંદા એકાએક પટપટી. તેનો મહેરો એકદમ શીકો પડી ગયો. પરંતુ તેની અંતર્ગત મનોવૃત્તિનું આવિ-
ષ્કરણ માનસિંગ સિવાય બીજા કોઈના લક્ષમાં આવી શક્યું નહિ.

માનસિંગના મુખ ઉપર વિજયપૂર્ણ હાસ્યની છટા વિલસી રહી; અને ‘કદાચિત્ત બીજા થોડાક દિવસ રહેવા ધારૂં તો હરકતં નથી,’ એમ તે બોલ્યો. તેના એ શબ્દો કર્ણપુટ પર જતાં જ સુનંદાની મુદ્રા પુનઃ પ્રકુલ દેખાવા લાગી. કારણ કે આ અસાધારણ પુરુષે તેનું હૃદય પૂર્ણપણે પોતાની તરફ આકર્ષી લીધું હતું—એ આકર્ષણ એટલું બધું તીવ્ર હતું કે તેના વેગ પાસે સુનંદાનો કશો ઉપાય જ ન હતો. તેના પવિત્ર આત્માના અસંત કુલ અને ઉદાત પ્રેમવિકારનો માનસિંગ એક ખાસ વિષય થઈ પડ્યો હતો.

સામા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં થતી હીલચાલ જાણી લેવાની માનસિંગમાં શક્તિ હતી. તેથી ઉચ્ચ કાટીએ જઈ પહેાંચેલા સુનંદાના એ મનોવિકારને તેણે ક્યારનોયે પિજાની લીધો હતો; પોતાનો અપવિત્ર હેતુ સિદ્ધ કરી લેવાના કામમાં એ નિષ્કપટ બાલિકાના મુઝપણાનો ઉપયોગ કરવો, એવા તેણે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

રિવાજ મુજબ સમય થતાં સર્વ જણ નિદ્રાવશ થવાને માટે પાતપોતાના ખંડમાં ગયાં. નિદ્રા પૂર્વે શેઠજીએ પદ્માવતીને કહ્યું: “લક્ષ્મીદાસ શેઠ અંદ્રનગરમાંથી વિદાય થતાં પહેલાં સુનંદાને પોતાની પત્નીનું પદ શોભાવવાને વિનંતિ કરશે એમ લાગે છે.”

“એમ થાય તો બહુ જ સારું.” શેઠાણીએ પણ ઉત્સાહપૂર્ણ

રીતે જવાબ આપ્યો. પણ તેમની વચ્ચે એ વિષયમાં વિશેષ વાર્તા-લાપ થયો નહિ.

ખીજે દિવસે સહવારે ગીરધરલાલે બાલાબાઇ શેઠ ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. તેમાં નીચેની મતલબનું લખાણ હતું:—

“ સુનંદાં હિમ્મતલાલને પોતાના એક અતિ ઉત્તમ મિત્ર મને છે, અને તેમણે તેના ગ્રંથમાં દર્શાવેલી લાજણી અને પ્રેમ માટે કૃતજ્ઞતા પણ પ્રદર્શિત કરે છે. પરંતુ મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સુનંદાના અંતરમાં, જે પ્રકારનો પ્રેમ પોતાના પ્રિયકર પ્રત્યે એક તરફનો હોવો જોઈએ, એવા પ્રકારનો પ્રેમ હિમ્મતલાલ પ્રત્યે જરી પણ નથી. એથી અત્યંત દિલગીરીની સાથે આપની માગણીનો અસ્વીકાર કરવાની મને ફરજ પડે છે. જો કે એથી હિમ્મતલાલની ચોગ્યતાના ગ્રંથમાં મારા કિંવા સુનંદાના મનમાં કશી પણ શંકા છે, એવો વિચાર આપ આજુશે નહિ એવી આશા છે.”

પ્રકરણ ૮ મું.

“ હું તમારા ઉપર પ્રેમ કરીશ ! ”

આ બાળુ માનસિંગ દિવાનખાનામાં આમથી તેમ અને તેમથી આમ ત્વરિત ગતિએ આંટા મારતો હતો; તેના ચહેરા પર એક પ્રકારનું અભિમાનપૂર્ણ હાસ્ય વિલસતું હતું; તથાપિ તેની મુદ્રા કિંચિત મુખ્ય બનેલી દેખાતી હતી; અને એકાદ આનંદદાયક વર્તમાનની તે અત્યંત

ઉત્સુકતા પૂર્વક રાહ જોતો હોય એમ લાગતું હતું, વચ્ચે વચ્ચે દિવાલ ઉપર ટાંગેલા એક મોટા અરીસામાં પોતાની પ્રતિબિંબિતિ નિહાળતો અને પોતાની જાણસા-એને અભિમાન કહીશું તો પણ ચાલશે-તમ થતાં પુનઃ દિવાનખાનામાં ભ્રમણ કરવાનો પ્રારંભ કરતો.

એ પ્રમાણે આશરે પંદરેક મીનિટ પસાર થઈ ગયા બાદ ધીમેથી ખાસણું ઉઘાડ્યું અને સુનંદા અંદર દાખલ થઈ.

તેનો કપોલપ્રદેશ તદ્દન નિસ્તેજ દેખાતો હતો. તેનાં નિલવર્ણ નેત્રો જળથી ભરેલાં હતાં. તેણે ઉત્કંઠાપૂર્ણ વદને ચોતરફ દષ્ટિ કરી. તેની નજરે માનસિંગ પડ્યો કે તે એકદમ ચમત્કાર ગઈ; એટલું જ નહિ પણ તે ખંડમાંથી આત્મા જવાનો પણ તેને વિચાર થયો.

પરંતુ ઉચ્છૃંખલ મનોવૃત્તિને સ્વાધીન બનીને ક્ષણ વાર વિચાર કર્યા બાદ એકદમ આગળ ધસીને તેણે માનસિંગને ગાઢ આલિંગન આપ્યું; પોતાનું મસ્તક તેની છાતીમાં છૂપાવી દીધું-મુખ જિંચું કરીને પોતાના પ્રિયતમની સામે જોવાનું અલારે તેનામાં ધૈર્ય ન હતું.

જે આલિંગન એક વેળા અત્યંત જિહ્વકણ અને શરમાળ હતી, તે જ અત્યારે પોતાનું સંસ્કૃત પોતાના પ્રિયકરને સ્વાધીન કરે છે-એટલો તેના વર્તનમાં ફેર પડેલો જોઈને સ્વાભાવિક રીતે એવી કલ્પના થઈ શકે છે કે તેની મનોવૃત્તિમાં પણ એવો જ કાંઈ વિલક્ષણ ફેરફાર થયેલો હોવો જોઈએ !

“લક્ષ્મીદાસ ! લક્ષ્મીદાસ !” તે અત્યંત દુઃખિત સ્વરે બોલીઃ
“મારા મામા તરફ કિંવા મારી મામી તરફ જિંચું મુખ કરીને

હવે હું કેવી રીતે જોઈ શકાશ ?”

“ પ્રિયે ! શાંત થા. ” માનસિંગ અત્યંત દ્રામળ અવાજે બોલ્યોઃ “ મારા અમર્યાદિત પ્રેમ તરફ દૃષ્ટિ કરીને તારે મને ક્ષમા જ કરવી જોઈએ. વળી જે બનાવ બની ગયો છે તે તારા મામા કિંવા મામી જાણી શકે તેમ પણ નથી. ”

“ પણ મારા મનને બિલકુલ એન પડતું નથી. ” પોતાના પ્રિયકરના હૃદય ઉપર પોતાનું મસ્તક પૂર્વવત્ રાખીને સુનંદા બોલીઃ “ મારો તમારા ઉપર પ્રેમ છે એ વાત ખરી—મારા પ્રેમની પ્રતીતિ તમને કરી આપવાને હું ગમે તે કરવાને અચ્ચકાઉં તેમ નથી અને તમે પણ મારા ઉપર તેટલો જ પ્રેમ કરશો એવી મને આશા છે—પણ હું શું કરું ? મારું મન મને ખાવા ધાય છે ! ”

“ સુનંદા ! તારો પ્રિયકર એક આખરદાર માણસ છે એ લક્ષમાં રાખ; એટલું જ નહિ પણ તેનો તારા ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ છે. ” માનસિંગ અધિક મૃદુ સ્વરે બોલ્યોઃ “ હું તને ફસાવીશ, એવી તો તું મનમાં શંકા પણ ન લાવીશ. મારી પ્રતિજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સ્વસ્થ થા. ”

“ હા, હું સ્વસ્થ બનીશ. ” તે બાલિકા પોતાના હૃદયદુઃખને શમાવવાનો નિર્રથક પ્રયત્ન કરતી બોલીઃ “ પણ જ્યારે તમારો મારા ઉપર પ્રેમ હોય ત્યારે મારા તમારા ઉપરના પ્રેમની ખાત્રી મેળવવાને માટે તમે આવું કૃત્ય કરવાની ફરજ મને શા માટે પાડી ? હું જેવો તમારા પ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું, તેવો વિશ્વાસ મારા પ્રેમ ઉપર રાખવામાં તમને શી હરકત હતી ? ”

“ સુનંદા ! મારા માટે એવી શંકા ન આણુ. પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરની સન્મુખ તને સર્વસ્વી મારી બનાવવાને માટે મેં એમ કર્યું

હતું. અર્થાત્ આપણે બન્ને એક બની ગયાં છીએ. હવે તો માત્ર તારી સાથે માફ લઈ કરવાની વાત તારા મામાને કરીને જનસમાજની દૃષ્ટિએ તને મારી અર્ધાંગના બનાવવાનું કાર્ય બાકી રહ્યું છે.” માનસિંએ ઉત્તર આપ્યો.

“ પરંતુ આ કૃત્ય આપણાથી થવા પાડ્યું તે પહેલાં જ નો આપણાં લઈ થઈ ગયાં હોત તો કેવું સાફ હતું ને ?” સુનંદા અશ્રુ-પૂર્ણ વદને બોલી: “ જનસમાજની દૃષ્ટિએ હું તમારી પત્ની બનીશ ત્યાં સુધી મને એક ક્ષણુલર પણ શાંતિ કે સૌખ્ય મળશે નહિ. લક્ષ્મીદાસ ! ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ જ્યારે હું તમારી પત્ની થઈ ચૂકી છું ત્યારે લૌકિક રીતે મારી સાથે લઈ કરવામાં વિલંબ શા માટે ? હું તો ધાઈ છું કે એ કાર્ય હવે જેમ બને તેમ જલદીથી જ કરવું જોઈએ. પરંતુ લઈ થવા પછી તમે મને એવું તો કદી કહેશો નહિને કે— ‘તેં કૌમાર્યવસ્થામાં મારી માગણીને માન્ય કરી એટલે જ પછી મારે તારી સાથે લઈ કરવું પડ્યું !’ તમે જાણો છો કે મારો તમારા ઉપર પ્રેમ છે. એ પ્રેમને લીધે હું નમાફે કથન ઉઠાવી શકી નહતી. તમે એ વખતે મને આશ્ચર્યચકિત બનાવી દીધી. મારા મનમાં બીતિ ઉત્પન્ન કરી, મારા પ્રેમગણનાનો દુરુપયોગ—”

“ પ્રિયે ! એવી નિર્રથક બીતિ તું તારા અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાખ. એ કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપયુક્ત ઉદ્ધાર મારા મૃષ્ટમાંથી કદી પણ નિકળનાર નથી અને તે માટે હું તને પણ દોષ દેનાર નથી. કેમકે જે સમયે તેં મને સુખી બનાવ્યો—આનંદસાગરમાં ન્દવરાવ્યો—તારા અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું, એ પ્રસંગનું સ્મરણ થતાં મને લેશ પણ માફ લાગનાર નથી. એમાં તારો ક્રિયિત માત્ર પણ અપરાધ હતો જ નહિ. તો પછી એ માટે હું તને ભવિષ્યમાં મ્હોળું મારીશ. એવી

કલ્પના પણ નકામી છે.” માનસિંગે તેનું સાંત્વન કયું.

“તમારા આ શબ્દોથી મને એટલો બધો આનંદ થાય છે કે એનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી. હા, જો એ કૃત્ય માટે તમે મને દોષ આપશો તો એ મને અસહ્ય થઈ પડ્યા વિના રહેશે નહિ ! અને લક્ષ્મીદાસ ! એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે પ્રથમ મારી અને તમારી પિછાન થઈ ત્યારે હું કેવળ પવિત્ર હતી, નિષ્પાપ હતી, પ્રેમવિકારના અનુભવથી રહિત હતી. હું પ્રથમ તમારા ઉપર જ અનુરક્ત થઈ—મેં માઈ સર્વસ્વ—માઈ શિયળ પણ તમને સોંપ્યું. હવે માઈ અંતઃકરણ તમારા સ્વાધીનમાં છે. માત્ર તમે મને ફસાવશો નહિ—આવી સ્થિતિમાં મારો ત્યાગ કરી દેશો નહિ !”

“પ્રિયે ! તને ફસાવ્યાથી—તારો ત્યાગ કરવાથી મારો કયો સ્વાર્થ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે ? તું તરણ છે, સુંદર છે, સદ્ગુણી છે, શ્રીમંત છે અને—”

“લક્ષ્મીદાસ ! ‘તું સુંદર છે, શલાણી છે,’ એવું તમ મને વારંવાર કહેતા રહેજો. એથી મારા મનમાં થોડોક આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે.” સુનંદા પોતાના પ્રિયકરની છાતીમાં છૂપાવેલું મુખ ઉંચું કરીને તેના ચહેરા તરફ પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોતી બોલી : “હું શ્રીમંત છું એ વાત ખરી, પણ મારી તમામ મીલકત તમારી જ છે. મારા મનને એમ થાય છે કે તમને અંતુષ્ટ કરવાને આખી દુનિયાની અંપત્તિ મારી પાસે હોત તો કેવું સાઈ ! હું તરણ છું એની ના પાડતી નથી, પરંતુ માઈ તાર્કિક્ય મેં તમને જ અર્પણ કરી દીધું છે. હા, હું સૌંદર્યવતી છું, સદ્ગુણી છું, એવું તમને લાગશે તો એથી મારા મનને ધાગું જ સુખ થશે—કેમકે હું સમજીશ કે હજી પણ તમારા હૃદય ઉપર મારો કાબૂ છે.”

“ સુનંદા ! એમ ન બોલ. ” એ લૂચ્યાએ કહ્યું : “ આ ભાષા સંસયશીલપણાની અને અવિશ્વાસની છે. મારી સાથે તારે આવું વર્તન રાખવું તે યોગ્ય ન ગણાય. ”

“ માફ કરો, માફ કરો ! ” તે બિચારી બોલી : “ મારા મનનું સાંત્વન કરવાને માટે જ એ શબ્દો મેં ઉચ્ચાર્યા હતા. ફળતું મનુષ્ય ધાસના એકાદ તરખસાનો આશ્રય લેવાને તત્પર બની જાય એ દેખીતું છે. એવી મારી સ્થિતિ છે એમ મને લાગે છે. જો કે મારે એવું અસ્થિર મન રાખવું તે યોગ્ય નથી એમ હું સમજું છું. લક્ષ્મીદાસ ! હું તમારા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીશ, તમારા વિષયમાં બિલકુલ શંકા નહિ આણું : અરે તમે કદાચ આ પૃથ્વીતલ ઉપરના નીચ મનુષ્યોમાં પ્રમુખ હશે તોપણ તમારા ઉપરની મારી શ્રદ્ધા અટલ જ રહેશે. ”

“ મુગ્ધ બાલિકે ! તારી મારા ઉપર એટલી બધી અંધશ્રદ્ધા હોય એ શક્ય નથી. તું જે બોલે છે તે તું પોતે જ સમજી શકતી નથી. સમજ—આપણે એક દૃષ્ટાંત રજુ કરીએ—સમજ કે હું દુષ્ટ, લૂચ્યો અને હજારો ગુન્હા કરી આવેલો માણસ છું, એવું તારા બાળુવામાં આવ્યું; તને કાષ્ટએ કહ્યું કે મારું વર્તન અત્યંત નીચ છે, મેં છદ્મ વેષ અને બનાવટી નામ ધારણ કરેલું છે,—”

“ લક્ષ્મીદાસ ! લક્ષ્મીદાસ ! એવું ભયંકર ચિત્ર મનમાં શા માટે લાવવું જોઈએ ? ” પ્રસ્તુત શબ્દો ઉચ્ચારતાં પોતાના મિયકરની બનેલી ચમત્કારિક મુદ્રા જોતી તે બોલી.

“ પ્રથમ તું સાંભળી લે. ” માનસિંગે આવેશપૂર્વક કહ્યું : “ સમજ કે એ સર્વ હકીકત તારા કાન ઉપર આવી એટલું જ નહિ પણ હું બદમાશ લટારો છું, મનુષ્યકોટીનાં અત્યંત નીચ

પ્રાણીઓમાંનો એક છું, એમ પણ તારા જાણવામાં આવ્યું; તો પછી તને મારે માટે કેવું લાગશે એ તું મને સ્પષ્ટ અંતઃકરણ પૂર્વક જણાવ.”

ક્ષણ માત્ર સુનંદા સ્તબ્ધ બની ગઈ. પોતાના પ્રિયકરની બોલવાની છટા જોઈને તે બિલકુલ વિસ્મીત બની ગઈ હતી. એટલું જ નહિ—ક્ષણમાત્ર તે પોતાનું દુઃખ વિસરી ગઈ અને એક સરખી દષ્ટિ કરીને પોતાના પ્રિયકરના મુખ સામે જોઈ રહી.

તેનો મનોવિકાર માનસિંગ જાણી ગયો અને તે પણ લયબીત બની ગયો.

“મને કેવું લાગશે, એમ પૂછો છો ? હું શું કરીશ, એ જાણવા માગો છો ?” સુનંદાએ મૌન્યનો ત્યાગ કરીને ઉદ્ધાર કાઢ્યોઃ “હું તમારા ઉપર પૂર્વવત્ નિઃસીમ પ્રેમ કરીશ; કારણ કે તમારું મારી સાથેનું વર્તન પ્રેમજન્યજનું છે. તમને હું પશ્ચાત્તાપનો માર્ગ દર્શાવીશ. તમારો આખા જગતે તિરસ્કાર કર્યો હશે, તમામ મનુષ્ય જાતિએ તમને નિંદા કરાવ્યા હશે, તદ્દપિ તમારા ઉપરના મારા પ્રેમમાં લેશ પણ ઘટાડો થશે નહિ. તમારા મનમાં તમારાં દુષ્કૃત્યો બદલ કષ્ટ થતું હશે તો હું તમારું સાંત્વન કરીશ—તમારાં સુખ-દુઃખની ભાગિયણ બનીશ. પરંતુ આવી નિરર્થક કલ્પનાને મનમાં સ્થાન પણ શા માટે આપવું જોઈએ ?”

“સુનંદા ! વિષય બદલાવવાનો નિષ્કારણ પ્રયત્ન ન કર. સમજ કે આ વાત ખરી જ છે, અને મારે ખાતર સ્વાર્થભાગ કરવાનો પ્રસંગ તને પ્રાપ્ત થનાર જ છે !” માનસિંગ નશી કરેલા માણસના જેવા ઘેરા અવાજે બોલ્યો.

“શું કહો છો ?” એ તક્ષણીએ ગભરાઈને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હું કહું છું કે તને કસાવવાનું હું બિલકુલ પસંદ કરતો નથી. મારો તારા ઉપર અમર્યાદ પ્રેમ છે. તારા સિવાય બીજા કોઈના ઉપર હું કદી પણ પ્રેમ કરનાર નથી—”

“ તો પછી આ જગતમાં કાંટાના ભરેલા માર્ગમાં ચઢતે પણ તમારી સાથે ઉઘાડા પગે ચાલવા હું તૈયાર છું. ” સુનંદાએ આવેશપૂર્વક વચ્ચે જ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ જો તું એ પ્રમાણે કરીશ, મારો ત્યાગ નહિ કરે તો તારા પ્રેમનો અધિકારી અયોગ્ય હતો એવું તને ભવિષ્યમાં કદી પણ લાગશે નહિ. સુનંદે ! હમણાં મેં તને જણાવી એ વાત દુર્લભ ખરી જ છે—મારે માફ જીવન સુધારવું જોઈએ એ વાત બિલકુલ સત્ય છે. હિંમતલાલના મામા બાલાભાઈ શંકે જે વ્યક્તિના અંગ-ધર્મમાં કશું હતું એ તારા સ્મરણમાં તો લઈ જ ને ? ”

“ હા, એ વિષયનું વિસ્મરણ શી રીતે થઈ શકે ? ” સુનંદા કમ્પતી કમ્પતી બોલી.

“ વાફ, એમ માન કે હું તે મનુષ્ય જેટલો નીચ છું—સમજ કે હું જ તે નીચ મનુષ્ય છું—તોપણ તું શું મારા ઉપર પ્રેમ કરીશ ? ”

“ હા, અસંમત કરીશ. માફ હૃદય હવે મારા તાગામાં નથી. તમે પ્રત્યક્ષ માનસિંગ લૂટારા હો તોપણ અત્યારે તમારા ઉપર મારો પ્રેમ છે એટલો જ ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. ”

“ તું મારી સાથે લગ્ન કરવાને પણ તૈયાર થઈશ ? ” માન-સિંગે પૂછ્યું: “ વિચાર કર, એવા ગુ-હેંગારની સાથે તું લગ્ન કરીશ તો તારી પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો બેસશે—સર્વ સ્ત્રીઓ તારો તિરસ્કાર કરશે—કુટુંબ, ઈષ્ટમિત્ર, આત્મવર્ગ, ઘરગાર, એ સર્વ તારે છોડવું પડશે. ના, માત્ર એટલું જ નહિ પણ તારા ધર્મીને કાંસીએ લટ-

કનો જોવાનાં પણ તારા ઉપર પ્રસંગ આવી લાગશે.”

“તમે મારી જોઈએ તેટલી પરીક્ષા લ્યો. હું જેવી છું તેવી ને તેવી જ રહીશ. સર્વશક્તિમાન અને સર્વસાક્ષી પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને હું કહું છું કે તમે ગમે તે હશે તોપણ હું તમારા ઉપર પ્રેમ કરીશ. તમારા સિવાય બીજા કોઈની પણ પત્ની થવાનું હું પસંદ કરીશ નહિ. તમે જ્યાં હશે ત્યાં હું તમારી સાથે આવીશ!”

“શું ? પ્રિય સુનંદા ! ત્યારે તું સર્વસ્વી મારી જ છે ?” એ બાલિકાને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપતો માનસિંગ બોલ્યો : “પરંતુ જે સત્ય છે તે સાંભળવાને માટે તારા મનને તૈયાર કર. એ સત્ય ભવિષ્યમાં તારા સાંભળવામાં તો આવનાર જ છે; તો પછી બીજાની કનેથી જાણવા કરતાં મારા મુખેથી જ તું એ સાંભળે તે વધારે યોગ્ય.”

“બોલો, બોલો.” ભયભીત બનેલી સુનંદા બોલી : “તમે દેખાઓ છો તેવા નથી; પરંતુ કોઈ ચમત્કારક વ્યક્તિ છો એમ હવે મારા મનમાં લાગવા માંડ્યું છે. પણ મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરા અને તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. એ સાંભળવાને મારો આત્મા તૈયાર છે. માત્ર મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખજો-પછી ભલે તમે જુદારા હો કિંવા ખૂતી હો !”

“તારી એવી જ ઈચ્છા છે તો હું તને કહું છું.” માનસિંગ બોલ્યો : “પહેલી વાત તો એ કે હું તારા મામાનો આડતીયો લક્ષ્મીદાસ નથી. એ નામ મેં કાંઈક કારણને માટે ધારણ કરેલું છે.”

“બોલો, આગળ બોલો.” સુનંદા કમ્પિત સ્વરે બોલી.

“મારો મિત્ર સરદાર નથી પણ મારો એક ગુન્હેગાર સોબની જ છે. હવે માત્ર મારું નામ જ કહેવાનું બાકી રહ્યું છે. પણ

સુનંદા ! લક્ષમાં રાખજો-તેં સોગન ખાધેલા છે.”

“બોલો, બોલો. હું સર્વસ્વી તમારી જ છું. મારે પ્રેમ તમારા જ ઉપર છે અને મારી સ્થિતિ પણ એવી છે કે હવે મારે બહારમાં પણ તમારી જ પત્ની તરીકે રહેવું જોઈએ.”

“વારૂ, તારા પ્રિયકરનું નામ શ્રવણ કરતાતી સાથે જ તારા અંતઃકરણને ધક્કો લાગનાર છે અને તેનાં કૃત્યો સાંભળીને તારા અંગને શેમાંયનો અનુભવ કરવો પડે તેમ છે, એમ છતાં પણ તેં તેના ઉપર પ્રેમ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એ લક્ષમાં રાખ-મારી સામે એક વખત દષ્ટિપાત કર-અને મારી અર્થાગના થવાને માટે તારું મન તૈયાર છે કે નહિ તેનો એક વખત પુનઃ વિચાર કરી જો. કારણ કે હું ખીજે કાંઈ નહિ પણ વૃદ્ધારો આનસિંગ પોતે જ છું !”

સુનંદા લાજુ માત્ર પોતાના પ્રિયકરના મુખ સામે જોતી સ્તબ્ધ રહી, અને પછી એકદમ મૃત્તિચિત્ત બનીને તેના અંગ ઉપર ઢળા પડી. આનસિંગે પોતાની પ્રિયતમાને સાચવી લીધી, અને તેને સંભાળીને કાચ ઉપર સૂતાડી દીધી.

પાંચ-દશ મિનીટ બાદ તે શુદ્ધિમાં આવી. તેણે પોતાનાં નેત્રો ખોલ્યાં. પ્રથમ તો તેણે તિરસ્કારયુક્ત મુદ્રાથી આનસિંગની તરફ જોયું. પરંતુ એકાએક તેને ભયંકર પ્રભંગનું સ્મરણ થયું-તે બેડી થઈ અને તેણે એ દુષ્ટને પોતાના બાહુપાશમાં ધરીને દ્રઢ આસિંગન આપ્યું. તેનાં અને તેના પ્રિયકરનાં અશ્રુ એકમેક સાથે મળી ગયાં ! કેમકે તે વખતે ધાડપાકુ આનસિંગનાં નેત્રોમાંથી પણ દુઃખાશ્રુ વહેતાં હતાં !

આખા જન્મકાળમાં રૂઢન કેવું હોય છે એની જોને માહિતી ન હતી, એ આનસિંગ, પોતાના અપરાધને માટે એક તરૂણ મુદ્દર

બાલિકાનાં નેત્રોમાંથી દુઃખમંત્ર અશ્રુ ખરી રહ્યાં છે એ જોઈને રડવા લાગ્યો, અને એ પવિત્ર બાળપણિદુધી પોતાનાં અંતઃકરણની સર્વ મહિનતા ધોવાઈ ગઈ છે, એમ તેને ક્ષણભર લાગ્યું.

પણ એ દુઃખ જેમ અદ્ય કાળ જ દકનાર હતું, તે પ્રમાણે તેના મનનો પશ્ચાત્તાપ પણ માત્ર ક્ષણભર જ રહ્યો. પુનઃ આનંદસિંગ પૂર્વ પ્રમાણે જ નિષ્કુર હૃદયનો ખતી ગયો ! હાય ! પ્રિય વાયક ! આનંદસિંગના ઉદ્ધારોને પ્રેમ કહેવો કે પ્રપંચ ? એનો વિચાર તું જ કરી લે. આગળ વાંચ અને તને માહિતી મળશે-વિચાર કરવાને માટે સાધન પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ ૯ મું.

પૂન !

તે જ દિવસે જ્યારે પછી આનંદસિંગે યુમાનને પોતાની પાસે એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું : “ દોસ્ત ! મારું કથન લક્ષ દષ્ટને સાંભળ ! હું જન્મતી વખતે શ્રીમંત હતો ખરો, પરંતુ મારી મીલકત મેં જુવાનીમાં આવતાં જ વેચી નાંખી અને મારી સ્થિતિને કાયમ રાખવાને માટે ગમે તેવા કાર્યમાં મને મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો, પણ અલૌકિક બુદ્ધિમત્તાવાળા માણસની સદૈવ એવી જ સ્થિતિ હોય છે. તેને અને જન્મતને મેળ ખાતો નથી. ખરું કહીએ તો આપણા જેવા વિચિત્રજી માણસની ખારજાને

કામ પણ બરોબર રીતે સમજી શકતું નથી; અને નવીન વ્યાપ્તની શોધ કરતાં કરતાં એકાદી વ્યક્તિની મીઠકત ઉપર આપણને કાબૂ મેળવવો પડે છે. આપણે મનુષ્યપ્રાણી તમામ એક સરખાં જ છીએ. માટે તમામ મનુષ્યોની સ્થિતિ પણ એક સરખી જ હોવી જોઈએ. અમુક શ્રીમંત અને અમુક ગરીબ એવો ભેદ હોવો જોઈએ નહિ. મારો એ તાત્ત્વિક શુદ્ધિવાદ પોલિસના અધિકારીથી કિંવા ન્યાયાધીશથી બિલકુલ સમજાતો નથી. તો પછી એવા મૂર્ખ અને ઉલટી સમજણવાળા મનુષ્યોથી ભરેલા જગતમાં કરવું પણ શું ? અર્થાત્ તેમણે રચેલા મૂર્ખતાભર્યા કાયદાને અનુસરીને ચાલવા સિવાય ગત્યંતર જ નહિ. શ્રીમતોને શ્રીમંત તથા ગરીબોને ગરીબ રહેવા દેવા જોઈએ.”

“તારા આ બડબડાટનું નિશાન કઈ દિશા તરફ છે ?” ગુમાને કંટાળીને પ્રશ્ન કર્યો.

“મારો વિચાર એવો છે કે આ સાહસિકતા અને સ્વાર્થ-લ્લાગનો માર્ગ છોડી દેવો—કારણ કે હજી જગત આપણા વિચારની સમાન્તર હદ સુધી પહોંચ્યું નથી—અને લમ કરી નાખવું. સુનંદા મારી સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર છે. માઈ નામ તેના જાણવામાં છે. વળી તેની પાસે સંપત્તિ પણ અમૂટ છે. એટલે એક વખત તેની સાથે ગુમપણે લગ્ન કરી નાખ્યા પછી કદાચ માઈ ખઈ નામ તેના મામાના જાણવામાં આવે તોપણ તે મને કશુંયે કરી શકનાર નથી.”

“પણ તારૂં સુનંદા સાથે લગ્ન થાય તે પહેલાં જ ખરો લક્ષ્મી-દાસ અહીં આવી પહોંચશે તો ? એમ થતાં ગીરધરલાલ શેઠ તારા હાથમાં હાથકડી નખાવવામાં રહેજ પણ આનાકાની કરનાર નથી !”

“મેં કરસનદાસ શેઠના પત્રો અહીં સુધી ન પહોંચતાં

માર્ગમાં જ અટકી જાય એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે. એ ઉપરથી મને એવી ખાતશી મળી છે કે લક્ષ્મીદાસ આજ રાત્રે અહીં આવી પહોંચનાર છે. હવે લક્ષ્મીદાસ ચંદ્રનગરમાં આપણી નજરે પડી ન શકે એવી આપણી ઇચ્છા છે. તો પછી આપણે શું કરવું નોંધએ ? તને કાંઈ વિચાર સૂઝે છે ?”

“ નહાસી જવું નોંધએ, બીજું શું ?” ગુમાને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ મૂર્ખા ! નહાસી જવું ? અને સુનંદા તથા તેની સંપત્તિને તિલાંજલિ આપવી ? વાહ ! અરે આપણે લક્ષ્મીદાસનો રસ્તામાં જ બંદોબસ્ત કરી નાંખ્યો !”

ગુમાન તેનો હેતુ સમજી ગયો અને તેણેમોટા ક્રોધપૂર્વક જિહ્વા તાં તેના કથનનો સ્વીકાર કર્યો.

“ માત્ર રાત્રીએ ગીરધરલાલ શેઠના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે આપણે એ કામ કરીને પુનઃ અહીં દાખલ થઈ જવું નોંધએ. એટલે કદાચ એ કૃત્ય બહાર પડે તોપણ આપણે તે વખતે પોતાના મકાનમાં જ હતા એવી ગીરધરલાલ સાક્ષી પૂરી શકે.”
માનસિંગે કહ્યું.

રાત્રીએ દશ વાગતાં બધાં પોતપોતાના ખંડમાં વિશ્રાંતિને માટે ગયા પછી થોડી વારે માનસિંગ અને ગુમાન છૂપી રીતે પોતપોતાના ખંડમાંથી બહાર પડ્યા. બન્નેએ શરીર પર ઓઢરકોટ ધારણ કરી લીધા હતા. તેઓ અવાજ કર્યા સિવાય દાદર પરથી નીચે ઉતરીને કાંઈની પણ દ્રષ્ટિએ પડ્યા સિવાય મકાનની બહાર નિકળ્યા.

ત્યાંથી તેઓ દક્ષિણ દિશા તરફ ગયા અને ઘાંચીની યોગમાં

આવલા એક મકાનમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક તખ્તે પલ્લુ હતો. અંદર દાખલ થતાં માનસિંગ ધીમા અવાજે બોલ્યોઃ
“ જમાલ ! ઘોડા તૈયાર છે ને ? ”

“ હાજી, તૈયાર છે. ” જમાલે હિતર આપ્યો.

“ વાર, લે આ તારી મહેનતામણી. ” એમ કહીને માનસિંગે સૈનાનાં નાણાંથી ભરેલી એક કાથળી તેના હાથમાં મૂકી.

તે પછી તુરત જ માનસિંગ અને ગુમાન ઘોડા ઉપર સ્વાર થયા, અને અર્ધા માઇલનું અંતર કાપ્યા બાદ અગાઉ માનસિંગ અને પાછળ ગુમાન એ પ્રમાણે પોતાના ઘોડા ચલાવવા લાગ્યા. રાત્રી અંધકારમય હતી, અને તેમાં વળી આકાશ અબ્રાવ્જાદિત બની રહેવાથી અંધકારના જોરમાં બમણો વધારો થયો હતો. એ જોઈને ગુમાન અત્યંત ગભરાયો. તેણે આગળ વધીને માનસિંગને બાજી પડવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ ગુમાનનો ઘોડો નજીક આવતાં જ માનસિંગ પોતાની તપખીરની ડબીનો અવાજ કરતો અને તે સાથે જ ગુમાન ભયભીત બનીને પાછળ હકતો.

છેવટે તેઓ એક ઠંડ વૃક્ષરાજી પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પોતાના ઘોડા ઝાડીમાં લઈ જઈને ત્યાં બાંધી દીધા, અને તેઓ એ ઝાડીની પાસે આવેલી સડક પર એક વૃક્ષની પાછળ લપાઈને બેસી રહ્યા.

ઘોડી વારે ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો અને ગાડીનાં પૈડાંનો ખપ્પકાટ પણ તેમના કર્ણપુટ પર અમડાયો.

ગાડી નજીકમાં આવી કે ઘાકડીના એક જ ઝપાટાથી માનસિંગે ગાડીવાનને જમીન ઉપર પાડી નાખ્યો. તેણે તત્કાળ જ

ગાડીનું બારણું ખોલ્યું અને અંદર બેઠેલા માણસ પર ઝડપ કરી. તે માણસ નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને ‘ચોર ! ચોર !’ એવી બૂમ પાડતો હતો, એટલામાં તો માનસિંગે બળપૂર્વક તેની છાતીમાં ખંજરનો આઘાત કર્યો.

આ બાબુએ મર્ચિંજીત થઈને પડેલા ગાડીવાન ઉપર ગુમાને નજર રાખેલી જ હતી. માનસિંગે ઉપર્યુકત ધોર ફૂલ પૂર્ણ કરીને ગાડીનું ફાનસ હાથમાં લીધું અને અંદરના ઉતારની પેટી તપાસી જોઈ. તેમાંથી કેટલાક કાગળપત્રો તથા નાણાંની કોથળી કાઢી લીધી; તે મરણ પામેલા મનુષ્યના કોટના મજબામાં બીજા જ કાગળોનું એક બંડલ ખોસી દીધું; અને એક રૂમાલમાં વીંટાળેલી છરી ગાડીમાં નાખીને ગુમાનની સાથે તે ગાડીમાં છુસ્યો. પુનઃ ઘોડેસ્વાર થઈને એ બંને જણા જમાલના મકાન પાસે આવ્યા. તેને તેના ઘોડા પાછા સોંપી દીધા. ત્યાંથી નિકળી તેઓ ગીરધર-લાલ શેઠના મકાને આવી પહોંચ્યા અને જેવી રીતે એ મકાનમાંથી બહાર પડ્યા હતા તેવી જ રીતે કોઈની પણ દૃષ્ટિએ નહિ પડતાં અંદર દાખલ થઈ ગયા !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વર્તમાનપત્ર અને નાટકશાળા.

જે બનાવનું વર્ણન અમે ગત પ્રકરણમાં કરી ગયા તેને બીજે દિવસે બહાર પડનારાં વર્તમાનપત્રોના વધારા પ્રગટ થયા હતા અને તેમાં જ્યાં ત્યાં ‘ભયંકર ખૂન!’ ‘પ્રસ્તુત હૃદયભેદક બનાવથી, જે સ્થળે તે બનાવ બન્યો હતો તેની આસપાસના લોકોમાં ફેલાયેલો ત્રાસ!’ ‘છૂપી પોલીસના અમલદાર રાજેશ્રી હનુમંતરાય અને ઇન્સ્પેક્ટર રા. સૂર્યરામ વગેરેએ ગુન્હેગારોને શોધી કાઢવાને માટે લીધેલો અચ્ચાટ પરિશ્રમ’ એવા પ્રકારનાં મથાળાં મોટા અક્ષરે જાપેલાં દેખાવા લાગ્યાં.

એક આગેવાન ગણાતા વર્તમાનપત્રમાં નીચે જણાવ્યા મુજબની હકીકત પ્રકટ થઈ હતી:—

“એક અત્યંત ગદન અને ઘોર અપરાધની હકીકત જણાવવાનું દુઃખદ કૃત્ય અમારા નસીબે આવવાથી અમને અત્યંત શોક થાય છે. આજે સહવારે પાંચ વાગતાં બે બેકુતો પોતાના કામ ઉપર જતા હતા, તેવામાં અંદ્રનગરથી દક્ષિણે આવેલા શામળગઢ તરફ જતા રસ્તા પર ગામથી બહાર આશરે ચાર માઇલ ઉપર એક ઘોડાગાડી તેમના જોવામાં આવી. ગાડીવાન મૂર્ચ્છિત બનીને જમીન ઉપર પડેલો હતો. ગાડીની અંદર પણ એક ઉતાર પડેલો હતો. તેનું ખૂન કરવામાં આવેલું હોય એમ લાગતું હતું. કેમકે

તેની જાતીમાં જિંડા જખમ થયા હતા, અને એ કારણથી જ તે મરણ પામેલા હોયો જોધએ એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. ગાડીવાનને મોટા ચત્તપૂર્વક ખેડુતોએ શુદ્ધિમાં આણ્યો. પરંતુ ‘હું ગાડી લાંકતો હતો તે વખતે એક બદમાશ મારા માથામાં લાકડી મારી અને એ કારણથી હું બેશુદ્ધ બની ગયો!’ એ સિવાય બીજું કશું પણ તે કદી શક્યો નથી.

“માત્ર પેલા પ્રવાસીના કાટના ખીસામાંથી નિકળેલા કાગળ પત્રો ઉપરથી એવું જણાઈ આવ્યું કે તે કુંદનપુરનો વ્યાપારી હતો અને તેનું નામ સંતોકરાય હતું. તેની અંદરની હકીક્ત વાંચી જોતાં, મરણ પામેલા મનુષ્યનું નામ સંતોકરાય હતું અને તે ધરનો અત્યંત શ્રીમંત હતો એવી પૂરેપૂરી ખાત્રી થાય છે. ગુન્હેગારોની શોધ કરવામાં ગાડીમાંથી મળી આવેલા રૂમાલ અને છરી વણાં ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગે છે. વળી ગુન્હેગારને પોતાનું કામ આટોપતાં વચ્ચે વિદ્યન આવ્યું હોય એમ જણાય છે; કિંવા કશા પણ કારણને લીધે તે ખિલના હોય એમ લાગે છે. નહિ તો તેમણે પોતાનો રૂમાલ અને છરી ગાડીમાં પડતાં મેલ્યાં ન હોત. હાથ રૂમાલ જૂનો છે અને તેના ઉપર ‘જ. ક.’ એ પ્રમાણે અક્ષરો લખેલા છે. છરીની મૂઠ ઉપર પણ એ જ અક્ષરો કાતરેલા છે. અત્યારે જો કે આ ખૂન કોણે કરેલું છે એ વિષયમાં બિલકુલ અત્તાન જ છે, તથાપિ રૂમાલ અને છરીની મૂઠ ઉપર કાતરાયેલા અક્ષરોથી ગુન્હેગારનો પત્તો લાગવાની આશા રહે છે.”

ગીરધરલાલ શેઠને ઘેર પણ આ બાબતના અંગ્રંધમાં પુષ્કળ અંભાષણ થયું હતું. પરંતુ તે નીચ કૃત્યનો માનસિંગ અને ગુમાને વસ્તુત્વપૂર્ણ ભાષામાં કોટલો નિષેધ કર્યો તેટલો નિષેધ બીજા

કાંઈએ પણ કયો હશે નહિ !

✽ ✽ ✽ ✽ ✽

એક દિવસે રાત્રીએ ગીરધરલાલ, પદ્માવતી, સુનંદા, માન-
સિંગ અને ગુમાન એક નવીન નાટક જોવાને માટે નાટક-
શાળામાં ગયાં.

આજે સુનંદાનો રહેશે અત્યંત શીક્ષો જણાતો હતો. પરંતુ
તેનાં નેત્રો સ્વભાવિક રીતે જ એટલાં બધાં તેજસ્વી અને અધર
એટલા રક્ત હતાં કે અતિ સૂક્ષ્મપણે નિહાળનારને પણ તેના
સૌંદર્યમાં કશી કમીના છે એમ સમજી શકાય તેમ ન હતું. એક
ખાસ રીઝર્ડ કરાવેલા કાચ ઉપર તે તથા માનસિંગ બે જણાં
બેઠાં હતાં. માનસિંગ ધીમે ધીમે અમૃતમય શબ્દો તેના કર્ણમાં
રેડવા લાગ્યો. તેના શીક્ષ રહેરા ઉપર સ્થિત નાચવા લાગ્યું.

માનસિંગે પણ એ મનોહર મૂર્તિ તરફ અત્યંત પ્રશંસાપૂર્ણ
વદને જોયું અને પોતે નિષ્કલંક તથા નિરપરાધી હોત તે
તેના પ્રેમને વિશેષ યાત્ર બનત, એમ મનમાં થવાથી તેને પોતાના
નીચપણા માટે રહેજ પશ્ચાત્તાપ પણ થયો.

માનસિંગ અને સુનંદા જે લાઇનમાં બેઠાં હતાં તેની સામેની
લાઇનમાં એક ખૂરસી પર એક વ્યક્તિ બેઠેલી હતી. તેનું એ બોડા
ઉપર શરૂઆતથી જ એક સરખું લક્ષ હતું. તેનાં નેત્રોમાં, તેના
હોઠ ઉપર, તેના કપાળ પર, એકંદરે તેના આગા રહેરા પર
મત્સરની પૂર્ણ છાયા પ્રસરી રહી હતી. માત્ર સામે બેઠેલા પ્રણયી
યુગલનું તેના તરફ બિલકુલ લક્ષ ન હતું.

જ્યારે જ્યારે માનસિંગ સુનંદાના કાન પાસે પોતાનું મુખ
આણીને કાંઈક બોલતો, ત્યારે ત્યારે સુનંદાનો રહેશે મધુર ક્લાર-
સ

પૂર્ણ બનતો અને તે જ ક્ષણે સામે ખેડેલા હિમ્મતના હૃદયમાં મસરાગ્નિ પ્રકટતો—કેમકે આ બંને જાણીની હીલચાલને બારિકા-ધથી નિહાળનાર હિમ્મતલાલ પોતે જ હતો.

ડ્રોપ્સીન ઉંચો થયો અને નાટકનો પ્રારંભ થયો. માનસિંગ અને સુનંદાનું લક્ષ રંગભૂમિ તરફ આકર્ષાયું, પરંતુ હિમ્મતલાલની દૃષ્ટિ તો અઘાપિ તેમના તરફ જ હતી.

એ નાટકના આગલા અંકો સાથે આપણને વિશેષ સંબંધ નથી. પરંતુ તેના ત્રીજા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ આપણી નવલકથા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ નાટકમાં અનીતિનો ભોગ થઇ પડેલી એક બાલિકા—નાટકની નાયિકા—પોતાનાં માતૃપિતાનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ હતી; તે છેલ્લા પ્રવેશમાં પુનઃ પોતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. એ વખતે તેનાં માળાપ પણ ત્યાં જ હતાં. પરંતુ પોતાની પુત્રી પાછી આવેલી છે, એવું તેમને માલુમ ન હતું.

આ પ્રસંગે સુનંદાનું ચિત્ત એ પ્રવેશ તરફ લાગી રહ્યું હતું. નાયિકાની શોકપૂર્ણ મનોવૃત્તિ અને પોતાની મનોવૃત્તિ સરખી જ છે એની તેને ભાવના થઈ. રંગભૂમિ ઉપરની નાયિકા જેમ જેમ પોતાના પિતાની નજીક જવા લાગી તેમ તેમ સુનંદાની અવસ્થા વિશેષ શોચનીય બનવા લાગી. નાયિકાનો પિતા પોતાની પુત્રીના અનિષ્ટ વર્તન માટે દુઃખિત થતો હતો—સુનંદાએ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

નાયિકા જેમ જેમ નજીક આવતી હતી તેમ તેમ તેના પિતાનું આત્મગત ભાષણ વધારે ને વધારે વક્રવૃત્તવર્ણુ તથા હૃદય-દ્રાવક થતું ગયું.

“મારા આપ જો જીવતા હોત,” સુનંદા આ દૃશ્યથી ગભ-

રાઇને પોતાના પ્રિયકરના કાનમાં કહેવા લાગી: “ તો તેમની પાસે જવાનું સાહસ હું કેવી રીતે કરી શકત ? મારાં પગલાં પણ નાચી-કાની માફક જ ધીમે ધીમે અને કમ્પતા કમ્પતા પડતા હોત. ”

માનસિંગે ચમકીને પોતાની હૃદયદેવી તરફ દૃષ્ટિ કરી. સુનંદાનો ચહેરો ભીતિને લીધે ધોળો ફક બની ગયો હતો—તેનાં નેત્રામાં ચમત્કારિક પ્રકાશ ખેલતો હતો, તેના ઓજ દર દર ધ્રુજતા હતા—અને તેનું આખું શરીર કશીકે અતર્ક્ય ભીતિથી વ્યાપ થયેલું દેખાતું હતું.

“ સુનંદા ! તારી તબિયત ડીક નથી જણાતી. ” તેની કુબ્ધ ચિત્તવૃત્તિ અન્ય પ્રેક્ષકોના લક્ષમાં આવી છે કે કેમ એ જાણવાને આંતરફ નજર કરતો માનસિંગ બોલ્યો.

“ ના, મારી તબિયત તો સારી જ છે. ” બિચારી સુનંદાએ આંત ધીમા અવાજે ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“ ત્યારે તારું મુખ લેવાઈ ગયેલું દેખાય છે, તેનું શું કારણ ? જેમ તેમ કરી તું શાંત થા; નહિ તો પ્રેક્ષકો રંગભૂમિ પર આકતો પ્રવેશ જોવાનું છાડી દઇને આપણી તરફ જ જોઈ રહેશે ! ” માનસિંગે સૂચવ્યું.

ગીરધરલાલ શેઠ અને પદ્માવતીબાઈના હૃદય ઉપર પણ આ પ્રવેશની અસર થઈ હતી. તેઓ ગદ્ગદિત બની ગયાં હતાં અને રૂમાલ વડે પોતાનાં નેત્રા પર આવેલાં અશ્રુમિંદુને છૂપાવવાનો યત્ન કરતાં હતાં. એથી પોતાની લાણેજની અવસ્થા તેમના લક્ષમાં આવી શકી નહિ. ગુમાનનું લક્ષ પોતાની પડોશમાં બેઠેલા એક ગૃહસ્થના ધડિયાળને છટકાવેલી સુવર્ણશૃંગલમાં ગુંથાઈ ગયું હતું. અને એ સોનાની સાંકળી તેની સાથે બેઠાયેલા ધડિયાળ સાથે

પોતાના ખીસામાં કેવી રીતે આવી શકે, એ વિચારમાં તે ગર્કે બની ગએલો હોવાને લીધે તેણે રંગભૂમિ ઉપરની નાયિકાનાં અશ્રુને જોયાં ન હતાં, તેમજ સુનંદાની સ્થિતિ પણ તેના લક્ષમાં આવી ન હતી.

હિંમતે માત્ર આ સર્વ સ્થિતિ જોઈ હતી. તેના મનમાં એક ચમત્કારિક શંકા ઉદ્ભવી. થોડી વાર પછી નાયિકા પોતાના પિતાના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને તેની ક્ષમા માગવા લાગી. એ પ્રસંગનું સુનંદા ઉપર શું પરિણામ થાય છે, એ જોવાને હિંમતે પોતાની તિક્ષ્ણ દષ્ટિ તેના તરફ વાળી.

“એમ જ હોવું જોઈએ !” હિંમતે સ્વતઃ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. માનસિંગ અને સુનંદાના પરસ્પર અનિષ્ટ સંબંધને લગતી તેના મનમાં ઉદ્ભવેલી શંકા જેમ જેમ દ્રઢ થતી ચાલી, તેમ તેમ તેના મનમાં એ રમણીય બાલિકાની દયા આવવા લાગી.

પરંતુ સુનંદાની નિસ્તેજ મુદ્રા પરથી દષ્ટિ ખસેડીને તેણે પોતાના વિજયી પ્રતિસ્પર્ધી માનસિંગના મુખ તરફ જોયું, - એટલે પુનઃ તેને તેના એ દુષ્ટ કૃત્યનો યોગ્ય બદલો આપવાની-પોતાના વેરની વસુલાત કરવાની તેના મનમાં પ્રયત્ન ઉત્કંઠા થઈ.

આ બાળુએ નાયિકાએ અત્યંત આર્જવતાપૂર્વક પોતાના પિતાને વિનવ્યો; છેવટે પિતૃપ્રેમનો વિજય થયો-નાયિકાનો પિતા પોતાની પૃત્રીના સર્વ અપરાધો ભૂલી ગયો-તેણે તેને પોતાના હૃદયસરસી ધરી.

તે જ ક્ષણે એકે, લયંકર હૃદયબેદક આર્તસ્વરથી આખી નાટકશાળા વ્યાપ્ત બની ગઈ. સર્વ પ્રેક્ષકો જે બાળુએથી એ ખૂમ મંજળાઈ તે બાળુ તરફ જોવા લાગ્યા.

જે કાચ ઉપર સુનંદા અને માનસિંગ બેઠાં હતાં તેની આસપાસ કેટલાંક માણસો એકદમ એકત્ર થઈ ગયા હતા. સુનંદા નિશ્ચેષ્ટ બનીને માનસિંગના અંગ ઉપર પડી હતી. માનસિંગે તેને પોતાના આહુપાશમાં ધારણ કરી રાખી હતી. ગીરધરલાલ શેઠ પોતાના ખીસામાંથી છીકણીની ડબ્બી કાઢીને, તેમાંથી ચપટી ભરીને સુનંદાને હુંધાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. સંખ્યાકાળે, કરવામાં આવેલા મિષ્ટાન્ન ભોજનનું આ પરિણામ હોવું જોઈએ, એવો તકે પચાવતી કરતી હતી. મુમાન તો ‘અરે પ્રભુ ! મારા ગરીબ બિચારા કાળજનું શું થશે ?’ એમ બોલતો એ સ્થળેથી પસાર જ થઈ ગયો.

માનસિંગે સુનંદાના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું : “ સુનંદે ! સ્વસ્થ થા, નહિ તો આપણને સર્વસ્વી નુકસાન થશે, એમ નક્કી સમજજે.”

આ શબ્દોનું તે બાલિકાના મન ઉપર તત્કાળ ઇષ્ટ પરિણામ આવ્યું. રંગભૂમિ ઉપર જોયેલો સર્વ પ્રકાર કદમનામય હતો, અને ક્ષેત્રાની આબરૂ રાખવાનો આધાર માત્ર પોતાના અત્યારના વર્તન ઉપર જ છે, એ એકદમ તેના લક્ષમાં આવ્યું. તેણે તમામ આબરૂનો વિચાર કરી જોયો—તેના અહેસાર પર, મુખ ઉપર—કેક જાતી વર્ધત લજ્જને સીધે સાલ જતા પ્રસરી સ્ત્રી અને તેનાં નેત્રોમાંથી મધુધારા વહેવા લાગી. પચાવતીઆઇએ પોતે ઓઢેલી શાલ કાઢીને પોતાની લાણેજને એઠાડી દીધી અને તેઓ સર્વ બની સફા નેટલી વરાથી નાટકશાળામાંથી બહાર પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નોંધ-પાથી.

આ બાબુએ ગુમાન નાટકશાળામાંથી નિકળીને ડેક ચાંદની-ચોકમાં જઈ પહોંચ્યો. એ વખતે મધ્યરાત્રીનો સમય હતો. મુનંદા શાથી મૂર્ચ્છિત થઈ, એ તેના બાજુવામાં આવી ન હતું. પણ લોકો પાસે પુનઃ જવાની તેની છાતી ચાલી નહિ. ખરૂં કહીએ તો ગુમાનને એવો અંશય આવ્યો હતો કે માનસિંગે મુનંદાના શરીર પરથી એકાદો મૂલ્યવાન દાગીનો ઝબ્બે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે, અને તે કારણથી જ મુનંદાએ ખૂમ પાડી હશે ! સહાજિક રીતે જ પોતાના મિત્રને આ કલ્પિત એકદમથી પોતાનો છૂટકો પોતાની મેળે જ કરવા દેવાનો વિચાર કરીને-તેને એકલો છોડીને, પોતે ગામમાં એક ચક્કર મારી આવવું, એવો ગુમાને વિચાર રાખ્યો હતો. અર્થાત્ માનસિંગ ઉપર દાગીનો ચારવાનો આરોપ આવે ત્યારે તે તેની સાથે ન હોય તો સાફ એમ તેને લાગતું હતું.

ચાંદની ચોકમાં આવ્યા બાદ તેને એક ખાનિ વિચાર આવ્યો. ‘કદાચ માનસિંગને પકડવાની સાથે તેના સોબતી તરીકે મને પકડવાને માટે પણ કોઈ મારી પાછળ આવશે તો ?’ આ વિચાર આવતાની સાથે જ તે ભયભીત બની ગયો અને ભવિષ્યના ભયમાંથી મુક્ત થવાને માટે ચાંદની ચોકમાં આવેલા એક દારૂના પીઠામાં ધુસ્યો. પોતાનું ગૂમ

થઈ ગયેલું ધૈર્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને મઘનો એકાદો ખાલો પેટમાં નાખવાનું તેને વાળખી લાગ્યું. પણ અંદર જતાં એક ચમત્કારિક દેખાવ તેની દષ્ટિએ પડ્યો.

એક ટેબલ પાસે બે શ્રીમંત પણ મઘના વ્યસનને પૂર્ણપણે આધીન બનેલા બે જુવાન મોજલા ગૃહસ્થો બેઠા હતા. તેમની સામે પડેલા એક બાંક ઉપર ત્રણ-ચાર વેશ્યાઓ બેઠેલી હતી. એ ટોળી સ્વતઃ મઘપાન કરવામાં અને એક બીજાને આગ્રહ કરી કરીને દારૂના ખાલા આપવામાં મગ્ન બની રહી હતી.

તેમાંનો એક ગૃહસ્થ એક દારૂનો ખાલો ભરીને પોતાની સામે બેઠેલા મજુર જેવા દેખાવના માણસને ઉદ્દેશીને બોલ્યોઃ “એઈ ! જો તું આ દારૂનો ખાલો એકી સપાટે વચ્ચે દમ ન લેતાં પી જાય તો હું તને પાંચ રૂપીઆ આપું.” એમ કહેતાંની સાથે જ તેણે ગળવામાંથી પાંચ રૂપીઆની નોટ કાઢીને ટેબલ ઉપર મૂકી.

પેલા મજુરે દારૂના ખાલા તરફ અને પછી નોટ તરફ જોયું. તેને તરફ પણ લાગી હતી અને પૈસાની પણ એટલી જ જરૂર હતી. એટલે લેશ પણ આનાકાની નહિ કરતાં દારૂનો ખાલો ઉઠાવીને શરબત પ્રમાણે વચ્ચે શ્વાસ નહિ લેતાં તે તમામ દારૂ ગળા નીચે ઉતારી ગયો. અત્યંત પેલી પાંચ રૂપીઆની નોટ તેની થઈ.

“દોસ્ત ! તું આ પ્રમાણે જેટલા ખાલા દારૂ પી જાય તે દરેક ખાલા દીક હું તને પાંચ-પાંચ રૂપીઆની નોટ આપીશ. છે મરજી-થાય છે હિમ્મત ?” પેલા મોજલા ગૃહસ્થે પોતાના ગળવામાંથી નોટોનું અંદલ કાઢતાં કહ્યું.

“પૈસા મેળવવાની આ યુક્તિ બહુ જ મજબૂતી !” મજબૂર બોલ્યો. તેણે ખીજે પ્યાલો ઉઠાવ્યો અને તેમાંના દારૂને ઉદરસમાધિ કરાવી. ત્રીજા પ્યાલાની પણ એજ ગતિ થઇ. પરંતુ ચોથો પ્યાલો અર્ધો ખાલી થયો નહિ હોય એટલામાં તો તે ગતપ્રાણ બનીને એકદમ જમીન ઉપર પડી ગયો !

એ વખતે પેલા બે ગૃહસ્થો અને તેમની પાસે બેઠેલી વેશ્યા-ઓ ગભરાઈ ગયાં. તેમના ગભરાટનો લાલ લાઇને ગુમાનભાઈ સાં પહોંચી ગયા. પોતાના હસ્તચાપલ્યનો ઉપયોગ કરીને ટેબલ ઉપર પડેલું નોટાનું ખંડલ તેણે ઉપાડીને ખીસામાં સરકાવી દીધું, તથા ખીજી જ ક્ષણે ‘અરેરે ! મારા ગરીબ બિચારા કાળજનું શું થશે ?’ એમ બોલતો બોલતો તે દારૂના પીકામાંથી પસાર થઇ ગયો. મઘના બે પ્યાલા તે ઉઠાવી ગયો હતો, તેના પૈસા આપવાનું પણ તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ.

તે દારૂના પીકાની બદાર નીકળ્યા કે એક ગૃહસ્થનો તેને બેઠેલી ધક્કો લાગ્યો, અને ‘હવે મારા કાળજનું શું થશે ?’ એવો ઉદ્ગાર તેના મુખમાંથી સરી પડ્યો.

“સરદાર ગુમાનસિંગ !” જે ગૃહસ્થનો તેને ધક્કો લાગ્યો તે ગૃહસ્થ બોલ્યો : “કાણુ ? તમે જ કે ? અત્યારે અહીં ક્યાંથી ?”

“કાણુ હું ? અને ગુમાનસિંગ !” ગુમાને ઉદ્ગાર કાઢ્યો : “મારું કાળજું ડેકાણે હોય એમ લાગતું નથી !”

“શું તમે મને પિછાનતા નથી ?” હિમ્મતલાલે પૂછ્યું. તે ગૃહસ્થ આપણા પરિચિત હિમ્મત જ હતો.

પરંતુ ગુમાનની મનઃસ્થિતિ આ વેળાએ એવી વિચિત્ર બની ગઈ હતી કે જે માનસિંગ પોતે તેને મળ્યો હોત તો એને પણ

તે ઓળખી શકત નહિ ! નાટકશાળામાં બનેલો પ્રકાર, માનસિંગે અસ્થાને પોતાનું હસ્તકૌશલ દાખવ્યું, એવી તેની સમજ, દારૂના પીધા માંહેનો ભયંકર દેખાવ, પોતે ચોરેલી નોટો અને અગાઉ કરેલાં અનેક નીચ કૃત્યો—એ સર્વ બાબતોનું અને તદ્દવિષયક વિચારોનું તેના અંતઃકરણમાં રમખાણ મચી રહ્યું હતું.

“ મને જવા હો. ” ગુમાન ભયભીતપણે બોલ્યો.

“ એક ક્ષણમાત્ર થોભો. ” મુનંદાને કશી પણ ઇજ્જત થઈ હશે, અને તેથી જ ગુમાનસિંગ આટલી ઉતાવળમાં હશે, એમ સમજીને હિંમત બોલ્યો.

“ હ્યો આ, હવે તો મને છોડા ! ” એમ કહીને ગુમાને એક નોંધપોથી હિંમતના હાથમાં આપી. કેમકે તેણે હિંમતને ગિસ-કુસ ઓળખ્યો ન હતો. માત્ર પૈસાની જ આશાથી આ માણસ પોતાને અટકાવે છે એવો ભ્રમ તેને થયો હતો. એટલે આગળ-પાછળનો કશો પણ વિચાર નહિ કરતાં પેલી નોંધ-પોથી આપીને તે ત્યાંથી એકદમ પસાર થઈ ગયો.

“ આનો અર્થ શો ? ” હિંમત મનોગત બોલ્યો : “ પોતાના મિત્ર ઉપર આવેલા સંકટને લીધે આ માણસ એકદમ ગાંડો બની ગયો છે કે શું ? કિંવા મારા નામનો પત્ર આ નોંધપોથીમાં હોવાથી તે મને આપવાને માટે આવતો હશે ? ગમે તે હોય, પણ આ નોંધપોથીમાં શું છે તે જોવું તો ખરું. ”

હિંમત રસ્તાપર પસાર થતી એક ખાલી બાકુલી ગાડીને ઊભી રખાવી, તેમાં બેસીને ઘેર પહોંચી ગયો. દરવાજો ઉઘડ્યો કે અંદર દાખલ થઈને તે ઠેક પોતાના ખંડમાં ગયો; અને પોતાના ખંડનાં દાર બંધ કરીને પેલી નોંધપોથી તેણે ટેબલ ઉપર મૂકી.

કપડાં ઉતાર્યા બાદ તે ટંબલ પાસે આવ્યો અને તેના પર પડેલી નોંધપોથી લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યો. એટલામાં તેને બંધ કરવાના ચાંદીથી રસેલા પીત્તળના ઢાંકણ તરફ તેની દ્રષ્ટિ ગઈ. તે એકદમ ચમક્યો. તેના આખા શરીર પરના વાળ ખડા થઈ ગયા. તેના શરીરમાં ઉકરાંટા આવવા લાગ્યા. હવે વધુ વખત તે નોંધપોથી તરફ લક્ષ આપી શક્યો નહિ, એટલે ત્યાંથી ઉડીને વિશ્રાંતિસ્તવ બિજાના ઉપર જઈને પડ્યો.

તેના ભાલપ્રદેશ ઉપર પ્રસ્વેદબિંદુ ચમકતાં હતાં. પોતાનાં નેત્રો ફરે છે કે શું, એમ તેને લાગવા માંડ્યું; અને તેનું આખું શરીર થરથર કંપનું હતું. થોડા અવકાશ પછી તે ત્યાંથી ઉડ્યો અને શીતળ જળનું પાન કરીને ફરીથી નોંધપોથી તપાસવા લાગ્યો. તેણે પુનઃ એ પુસ્તકનું ઢાંકણ કાળજી પૂર્વક તપાસ્યું અને તે મનોગત બોલ્યો: “ નિઃસંશય ! તે જ આ પુસ્તક. હે પ્રભુ ! તારી લીલા અગાધ છે ! ”

પુનઃ તે બિજાના ઉપર જઈને પડ્યો. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં હતાં. પુનઃ તે મૂકવૃત્તિથી વિચાર કરતો બેઠો અને થોડી વાર પછી ગાંડાની માફક હસવા લાગ્યો ! તેના મનમાં શા વિચાર ચાલી રહ્યા હતા, એ કોને માલૂમ ?

એટલામાં ‘ આ પુસ્તકની અંદર શું છે, એ તો મેં જોયું જ નહિ, ’ એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. તે ચટ દઈને ઉડ્યો અને પુનઃ તે પુસ્તક ઉઘાડીને જોવા લાગ્યો. એ પુસ્તકમાં ગુમાનના નામનો એક દાખલો અને તેની વૃદ્ધ માતા તરફથી આવેલો એક પત્ર હતો. એ પત્ર હિંમતે ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જોયો. તેમાં

વૃદ્ધાએ ચોરીનાં કૃત્યો માટે પોતાના છાકરાની નિભંતસંના કરી હતી; પરંતુ ‘જો તું પાછો ઘેર આવીશ તો હું તારાપર પુનઃ પૂર્વની માફક જ મમતા રાખીશ,’ એવું આશ્વાસન પણ આપ્યું હતું. તે ઉપરાંત આ પુસ્તકમાંથી કેટલીક નોટો પણ મળી આવી.

ગુમાને આ પુસ્તક પોતાને શા માટે આપ્યું, એ વિષયનો હિંમતના મનમાં વિચાર ઉદ્ભવ્યો અને તેનું આશ્ચર્ય અધિકાધિક વૃદ્ધિને પામતું ગયું. પરંતુ એ બાબતનો વિચાર કરવામાં તેણે વ્યર્થ સમય ગૂમાવ્યો નહિ. એ પુસ્તકનું ઢાંકણું જોઈને તેના મનમાં જે શંકા ઉદ્ભવી હતી તેનું નિરસન કરી લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને એ માર્ગનું તેણે અનુસરણ કર્યું.

ખીજે દિવસે તે વહેલો ઉઠ્યો. એક નોકરને શામળગઢ જવા માટે ગાડી લાડે કરી લાવવાનું સૂચવ્યું. પછી બાલાલાઈ શેઠ પાસે જઈને તેણે કહ્યું: “વ્યાપાર નિમિત્તે તાબડતોબ સૂર્યપૂર ગયા સિવાય ચાલે તેમ નથી. માટે અત્યારે જ હું જઉં છું.”

બાલાલાઈએ રજા આપી એટલે ભાડાની ગાડીમાં બેસીને તે શામળગઢ તરફ જવાને નિકળ્યો. આ વખતે માર્ગમાં તેને લૂટારા મળ્યા નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગુમાન.

ગુમાને પેલા દારૂના પીકા આગળથી પસાર થઈ ગયા બાદ કેટલોક વખત સુધી તો શહેરમાં આમ તેમ ભ્રમણ કર્યું. છેવટે પોતે આ પ્રમાણે નકામો શા માટે ભટકે છે, એ વિચાર તેના મનમાં આવ્યો; અને માનસિંગના સંબંધમાં પોતાના મનમાં ઉદ્ભવેલી શંકા નિરર્થક હોવાનો પણ પુષ્કળ મંભવ છે એમ લાગવાથી, પાછો ગીરધરલાલ શેઠના મકાને જઈને પોતાના મિત્રને મળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

મકાનની નજીક આવ્યો તે વખતે પોતે પોતાના ખીસામાંનું પુસ્તક કોઈને આપી દીધાનું તેને સ્મરણ થયું; અને એ મૂર્ખપણા માટે તેને દિલગીરી પણ થઈ. તેમાંનો દાખલો કિંવા પત્ર ગૂમાવવા માટે તેને કશું પણ લાગ્યું ન હતું, પૈસાની પણ તેને વિશેષ ચિંતા ન હતી. તેને જે વિષાદ થયો તે માત્ર એ નોંધપોથી જવા માટે જ. કેમકે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં એ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી અને તે ચોપડીના સંબંધમાં કશીક ચમત્કારિક કલ્પના તેના જિહ્વકણ મનમાં વસી રહેલી હતી. એથી તે એ નોંધપોથી હમેશાં પોતાની પાસેનો પાસે જ રાખતો હતો. આ કારણથી જ તે બીજને સોંપી દેવાની મૂર્ખતા દાખવવા માટે તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપ થતો હતો.

ધંર આવ્યા બાદ ગુમાને માનસિંગને દારૂના પાકામાં બનેલા ભયંકર પ્રકારની હકીકત નિવેદન કરી. એટલે માનસિંગ હાસ્ય કરતો બોલ્યો: “મિત્ર ! એ મજૂર આજે નહિ તો કાલે, કિંવા માસે, છ માસે કે પાંચ વર્ષે પણ મરણ પામવાનો તો હતો જ. જ્યાં સુધી આપણા જેવા મહાપુરુષો જગતમાં વાસ કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી જગતના વ્યવહારને બિલકુલ અડચણ આવવાની નથી. વારૂ, ગુમાન ! તને એક આનંદની વાર્તા જણાવવાની છે.”

“ એ શી બાબતને લગતી છે ? ”

“ સુનંદા થોડા સમયમાં જ મારી પત્ની થશે. ”

“ પણ એનો મામો શું કહે છે ? ”

“ એણે સંમતિ પ્રકટ કરી છે. ”

“ એની મામાએ શું કહ્યું ? ”

“ તે પણ અસંમતિદર્શક કયું પણ બોલી નથી. જ્યાં આપણને આટલું બધું માન મળે છે અને જ્યાં તમામ મનુષ્યો આપણને આદરે છે, એ મકાનમાં જમાઈ તરીકે રહેવામાં કેટલું બધું સુખ છે ? ”

“ માનસિંગ ! સુનંદાએ નાટકશાળામાં પાડેલી જૂમ સાંભળીને મારી એવી ખાત્રી થઈ છે, કે સ્ત્રીઓને બીતિથી જૂમ પાડવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો નાટકશાળા જેવું યોગ્ય સ્થળ તેમને બીજું એક પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી. ”

“ એ વાત હવે જવા દે. એ પક્ષી બરોબર રીતે મારી જાગમાં સપડાઈ ચૂક્યું છે. અગાઉ પણ એક દ્રવ્યવાન તરૂણીને આ પ્રમાણે જ મેં મારી જાગમાં સપડાવી હતી. પણ મારો એ દાવ ફસડી ગયો હતો. આ વખતનો દાવ માત્ર યશસ્વી નિવડ્યા

સિવાય રહેનાર નથી. અને એક વખત સુનંદા મારી થઈ કે પછી આપણાં સુમસિદ્ધ નામ, આપણો વરિષ્ઠ ધંધો, અને સૂર્યપૂરના લોકોએ આપણી સાથે નિષ્કારણ ચલાવેલું ગેરવર્તન, એ બધું ગીરધરલાલ શેકના કાન ઉપર લાવવામાં બિલકુલ હરકત નથી ! કેમ ? “ધ્યાનમાં ઉતર્યું કે નહિ ?”

“માનસિંગ ! મારી મા જો અત્યારે આપણી સાથે હોત તો—”

“ચૂપ, મર્ખ ! એ ડોકરીએ બધો ધાણ બગાડી નાખ્યો હોત. એવી ગડબડ પુનઃ કરીશ નહિ. મને તારી ગરજ ન હોત તો મેં તને તત્કાળ છોડી દીધો હોત.”

“માનસિંગ ! એવાં નિષ્કુર ન બન. મેં એક ઇમાન અને નિમકલલાલી પૂર્વક તારી સેવા ઉઠાવી છે. હું બિલકુલ છું, મારા બિચારા કાળજીની સ્થિતિ શોચનિય છે, એ હું કબૂલ કરું છું. પણ જો મારી તારા ઉપર નિઃશીમ ભક્તિ ન હત તો હું મારી ગરીબ વૃદ્ધ માતાને છોડીને તારી સાથે શા માટે આવ્યો હોત ?” એમ કહીને બિચારો ગુમાન મોટેથી રડવા લાગ્યો.

માનસિંગે તેનું સાંવન કર્યું, પરંતુ ગુમાનનું રૂદ્ધનકથન જેવું ને તેવું જ ચાલુ રહ્યું : “માનસિંગ ! હું પણ શું કરું ? પૂર્વનાં કૃત્યોનું મને સ્મરણ થતાં હજી પણ મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે. પછી તે કૃત્ય અંદ્રનગર તરફ આવનારા વ્યાપારીના અંગધર્માં હો કેવા સૂર્યપૂરની દક્ષિણે લીલાપુર તરફ જનારા વ્યાપારીના અંગધર્માં—”

“ ચૂપ !” એમ કહેતાં માનસિંગે ગુમાનને સ્તબ્ધ બનાવવાને પોતાની તપખીરની ડબ્બી ખોલી અને પુનઃ કહ્યું: “ ગુમાન ! વિચારવંત બન, અને તારૂં બિડકણપણું દૂર થતું ન હોય તો—”

“ શું કરે ?”

“ દારૂના બે પ્યાલાનો તારા કાળજીમાં હોમ કર. પણ અત્યારે રાત્રીના બે વાગી ગયા છે. મારે સ્વપ્નારે જોઈતું ઉઠવાનું છે. કેમકે આવતી કાલે મારા લક્ષના સંબંધમાં મારે પુષ્કળ જોડવણ કરવાની છે. વળી આપણા સૂર્યપૂરના મિત્રને પૈસા પણ મોકલવાના છે. તેની ટોળીનો આપણને ક્યારે ઉપયોગ થશે તેનો નિયમ નહિ. બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સદૈવ દૂર સુધી દષ્ટિ પહોંચાડવી જોઈએ.”

“ એ બરોબર છે, પણ તારૂં લક્ષ ક્યારે થશે ?”

“ આજથી બરોબર એક મહિને.” માનસિંગ બોલ્યો: “ કેમકે વધુ વખત લગાજાથી આપણને હાની પહોંચશે. એવી મારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે. પણ વિશેષ ગરબડ કરવી એ મૂર્ખપણું છે એવો મને ભરૂંસો છે. ગુમાન ! હું જોડો દૂરદર્શી છું તેટલો જ સંભાવિત પણ છું. ”

“ દોસ્ત ! મારૂં હૃદય પણ તારા જેવું જ નિષ્કુર હોત તો કેવું સારૂં હતું ? અહા ! તો મને મારા ગરીબ બિચારા કાળજીની કશી પણ ચિંતા કરવી પડત નહિ, ” પોતાના ખંડમાં સ્વરા માટે જતો જતો ગુમાન મનોગત પટપટ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વૃદ્ધાને ત્યાં.

૨૧ ત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી હકીકત બની તેને બીજે દિવસે સ્થાંજે
 હિમ્મત સૂર્યપૂર જઈ પહોંચ્યો. તે ગણપતિ હિંદુ લોજમાં
 જઈને ઉતર્યો. રાત્રે વાળુ કરીને તુરત જ તે બિછાના ઉપર
 પડ્યો. કેમકે તેને પ્રવાસને લીધે થાક લાગ્યો હતો, અને તદ્દપરાંત
 બીજે દિવસે સહવારે તેને નેદરું ઉડવાનું હતું.

સહવારે સાત વાગતાં તે ન્હાઈ, નિત્યકર્મ આટોપી થોડાક
 નાસ્તો અને ન્હા લઈને લોજમાંથી બહાર પડ્યો; અને ખીસામાંથી
 એક પત્ર કાઢીને તેમાં લખેલે ઠેકાણે જવાને નિકળ્યો.

હિમ્મતને સૂર્યપૂરના જે ભાગ તરફ જવાનું હતું એ ભાગ
 અત્યંત ગલીય હતો. રસ્તા સાંકડા, દિવસે સુદ્ધાંત પૂરો પ્રકાશ
 નહિ, જ્યાં ત્યાં દુર્ગંધ-સારાંશ કે એકાદ મનુષ્યને શિક્ષા કરવી
 હોય તો એ દિવસ સુધી તેને આવા રસ્તા ઉપર ફરવાનું કહ્યું
 એટલે બસ.

એ ભાગમાં ગયા પછી હિમ્મત એક વિશિષ્ટ ઘર પાળે
 જઈને થોભી ગયો, અને—“જોધબાઈ નામની ડાસી હજી અહીં
 રહે છે કે કેમ?” એવો તેણે એક વૃદ્ધ મનુષ્યને પ્રશ્ન કર્યો. તેનો
 ઉત્તર હકારદર્શક મળ્યો. પરંતુ વિશેષમાં તે માણસે કહ્યું કે:
 “પ્રથમ જોધબાઈ નીચેના ખંડમાં રહેતી હતી. પરંતુ હમણાં કેડ
 ઉપરને ત્રાંચે માળે રહે છે.”

હિમ્મત દાદર ચઢીને ચોથે માળે ગયો અને પેલા માણસના જણાવવા મુજબ ત્યાં દાદરની પાસે આવેલી પહેલી જ ઓરડીના બારણાની તેણે સાંકળ ખખડાવી. “કાણુ છે ? અંદર આવો.” એમ અંદરથી કાર્ષ્ઠ ધ્રુજતા સ્વરે બોલ્યું. અંદર દાખલ થતાં એક ગરીબ દેખાવની પણ સ્વચ્છ પોષાક ધારણ કરેલી વૃદ્ધા હિમ્મતની દષ્ટિએ પડી.

“એધબાઈ !” હિમ્મત બોલ્યો : “હું તમારા દીકરા ગુમાનના સંબંધમાં કેટલીક માહિતી મેળવવાને આવ્યો છું. આ પત્ર તમારા જ હાથનો છે, ખરું ને ?” એમ કહીને ગુમાને આવેલી નોંધ-પોથીમાંથી મળી આવેલો પત્ર તેણે પેલી વૃદ્ધાને આપ્યો.

“હા, એ પત્ર મેં જ લખ્યો હતો.” કાગળ ઉઠેલીને તેની અંદરના અક્ષરો બોધા બાદ વૃદ્ધાએ જવાબ આપ્યો : “પણ ભાઈ ! મારા દીકરાના સંબંધમાં કશી પણ માહિતી તમને હોય તો એ મને જણાવો અને મારી ચિંતાને દૂર કરો.”

“તે અત્યારે અંદ્રનગરમાં છે, પરંતુ તેણે પોતાના નામમાં થોડોક ફેરફાર કરેલો હોય, એમ લાગે છે.”

“એનો અર્થ એટલો જ કે તે કાંઈ સારા કામમાં ગુંથાયેલો દેખાતો નથી.”

હિમ્મતે તેનો કશો પણ જવાબ આપ્યો નહિ. કેમકે તેનું લક્ષ તેની સામેની ભીંત ઉપર ખીલા પર લટકાવેલા એક પદાર્થ તરફ આકર્ષાયું હતું અને તેની મુદ્રા આશ્ચર્યથી છક્ક બની ગયેલી દેખાતી હતી. તે કેટલોક સમય તો જે સ્થળે પોતે બેઠો હતો ત્યાં બાજુ ચોટી ગયેલો હોય એમ લાગતું હતું. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહિ. તેનો અહેસાસ કાવરોબ્ધાવરો દેખાતો હતો.

“ તમને ઠીક લાગતું નથી કે શું ? થોડીક રૂઢા બનાવી દઉં ?” પોતાને ત્યાં આવેલા અમલદાર ગૃહસ્થની ચમત્કારિક સ્થિતિ જોઈને પેલી વૃદ્ધા બોલી.

“ જોધબાઈ !” હિમ્મત તે વૃદ્ધાની બિલકુલ નજીકમાં જઈને બોલ્યો : “ તમે મને બધી હકીકત અક્ષરશઃ સાચેસાચી કહેશો ?”

“ શું કહો છો ? મારા દીકરાએ જે તમારો કશો પણ ગુન્હો કર્યો હોય તો એમાં મારો લેશ પણ સંબંધ હોવાનું શક્ય નથી. ગુમાનને માટે મેં કેટલું દુઃખ વેઠ્યું છે તેનો માત્ર એક ઇશ્વર જ સાક્ષી છે !” એમ કહેતી તે વૃદ્ધા એક ન્હાના બાળકની માફક રડવા લાગી.

“ મને એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો. એથી તમને લેશમાત્ર પણ ત્રાસ થનાર નથી. તમારા ખંડમાં આ ઘડિયાળની સાંકળી જોવામાં આવે છે, તેની કીમત કદાચ અદ્ભુત હશે, તોપણ તેની આકૃતિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની હોવાથી મારું ચિત્ત તેના તરફ અત્યંત આકર્ષાઈ રહ્યું છે. એ સાંકળી તમને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળી, એટલું માત્ર મને સાચેસાચું જણાવો. ”

“ મારા દીકરાને સન્માર્ગથી વ્યુત કરનાર મનુષ્યની તેને સોખમ થઈ અને તે મને છોડી ગયો. તે પહેલાં તે એક ગૃહસ્થને ત્યાં વારંવાર જતો હતો. તે ગૃહસ્થની અને ગુમાનની ઓળખાણ પેલા દુષ્ટ મનુષ્યે જ કરાવી આપી હતી. એક દિવસે ગુમાન પોતાના ઘડિયાળને આ સાંકળી લટકાવીને અહીં આવ્યો. એ જોઈને એ સાંકળી તેને ક્યાંથી મળી એનું મેં તેને પૂછ્યું. એટલે તેણે મને જવાબ આપ્યો કે એ ગૃહસ્થની દીકરીએ તેને ભેટ આપી હતી. ખસ, એટલું જ હું એ સાંકળી વિષે જાણું છું. ”

“ એણે તમારી પાસે તદ્દન ખોટું જ અડાવ્યું !” હિંમત ત્વેષપૂર્વક બોલ્યો. પુનઃ પોતાના ક્રોધને કાબૂમાં રાખતો પૂછવા લાગ્યો : “ આ સાંકળી લાવ્યાને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એ તમારા જાણવામાં છે ખરું ?”

“ હા, આશરે પાંચ વર્ષ પહેલાં આ સાંકળી મારે ત્યાં આવી હશે. ” કિંચિત્ વિચાર કરીને વૃદ્ધાએ કહ્યું.

એ શબ્દ સાંભળતાં જ હિંમત એકાએક ચમક્યો અને વિચારમગ્ન બનીને સ્તબ્ધ પડ્યો રહ્યો.

છેવટે દશેક મીનિટ બાદ તે ઉઠ્યો અને બોલ્યો : “ તમારા દીકરાના એ મિત્ર ક્યાં રહે છે એ તમારા જાણવામાં છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરની ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોતો બેસી રહ્યો.

“ હું એવા પ્રશ્નો ધાળુંખરું ગુમાનને કરતી નહિ. કેમકે તે મારી સાથે અત્યંત નિષ્કુરપણે વર્તતો હતો. એટલે મારા પ્રશ્નનો જવાબ પણ મને તેમ ન હતું. પણ મને લાગે છે કે લીલાપુર તરફ જતાં રસ્તા ઉપર એ ગૃહસ્થ રહેતો હોવો જોઈએ. ”

“ શું ? લીલાપુર તરફ જતા રસ્તા પર ?” હિંમત આવેશપૂર્વક બોલ્યો : “ કહો, કહો ! તમને જેટલી માહિતી હોય તે તમામ જણાવો—કશું પણ છૂપાવશો નહિ !”

“ મને વિશેષ માહિતી નથી. ” હિંમતનું ચમત્કારિક વર્તન જોઈને બિહનેલી વૃદ્ધા બોલી : “ માત્ર એ મહાન સૂર્યપૂરની દક્ષિણ આશરે વીશેક માઈલ ઉપર એક ગામડા પાસે છે, અને તેની આસપાસ ઝાડી છે એટલું મારા જાણવામાં છે. ”

“ એ મહાનમાં રહેતા ગૃહસ્થનું નામ શું છે ? ત્યાં તમામ માણસો એક જ કુટુંબનાં છે ? અઘ્યાપિ તે ગૃહસ્થ ત્યાં રહે છે કે

બીજે કયાંય રહેવા ગયો છે ?”

“એ પ્રશ્નોના ઉત્તર મારાથી આપી શકાય તેમ નથી. કેમકે મને વિશેષ માહિતી નથી. એક વાત માત્ર હું તમને કહું છું કે મારા છોકરાનો દૃષ્ટ મિત્ર બીજો કોઈ નહિ પણ ધાડપાડુ માનસિંગ જ છે.”

“લૂટારો માનસિંગ ?” હિમ્મતે ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“હા, માનસિંગ !”

“પેલો પ્રસિદ્ધ લૂટારો ! સાહસિક, લૂચ્યો, બીજને ફસાવવામાં પ્રવીણ, ખીસાકાતર, ચોર, ધાડપાડુ, નીચ માનસિંગ ?”

“હા, આપુ ! હા. એણે જ મારા છોકરાનું જીવન ધૂળ મેળવ્યું—એણે જ મને બીજ માગતી કરી મેલી !” એમ કહેતી તે વૃદ્ધા પુનઃ રડવા લાગી.

હવે ગુમાનનો સોજતી લક્ષ્મીદાસ નહિ પણ માનસિંગ જ હોવો જોઈએ, એવી હિમ્મતની ખાત્રી થઈ અને તે મનોગત બોલ્યો : “અભિમાની સુનંદા ! આ કેટલો અધો અધઃપાત ! તું લૂટારાની પત્ની થઈશ એમ ? હાય ! તારા જેવી શ્રીમંત કન્યકાને મહેનતુ વ્યાપારી કરતાં ઘાટપાડુ, ખૂતી ચોર જ વિશેષ યોગ્ય ગણાય ! હવે મારા વેરની વસુલાત પણ યથોચિત રીતે થશે, એ નક્કી સમજજે ! પરંતુ એમ એકદમ હું તારા સુખસ્વપ્નનું કેવલ આણીશ નહિ. જેણે તારા પાવિત્ર્યને કચારનુંચે બ્રષ્ટ કરેલું છે અને જેણે તારા સૌંદર્યનો લસ પૂરે જ ઉપભોગ કરી લીધો છે, તેના કબજામાં હજી તું પૂર્ણપણે ફસાઈ ચૂકી નથી ! એક વખત તારૂં લસ થઈ જાય કે પછી તારા અને તારા પર આવી પડનારાં એક્ટો વચ્ચેનો પડો હું ખોલી નાખીશ—તને આશ્ચર્ય અને લજા નથી

છક્ર બનાવી દષ્ટિ ! પછી તારી સામે રહેલી ઊંડી ગર્તા તારી દષ્ટિએ પાડીશ અને તેનું મુખ પુષ્પવેલીથી ઢાંકી દીધેલું હોવાને લીધે જ તું કસાર્ધ ગર્ધ છે, એમ તને સમજાવી દષ્ટિ !”

હિમ્મત આ પ્રમાણે મનમાં બળડતો હતો; પરંતુ તેની ચમત્કારિક સ્થિતિ અને આવેશયુક્ત મુદ્રા જોઇને જોધબાર્ધ ગલ-રાઇ. તેને એવો સંશય આવ્યો કે આ માણસે યુક્તિ કરીને પોતાની પાસેથી જે જે હકીકત કઢાવી લીધી છે, તેનો પોતાના દીકરાની વિરૂદ્ધ ઉપયોગ કરીને, તેને સરકારમાં પકડાવશે તો ? એ સંશય આવતાં તે હિમ્મતના બન્ને પગ પકડીને રડતી રડતી કહેવા લાગી: “ભાઈ ! મારો છોકરો ગમે તેવો અધમ હોય તો પણ મારો એના ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ છે. તેને કાંઈ સારું માફ થશે તો મારો પ્રાણ આ દેહમાં એક ક્ષણભર પણ રહેનાર નથી. તમે મને વિશ્વાસ આપીને મારી પાસેથી જે માહિતી મેળવી લીધી છે, તેનો મારા દીકરા વિરૂદ્ધ ઉપયોગ ન કરશો—એમ કરવું તે ફીક ન ગણાય !” ઇત્યાદિ પ્રકારે તે હિમ્મતને વિનવવા લાગી. છેવટે તેના મનનું સમાધાન કરીને હિમ્મત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સુંદરી.

હિમ્મત ચોથા મજલા ઉપરની એ વૃદ્ધાની ઓરડીમાંથી નિકળીને તમામ દ્વાર ઉતરી, ત્રીસે રસ્તા પર આવ્યો ત્યાં સુધી

વચ્ચ એક ક્ષણ પણ થોડ્યો નહિ. તેણે એક બાઝાની ગાડી કરી, તેમાં બેસીને ગણપતિ હિંદુ લોજ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

અત્યારે વાચકોને એક પ્રશ્ન થશે: માનસિંગ લક્ષ્મીદાસનું નામ ધારણ કરીને તમારા નામની હુડીઓ અંદ્રનગરમાં લખી રહ્યો છે, એવા વર્તમાન હિંમતે કરસનદાસ શેકને શા માટે ન જણાવ્યા ? પરંતુ જે હિંમતની મનઃસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો એ પ્રશ્નનો ખુલાસો થઈ શકે તેમ છે. તેની તમામ કૃતિના મૂળમાં એક પ્રકારનો મનોવિકાર હતો ! તેને એક વિશિષ્ટ બાબતનો અંશય આવ્યો હતો અને તે માટે તેણે આ બાબતમાં સંડોવાયેલા તમામ માણસો ઉપર પોતાનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સુનંદા માટે તેના મનમાં મત્સરશુદ્ધિ અને સંતાપ ઉદ્ભવેલો હોવાથી તેની ગણના પણ તેણે પોતાના શત્રુવર્ગમાં જ કરી હતી. અજ્ઞાત વૈરની ધૂનમાં તેના મનની ઉદાત્તાતાને એટલો લોપ થયો હતો. આ કારણથી સુનંદાનું માનસિંગ સાથે લગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી ખરી હકીકતનો ઘટસ્ફોટ ન કરવો એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હોવાથી અત્યારે જઈને કરસનદાસ શેકને સત્ય ઘટના નિવેદન કરવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. હા, માનસિંગના ખરા નામ કામ અને કૃત્યની પિછાન હોવા છતાં પણ સુનંદા તેની સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર છે એવું તેના જાણવામાં આવ્યું હોત તો કદાચ હિંમત, ઈર્ષ્યાને લીધે સુનંદાને તેમ કરતી અટકાવવાને માટે, માનસિંગને જાહેર કરી દેવાનો યત્ન કરત એ બનવાજોગ છે.

શામળગઢ પાસે પોતાને જમણે લૂઠ્યો હતો તેઓ જ ગીર-ધરલાલ શેકના મહેમાન છે, એ ક્યારનુંએ તેના લક્ષમાં આવી ચૂક્યું હતું; અને ખરા લક્ષ્મીદાસને તેમણે કાયમને માટે અદૃશ્ય

કરી દોષલો હોવો જોઈએ, એવી પણ તેના મનની ખાત્રા થઈ ગઈ હતી. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને, તેના મનમાં ઉદ્ભવેલી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શંકા અને તે શંકાનું નિરસન કરવાનો પ્રાપ્ત થયેલો માર્ગ—એ એ બાબતો તરફ જ તેનું તમામ લક્ષ વેધાઈ રહ્યું હતું.

તેને જમવાનું લાવ્યું નહિ. પરંતુ જેમ તેમ કરીને થોડુંક ખાઈ લીધું. પછી એક ભાડાની ગાડી મંગાવીને તેમાં બેસીને તે લીલાપુર તરફ જવાને નિકળ્યો. કેમકે એ બાબતોએ રેલ્વે ન હતી.

આશરે સ્થાનના પાંચ વાઝાના સુમારે એક ગામડા પાસે ધોડા બદલવાને માટે હિંમતની ગાડી થોભી. તે રસ્તા ઉપર જ એક ભોજનાલય હતું. અત્યાર સુધીમાં હિંમત સૂર્યપૂરથી સત્તર—અઠાર ગાઉ આવી પહોંચ્યો હતો. તે નીચે ઉતર્યો અને પેલા ભોજનાલયના માલિકની પાસે ગયો.

“ગાડીના ધોડા તાબડોતોબ બદલવાની વ્યવસ્થા કરું કે ?” માલિકે પૂછ્યું. એ ત્યાં થઈને પસાર થતા પ્રવાસીઓની સગવડને માટે ભોજનાલય ચલાવતો હતો, અને તે સાથે ભાડુતી ગાડીવાળા સાથે બંદોબસ્ત કરીને તેમના વતી ધોડા રાખવાનું તથા તેમને જળવવાનું કામ પણ કરતો હતો.

“મારો હાલ તુરંત આગળ જવાનો વિચાર નથી. અમુક કારણસર આ ગામની કેટલીક માહિતી મેળવવાની જરૂર હોવાથી મારો અહીં જ રોકાવાનો વિચાર છે. માટે ધોડા બદલવાની આવશ્યકતા નથી.” હિંમતે જવાબ આપ્યો.

“બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ !” પોતાના ભોજનાલયને આજે શ્રીમંત ગ્રાહક મળેલો જોઈને આનંદિત બનેલો માલિક બોલ્યો : “આ

પ્રાંતનું સુષ્ટિસૌંદર્ય પ્રેક્ષણીય છે. અહીંથી છ-સાત માઇલ ઉપર એક મનોહર સરોવર છે અને તે તરફ જતાં નજીકમાં જ એક વૃક્ષરાજ છે. ”

“ એ વૃક્ષરાજ અહીંથી કેટલી દૂર હશે ?” હિમ્મતે ઉદ્દેશ-પૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

“ અહીંથી આશરે અઢી-ત્રણ માઇલ દૂર હશે.

“ ત્યાં આસપાસ એકાદું મકાન છે કે નહીં ?” જાણે સહજ જ ખોલતો હોય એવા ભાવપૂર્વક હિમ્મતે પૂછ્યું. જો કે આ પ્રશ્નમાં તેનો અમુક ઉદ્દેશ હતો એ વાચકો જાણે છે.

“ હા, એ જાડી પાસે જ એક મકાન છે. પણ ત્યાં કોઇની જાગી અવરજવર નથી. વળી એ મકાનમાં રહેનારા લોકોના સંખ્ધમાં પણ ચોતરફ વિવિધ પ્રકારની ચમત્કારિક અથવા ફેલાયેલી છે. કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે ત્યાં માટે ભાગે બદમાશ ભામટાઓ જ એકઠા થતા હતા. ”

“ એમાં આપણને શું છે ? મારો વિચાર એ વૃક્ષરાજ અને તમે જણાવ્યું તે સરોવર જોવા જવાનો થયો છે. તમે મારે માટે મેડી ઉપર એક ખંડ તૈયાર કરાવીને તેમાં મારી પેટી મૂકાવરાવો. ” ભોજનાલયના માલિકના કથન તરફ દુર્લક્ષ કરીને હિમ્મત ખોલ્યો.

એ પ્રમાણે જોડવણ થયા બાદ તે ઉપર પોતાના માટે રાખવામાં આવેલા ખંડમાં ગયો. તેણે પેટી ખોલીને તેમાંથી એ ન્હાની પિસ્તોલો કાઢી અને તે ઓઝરકોટના અંદરના ખીસામાં છપાવી દીધી. ત્યાર પછી થોડાક નાસ્તો તથા કાશી લઈને પેલી જાડી તરફ જવાને માટે પગ ચાલતો નિકળ્યો.

આશરે બે-અઢી માઇલ ગયા હશે એટલે એક મકાન તેના

એવામાં આવ્યું. ભોજનાલયના માલિકના જણાવવા મુજબ એ મકાન ઝાડીની નજીકમાં જ હતું. પણ એ મકાન દષ્ટિએ પડતાં જ હિંમતના શરીરપરના તમામ વાળ ખડા થઇ ગયા; અને તે પોતે પણ એકાએક શોકાકુળ બની જઇને ત્યાં જ થોભી ગયો.

થોડી વારે પુનઃ તેને ધીરજ આવી. તે આગળ વધીને એ મકાન પાસે ગયો. મકાનનું દ્વાર બંધ હતું. પોતાની પાસેની લાકડી વડે બારણા પર ટકોરા માર્યા. એક તરૂણીએ તત્કાળ બારણું ઉઘાડ્યું અને તેને મકાનમાં દાખલ કરીને દિવાનખાનામાં બેસવાનું કહ્યું.

હિંમતે સહજ જ એ રૂણી તરફ દષ્ટિ કરી તો તે તેના અત્યંત સૌંદર્યને નિહાળીને વિસ્મિત જ બની ગયો. તેના વર્ણુ અત્યંત ગૌર, કપાળ પ્રશસ્ત, નાસિકા સરલ અને નેત્રો કાળાભોર તથા તેજસ્વી હતાં—નેત્રોની મોહકતા ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. તેના ઓષ્ટ લાલભુંદ અને ચક્ર્યાકત હતા. હડપચી પણ અતિ મનોહર હતી. નજીકના વનમાં વાસ કરનારી વનદેવી જ પોતાની સામે જોભી છે કે થું એવો હિંમતને ક્ષણમાત્ર ભાસ થયો.

આ કુમારિકાના સૌંદર્યમાં જેમ મોહકતા હતી, તેમ એક પ્રકારની ઉચ્ચતા પણ હતી. તેનું અભિનય લાક્ષિત્યપૂર્ણ હતું. તેની મુદ્રા નમ્ર પણ સ્વાભિમાનપૂર્ણ હતી અને તેના ચ્હેરા ઉપર દુઃખની કિંચિત્ છટા દેખાતી હતી. તેના પહેરવેશ ગરીબ કન્યાને શોભે તેવો પરંતુ સ્વચ્છ અને ટાપટીપવાળો હતો.

“ એ બાલિકાને પોતાના સૌંદર્યનું લેશ પણ જ્ઞાન ન હોય એમ લાગતું હતું. અર્થાત્ તે સૌંદર્યાભિમાની ન હતી. આ મકાનમાં આવેલો અબ્બણ્યો ગૃહસ્થ પોતાના તરફ પ્રશંસાપૂર્ણ મુદ્રાથી જોઇ

રહ્યો છે એ લક્ષમાં આવતાં તેનું મુખકમળ લગ્નને લીધે રક્ત
ળતી ગયું. થોડી વારે અત્યંત મૃદુ અને મધુર સ્વરે તે બોલીઃ
“આપને કાંઈ જોઈએ છે ?”

અત્યારે હિન્મતના લક્ષમાં આવ્યું કે—આ મકાનમાં હું અત્ય-
ણ્યો છું અને અમુક વિશેષ ઉદ્દેશને મનમાં ધારણ કરીને આવી
આવેલો છું. તેણે પોતાને માટે થોડોક નાસ્તો તથા પાણી મંગાવ્યું.
ખૂંટી લવામાં અટી માર્બલ ચાલવાની કસરત કરવાથી તેને બૂખ
લાગી ગઈ હતી. પેલી બાલિકાએ અંદરથી નાના પ્રકારનાં ફળ,
પુરી, મગજ, સેવ અને શરબત વગેરે આણીને એક ટેપલ ઉપર
મૂક્યું. તેની તમામ હીલચાલમાં માર્બલ અને લાલિત્ય ઓતપ્રોત
ભરેલું હતું.

“મેં આજે ઠીક પ્રવાસ કર્યો છે.” કાંઈક પણ બોલવાનો
વિષય કાઢવાના હેતુથી હિન્મતે કહ્યું: “અને સ્વાભાવિક રીતે જ
હું બિલકુલ થાકી ગયો છું.”

તે તરૂણીએ કરો પણ ઉત્તર નહિ આપતાં હિન્મતના પો-
પાક તરફ જોયા મધુ—ગળણે કે આંખો ઉંચો પોપાક ધારણ કરનાર
શ્રીમંત ગૃહસ્થ પગે ચાલીને મુસાફરી કરે છે, એ જાણીને તે
વિસ્મિત થઈ હોયતી !

હિન્મત તેના મનનો હેતુ કળી ગયો અને તેના આશ્ચર્યને
દૂર કરવાને માટે તેને સહેજ અસત્યવાદનો આશ્રય મહણ
કરવો પડ્યો.

“હું સૃષ્ટિસાંદર્ભથી ભરેલાં સ્થળોનાં ચિત્રો કાઢવાને માટે આ
પ્રદેશમાં આવેલો છું; અને આ તરફ રમણીય વન છે એવું
મારા જાણવામાં આવેલું હોવાથી, એ વન કંઈ બાબુએ છે તેની

તપાસ કરવાને માટે હું આ તમારા મકાનમાં આવ્યો છું.”

“અહીં રમણીય દેખાવો છે એ વાત ખરી,” કુમારિકા બોલી: “પણ તમારી પાસે ચિત્રો કાઢવાની કશી પણ સામગ્રી નહિ હોવાથી, એ દેખાવોનો તમને કશો પણ ઉપયોગ થાય એમ મને લાગતું નથી.”

“તેને માટે જોઈતી સામગ્રી અહીં આસપાસના એકાદ ગામમાંથી મળી આવશે એમ મને લાગે છે.” પ્રત્યાવધાન રાખીને હિન્મતે નિર્વિલંબે ઉત્તર આપ્યો.

“તમારે જોઈતી સામગ્રી આટલામાં મળી શકે એ શક્ય નથી. તે મેળવવાને તમારે અહીંથી સાત માઇલ દૂર જવું પડશે.”

“ત્યારે તો મારે હજી પણ ઘણો જ પ્રવાસ કરવો પડશે!” પોતે ખાસ હેતુપૂર્વક આ બાબતે આવેલો છે, એવો અંશય આ તરફની મનમાં ઉપજ્યો છે કે કેમ એ જાણી લેવાને માટે તેના તરફ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં હિન્મતે પ્રસ્તુત શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“હા, હજી પણ તમારે ઘણું ચાલવું પડશે એ વાત ખરી.” એ તરફીએ કહ્યું.

“આ સાર્વજનિક ભોજનાલય છે ખરું?” કાણુભર વિચાર કરીને હિન્મતે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, આ તરફ વન અને સરોવર જોવાને માટે આવતા પ્રવાસીઓ અહીં ઉતારો કરે છે.”

“ત્યારે તો રાત્રીએ મારે માટે સૂવાની સગવડ પણ અહીં થઈ શકશે?”

“તમારા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આપી શકું તેમ નથી. અર્ધા કલાકની અંદર આ ભોજનાલયના માલિક આવી પહોંચશે;

તે તમામ ખુલાસો કરશે. માત્ર હું અહીં આવી ત્યાર પછીથી કોઈ પણ અબળાયા ગૃહસ્થે અહીં રાતવાસો કર્યો હોય એવું મને સાંભરતું નથી. ”

“ તમે કેટલા દિવસ પહેલાં અહીં રહેવાને માટે આવ્યાં છો ? આ પ્રશ્ન મેં આપને કર્યો એથી આપને ગુસ્સો તો નહિ થયે ના ? ”

“ મને અહીં આવ્યાને ચાર સ્લાગચાર વર્ષ થયાં હશે; પણ આ પ્રશ્ન મને આપ શા માટે પૂછો છો ? ” એ તરૂણી સ્વામિ માનપૂજા પરંતુ વિનયશીલ મુદ્રાથી બોલી.

“ અમસ્થો જ. કારણ કે હું અહીં પાંચ-છ વર્ષ પહેલાં આવ્યાં હતો એ વખતે મેં તમને જોયાં હોય એવું મને યાદ નથી. ” હિમ્મત બોલ્યો. આ વખતે પણ તેણે બીજી વાર અસત્યવાદ કર્યો હતો; તથાપિ તેની મુદ્રા શાંત અને સરસ જ હતી. કોઈ ચાણુક્ષ મનુષ્ય પણ તેની મુદ્રા સામે જોતાં એમ કળી શકે નહિ કે તેણે અસત્યવાદ કર્યો હશે.

“ ના, એ વખતે હું અહીં ન હતી. ” તે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતી બોલી. બોલતાં બોલતાં એ મનોહર આલિંગનાં નેત્રામાં એકાએક અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં.

“ મને લાગે છે કે મેં મારા ભાવજીથી તમને તમારા ગત-કાલિન દુઃખોનું સ્મરણ કરાવી આપ્યું ! ખરેખર તમારા વર્તન અને દેખાવ પરથી કોઈના પણ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહે નહિ કે આવા સ્થળે અને આવા મકાનમાં તમારી આધ્યાવસ્થા પસાર થએલી હોવી જોઈએ નહિ. ” તેનું સાંત્વન કરવાના હેતુથી હિમ્મત બોલ્યો.

“મારૂં દુઃખ મારે સહન કરવું જ જોઈએ.” એ તરૂણી નિશ્ચયાત્મક સ્વરે બોલી: “હવે આપને બીજું કાંઈ જોઈએ છે?”

“ના ના, હવે મારે કશું પણ જોઈવું નથી. તમારે જવું હોય તો જાઓ. આ દિવાનખાનામાં તમને ગોંધી રાખવાની મારી ઈચ્છા નથી. તમારૂં દિલ દુઃખાય એવું કશું મેં તમને કશું હોય, તે માટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું પણ એટલું લક્ષમાં રાખજો કે તમારા માટે મારા અંતઃકરણમાં અચાનક એક પ્રકારની લાગણી ઉત્પન્ન થવાને લીધે જ એ શબ્દો મેં ઉચ્ચાર્યા હતા.”

તે બાલિકા કૃતજતાપૂર્ણ વદને હિમ્મત તરફ જોઈ રહી. થોડોક સમય સ્તબ્ધ રહ્યા પછી તે બોલી: “તમને કશી જરૂર પડે તો ‘સુન્દરી’ એ નામથી મને લાકલ મારજો, એટલે હું તમારી સેવામાં લાગ્ન થઈશ.”

એમ કહીને તેણે દિવાનખાનાનો એક બાજુ તરફનો દરવાજો ખોલ્યો અને તે મેડી ઉપર ચાલી ગઈ. તે ગયા પછી એ દિવાનખાનાનું એકનું એક બાજુપણ નષ્ટ થયું હોય એમ હિમ્મતને લાગ્યું. તેના હૃદયમાંથી સુનંદા ઉપરનો પ્રેમ અત્યારે તદ્દન લુપ્ત થઈ ગયો હતો અને તે જગ્યાએ આ સુન્દરી નામક મનોહર રમણી પ્રત્યેના અશૌકિક પ્રેમે નિવાસ કર્યો હતો. ખરેખર પુરુષના મનની ચંચળતાનો આ એક ઉત્તમ દાખાંત લેખી શકાય !

પ્રકરણ ૧૫ મુ.

લોજનાલયનો ભેદ.

સુંદરી ત્યાંથી ચાલી ગઈ તે પછી આશરે પાંચેક કલાક સુધી હિમ્મત વિચારમાં નિમગ્ન બની ગયો હતો.

આવી સુંદર, સુશિક્ષિત અને હૃદયાર બાલિકાને આવા ગાદ જંગલમાં આવેલા મકાનમાં ચાર-પાંચ વર્ષથી રહેવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ તે અત્યંત વિસ્મય થયો હતો. એના જેવી સુંદર સ્ત્રી હિમ્મતે પોતાના જન્મારામાં કદી પણ જોઈ ન હતી; અને તેણે એટલી વાતનો તો પ્રાંજલપણે સ્વીકાર કરી લીધો કે જો સુનંદાની ઓળખાણ થયા પૂર્વે આ સુંદરી પોતાને મળી હોત તો સુનંદા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમના તિરસ્કારથી અપમાનનું જે દુઃખ થયું હતું તે સહન કરવું પડ્યું હોત નહિ.

સુંદરીનું વય લગભગ પંદરેક વર્ષનું હતું. સ્વાભાવિકપણે જ હિમ્મત એટલું ચોક્કસ અનુમાન કરી શક્યો કે આટલી અદ્ય-વયસ્ક બાલિકાનું હૃદય કૃષ્ણ અને અનીતિમાન હોય તથા બાલતઃ તેણે નિદોષ દેખાવ ધારણ કર્યો હોય એમ બનવું અશક્ય હતું. અર્થાત્ તેનું બાલ્ય વર્તન જેટલું સરલ તેટલું જ અંતઃકરણ પણ નિઃકપટ

હોતું જોઈએ; અને તેના નામ પ્રમાણે તેની નીતિ પણ શુદ્ધ અને સુંદર હોવી જોઈએ. એવી હિંમતના મનની ખાત્રી થવાથી આ બાલિકા આ સ્થળે શા માટે રહે છે, એ વિચારથી તેને આશ્ચર્ય થયું. તે એ ગૂઢનો પાર ચિલકુલ પામી શક્યો નહિ.

તેના બાલ્ય વર્તનમાં અને અભિનયમાં એક એવા પ્રકારનું ભારેખમપણું હતું કે તે ઉપરથી તે ઉંચ અને શ્રીમંત કુળની હોવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. તેનું વર્તન સાદું અને નિઃકપટયુક્ત હતું, તથાપિ ગરીબ લોકોનાં આજ્ઞાક્રમ જાણી આવતું અશિક્ષિતપણું કિંવા અસુકુમારપણું તેના અંગમાં ચિલકુલ ન હતું.

થોડી વારે એ ભોજનાલયનો માલિક કાળીદાસ અને તેની સ્ત્રી મેદિની દિવાનખાનામાં આવ્યાં.

“થોડાંક લાકડાં લઈ આવો.” મેદિનીએ પાતાના ધણીને કહ્યું: “અત્યારે કંડી વિશેષ હોવાથી આ ગૃહસ્થને માટે શગડી કરી આપીએ.”

“તાર, તું એમની ઘરેઘર વ્યવસ્થા કર.” કાળીદાસે કહ્યું: “કદાચ રાત્રીએ પણ તેઓ આવી જ વિશ્રાંતિ લેશે.”

“મારી પણ એવી જ ઈચ્છા છે.” હિંમત બોલ્યો અને પોતે એક ચિત્રકાર છે તથા આ બાળુના રમણીય દેખાવોનાં ચિત્રો દાદવાને માટે આવ્યો છે, એમ તેણે માલિકને જણાવ્યું. તેના કથન ઉપર ધણી ધણીઆણી જન્મેને વિશ્વાસ એકો હોય એમ લાગતું હતું.

કાળીદાસ લાકડાં લાવ્યો અને તેણે શગડી સમજાવી. થોડી વારે રસોઈ તૈયાર થઈ એટલે તેણે હિંમતને જમવા ઉડવાનું

મુચન કર્યું; પરંતુ આજે સ્થાનજે હિમ્મતે એ વખત નાસ્તો કરેલો હોવાથી તેણે જમવાની ના પાડી અને તે પ્રથમની માફક જ વિચાર કરતો ખૂરસી પર પડ્યો રહ્યો.

જે ગૂઢ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગે તે લાગ્યો હતો તેમાં અત્યાર સુધી તો પોતાને યશ પ્રાપ્ત થયો છે એમ તેને લાગ્યું.

જોધખાધએ કહેલા મકાનમાં તો હું આવી પહોંચ્યો; પરંતુ હવે મારે શું કરવું? આ જોજનાલયના માલિકને કાંઈ પૂછીશ તો તેના મનમાં લગતી જ શંકા આવશે અને મારે તમામ એત રદ જશે. વળી જે સ્વસ્થપણે જે બને તે જોયા કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવું છું તો મૃત્યુપર્યંત આવી સ્થિતિમાં રહેવા છતાં પણ કરો નિર્ણય થવાનો સંભવ નથી.” એ પ્રમાણે તે વિચારમાં પડી ગયો. શું કરવું એ તેને સૂજતું ન હતું, અને સુંદરીના સહવાસમાં આ મકાનમાં થોડાક દિવસો નિવાસ કરવાની ઇચ્છા પણ તેને છોડતી ન હતી. છેવટે રાત્રીએ શાંતિ-પૂર્વક વિશ્રાંતિ લઈને ભવિષ્યમાં શું કરવું તેનો વિચાર કરવાનું સહવાર ઉપર રાખવાનું તેણે ડરાગ્યું.

“આજે આપ પુષ્કળ આપ્યા હો એમ લાગે છે.” કાળીદાસે જમીને પુનઃ દિવાનખાનામાં આવ્યા પાદ પોતાના પરાણાને પ્રશ્ન કર્યો.

“વિશેષ તો નહિ-પણ એમ કાંઈક ખરું-થોડું વધારે—” કાળીદાસે એકદમ કરેલા પ્રશ્નથી તર્કપરંપરામાં પડેલી તુટીને લાંબી ઉત્પન્ન થએલા ગભરાટપૂર્વક હિમ્મત ખોડ્યો.

“આ બાબતનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા લાયક છે.” માલિકે કહ્યું.

“તમને એનો અનુભવ કીક મળ્યો હશે. તમે ઘણાં વર્ષો

થયાં આ મકાનમાં રહેતા હશે ?” હિમ્મતે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી, પંદર-સત્તર વર્ષ થયાંસ્તા !” કાળાદાસે જવાબ આપ્યો.

“ એમ કહેાને કે તમારી દીકરીનો જન્મ થયો ત્યારથી જ !” સુંદરીના કથનપરથી તે આ મનુષ્યની દીકરી ન હોવી જોઇએ એમ હિમ્મત સમજી શક્યો હતો, તથાપિ તેણે પ્રસ્તુત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“ સુંદરી મારી દીકરી નથી. તેનાં માઆપ મરણ પામેલાં હોઇને—”

“ આ પ્રશ્ન મેં તમને કર્યો તે માટે મને માફ કરજો. ” હિમ્મત વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો. કેમકે ‘ મેં તમારું શું ખૂંડે કર્યું છે કે તમે મને મારી અગાઉની લગ્નિકતનું સ્મરણ કરાવો છો, ’ એવું ત્યાં બેઠેલી સુંદરી પોતાને નિર્ભરતાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી સૂચવતી હોય એવો હિમ્મતની દૃષ્ટિને ભાસ થયો.

એથી તેને રહેજ ખેદ પણ થયો અને એ મનોહર બાલિકાનું હૃદય રહેજ પણ દુઃખાય એ કરતાં પોતાનો પ્રાણ જાવ તે વિશેષ યોગ્ય એમ તેના મનમાં થતું હતું.

ખીસામાંથી ધડીયાળ કાઢીને જોતાં અળીચાર વાગી ગયા છે, એમ હિમ્મતને જણાયું. એટલે પોતાને સવા માટેનો ખંડ દર્શાવવાની તેણે માત્રિક પાસે ધ્રુવિષ્ટા પ્રદર્શિત કરી. મોહિની તત્કાળ તેને મેડી ઉપર લઇ ગઇ અને એક ન્હાની પણ સ્વચ્છ ઝોરડી તેણે તેને આપી.

મોહિની ચાલી ગઇ એટલે હિમ્મતે ઝોરડીનું દાર વાસ દીધું. તે બિજાના ઉપર જઈને પડ્યો. ખારીમાંથી આસપાસનો રમ

હીય હૈભાવ ચંદ્રપ્રકાશમાં તેને સ્વચ્છપણે દેખાતો હતો. એ દશ્ય જોતાં જોતાં એકદમ તેના મગજમાં એક વિચાર ઉપસ્થિત થયો.

“ એ કૃત્ય આ જ ઓરડીમાં નહિ થયું હોય તેની ખાતરી શી ?” તે સ્વતઃ પટપટ્યો અને બીતિથી તેનું આખું અંગ થરથર કમ્પવા લાગ્યું. તેના મનમાં હજારો મનોવિકાર ઉદ્ભવવા લાગ્યા; મરંતુ આ સર્વ વિકારો અને વિચારોફી વાદળોએ તેના અંતઃકરણ મોહિના આશાપ્રાંતને વ્યાપ્ત બનાવી દીધો હતો, તથાપિ તેમાં એક તેજસ્વી તારો ચમકતો હતો અને તે તેના મનને આલ્લાહિત બનાવતો હતો. આ તારો કાણુ ? સુંદરી ! હા, સુંદરી જ. માત્ર બે-ત્રણ કલાકના સહવાસમાં જ તેની પ્રતિમા હિમ્મતના હૃદયમાં એટલી પૂર્ણપણે કાતરાઈ ગઈ હતી કે થોડી વારમાં જ તેના સિવાય બીજો કશો પણ વિચાર તેના અંતરમાં આવી શકતો નહિ.

એ પ્રમાણે અર્ધોએક કલાક વિચારનિમગ્ન બનીને તે બિજાના પર પડ્યો રહ્યો હશે, એટલામાં નીચે કાંઈ મોટેથી બોલતું હોય એવો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો; અને તે ચમકીને બિજાના ઉપરથી ઉડીને બેઠો થયો. કાળીદાસ, મોહિની અને સુંદરી એ ત્રણ જણાંનો અવાજ તે સ્પષ્ટ પિછાની શકતો હતો.

“ જા, તું તારી ઓરડીમાં જઈને સૂઈ રહે. તારે વધારે પંચાત કરવાનું કારણ નથી.” કાળીદાસે ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યું.

“ નહિ, હું બિલકુલ જનાર નથી. જ્યાં સુધી આવો ભયંકર ગંધય મારા મનમાંથી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી હું અહીંથી બિલકુલ ખસનાર નથી.” સુંદરી નિશ્ચયપૂર્વક સ્વરે બોલી.

“ ચૂપ રહે, નહિ તો તે આપણું તમામ કથન સાંભળી જશે.” મોહિનીએ ધ્રોધરા અવાજે કહ્યું.

“આપણું કથન તે સાંભળે કે ન સાંભળે, પણ આવતી કાલે સહવારે તો તમામ પ્રકાર બહાર પડનાર જ છે.” સુન્દરીએ જણાવ્યું.

“શું ? તું મારી તમામ યુક્ત હકીકતને પ્રકટ કરીશ ?” કાળીદાસ સુન્દરીને દબાવવા લાગ્યો.

“બેશક, મને ઉત્પન્ન થયેલો સંશય તેને ચોક્કસ જણાવીશ” સુન્દરીએ કાળીદાસની દબામણીની દરકાર કર્યા સિવાય જવાબ આપ્યો.

“હું જોઉં છું કે તું એ વાત તેને કેવી રીતે જણાવે છે !” કાળીદાસ અત્યંત ત્વેષપૂર્વક બોલ્યો.

“તમારી મારા મંબંધમાં ગેરસમજ થયેલી છે અને મારી પણ આજ સુધી તમારા વિષયમાં ગેરસમજ થયેલી હતી. તમે પ્રામાણિક છો એવી મારી ખાતરી હતી; અને હું નીચ વૃત્તિની છું એમ તમને લાગતું હતું. જો આપણા એકમેકને લગતા વિચારોનો વિનિમય થયો હોત તો સાફ હતું. મારે તમને નીચ સમજવા જોઈતા હતા અને હું પ્રામાણિક છું એમ તમારે માનવું જોઈતું હતું.”

“વારૂ, જવા દે એ વાત.” કાળીદાસ મૃત્તિમ દસવાનો પ્રયત્ન કરતો બોલ્યો: “એ બધું હું અમરથો મશ્કરીમાં જ બોલતો હતો. એ મનુષ્યને ખરેખર લૂટવાનો કિંવા કાર કરવાનો મારો વિચાર છે એમ તને લાગતું હતું કે શું ? મને જણાય છે કે તું તેના સૌંદર્યથી મોહમુગ્ધ બની ગઈ છે !”

“તમારી એ અપ્રામંગિક મજાક બંધ કરો.” સુન્દરી બોલી: “તમારા એવા શબ્દોથી હું ફસાવાની નથી. તમારો નીચ હેતુ મશ્કરીના શબ્દો નીચે છૂપાવવાનો આ તમારો વ્યર્થ

પ્રયત્ન છે. મને કદાચ બારણે બારણે બીજા માગતી ભટકવાનો પ્રસંગ આવે તો ભલે, પણ સૂર્યોદય થયા પછી એક પણ પણ હું તમારા મકાનમાં રહેનાર નથી.”

“ચૂપ રહે.” મોહિની બોલી: “તારા કાકા એ બધું અમસ્થા મગકમાં જ બોલ્યા હતા !”

“તમે ગમે તેટલું કરો, પણ મારા મનમાં જે સંશય પેદા થયો છે તે એકદમ દૂર થનાર નથી.” સુન્દરીએ જવાબ આપ્યો: “પ્રાતઃકાળ થશે કે તમારી તમામ હકીકત હું એ તરફ જુલસૂનના કાન ઉપર આણીશ અને આવી રાત્રીએ સૂવામાં તેણે પોતાના પ્રાણને દેટલા ગધા બેખમમાં નાખ્યો હતો એ પણ જણાવીશ.”

“ખચરદાર, જે એ બધું કહ્યું છે તો !” કાળીદાસે હમ માર્યો.

“કલીશ, કલીશ ને કલીશ ! મારે જે નિશ્ચય થયો છે તે કદી પણ ફરનાર નથી.”

એક જોરપૂર્વક થયેલો આઘાત—કાળીદાસના મુખમાંથી ગાલી-પ્રદાન અને હૃદયભેદક જૂમ, હિમ્મતના કાન ઉપર આવ્યાં. નીચે કશી વસ્તુ જમીન ઉપર મોટેથી પડી હોય એવો અવાજ પણ ગ્રંભાગાયો.

એક ક્ષણ પણ વિચાર કરવામાં નિરર્થક નહિ જૂમાવતાં તે દોડતો નીચે ગયો; તો કાળીદાસ ઊભો હતો અને તેના પગ પાસે સુન્દરી મૂર્ચ્છિત બનીને પડી હતી એવો દેખાવ તેની દૃષ્ટિએ પણો હિમ્મત લાગલો જ તેના શરીર પર ધસી ગયો અને ક્રોધાવેશમાં તેણે પોતાની પિસ્તોલ તેના તરફ ફેડી. ગોળા કાળીદાસના મસ્તકનો સ્પર્શ કરીને તેની પાછળની દિવાલમાં ધુસી ગઈ. હવે

કાળીદાસ ત્વેષપૂર્વક હિંમત તરફ ધસ્યો. અને તે જ ક્ષણે મોહિનીએ પણ પાછળથી હિંમતને ધક્કો માર્યો. એ ધણી ધણીઆણીએ હિંમતના બન્ને હાથ પેકડી લીધા; પરંતુ હિંમતે જોર કરીને પોતાના હાથમાંની પિસ્તોલ કાળીદાસની છાતીમાં મારી એટલે તેનો હાથ નરમ પડવાથી હિંમતનો એક હાથ છૂટો થયો. બાક એક આંચકા સમેત મોહિનીના હાથમાંથી તેણે પોતાનો હસ્ત છાડવી દીધો. બીજી જ ક્ષણે તેણે પોતાની બીજી પિસ્તોલ કાઢીને કાળીદાસના મુખ સામે ફેડી. આ ગોળા બરોબર કાળીદાસના કપાળમાં વાગી અને તત્કાળ તે જમીન ઉપર પડી ગયો—એક પળમાં જ તેનો પ્રાણ નિકળી ગયો. પોતાના ધણીની એવી શોચનિય અવસ્થા જોઈને મોહિનીએ એક ચિત્કાર કર્યો અને તે પોતાના ધણીના ભોંદીથી ભીંજાઈ ગયેલા શરીર ઉપર પોતાનું અંગ નાખીને રૂદ્ધ કરવા લાગી. આ આળુએ હિંમતે સુંદરીને જમીન પરથી ઉચકી લીધી. તે સમય જો કે અત્યંત ભયપ્રદ હતો, તથાપિ પોતાના બાહુપાશમાં ધારણ કરેલી આ રમણીની સુંદર આકૃતિ જોઈને હિંમતનું સર્વાંગ હર્ષશોભાંચથી વ્યાપ્ત બની રહ્યું. તેણે તેને એક આરામ ખૂરસી પર સ્થાવી. નજીકમાં જ એક પાણીનું માટલું લરેલું હતું. તેમાંથી પાણી લઈને તેણે થોડુંક સુંદરીના તાળવા પર છાંટ્યું અને થોડુંક તેના મુખમાં રેડ્યું. એમ કરીને મોટા પ્રયાસપૂર્વક તેણે સુંદરીને શુદ્ધિમાં આણી.

“હું ક્યાં છું? તમે કોણ?” સુંદરી નેત્રો ખોલીને ખોલી.

“હું તારું ચિત્રકાર—આજે રહાંજે આ મકાનમાં આવ્યો છું તે. તું નિર્ભય છે—શાંત થા. તારી તખીયત બરોબર સારી નથી લાગતી ”

આ ગોળી બરોબર કાળીદાસના કપાળમાં વાગી અતે તત્કાળ
તે જમીન ઉપર—

પૃષ્ઠ ૧૨૪.

.

.

2

1

1

1

1

“મને એક ભયંકર સ્વપ્ન આપ્યું હતું.” સુંદરી કિંચિત્ શુદ્ધિમાં આવીને બોલી.

એટલામાં સામે જમીન પર પડેલું કાળીદાસનું શય તથા તેની પાસે શોક કરતી બેઠેલી મોહિની સુંદરીની દૃષ્ટિએ પડ્યાં, અને તમામ સ્થિતિ તેના લક્ષમાં આવી ગઈ. આ પ્રકાર જોઈને તે પૂર્વવત્ બેશુદ્ધ બની ગઈ હોત; પણ હિમ્મતે તેને થોડું ઠંડુ પાણી આપ્યું એટલે તે પુનઃ હૃશિયારીમાં આવી ગઈ.

“ચાલો, બને તેટલી ઉતાવળથી આ ભયંકર સ્થળનો ત્યાગ કરીને આપણે ક્યાંક દૂર ચાલ્યાં જઈએ.” પોતાના રક્ષણકર્તાના આશ્રયે ઊભી રહીને તેના મુખ સામે જોતી સુંદરી બોલી.

“પણ આ સ્ત્રીને પકડવી જોઈએ.” મોહિનીને અનુલક્ષીને હિમ્મતે કહ્યું.

“જવા દો, જવા દો!” સુંદરી બોલી: “તે પોતે ગમે તેટલી નીચ હોય તો પણ તેનું મારી સાથેનું વર્તન મમતાભર્યું હતું! વળી તેને પકડવાથી તમને કશો પણ વિશેષ લાભ થતાર નથી.”

“હું તેને પકડાવવાની વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય અન્યથા ખસનાર નથી.”

“પણ મારી આ મકાનમાં હવે એક ક્ષણમાત્ર પણ રહેવાની ઇચ્છા નથી- આ ગૃહ નીચ કૃત્યો અને મૃત્યુનું વસતિસ્થાન જ છે. ગમે તેમ થાય તો પણ હવે હું અહીં રોકાનાર નથી.” સુંદરી અત્યંત દુઃખ અને ઉદ્વેગપૂર્ણ મુદ્રાથી બોલી.

“સુંદરી! તારા કહેવા પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છું. ચાલ, આપણે બન્ને જણાં ચાલ્યાં જઈએ.” પોતે શું બોલે છે તે

શું નહિ, તેનું હિમ્મતને કશું પણ લાન રહ્યું ન હતું. તે મોહિનીને પોલિસને સ્વાધીન કરવાને આતુર હતો; પરંતુ મુંદરીના દુઃખપિડિત વદન તરફ જોતાં તેના હૃદયનો આવેશ દૂર થઇ ગયો અને તે નરમ બની ગયો.

એ તરૂણીએ શરીર પર એક શાલ ઓઢી લીધી અને જાણે મરણ પામેલા કાળીદાસનું પ્રેત પોતાની પાછળ લાગ્યું હોય, એ પ્રમાણે લયથી કમ્પતી તે મકાનમાંથી બહાર નિકળી ગઇ. તેણે એક વખત પણ પોતાના મુખને પાછળ ફેરવીને એ મકાન તરફ દ્રષ્ટિ કરી નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હિમ્મત અને મુંદરી.

૩ દશાક સમય સુધી એ બંને જાણાએ એક ખીમતની સાથે કશા પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય ચાલ્યાં કાઢ્યું. છેવટે મુંદરી મૌન્યનો ભંગ કરતી બોલી: “આપણે કઈ દિશા તરફ જઈએ છીએ?”

આત્યાર સુધી હિમ્મતલાલ પણ વિચારોમાં ગઈ બની ગયો હતો. પોતે આ તરૂણીનો રક્ષણકર્તા બન્યો હતો અને આટલા અલ્પ અવકાશમાં પણ તેના અપ્રતિમ સૌંદર્યનું પોતાના મન ઉપર અત્યંત પારણામ થયું છે એમ તેને લાગતું હતું. એટલું જ નહિ

પરંતુ પોતાનો પ્રાણ બચાવવામાં તે રમણી જ કારણભૂત થઈ એમ લાગવાથી તેના પ્રત્યે હિંમતના મનમાં કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન થઈ હતી. જે તેણે કાળીદાસના બેતને લાંગી પાડવાનો યત્ન કર્યો ન હોત તો એ નીચ મનુષ્ય પોતાની નિદ્રિત અવસ્થાનો લાલ લઈને જરૂર પોતાનો પ્રાણ લેત, એ સ્થિતિ હિંમતનાં તેના સામે સ્પષ્ટપણે પ્રત્યક્ષ થઈ રહી.

સુંદરીના મનમાં પણ મૌન્યાવસ્થા દરમ્યાન એ જ પ્રમાણે વિચારો ચાલી રહ્યા હતા, તે મનમાં ને મનમાં વિચારી રહી હતી કે “જેની સાથે થોડા સમય પહેલાં જ મારે ઓળખાણ થઈ છે તેના આશ્રય નીચે અત્યારે હું છું અને આવા મધ્યરાત્રીને પ્રગંઝે એ જ એક મારો સાથીદાર છે; પરંતુ ઇશ્વરે સ્વેચ્છથી જ જેની મુલાકાત કરાવી તેની પાછળ પાછળ જવા સિવાય મારાથી બીજું શું થઈ શકે તેમ છે? નક્કી તે મને એકાદ સુરક્ષિત સ્થળે લઈ જશે. પછી ભવિષ્યમાં શું કરવું તેનો વિચાર હું કરી લઈશ.”

આ પ્રકરણના મથાળે દર્શાવેલો પ્રશ્ન સુંદરીએ કરવા છતાં હિંમતે તેનો કશો પણ જવાબ નહિ આપવાથી પુનઃ ભયથી ધ્રુજતા સ્વરે સુંદરીએ પૂછ્યું: “આપણે કઈ દિશા તરફ જઈએ છીએ?”

“હું હવે તને વધુ વખત શંકાશીળતામાં રાખવા ઇચ્છતો નથી,” હિંમતે કહ્યું અને તેણે પોતે ઝાડી પાસેના ભોજનાલયમાં શા માટે આવ્યો હતો, પોતાની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે, વગેરે તમામ ખરેખરી હકીકત તેને જણાવી.

એ સાંભળીને સુંદરી બોલી: “તમારા બોલવા ચાલવામાં એવી સરલતા અને નિષ્કપટપણું ભરેલ છે કે તમારા સર્વ કથન

ઉપર મારો પૂણ વિશ્વાસ બેઠેલો છે અને હું પણ મારી હકીકત તમને જણાવી દઉં એમ મને થાય છે. મારી હકીકત હુંકમાં જ કહી શકાય તેમ છે; અને હુદ્દેવે તે સાંભળનાર કિંવા કહેનારના મનને વિશેષ ઝંતોપ આપે તેવી નથી. હું ઘણી ન્હાની હતી ત્યારે મારાં માતાપિતા મરણ પામેલાં હોવાં જોઈએ, એવું માફ માનવું છે. મારો જન્મ મારી માતાનું લગ્ન થયું તે પહેલાં તેના શીયળનો ભંગ થવાથી થયો હતો. મારી માતા શ્રીમંત કુળની હતી, મારા આપના ઝંખંધમાં મને કશી પણ માહિતી નથી. મને એટલું ફક્ત યાદ છે કે જ્યારે હું ન્હાની હતી ત્યારે મને એક વૃદ્ધ સ્ત્રીની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવી હતી. મારા માતામદ્દ મારા ખર્ચની વ્યવસ્થા કરતા હતા. હું આશરે અગીયાર વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી સૂર્યપૂરમાં જ હતી. મને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળી શકે એવી મારા માતામહે વ્યવસ્થા કરી હતી. માત્ર મને કોઈએ કદી પણ મારા આપનું નામ જણાવ્યું ન હતું. હું જે ગાર્ડ પાસે રહેતી હતી તે મને ક્વચિત્ મારી માતાના ઝંખંધમાં હકીકત કહેતી હતી, પણ મારા માતામહે મને કદી પણ પોતાને ઘેર બોલાવી ન હતી. એ કારણથી હું તેમને કિંવા તેમના અન્ય આમજનોને બિલકુલ જોળખતી નથી. માફ રક્ષણ કરનાર વૃદ્ધા મૃત્યુમુખમાં પડી ! તે પછી બે—ત્રણ દિવસે એક અઝાણો માણસ જ્યાં હું રહેતી હતી ત્યાં આવ્યો અને હું તારો પાલક છું, એમ કહીને મને આ મકાનમાં લઈ આવ્યો. ત્યારથી હું અહીંઆ જ રહેતી હતી. મને આ સ્થળે તેડી લાવનાર મનુષ્ય મને મુકીને અહીંથી ચાલ્યો ગયો તે હજી સુધી પુનઃ કદી પણ આવ્યો નથી. માત્ર મારા ખર્ચ માટે તે અવારનવાર કાળીદાસ ઉપર પૈસા મોકલી આપતો હતો. કાળી-

દાસ અને મોહિની બન્ને મારા ઉપર મમતા કરતાં હતાં. અત્યાર સુધીમાં તેમના વર્તન બાબત મને કદી પણ કશો સંશય આવ્યો ન હતો.

“આ મકાનના માણસોના સંબંધમાં બીજી કશી હકીકત હું તને પૂછું તો એથી તને ગુસ્સો તો ચડશે નહિ ને?” હિંમતે પૂછ્યું.

“હું જોઈશું જાણતી હોઈશ તેટલું તમામ તમને ખુશીની સાથે જાણવીશ.” મુંદરીએ કહ્યું.

“ગુમાન કિંવા માનસિંગ એ નામની વ્યક્તિ કદી કદી આ સ્થળે આવી હતી કે નહિ?”

“ના, મારા આવ્યા પછી આજ સુધીમાં આ મકાનમાં કોઈ કોઈ વાર પ્રવાસીઓ આવતા અને તેઓ ફક્ત એક કે બે કલાક રોકાઈને ચાલ્યા જતા. વળી તે પણ રોજ આવતા નહિ. મહિને, બે મહિને એકાદ બે પ્રવાસી આવી ચડે. એમ છતાં પણ કાળીદાસનો ધંધો કેવી રીતે ચાલતો હશે, એ વિચારથી મને આશ્ચર્ય પણ થતું. તેમાં ગુમાન કે માનસિંગ નામના માણસો તો કદી પણ મારા જોવામાં આવ્યા નથી.”

“ત્યારે તો ઘડિયાળના અછોડાના સંબંધમાં ગુમાને તેની મા પાસે ગપ જ ઠોકેલી હોવી જોઈએ.” હિંમત મનોગત બડબડો.

“હિંમતલાલ શેઠ! આ મારા આયુષ્યનો મોટો ભાગ દુઃખમાં જ ગયો છે.” મુંદરીએ કહ્યું: “મારો જન્મઘટાંત અમત્કારિક છે અને તે પણ અર્ધોપર્ધો જ મારા જાણવામાં આવ્યો છે. આવી સ્થિતિને લીધે મને અનેક વાર શોક થયા કરે છે. તેમાં પણ મારી માતાનું અકાળ મૃત્યુ મારે લીધે થયું અને તેની અપ-

દીર્ઘિનું કારણ મારો જન્મ છે, એવી મારા માતામહ અને તેમનાં કુટુંબીઓની સમજ છે, એ વિચાર જ્યારે મારા મનમાં આવે છે ત્યારે તો મારા શોકસાગરમાં અધિક ભરતી આવી જાય છે. તદુપરાંત મારો પિતા-મારો જન્મકર્તા દુષ્ટ વર્તનવાળો હોવાને લીધે તેના તરફ મારા માતામહ અને અન્ય જનો તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એ બીતિથી તો માફ ચિત્ત કોઇ કોઇ વાર અત્યંત મુગ્ધ બની જાય છે.”

“સુંદરી!” હિમ્મત બોલ્યો: “ગમે તેમ તોયે એ તારો તર્ક માત્ર છે. તેના યોગ્યથી તારા હૃદયને ત્રસ્ત બનાવવામાં બિલકુલ લાભ નથી.”

એ પ્રમાણે સંભાષણ કરતાં તેઓ માર્ગતિક્રમ કરતાં હતાં. સુંદરી સાથેનું હિમ્મતનું વર્તન મમતાભર્યું હતું; અને સુંદરીનો પણ પોતાના સોબતીની નીતિમત્તા તથા ઉદાત્તપણા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.”

જે ભોજનાલયમાં હિમ્મતે ઉતારો કર્યો હતો ત્યાં સુંદરીને માટે એક સ્વતંત્ર ખંડમાં સૂવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તે બંને જણાં પોતપોતાના ખંડમાં જઈને શાંતિપૂર્વક વિશ્રાંતિનો અનુભવ લેવા લાગ્યાં.

સહવારે ઉઠ્યા બાદ ઝાડી પાસેના મકાનમાં બનેલો તમામ વૃત્તાંત હિમ્મતલાલે તે ગામના પોલિસ પટેલને જણાવ્યો. ત્યાં તપાસ કરવાને માટે પોલિસ પટેલે પોતાના પગીઓને મોકલ્યા. બાદ હિમ્મત પુનઃ ભોજનાલયમાં આવ્યો. સુંદરી ઉત્સુકતાપૂર્વક તેની જ રાહ જોતી બેઠી હતી. એ તરણ કુમારીનું મુખકમલ કિચિત્ કરમાયેલું અને શીકું પડેલું દેખાતું હતું; તથાપિ એમાં

એટલું તો અનુપમ સૌંદર્ય ભરેલું હતું કે તેને ખાતર પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાંત કુર્યાન કરવાને માટે હિંમત તત્પર હતો.

થોડી વાર પછી પોલિસ પટેલ તરફથી એવા સમાચાર મળ્યા કે મોહિની ન્હાસી ગયેલી હોવાથી તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. બાકી બીજી બાબતની વ્યવસ્થા અરોઅર કરવામાં આવી છે. તુરત જ હિંમતે ભાડાની ગાડી તૈયાર રાખવાની એ ભોજનાલયના માલિકને સૂચના કરી અને ભોજન કર્યા પછી સુંદરીને લઇને તે સૂર્યપૂર તરફ જવાને નિકળ્યો.

સૂર્યપૂરમાં કમળાબાઈ નામની એક વૃદ્ધ અને શ્રીમંત વિધવા બાઈ રહેતી હતી. તેને કશું પણ સંતાન ન હતું; તે એકલી જ હતી. હિંમતના પિતાની તે સગી થતી હતી. તે બાઈ અત્યંત સન્ન જ અને મમતાળુ હતી. હિંમત ત્યારે સૂર્યપૂરમાં જતો ત્યારે એક ટંક તો તેને ત્યાં જમતો જ. એ બાઈને ત્યાં સુંદરીને રાખવાનો હિંમતે નિશ્ચય કર્યો. કેમકે એવી તરૂણ સ્ત્રીને પોતાની સાથે લઇને ગણપતિ હિંદુ લોજમાં રહેવાથી લોકોને શંકા થાવે અને એથી સુંદરીની આબરૂને પણ કલંક લાગે, એ તે બાઈનો હતો.

હિંમતે પોતાનો આ વિચાર સુંદરીને જણાવતાં તેની પ્રગટા અને દુરદર્શિતા માટે એ તરૂણીને અત્યંત માનબુદ્ધિ ઉપજી. તે કૃતગતાના ભાર નીચે દબાતી બોલી: “તમે મારે માટે આટલી બધી લાગણી દર્શાવો છો એ તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર જ છે.” એ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં તેનાં નેત્રો પર અશ્રુબિંદુ ચમકવા લાગ્યાં.

અહાહા ! સામાન્ય લાખા કરતાં એ સ્વચ્છ રજતદશ અગ્રમાં અને તેની દષ્ટિમાં કેટલાગણું વિશેષ વક્તૃત્વ ભરેલું હતું ! એક

ઉદાત્ત વિચારના ઉદાર મનસ્ક મિત્રના સહવાસમાં રહેવાનું સૌભાગ્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું છે, એ જોઇને સુંદરીને અત્યંત આનંદ થયો; અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં પોતે કશું પણ અયોગ્ય કર્યું નથી, એમ તેને લાગ્યું.

કમળાબાઇ ઘેર જ હતાં. હિમ્મતે લાગલીજ સુંદરીની અને તેમની પરસ્પર પિછાન કરાવી; અને તેને આપની પાસે રાખે, એવા તેણે કમળાબાઇને વિનંતિ કરી. તે સાથે તેણે પેલી ઝાડી પાસેના ભોજનાલયમાં બનેલો વૃત્તાંત અને સુંદરીનું કથાનક પણ હુંકમાં કમળાબાઇને જણાવ્યું. ત્યાર પછી તે સુંદરીની રમ્મ લઇને ગણપતિ હિંદુ લોજમાં આવ્યો; અને ચોવીશ કલાકની અંદર પોતાના ઉપર કેવાં કેવાં સંકટો આવ્યાં, તેમાંથી પોતે કેવી રીતે પાર પડ્યો, તેનો અને બીજી પણ અનેક અદ્ભુત બાબતોનો વિચાર કરતો, રાત્રિભોજન કરીને નિદ્રાવશ બની ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

હિમ્મતનું બીજું સાહસ.

હિમ્મત જે હેતુથી પેલા રહસ્યપૂર્ણ મકાન તરફ ગયો હતો, એ હેતુ કાળીદાસના સાહસિક વર્તનને લીધે સિદ્ધ થઈ શક્યો નહિ. સુંદરીની વ્યવસ્થા બરોબર છે એ જોઇને તથા તેની તમામ પ્રકારની સગવડ સાચવવાની કમળાબાઇને વિનંતિ

કરીને, જે મકાનમાં તેની અને સુન્દરીની પ્રથમ મુલાકાત થઇ હતી એ મકાનમાં બીજી વાર જવાને માટે હિંમતે નિશ્ચય કર્યો. એક ગુપ્ત બાબતની તલાશ કરવાને માટે ગમે તેટલો શ્રમ કરવો પડે તો પણ ભગિરથ પ્રયત્ન કરવો એવા હેતુથી તે અંદરનગરથી નિકળ્યો હતો, અને હાથમાં લીધેલા કામનો અંત લાવવાના વિષયમાં એક પ્રકારની માનસિક ઉત્કંઠા તેને ઉત્તેજન આપતી હતી. આ કાર્યમાં વિલંબ કરવો એ ગહન અપરાધ કરવા યોગ્ય છે એમ તેને લાગતું હતું. પેલા રહસ્યપૂર્ણ મકાનમાં અગાઉ બનેલા અમુક પ્રકારના સંબંધમાં તેને સંશય હતો, તે ભેદ ખૂલ્લો કરવાનું તે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સમજતો હતો. એટલું જ નહિ પણ સ્વપ્નમાં પણ એવા પ્રકારનો દેખાવ પોતાની દૃષ્ટિએ પડે છે એમ તેની માનિનતા હતી.

એથી સ્વાભાવિક રીતે જ ગત પ્રકરણમાં બનેલો બનાવ બની ગયોતેને એથે દિવસે હિંમત પુનઃ એ મકાન તરફ જવાને નિકળ્યો. પ્રથમ પેલા ગામડા પાસેના બોજનાલયમાં જઈને ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો. થોડોક નાસ્તો કરીને તે પોલિસ પટેલની પાસે ગયો. તેને જોઈને પટેલે પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ? શા માટે પાછું આવવું પડ્યું?”

“અરેખર કહું તો આજથી એથા દિવસ ઉપર જે ઘરમાં ભયંકર પ્રસંગ બન્યો હતો ત્યાં પુનઃ એક વખત જઈ આવવાની મારી ઇચ્છા થઈ છે.” હિંમતે પોતાના પુનરાગમનનું કારણ દર્શાવ્યું. પરંતુ ત્યાં જવાની પરવાનગી આપવામાં પટેલ આનાકાની કરતો હોવાથી તેણે કહ્યું: “ત્યાં મારી હીરાજડીત વીંટી પરી રહેલી હોવી જોઈએ એવો મને સંશય છે. એટલે એક વખત ત્યાં જઈને તપાસ કર્યા વગર તો છૂટકો નથી જ. કેમકે તે હીરા આના મૂલ્યવાન છે.”

હવે પટેલથી આનાકાની કરી શકાઈ નહિ. તેણે હિમ્મતલાલનું કહેવું માન્ય કર્યું અને એ મકાનને વાસેલા તાળાની ચાવી તેને આપી. એ ચાવી લઈને જ્યારે હિમ્મત એ મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે રાત્રીના આઠ વાગી ગયા હતા. તેણે ચાવી વડે તાળું ખોલ્યું અને બારણું ઉઘાડીને તે અંદર દાખલ થયો. અંદર ગયા બાદ પુનઃ તેણે દાર બંધ કરીને અંદરની સાંકળ વાસી દીધી તથા તેના પર પેલું તાળું લગાવી દીધું. તે પોતાની સાથે હાથકાનસ લેતો આવ્યો હતો. એ હાથકાનસ તેણે પેટવ્યું. પછી તેણે મુખ્ય દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. પણ એટલામાં મેડી ઉપર કાઢનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. તે ચમક્યો—તેણે કણભર કાનને તીવ્ર બનાવ્યા, સર્વત્ર શાંતતા હતી. ઉવટે પોતાના બિલકણપણા માટે તેને હસવું આવ્યું.

પછી તેણે દિવાનખાનામાં ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી. કાળીદાસના પ્રેતને પોલિસ પટેલના માણસો ત્યાંથી લઈ ગયા હતા. પરંતુ તેના મસ્તકમાંથી નિકળેલું રક્ત જમીન પર થીજી ગયું હતું. એ જોઈને હિમ્મતના શરીરમાં ઉકરાંટા આવ્યા સિવાય રહ્યા નહિ.

પુનઃ મેડી ઉપર કશોક અવાજ થાય છે એવો તેને ભાસ થયો. એથી ઉત્પન્ન થએલી ભીતિને લીધે પોતાના શરીરમાંનું લોહી ગંઠાઈ જતું હોય એવી તેની સ્થિતિ થઈ. પરંતુ પુનઃ સર્વત્ર શાંતતા પ્રસરેલી જોઈને પોતે નકામો જ બિહનો, એવી તેણે પોતાના મનની સમજણ કરી લીધી. તેણે એ દિવાનખાનાની તમામ વસ્તુઓ બારિકાઈથી તપાસી જોઈ. દિવાલ સાથે જડેલું એક મોટું હાટીયું હતું એ ખોલીને અંદર ચોતરફ જોયું. આસપાસનો ભાગ પોલો છે કે કેમ એ જાણવાને માટે દિવાલને તમામ બાજુએથી

ઠાકી જોઈ; અને પગ નીચે જમીન પર પાથરેલી પત્થરની લાદીની રચનાનું સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરી જોયું. પરંતુ કાંઈ પણ સ્થળે તેની શંકાને સ્થાન મળ્યું નહિ; છેવટે તેણે મેડી ઉપર જવાનો વિચાર કર્યો.

પરંતુ દાદરના પહેલા પગથીયા ઉપર તે પગ મૂકે છે એટલામાં મેડી ઉપર કાંઈ કણસાતું હોય એવો અવાજ તેના કાન-પ્રર આવ્યો. તેના હાથમાંનું કાનસ એકદમ નીચે પડી ગયું. પોતે સાંભળેલો અવાજ મનુષ્યપ્રાણીનો છે એ બાબત તેની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી અને તે ઉપરથી જ આવે છે એમ પણ તે સમજી શક્યો હતો.

બૂત, પિશાચ. રાક્ષસ વૈતાળ કે એવી કપોલકલ્પિત યોનીઓ ઉપર તેનો વિશ્વાસ હતો એમ કાંઈ ન હતું. પણ જ્યાં થોડા જ દિવસો પહેલાં જમીન પર પડેલું શબ તેણે જોયું હતું, એ મકાનમાં પોતે અત્યારે એકલો જ હતો વળી પોતાને યમસદન પહોંચાડવાની જે નીચ મનુષ્યે તૈયારી કરી રાખી હતી તે કાળીદાસના હાથે અગાઉ કેટલા પ્રવાસીઓ પરલોકવાસી બન્યા હશે તે નક્કી-પણે કહી શકાય તેમ ન હતું. આવી સ્થિતિમાં તે ભયભીત બને એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું પણ ન હતું.

તેનું આખું શરીર પરસેવાથી રેખરેખ બની ગયું. એ મકાન દેખાવમાં જૂનું હોવાથી ભયાનક દેખાતું હતું. હિમ્મતની મનઃસ્થિતિ પણ એ સમયે બિલકુલ ઉલ્લાસમાં ન હતી. તદ્દપિ પોતાની ભીતિ કદપનાજન્ય છે એમ પોતાના મનને સમજાવવાનો તેણે એક વાર પુનઃ પ્રયત્ન કર્યો, કાનસ હાથમાં લીધું, અને દાદર પર ચઢીને તે ઉપર ગયો.

પરંતુ દાદરના ઠેક ઉપરના પગથીયા ઉપર તેણે પગ મૂક્યો એ વખતે જે ખંડ તેને સવાને માટે આપ્યો હતો તેની પડખેના ખંડમાં કાંઈ મનુષ્યના પગલાનો ધબકારો તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

તેણે પુનઃ લક્ષ આપીને સાંભળ્યું—અવાજ થવા ન પામે એવા હેતુથી કાંઈ પણ ધીમે ધીમે ચાલે છે એવો તેને ભાસ થયો. થોડી વારે કપડાંનો ફડકાર તેના સાંભળવામાં આવ્યો અને પુનઃ પગલાંનો ધબકારો થયો.

મનને હિંમતવાન બનાવીને તે એ ઝોરડીમાં દાખલ થયો. ફાનસની બત્તી અસ્થિર હોવાને લીધે ક્ષણ વાર તો કશું પણ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. પરંતુ થોડી વારે એક સ્ત્રી બીતિ અને ત્વેષથી ભયંકર અને વિચિત્ર મુદ્રા કરીને એક ખૂણામાં ઊભેલી તેના જોવામાં આવી. પોતે ગભરાઈ જઈને નીચે પડી જશે, એવા ભયથી તે દિવાલને અડેલીને ઊભો રહ્યો.

ક્ષણ માત્ર તેનો અહેસાસ નિરખીને જોતાં હિંમતને માલૂમ પડ્યું કે જેના પતિનો પોતે વધ કરેલો છે તે જ મોહિતી પોતાની સામે ઊભી છે. હવે તેના મનની બીતિ બિલકુલ નષ્ટ બની ગઈ.

તે સ્ત્રી લાગલી જ હિંમતના અંગ ઉપર ધસી આવી અને બોલી: “તું ફરીથી અહીં શા માટે આવ્યો છે? ધરધણીને દાર કરીને પુનઃ તેના મકાનમાં લૂટ ચલાવવાનો તારો વિચાર હોય એમ લાગે છે!”

“કુલટા! વિચાર કરીને બોલ.” હિંમત બોલ્યો: “મેં તને પોલીસના કચ્છામાં નહિ સોંપવાનો તારા ઉપર ઉપકાર કર્યો, એ તું ભૂલી ગઈ કે શું?”

“શું કહો છો?” હવે મોહિતી ગભરાઈ ગઈ અને જરીક

નરમાશપૂર્વક બોલી: “હું અહીં કાંઈ તમને મળવા આવી નથી. પરંતુ આ મકાનમાં મારી કેટલીક કીમતી ચીજો પડેલી છે તે લઈ જવાને માટે આવી છું. આ મકાનને બે ચાવીઓ છે એ પોલીસ પટેલને માલૂમ નથી !”

“પોલિસનું નામ લેતાં એટલી બધી ગભરાઈ કેમ ગઈ? અને ‘તમે શું કહો છો?’ એવો તેં મને પ્રશ્ન કર્યો, ખરું ને? હું કહું છું કે નીચ, આ મકાનમાં ભયંકર ગુન્હા બનેલા છે—એ ગુન્હામાં તેં તારા ધણીને મદદ કરેલી છે—અને આ જ મેડી ઉપર તમે પ્રવાસી લોકોને ઠાર કરેલા છે !”

“ત્યારે તો તમને બધી માહિતી હોય એમ જણાય છે !” પોતે શું બોલે છે તેનું મોહિનીને ભાન રહ્યું નહિ. તે હિંમતના પગ પકડીને તેની ક્ષમા માગવા લાગી.

“હા, મને બધી માહિતી છે. પણ જો તું તમામ બાબત મૂંગી મૂંગી કબૂલ કરીશ અને ખરેખરી હકીકત મને કહી દેશ તો તને લેશ પણ ત્રાસ થાય એવું કશું પણ હું કરીશ નહિ.”

“હું તમને તમામ હકીકત જણાવીશ—સાચેસાચું કહી દેશ. પણ મને મહેરબાની કરીને પોલિસના કબજામાં ન સોંપશો.”

“આશરે પાંચ વર્ષ પહેલાં આ રસ્તે થઈને જનાર એક પ્રવાસીને—”

“મારા ધણીના બે દોસ્તો આ મકાનમાં લાગ્યા હતા.” મોહિનીએ વાક્ય પૂરું કર્યું.

“અને તે અહીં અમુક સમય રોકાયો; કેમ, ખરું કે નહિ?”

“હા, તેની પાસે પુષ્કળ નોટો હતી, અને તે ઘોડા પર બેસીને એકલો જ પ્રવાસ કરતો હતો.” મોહિનીએ વિશેષ

વિમત જણાવી.

“તેની પાસે નોટો હતી અને ખીજું—” હિમ્મત દાંત વડે હોઠ પીસતો બોલ્યો.

“અને અમે એને ઠાર કર્યો.” મોહિનીએ ઉદ્ધાર કાઢ્યો, અને જમીન ઉપર અંગ નાખી દધને તે સ્પૃંદત સ્પૃંદત રડવા લાગી.

“આ નોંધપોથી અગાઉ તારા જોવામાં આવી છે ખરી?” હિમ્મતે ગજવામાંથી એક ચોપડી કાઢી અને તે મોહિનીને બતાવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, તે એ પ્રવાસીની જ!” મોહિની રડતી રડતી બોલી.

“નીચ, દુષ્ટ! એ મારો બાપ હતો! તેનું જ તમે લોકાએ ખૂન કર્યું હતું.” મોહિનીના શરીરને યગ વડે લાત મારતો હિમ્મત બોલ્યો.

પ્રસ્તુત શબ્દો ઉચ્ચારીને નજીકમાં પડેલી એક ખૂરસી પર તે બેસી ગયો. તેને જાણે ગાંડપણુ લાગુ થયું હોય એવી તેની મનઃસ્થિતિ બની ગઈ હતી.

મોહિની હજી સુધી જમીન ઉપર જ પડેલી હતી. ઉચ્ચ મુખ કરીને જોવાની તેની છાતી ચાલતી ન હતી. તેના શોકપૂર્ણ આકં-દને ક્ષીધે તેના આત્માને પોતાના અપરાધનું કેટલું બધું જ્ઞાન થયેલું હોતું જોઈએ એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું.

“મોહિની!” હિમ્મતે કેટલીક વારે પૂછ્યું: “તમે એના શબને ક્યાં સંતાડ્યું છે?”

“નીચેની દિવાલના એક ખૂણામાં.”

પછી તે બન્ને જણાં નીચે આવ્યાં. મોહિનીએ દિવાલ ઉપર એક વિશિષ્ટ જગ્યા હિમ્મતને બતાવી; અને જો તે શબ કિંવા

તેના અવશેષને જોવાની ઈચ્છા હોય તો એક કાદાળી વડે તે દિવાલને ખોતરવાની તેણે સૂચના કરી.

એ સ્થળે એક કાદાળી તથા પાવડો પાયાં હતાં. હિમ્મતે જ્ઞાનસને એક ટેબલપર મૂકીને કાદાળી હાથમાં લીધી તથા જોરથી દિવાલ પર આઘાત કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. થોડી વારમાં એ ભાગ ધસીને નીચે પડી ગયો અને પોતાના આપનું હાડપિંજર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે એ હાડપિંજરને બહાર કાઢતો હતો એવામાં મોહિની કાંઈક બોલી; હિમ્મતે પાછળ ફરીને તેની સામે જોયું.

કેટલોક સમય સુધી મોહિની હિમ્મતની સામે જોતી સ્તબ્ધ બની રહી હતી, પરંતુ પોતાના આપના ખૂનનો ગુન્હો સાબિત કરવાને માટે આ માણસ પૂરાવો એકઠો કરે છે, અને તેણે મને ત્રાસ નહિ આપવાનું વચન આપ્યું છે, તોપણ તે મને પોલિસના કબજામાં સોંપતાં કશે પણ વિચાર કરશે નહિ, એવી શંકા મોહિનીના મનમાં ઉદ્ભવી. નજીકમાં લાકડાંનો ઢગલો પડ્યો હતો. જે વખતે હિમ્મત પોતાના પિતાના હાડપિંજરને બહાર કાઢવાનો યત્ન કરતો હતો તે વખતે આ ગુન્હાનાં સર્વ ચિહ્નને લોપ કરી દેવાને માટે પેલું જ્ઞાનસ લઇને તેમાંનું ધાસતેલ પેલા લાકડાંના ઢગલા પર રેડ્યું અને બીજી જ ક્ષણે જ્ઞાનસનો કાચ કાઢી નાખીને તે ઢગલાને સળગાવ્યો. લાકડાં સૂકાં હોવાથી તથા ધાસતેલના સંયોગથી એકદમ ભડભડાટ કરતાં સળગવા લાગ્યાં.

હિમ્મતે આગ હોલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ એમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. તે ગુસ્સામાં આવી જઈને મોહિનીને ગાળો દેવા લાગ્યો.

તેની સંતાપપૂર્ણ મુદ્રા જોઈને મોહિનીને બીતિ લાગી અને

જે વખતે તે આગ જુઝાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે વખતે છૂપી રીતે સાંથી પદ્માયન થઈ ગઈ.

મોહિનીને ન્હાસી ગયેલી જોતાં, હજી પોતાને તેની પાસેથી ધણી હકીકત કઢાવવાની છે, શુભાન અને આનસિંગ વિષેનો સંશય ખરો ઈયો નથી, એ બાબતનું હિંમતને સ્મરણ થયું, એટલે તે પણ એ સ્ત્રીની પાછળ જવા લાગ્યો.

ઝાડીમાંથી મોહિનીનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાતો હતો. એ અવાજના અનુરોધે હિંમત અંધારામાં દોડતો જતો હતો. છેવટે તે બંને જણાં બેટબેટીયાં થઈ ગયાં. મોહિની પણ થાકીને લોથ બની ગઈ હતી. તે એક વૃક્ષના થડ પાસે જમીન પર બેસી ગઈ. તે હજી પણ કદાચ ન્હાસી જશે, એવી બીતિથી હિંમતે પોતાના ગળવામાંથી રૂમાલ કાઢીને તેના વડે તે સ્ત્રીના હાથ કસકસાવીને બાંધી દીધા; અને પછી તે સ્ત્રીએ ઓઢેલી સાડીવડે તેના શરીરને પેલા વૃક્ષના થડ સાથે જકડી લીધું.

ત્યાર પછી એ ગુંહો કેવી રીતે બન્યો અને તેમાં કાણ કાણ સામેલ હતું, એ મોહિનીને પૂછવાની તેણે શરૂઆત કરી.

પણ આ તમામ પૂરાવાનો પોતાની વિરૂદ્ધ ઉપયોગ કરવામાં આ માણસ આગળ પાછળ જોનાર નથી, એમ મોહિનીને લાગવાથી તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહિ.

એથી હિંમત વિશેષ ચિડાયો, અને ગમે તેટલું કરવા છતાં પણ તે પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી નથી એ જોઈને બોલ્યો: “નીચ ! હવે:હું તને પોલિસના કચ્છમાં સોંપ્યા સિવાય રહેનાર નથી. તને કોર્ટમાં બોલી કરવાનો મારો વિચાર ન હતો, પરંતુ હું જ્યારે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી નથી, ત્યારે તો હવે નારા

કૃત્યનો ન્યાય થઇને તને યોગ્ય શિક્ષા થાય એ જ ઉચિત છે, એમ મને લાગે છે. ”

એમ કહીને એ દુર્ભાગ્ય સ્ત્રીને વૃક્ષના થડની સાથે જકડેલી સ્થિતિમાં રાખીને હિમ્મત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેણે પુષ્કળ ખૂમો પાડી, પરંતુ હિમ્મતના મનમાં પ્રબળ વિચારોનું એટલું બધું રમ-ખાણ મચી રહ્યું હતું કે તેણે મોહિનીનો એક પણ શબ્દ સાંભળ્યો નહિ.

તે થોડા સમયમાં જ જે ભોજનાલયમાં ઉતર્યો હતો તેની નજીક જઈ પહોંચ્યો. મોહિનીને પકડી લાવવાને માટે પગીઓને મોકલી આપવાનો તેનો વિચાર હતો. અગાઉ તેણે એવી ધારણા રાખી હતી કે માનસિંગનું સુનંદા સાથે લગ્ન થાય ત્યાં સુધી આ બધું ગુપ્ત રાખવું. પરંતુ અત્યારે ગુસ્સાના આવેશમાં તેને એ બાબતનું વિસ્મરણ જ થઇ ગયું.

તેનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું હતું. ભોજનાલયમાં તેણે પગ મૂક્યો તે વખતે તેની ચમત્કારિક મુદ્રા બેઠને ભોજનાલયનો માલિક ગલ-રાયો. હિમ્મતનો ચંદ્રેશ બિલકુલ શીક્રો પડી ગયો હતો, તેનાં નેત્રો ચક્કરવચ્કર થતાં હતાં અને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા પણ ચમત્કારિક રીતે ચાલતી હતી.

માલિકે તેની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ પૂછ્યું. પરંતુ હિમ્મત તરફથી તેના પ્રશ્નનો કશો પણ જવાબ મળ્યો નહિ. પોતાના પરેણાની તબિયત એકદમ બગડી ગઇ છે, એવી તેને બીતિ લાગી અને તુરત તેણે પોતાના નોકરને વૈદ્યને બોલાવી લાવવા માટે મોકલ્યો.

થોડી વારે વૈદ્યરાજ આવી પહોંચ્યા. તેમણે હિમ્મતની પ્રકૃતિ તપાસીને જણાવ્યું કે: “આ ગૃહસ્થની મનોવૃત્તિ અત્યંત ક્ષુબ્ધ બનવાથી તમા તેના શરીરમાં જ્વર ભરાવાથી તેની આવી રોગ-નીય અવસ્થા થઈ છે.” ત્યાર પછી તેણે હિમ્મતને કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા પરંતુ તેનો કશો પણ જવાબ મળ્યો નહિ.

તેના શરીરપરનાં કપડાં ઉતારીને વૈદ્યે એક નોકરની સહાયથી તેને બિછાના પર સૂવાડ્યો. થોડી વારમાં હિમ્મતના શરીરમાં જ્વર વધ્યો અને તે જેમ ફાવે તેમ લવારો કરવા લાગ્યો. એ સ્થિતિ જોઈને વૈદ્યે ભોજનાલયના માલિકને કહ્યું: “દરદ વધ્યું છે અને આ ગૃહસ્થનો રોગ અસાધ્ય તો નહિ પરંતુ અત્યંત કષ્ટ-સાધ્ય છે. માટે તેના મુખમાં અનાજ તો શું પરંતુ કિંચિત્ પાણી સરખું પણ જવા દેશો નહિ. દિવસ અને રાત્રી બે માણસો તેના બિછાના પાસે બેઠા રહે એવી વ્યવસ્થા કરજો.”

એમ કહીને વૈદ્યે પોતાને મકાને જઈને દવા મોકલાવી. ભોજનાલયના માલિકે હિમ્મત સૂર્યપૂરથી જેની ગાડીમાં બેસીને આવ્યો હતો તે ગાડીવાનને પૂછીને તેનું ઠેકાણું મેળવ્યું અને ગણપતિ હિંદુ ભોજના માલિકને એક માણસ મારફત સમાચાર મોકલાવ્યા કે: “હિમ્મતલાલ નામના જે ગૃહસ્થ તમારા ભોજમાં ઉતર્યા હતા તે અત્યારે અહીં મારા ભોજનાલયમાં રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં છે. દરદ બંધકર છે. માટે તે ગૃહસ્થના મિત્રો કિંવા ઓળખીતા તમારા જાણવામાં હોય તો તેમને આ સમાચાર જણાવજો.”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

રહસ્ય.

 મળાળ્યાઈ અને હિમ્મતલાલને રનેહ છે, એ ગણપતિ હિંદુ લોજના માલિકને માલૂમ હોવાથી તેને પ્રસ્તુત વર્તમાન મળતાં જ તેણે સર્વ હકીકત કમળાળ્યાઈ પાસે જાતે જાહેર જણાવી.

પોતાના ઉપકારકર્તાની બનેલી શોચનીય અવસ્થાના વર્તમાન સાંભળીને કામળ હૃદયની સુંદરીના મનને કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના વાચકોએ જ કરી લેવી. તેનાં નેત્રોમાં એકદમ અશ્રુ ઉભરાઈ આવ્યાં, તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

“મારે તત્કાળ જાહેર એમની સુશ્રુષા કરવી જોઈએ. એ માફ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” સુંદરી બોલી.

કમળાળ્યાઈએ લાગલી જ ગાડી મંગાવી અને અર્ધ કલાકની અંદર તો એ બંને જણાં હિમ્મતની પાસે જવાને નિકળ્યાં.

એ ભોજનાલયમાં જઈ પહોંચતાં સુંદરીએ તેના માલિકને પ્રશ્ન કર્યો: “હિમ્મતલાલને અત્યારે કેમ છે?”

“અગાઉ કરતાં અત્યારે કાંઈક ઠીક છે.” માલિકે જવાબ આપ્યો: “પરંતુ હજી સુધી તેમની લવરી તો ચાલુ જ છે અને તે બેશુદ્ધ અવસ્થામાં છે.”

વૈદ્ય પણ એ વખતે ત્યાં હાજર જ હતા. તેમણે હિમ્મત પાસે જવાની કુમળાબાઈ તથા સુંદરીને પરવાનગી આપી. એથી એ પ્રેમાળ બાલિકાને અત્યાનંદ થયો. તે તથા કુમળાબાઈ ધીમા પગલે—અવાજ ન થાય તેવી રીતે હિમ્મતલાલ જ્યાં પહોં હતો તે ખંડમાં ગયાં.

પ્રથમ કુમળાબાઈ બિછાના પાસે ગઇ. હિમ્મત જાગૃત થયો હતો અને અત્યારે શાંત સ્થિતિમાં હતો. તથાપિ તેણે કુમળાબાઈને ઓળખ્યાં નહિ. તે તેના તરફ શૂન્ય દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો અને મનમાં કાંઈક બળડતો ચિકટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો.

પોતાના તરૂણ આમની શોચનીય અવસ્થા જોઈને બિચારી કુમળાબાઈની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં; અને તેણે પોતાના મનને લાગતી બીતિ વૈદ્યને જણાવી. પરંતુ વૈદ્યે એ વૃદ્ધાને ધૈર્ય આપતાં કહ્યું: “ હિમ્મતલાલ આ ભોજનાલયમાં આવ્યા એ વખતની તેમની દુઃસ્થિતિ લક્ષમાં આણતાં, અત્યારે તેમને ધણું જ સારું છે એમ કહેવામાં કશી પણ હરકત નથી.”

જ્યારે કુમળાબાઈ વૈદ્યની સાથે વાત કરતાં હતાં તે વખતે સુંદરી હિમ્મતના બિછાના પાસે જઈને અત્યંત દુઃખી અને ઔત્સુક્યપૂર્ણ મુદ્રાથી તેના શૂન્ય મુખ સામે જોઈ રહી હતી.

આ વખતે હિમ્મત ઉઘી ગયો હતો. પરંતુ થોડી વારે તેણે પુનઃ પોતાનાં નેત્રો ખોલ્યાં. એક સુંદર આકૃતિ વાંકી વળીને ઉત્કંઠાપૂર્ણ વદને પોતાની સામે જોઈ રહી છે, એ સ્વર્ગની અપ્સરાના શ્વાસોચ્છવાસનો શીતળ વાયુ પોતાના ગાલને સ્પર્શ કરી રહ્યો છે, એવો તેને ભાસ થયો.

એકાએક તેની કદપન-શક્તિની આસપાસ ફરી વળેલા અંધ-

કાર-પડળમાં થઇને એક કિરણ અંદર પ્રવેશ કરતું હોય એમ લાગ્યું-એ સુંદર પણ શોકપૂર્ણ અંદરનું દર્શન થતાં જ તે એકદમ ચમક્યો-તેણે સ્મિત કર્યું અને ગત બનાવતું સ્મરણ થવાથી કિંવા બીજા કારણથી તેના અંતઃકરણનો ભ્રમ દૂર થતો જાય છે, એમ દેખાવા લાગ્યું.

સુંદરી તરફ જોઇને તેણે જે સ્મિત કર્યું હતું તેમાં કૃતજ્ઞતા અને આનંદ બન્ને ભરેલાં હતાં. પોતાના સાનિધ્યથી પોતાના ઉપકારકર્તાને ઠીક લાગે છે, એ જોઇ સુંદરીના મનને પણ સંતોષ આપેલ થયો. રોગીના પલંગ પાસે પડેલી એક ખૂરસી પર તે બેસી.

એ કાણ છે કિંવા કેવી પરિસ્થિતિમાં તેની સાથે પોતાને પિછાન થયેલી છે, એનું હિંમતને હજી સુધી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું ન હતું. હજી પણ તેના મનની કલ્પના અસ્તવ્યસ્ત જ હતી. તથાપિ એટલું માત્ર ખરું કે સુંદરી તે સ્થળે હોવાથી તેને આનંદ થતો હતો. જે પ્રમાણે એકાદ ન્હાના બાળકને અમુક માણસ પસંદ પડતાં તે આનંદિત અને વિસ્મિત વદને તેની સામે આંખ માંડીને જોઈ રહે છે, સ્થિતિ હિંમતની થઈ હતી.

સુંદરીના આગમનનું રોગી પર થયેલું ઇષ્ટ પરિણામ જોઇને વૈદ્યે પણ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. જો તે અહીંથી ચાલી જશે તો તેટલું જ અનિષ્ટ પરિણામ તેના મન ઉપર થશે એમ પણ તેણે જણાવ્યું. અમારાથી જોગબાલ્ય જેવા સ્થળે રહી શકાશે નહિ, એવું કમળાબાઈએ જણાવતાં સુંદરી બોલી: “ના, હું મારા રક્ષણકર્તાને છોડીને એક ડગલું પણ ખસનાર નથી.” છેવટે વૈદ્યનો પણ એવો જ આસહ હોવાથી કમળાબાઈને તેમનું કહેવું માન્ય રાખવું પડ્યું. થોડી વાર પછી વૈદ્યે જતાં જતાં રહેજ સ્મિત કરતાં

સુંદરીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાને તમારા કરતાં વિશેષ યોગ્યતાવાળો વૈદ્ય મળ્યો અશક્ય છે. ”

સુંદરીએ હિમ્મતના કપાળપર આવેલો પરસેવો લૂછી નાખ્યો, તેના અસ્તવ્યસ્ત બનેલા વાળ સરખા કર્યા,—અને તેને પોતાના હાથે જ ઔષધ આપવાની તજવીજ કરી. અઘાપિ હિમ્મત શુદ્ધિમાં આવ્યો ન હતો. તોપણ તે સુંદરી સિવાય બીજાના હાથનું કશું પણ લેતો નહિ. વળી મધ્યરાત્રી બાદ સુંદરી થોડીક વિશ્રાંતિ લેવાને પોતાની ઓરડીમાં ગઈ એ વખતે હિમ્મતને જરી પણ એન પડયું નહિ. સદ્વારે છ વાગે સુંદરી પુનઃ ત્યાં આવી. તેને જોતાં જ હિમ્મતના ઓષ્ટ ઉપર હાસ્ય અને નેત્રોમાં આનંદાશ્રુ નાચવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે દૈત્યાક દિવસો પસાર થઈ ગયા અને હિમ્મતની સ્થિતિ પણ સુધરતી ચાલી.

એકદા સુંદરીએ સહજગત્યા એક ગીત ગાવાની શરૂઆત કરી. તેનો સ્વર કર્ણગોચર થતાં હિમ્મતે એવી કાંઈ અંતોષપૂર્ણ મુદ્રા કરી કે એથી તે ગીત સુંદરીને પૂરેપૂરું ગાવાની ફરજ પડી. એટલું જ નહિ પણ હિમ્મતે ઇશારતથી પુનઃ તે ગીત ગાવાનું તેને સૂચન કર્યું.

એ ગીતનો અર્થ હિમ્મત સમજતો હતો એવું કાંઈ ન હતું. કેમકે હજી પણ તે એ જ્ઞાન અવસ્થામાં જ હતો. પરંતુ સુંદરીના મધુર અવાજમાં કર્ણારસ એવો સમાયેલો હતો કે તેનું હિમ્મતના મન ઉપર અંતોષજનક પરિણામ આવ્યું હતું. તેનું ગીત પૂર્ણ થયું એટલે હિમ્મતે કૃતજ્ઞતાદર્શક ઇશારતપૂર્વક તેનો ધન્યવાદ કર્યો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે પાંચ-છ દિવસ નિકળી ગયા. હિમ્મતને અગાઉ

કરતાં ડીક થવા લાગ્યું. પરંતુ હમેશાં ઓરડીની અંદર જ બેસી રહેવાથી સુંદરીનો ચહેરો દિવસાનુદિવસ શીઘ્ર બનતો ચાલ્યો. એ બોધને ‘ રોજ એકાદ કલાક તો તમારે ખૂંટી હવામાં ફરવાને જતું જ; ’ એવી વૈઘે તેને સલાહ આપી.

તે દિવસે હવા સ્વચ્છ હતી અને હિમ્મતને પણ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ હતી. વળી પોતે આજની થઈ જશે તો પોતાની ગેર-હાજરીને લીધે હિમ્મતલાલની તબિયત ઉલટી વધારે બગડશે, એ લક્ષમાં આણીને સુંદરી બહાર ફરવા જવાને એકલી જ નિકળી. જતાં જતાં તે કમળાબાઈને કહેતી ગઈ કે “ હું કાંઈ બહુ દૂર જનાર નથી. તમને મારી જરૂર પડે તો મને બોલાવવાને કાંઈ માણસને મોકલજો. હું આટલામાં જ હોઈશ. ”

કમળાબાઈએ તેને પરવાનગી આપી. તે પોતાની ઓરડીની બારી પાસે બેઠી બેઠી જ ખૂંટી હવાનો આસ્વાદ લેતી હતી. કેટલોક સમય વ્યતીત થયા બાદ ભોજનાલય પાસેથી એક થોડાની ગાડી ઝપાટાથી જતી તેની દૃષ્ટિએ પડી. સુંદરીને પણ બહાર ગયાને ઘણો સમય થઈ ગયો હતો. હિમ્મત થોડી વારે જંગૂત થયો એટલે નેત્રો ખોલીને તેણે આમ તેમ જોયું પરંતુ ક્યાંય સુંદરી દેખાઈ નહિ. આ સ્થિતિ બોધને બિચારી કમળાબાઈની ઉત્કંઠા અત્યંત વૃદ્ધિને પામી.

જંગૂત થતાં જેતું સુંદર મુખકમલ પોતાની દૃષ્ટિએ નિયમિત રીતે પડતું હતું એ રમણી પોતાની પાસે નથી એ બોધને તરૂણ રોગીના ચહેરા પર દુઃખ અને નિરાશાની જે છટા પ્રસરી રહી તેનું વર્ણન કરવાનું કામ અશક્ય છે. અજબયા સ્થળે લાવવામાં આવેલા ન્હાના ગભરૂ બાળકની માફક તેણે ચોતરફ આંખો

ફેરવવા માંડી અને એકાએક તેનાં નેત્રોમાંથી ખરખર અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

હજી પણ સુંદરી આવી નહિ. અત્યારે લગભગ બે કલાક થઈ ગયા હતા. એથી કમળાઆઈના મનમાં રહેજ ચિંતા પણ ઉત્પન્ન થઈ. તેણે સુંદરીને જલદી તેડી લાવવા માટે એક નોકરને મોકલ્યો. તરૂણી ઓરડીમાં નથી એવી ખાત્રી થવાથી હિમ્મતે જે ખુરસી ઉપર હમેશાં સુંદરી બેસતી હતી તેના તરફ નજર કરી અને તે મીટ માંડીને બેઠવા લાગ્યો ! જાણે કેમ પોતે એવી રીતે બેઠા કરવાથી સુંદરી સ્વસ્થજે તુરત પાછી આવશે એમ તેને લાગતું હતું ! બીજે એક કલાક પણ પસાર થઈ ગયો—રાત્રી પડવા લાગી. તદ્દપિ હજી સુધી સુંદરીનો પતો ન હતો. અર્થાત તેના પર કશું પણ અંકટ આવેલું હોતું નેત્રોએ એમ કમળાઆઈ અને વૈદ્યને લાગ્યું.

આખી રાત્રી હિમ્મતને નિદ્રા આવી નહિ. તે યિજ્ઞાના ઉપર એક પડખેથી બીજે પડખે આળોટતો તરફડીયાં મારવા લાગ્યો. સવારે વૈદ્ય આવીને હિમ્મતની તખિયત તપાસી તો તેને માલુમ પડ્યું કે તેની પ્રકૃતિ વિશેષ બગડેલી છે. પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં તેણે કમળાઆઈને સ્પષ્ટપણે કહી દીધું કે, “ જો સુંદરી જલદીથી અહીં નહિ આવે તો દરદીની સ્થિતિ વધારે ભયપ્રદ થશે.”

હિમ્મતના મગજના મજ્જાતંતુ અવ્યવસ્થિત બની ગયા હતા ખરા, તદ્દપિ સુંદરીના અંધમાં તેની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હતી. જ્યારે જ્યારે પોતાની ઓરડીનું આરણું ઉઘડતું ત્યારે ત્યારે તેનાં નેત્રો એ તરફ ખેંચાતાં અને આશાને લીધે ક્ષણ માત્ર તેનો ચહેરો પ્રકુલ દેખાતો; પણ પોતે જેની આટલી ઉત્કંઠા અને ઔત્સુક્યપૂર્વક રાહ જૂએ છે તે નહિ આવતાં બીજું કોઈ જ અંદર દાખલ થાય છે, એનું

હિમ્મતના ધ્યાનમાં આવતાં પુનઃ તેનું મુખ મ્હાન બનતું અને તેનાં નેત્રોમાં જલ ભરાઈ આવતું.

કમળાબાઈએ સુંદરીની તપાસ એ ગામના પોલિસ પટેલની મારફત પણ કરાવી. પરંતુ તેનો ક્યાંય પણ પતો લાગ્યો નહિ. એ જલ્દ વિધવાને વિશેષ ચિંતા થવા લાગી. હિમ્મતની પ્રકૃતિ પણ વધારે ખરાબ થતી ચાલી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

નવીન યોજના.

દરીનું શું થયું હશે અને તે ક્યાં ગૂમ થઈ ગઈ હશે, એ જાણવાને વાચકો ઉત્કંઠિત હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેમની એ ઉત્કંઠાને પૂર્ણ કરતાં પહેલાં એક વખત ચાંદ્રનગરમાં ગીરધરલાલ શેઠના મહાનની મુલાકાત લેવાનું અમને આવશ્યક લાગે છે.

મુનંદા અને માનસિંગનાં લગ્ન થવામાં હવે વચ્ચે વીસ-પાંચાસ દિવસ રહ્યા હતા. તે દરમિયાન સૂર્યપુર જઈને કરસનદાસ શેઠને સમજાવી લેવાનું માનસિંગે અગત્યનું ધાર્યું; કેમકે નહિ તો કદાચ પોતાનું તમામ બેપાણું પ્રકટ થઈ જશે એવી તેને ભીતિ લાગતી હતી.

સૂર્યપુરથી લક્ષ્મીદાસના નામથી આવતા સર્વે પત્રો તો માનસિંગ પોતે લઈ લેતો હતો. પરંતુ તે તેનો જવાબ લખી શકતો નહિ. એથી કરસનદાસ શેઠના પત્રોની ભાષા દિવસે દિવસે વિશેષ કડક બનતી જતી હતી. વળી પોતે ચંદ્રનગરમાં આવ્યા બાદ સૂર્યપુર બિલકુલ પત્ર લખ્યો નથી, એવું ગીરધરલાલ શેઠ પામે કબૂલ કર્યું ન હતું. એથી જો યદાકદાચિત્ “લક્ષ્મીદાસ તરફથી બિલકુલ ઉત્તર કેમ નથી?” એવી મતલબનો કરસનદાસ શેઠનો પત્ર ગીરધરલાલ શેઠ ઉપર આવે તો તેનો શો જવાબ આપવો, એ વિચાર કરવા યોગ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. એ વખતે ગીરધરલાલ શેઠના આગ્રહથી પોતે સૂર્યપુર પત્ર લખે તો હસ્તાક્ષરમાં પડેલો ફરક કરસનદાસ જાણી જાય અને પોતાનો તમામ પ્રપંચ રદ મળી જાય એવી માનસિંગની ખાત્રી હતી. પરંતુ તે વ્યર્થ વિચારમાં વખત ગાળે એવો માણસ ન હતો. આ બધી ગડલાંજ થવા ન પામે તે માટે શું કરવું એ બાબત તેણે તત્કાળ નિશ્ચય કરી દીધો.

સૂર્યપુર જવાનો પોતાનો વિચાર ગુમાનને જણાવીને માનસિંગ ગીરધરલાલ અને તેના ઘરના માણસો બેઠા હતા તે દિવાનખાનામાં આવ્યો. આહી પોતાને અતિ મહત્ત્વના કાર્યને માટે સૂર્યપુર જવું પડે એમ છે, એવું તેણે જણાવ્યું.

“ખરૂં કહું તો,” તે બોલ્યો: “હું મોટા દૂરદર્શી માણસ છું. આજ સુધીમાં મેં જે સંપત્તિ પેદા કરી અને તેની સાચવણુ રાખી તે કેવળ મારા હાથપણના બળ ઉપર. સૂર્યપુરની સ્ટેટ બેંકમાં મારી પુખ્તળ રકમ એમ ને એમ પડી રહેલી છે. તેનું વ્યાજ પણ બહુજ થોડું છે. એથી તેને કાઢી સારે કેંકણે જમા કરવાને ત્યાં

એક આંટો ખાઇ આવવાની જરૂર છે. એટલે પછી માફ લમ થયા પછી અહીં મારે વધારે દિવસ રોકાવું પડે તો પણ મને કશું ચિંતા રહે નહિ.” એ પ્રમાણે વકતૃત્વપૂર્ણ ભાષણ કરીને માનસિંગે વિજયમુદ્રાપૂર્વક પોતાની આસપાસ જોયું. ગીરધરલાલ શેઠ આનંદરથ દરયા, પદ્માવતીબાઈ તો માનસિંગના વકતૃત્વથી હક્કજ ખતી ગઈ હતી, સુનંદાના નેત્રોમાં માત્ર અશ્રુખિંદુ ચમકવા લાગ્યાં.

એ જોઇને માનસિંગ તુરત તેની નજીકમાં ગયો અને ધીમેથી બોલ્યો: “સુનંદા ! તું બિલકુલ નિશ્ચિંત રહે. હું વિન વિલખે જ પાછો આવીશ.”

“તમે અહીં પાછા આવશે ત્યાં સુધી મને એક ક્ષણભર પણ ચેત પડશે નહિ.” સુનંદા ગદગદિત કંઠે બોલી: “તેમાં પણ તમારે આસપાસ સદૈવ સજ્જ રહેલાં સંકટોનો વિચાર મનમાં આવ્યો કે—”

“એ માટે તું જરૂરી પણ ચિંતા કરીશ નહિ. વેશાંતર કરવાનું કામમાં હું પૂર્ણપણે વાકેફગાર છું; એટલે મને કશી વાતની પણ બીજી લાગતી નથી.” માનસિંગે તેને આશ્વાસન આપનારે જવાબ આપ્યો.

એ ઉત્તરથી, સુનંદાને રહેજ શાંતિ મળી. બીજે દિવસે રહવાને માનસિંગ આડીમાં બેસીને શામળગદ રેશન તરફ જવાને નિમ્નયો

પ્રકરણ ૨૦ મું.

માનસિંગનું સૂર્યપુરમાં આગમન.

યંપૂરમાં પહોંચતાંની સાથે જ માનસિંગે પોતાનાં વેશ પલટાવી નાખ્યો. એક લાંબો નંજુડીયા રંગનો કાટ, કાળા જૂટ અને તે જ રંગનાં મોજાં, ન્હાની સુરતી ઘાટની પાદ્રડી, પગ સુધી પહોંચે તેવું ઢીલું ધોતીયું અને સોનેરી કારનો ખેસ, એ પ્રમાણે પોતાના પહેરવેશની વ્યવસ્થા કરી લીધી. વળી પોતાની મૂછોને કલપ લગાડીને તદ્દન કાળી બનાવી દીધી તથા લીલા રંગનાં સોનેરી ક્રેમના ચસ્માંથી તેણે પોતાનાં નેત્રો ઢાંકી દીધાં.

તેની સ્વાભાવિક વતિ અત્યંત ઉતાવળી હોવાને લીધે, કાઢને પોતાની ગતિ પરથી પોતાના વિષયમાં શંકા ન આવે તેટલા આટ્ટે પોતે ડાબા પગે ખોડંગતો ચાલતો હોય એવો દેખાવ ધારણ કર્યો; અને રસ્તા પર તે લંગડાતો લંગડાતો ચાલવા લાગ્યો. તેણે શિર પર છત્રી ધારણ કરી હતી.

તુરત જ તે કુરસનદાસ શેઠની પેઠ પર જઈ પહોંચ્યો. પોતાનું નામ પ્લેવંગમ પદ્મનાભ છે એવું તેણે નોકરને જણાવ્યું. નોકરે અંદર જઈને ખચર આપતાં કુરસનદાસ શેઠે તેને પોતાની ઓફિસના ખંડમાં બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: “ તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ?”

“હું ચંદ્રનગરથી આવું છું. મારે અને લક્ષ્મીદાસ શેઠને સારો મંબંધ છે.” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

“એમ કે ? અરે, પટેલ ! આ ગૃહસ્થને ખેસવાને માટે એક ખૂરસી લાવ તો. આપનું નામ આપે શું જણાવ્યું ? પ—લ—ધ—લ—”

“પ્લવંગમ પદ્મનાભ. ગીરધરલાલ શેઠજીનો આ પત્ર હું લાવ્યો છું.” એમ કહીને માનસિંગે એક પત્ર કરસનદાસ શેઠને આપ્યો.

એ પત્રમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું:—

“લક્ષ્મીદાસ શેઠ જાતે જ આ પત્ર લખીને આપની તરફ આવતા હોવાથી, વિશેષ હકીકત લખવાની કશી પણ જરૂર રહેતી નથી. આપને જે માહિતી જોઈતી હશે તે લક્ષ્મીદાસ શેઠ પોતે જ આપશે.”

પત્ર વાંચી રહ્યા પછી કરસનદાસ શેઠે કહ્યું: “આ પત્રના મજકુર પરથી તો લક્ષ્મીદાસ પોતે જ આ પત્ર લખીને આવનાર હતા એમ દેખાય છે.”

“હાજી, એ વાત ખરી છે.” માનસિંગે શાંતપણે જવાબ આપ્યો: “અને તે પ્રમાણે હું તથા લક્ષ્મીદાસ શેઠ ચંદ્રનગરથી સાથે જ નિકળ્યા હતા. પરંતુ શામળગઢના સ્ટેશને આવતાં તેમને એકાએક સજ્જ તાવ ચડી આવ્યો. તેમને હું એકદમ ત્યાંની ગોટી હોસ્પીટલમાં લઈ ગયો. ત્યાંના ગોરા ડાકટરે તેમની પ્રકૃતિ તપાસીને એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓછામાં ઓછા વીસ-પચીસ દિવસ તેમને હોસ્પીટલમાં રહેવું પડશે. જે કે એટલું મંત્રોપજનક છે કે તેમની સ્થિતિ વિશેષ ચિંતા કરવા યોગ્ય નથી. તેમણે મને એ સમાચાર આપને જણાવવાને માટે આપની મુલાકાત લેવાનું

સૂચન કર્યું અને આપની વિશેષ ખાત્રીને માટે ગીરધરલાલ શેઠનો આ પત્ર પણ મને આપ્યો. એ પત્ર લખતે હું એકદમ અહીં આવ્યો છું.”

“એ પત્રની કશી પણ જરૂર ન હતી. તમારો અહેસા જ તમારી ખાનદાનીની સાક્ષી પૂરે છે.” કરસનદાસ શેઠે માનસિંગના અહેસા પરથી તેની ખાનદાનીની પ્રશંસા કરી.

“લક્ષ્મીદાસ શેઠે અંદ્રનગરમાં માત્ર થોડા દિવસોમાં જ તમારી પેઢીની અત્યંત કૃતિ વધારી દીધી છે. એ તમામ હકીકત મોઢામોઢ જણાવીને તમને આશ્ચર્યચકિત કરી દેવા, એવો તેમનો ઇરાદો હતો.” માનસિંગે જણાવ્યું.

“લક્ષ્મીદાસના હાપણુ અને ચાતુર્ય માટે અમારી ખાત્રી છે. વળી તે મોટો એકવચની માણસ છે.”

“એમાં શો શક ! કરસનદાસ શેઠ ! સત્યતા અને પ્રતિષ્ઠાની દરેક ધંધામાં કેટલી બધી જરૂર છે, એનું આજ ખાત્રીશ વખેના મારા વ્યાપારી અનુભવથી મને સાફ જ્ઞાન થયેલું છે.” માનસિંગે પેતરો માર્યો.

“આપ પોતે પણ વ્યાપારી જણાઓ છો, એમ કે ?”

“હાહ, અમારી પેઢીનું નામ ‘ગૌરાંગમ પ્લવંગમ પદ્મનાભની કંપની’ એવું રાખવામાં આવેલું છે.” માનસિંગે પોતાના નામની માફક પોતાની પેઢીનું પણ કદિપત નામ રળુ કર્યું.

“વાર, વાર, આપ અંદ્રનગર પાછા જાઓ તે પહેલાં એક વખત પુનઃ મને મળશો તો ખરાને ?” કરસનદાસ શેઠે પૂછ્યું. તેમને લાલચ લાગી હતી, અને આ નવી કંપની સાથે વ્યાપાર કરવાનો તેમનો વિચાર થઈ આવ્યો હતો.

“હાજી, જરૂર મળીશ. ત્રણ-ચાર દિવસમાં જ હું પુનઃ ચંદ્ર-નગર જવાનો છું. લક્ષ્મીદાસ શેઠ કિંવા ગીરધરલાલ શેઠ ઉપર પત્ર આપવો હોય તો મને આપશો. વળી મારા સરખું ત્યાંજેશું કશું કામકાજ હોય તો એ પણ ફરમાવશો.”

“ભલે ભલે—ધણી જ ખુશીથી !” કરસનદાસ શેઠ પણ ખુશ ખુશ થતા બોલ્યા.

પછી માનસિંગ શેઠની રજા લઇને ત્યાંથી નિકળ્યો અને મુનસફ સાહેબની કચેરીમાં નાજરની પાસે ગયો.

“નાજર સાહેબ ! સુંદરીના પાલક તરીકે જે રકમ મને આપવામાં આવે છે, તે લેવા માટે હું આવ્યો છું.” માનસિંગે નાજર સાહેબને મળીને કહ્યું.

“પણ એ રકમનો યોગ્ય રીતે વ્યય કરવામાં આવે છે કે કેમ, તેની મારે ખાતરી કરવાની છે. એ ખાતરી તમે કરી આપો; એટલે પછી તમને એ રકમ આપવામાં મને કશો પણ વાંધો નથી.” નાજરે કહ્યું.

“મારા ઉપર આપને વિશ્વાસ નથી ?”

“તમારા કરતાં જે આલિકાના તમે પાલક છો, તેના ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકવાનું વધારે પસંદ કરું છું. દલીલ? એ આલિકાના માતામહત્તી પણ મને એવી જ સૂચના છે.” નાજરે જણાવ્યું. અત્રે એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે કે નાજર માનસિંગને દલીલ? નામથી જ ઓળખતો હતો,

“ભલે ત્યારે, આપની મરજી પ્રમાણે આવતી કાલે ત્રણ વાગે સુંદરીને લઇને હું અહીં આવીશ. તમે એ વખતે મહેરબાની કરીને હાજર રહેજો.” એમ કહીને માનસિંગ ત્યાંથી નિકળ્યો

અને ગુમાનની માતા જોધબાઈ રહેતી હતી ત્યાં બાકાની ગાડીમાં બેસીને ગયો. તે ગાડી નિર્દેશ કરેલા સ્થળે પહોંચી ગઈ. જોધબાઈ ક્યા માળ પર રહે છે તેની તપાસ કરીને બે ઝપાઝપ ચોથા માળ પર ગયો અને જોધબાઈને મળ્યો.

“જોધબાઈ ! ગુમાનસિંગની આજ્ઞાથી હું તમને મળવાને માટે આવ્યો છું.” માનસિંગે તેને કહ્યું.

“એ સુરક્ષિત તો છે ને ? કે પછી તુરંગમાં પડ્યો છે ?” જોધબાઈએ પૂછ્યું. તેણે માનસિંગને કાંઈ વાર નજરે જોયેલો નહિ હોવાથી તે તેને ઝાળખી શકે તેમ ન હતું.

“એ સુરક્ષિત છે અને તમને આપવાને માટે બસો રૂપીઆ પણ તેમણે મારી સાથે મોકલ્યા છે.” એમ કહીને દશ-દશ રૂપીઆ ની વીશ નોટો તેણે જોધબાઈ સમક્ષ રજુ કરી.

“ના, એ રૂપીઆ મારે નથી જોઈતા !” વૃદ્ધાએ એકદમ ઉદ્ધાર કાઢ્યો; “તેણે એ રૂપીઆ કાણ જાણે કેવાય માર્ગે મેળવ્યા હશે !”

“એ બાબત તમારે જરી પણ ફિકર કરવાની નથી, ગુમાન-સિંગે અંદ્રનગરમાં એક મોટી પેઢીમાં ભાગ કર્યો છે, અને આ પૈસા એમણે પ્રામાણિકપણે તથા મહેનત કરીને મેળવેલા છે.” માન-સિંગે કહ્યું.

“જો એમ હોય તો એ લેવાને માટે મને કશો પણ વાંધો નથી. પણ આ પહેલાં ગુમાન અને તેના જેવા જ તેના નીચ સ્ત્રોત્વતીએ મને અનેક વાર ફસાવી છે.”

“તમે કહો છો એ કાંઈ ખોટું નથી. ઘણા વરસો પેઢાંનાં ચામડાં ઓઢીને ફરતાં આ જગતમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમનાથી બહુ જ

એતીને ચાલવાની જરૂર છે.”

“હા, બાપુ ! એમ છે ખરું. મારા દુઃખી છોકરાનો પણ એક સોબતી છે, તે એટલો લૂચો છે કે પ્રત્યક્ષ સેતાનને પણ ફસાવ્યા સિવાય રહે નહિ. તેણે જ મારા કમનસીબ છોકરાને અનીતિને માર્ગે ચડાવ્યો હતો. પણ તમને એ બધી બાબતની ખબર નહિ હોય ?”

“તમારા દીકરાને ને મારે ગાઢ મૈત્રી છે. તેમણે પોતાનું તમામ રહસ્ય મને જણાવ્યું છે. તેમની જીવાનીની હાજીકત મને પૂર્ણપણે માહિત છે.” મહાનસિંગે કહ્યું

“એમ કે ? હું તમને હમણાં શું કહેતી હતી—હા, મારા દીકરાનો એક રનેહી છે તે અત્યંત દુષ્ટ—નીચ-પ્રત્યક્ષ સેતાન—”

“એટલો બધો કૂર છે ? મહાનસિંગે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“અરે ! એટલો બધો અધમ છે કે કાંઈ કહેવાની જ વાન નહિ ! દુનિયામાં એવું એક પણ પાપ નહિ હોય કે જેનો તે નરરાક્ષસના હૃદયને અનુભવ થયો ન હોય !”

“જે તમારો અભિપ્રાય શુભાનસિંગનો એ રનેહી પ્રત્યક્ષ સાંભળે તો તેને અત્યંત સંતોષ થયા સિવાય રહે નહિ !” મહાનસિંગે હસ્યો.

“તે જે અત્યારે અહીં હોત તો પણ મેં તેને નિર્ભયપણે પ્રસ્તુત શબ્દો કહ્યા હોત. વળી તે એટલો કપટી અને કુશળ છે કે જે તેની ઇચ્છા થાય તો તે આપના જેવું સંભાવિતપણું પણ વિના શકે ધારણ કરી શકે—પછી કાંઈને તેના અધમ કૃત્યની શંકા પણ ન આવે !”

“રાંડ ડોકરી ! તને બતાવું મારો નરસિંહાવતાર ? ફક્ત

એક જ થપ્પડથી તારી ચટણી કરી નાખું! પણ અત્યારે તે પ્રસંગ નથી.” એ પ્રમાણે સ્વગત બોલતા માનસિંગે બાહ્યતઃ હાસ્યયુક્ત મહેરો રાખીને કહ્યું: “ચાર, હું જાઉં છું ત્યારે. શુભાનસિંગને તમારા કુશળ સમાચાર જણાવીશ.”

એમ કહીને તે પોતે જ્યાં ઉતર્યો હતો ત્યાં ગયો. એ વખતે સહવારના દશ વાગ્યા હતા. એટલે એકદમ જમી લઇને એક ભાડાની ગાડી મગાવીને તે પેલા ઝાડી પાસેના મકાન તરફ જવાને નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સકંજમાં સપડાયેલી પુંદરી.

માનસિંગ ગાડીમાં બેસીને લીલાપુર તરફ જવાને માટે નિકળ્યો હતો, એ અમે ગત પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ. હિંમતલાલ જે ભોજનાલયમાં રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પડ્યો હતો, તે ભોજનાલય પાસે ઘોડા બદલાવવાને ગાડી બિભી રહી, તે વખતે માનસિંગે ગાડીવાનને પ્રશ્ન કર્યો: “અહીંથી અઢી માઈલ ઉપર વન છે, તેની પડોશમાં આવેલું મકાન તેં જોયું છે ને?”

“હાજી, ઘણી વાર હું એ મકાન પાસે ગયેલો છું.”

“ત્યારે એ મકાન પાસે ગાડી લઇ જઈને બિભી કર. મારે ત્યાં ઉતરવાનું છે.”

“ તમારે ત્યાં ઉતરવાનું છે ? પણ એ મકાન તો થોડા દિવસ પહેલાં જ સળગી ગયું છે ! ”

“ સળગી ગયું છે ? અશક્ય ! તારી સમજફેર થતી હશે. ”
માનસિંગે અત્યંત આશ્ચર્યપૂર્વક કહ્યું.

“ અશક્ય કેમ ? તદ્દન શક્ય છે—કેમકે એ હકીકત ખરી છે. ”
ગાડીવાને જવાબ આપ્યો.

“ તો પણ કાંઈ હરકત નહિ. તાજડતોજ ગાડીને ત્યાં લઇ જા. ” આ વાતથી ખરી સમજાવી કે ખાટી, તેનો કાંઈ પણ નિશ્ચય ન કરી શકવાથી ઘોંટાળામાં પડી ગયેલો માનસિંગ બોલ્યો.

માનસિંગ એ મકાનની દિશા તરફ એક સરખા જોઈ રહ્યો હતો. ગાડી તેની નજીક પહોંચી એટલે એ મકાનની ખૂણી દિવાલો જ માત્ર તેની દૃષ્ટિએ પડી—તેણે ત્યેગપૂર્વક પોતાના કપાળે હાથ માર્યો.

મકાનની નજીક ગાડી જઈ પહોંચી એટલે માનસિંગ નીચે ઉતર્યો અને આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાથી એ મકાનના અવશેષ તરફ જોતો બેસી રહ્યો.

છેવટે વિચારમાં ગઈ બની જઈને પોતાને માટે ગાડી બેભેલી છે અને ગાડીવાન પોતાની રાહ જૂએ છે, તેનું જ્ઞાન નહિ રહેવાથી તે પેલી ઝાડીમાં દાખલ થયો.

ચાલતો ચાલતો તે સ્વતઃ પટપટ્યોઃ “ આ પણ મોટું આશ્ચર્ય જ છે ! આ પ્રકાર કેવી રીતે બન્યો હશે ? કાળીદાસે ઇરાદા પૂર્વક આ મકાન સળગાવ્યું હશે કે કાંઈ અકસ્માત બન્યો હશે ? કોઈ માણસ અંદર બળી મૂવું હોત તો પેલા વાતોડીયા ગાડીવાને એ મને જરૂર જણાવ્યું જ હોત. ત્યારે હવે કાળીદાસ ત્રીગેરેની

શોધ કર્યા ચલાવવી ? ”

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે એક ટેકરી પર ચડી ગયો. અત્યારે તેની મનઃ સ્થિતિ એકાદા ચિત્તભ્રમ મનુષ્યના જેવી બની ગઈ હતી. ટેકરી પરથી આસપાસ દૃષ્ટિ ફેંકતાં એક બાબુએ ઝાડીથી થોડેક દૂર કશી વસ્તુ તેની દૃષ્ટિએ પડી.

તે નીચે ઉતરીને એ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં આગળ જતાં એક વૃક્ષની સાથે એક સ્ત્રીને બાંધેલી તેણે જોઈએ. સ્ત્રીનો પ્રાણ કંચારનોયે નિકળી ગયો હતો. ઉંદરે અને અન્ય પ્રાણીઓએ તેના પ્રેતની દુર્દશા કરી હતી. નાક, આંખો, ગાંધાર વગેરે ઠોલી બાંધેલાં હતાં; અને ખૂલ્લા પડી ગયેલા દાંતનો દેખાવ ભયંકર જણાતો હતો.

એ શય કોનું હશે તેનો માનસિંગ બિલકુલ તર્ક કરી શક્યો નહિ. છેવટે તે પાછો પેલા મકાનની નજીક આવ્યો. ત્યાં ગાડી ઊભી જ હતી. પુનઃ તે ગાડીમાં ચડી બેઠો અને જે બોજનાલયમાં હિમ્મત પડેલો હતો એ તરફ ગાડી લેવાનું તેણે ગાડીવાનને કહ્યું.

થોડી વારમાં જ બોજનાલય અને પાસેનું ગામકું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એટલામાં એક સુંદર તરૂણી પણ તેને દૃષ્ટિગોચર થઈ.

તેનો મ્હેરો જોતાં જ માનસિંગે તેને ઓળખી લીધી અને ગાડીવાનને ગાડી થોભાવવાની તેણે સૂચના કરી. તે તુરત નીચે ઉતર્યો. આ તરૂણી બીજી કોઈ નહિ પરંતુ બહાર ફરવા નિકળેલી સુંદરી જ હતી, એ વાચકોએ જાણી લીધું હશે.

“સુંદરી!” એ તરૂણીની નજીક આવીને માનસિંગ બોલ્યો: “તું હજી મને ઓળખતી જણાતી નથી ? સૂર્યપુરથી આ બળી ગયેલા મકાનમાં હું જ તને મૂકી ગયો હતો. હું તારો પાલક છું.

તારો પાલક છું એ તો હવે તારા ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે ?”

માનસિંગનું આપણુ શ્રવણ કરતાં, આ મધું કાંઈક અગિય-સરક છે, એમ સુંદરીના મનને થયું.

તેની ગભરાટથી બની ગયેલી મૂકવૃત્તિ બેઠને માનસિંગ બોલ્યોઃ “ સુંદરી ! મારી મુલાકાતથી તને વિશેષ આનંદ થયો હોય એમ લાગતું નથી. પણ હું તને લઈ જવાને માટે તારા પૂર્વના વાસ-સ્થાન તરફ ગયો હતો. ”

“ મને લઈ જવાને માટે ! તે શા સારું ? ” સુંદરી એકદમ ચમકીને બોલી.

“ સૂર્યપુર જવા માટે. આપણું બંનેનું ત્યાં થોડુંક કામ છે. ”

“ શું કામ છે ? હું મારાં રત્નેડીઓ સાથે આ પાસેના બોજનાલયમાં રહેતી હોવાથી—”

“ એટલે : શું કાળીદાસ આ બોજનાલયમાં રહે છે ? કેમકે તું તેની સાથે જ રહેતી હોયી બેઠીએ. ” માનસિંગ બોલ્યો.

“ ના, મને તેના કરતાં પણ સજ્જન મિત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે. કાળીદાસ કેવળ નીચ મનુષ્ય હતો. તેને તેની નીચતાનું યોગ્ય શાસન પણ મળ્યું છે. ” સુંદરીએ જણાવ્યું.

“ એટલે ? ” માનસિંગે આશ્ચર્ય પામતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ એટલે— કાળીદાસે એક તરણ પ્રવાસીને ઠાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ ઉલટો તે પોતે જ લોગ થઈ પડ્યો. એ પ્રવાસીએ જ માઈ રક્ષણ કર્યું હતું અને અત્યારે હું તેની સાથે જ રહું છું. તેને છોડીને જવાની મારી ઇચ્છા નથી. ”

“ તે આ ગામડાનો જ રહેવાસી છે કે શું ? ”

“ ના, એ ચંદ્રનગરના રહેવાસી છે, અને તેમનું નામ

હિંમતલાલ છે. ” સુંદરીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ હિંમતલાલ ! ” માનસિંગે ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

“ હા, તે આજ ભોજનાલયમાં અત્યારે અનારોગ્યને લીધે પથારીવશ સ્થિતિમાં છે. ” સુંદરીએ વિશેષ ખુલાસો કર્યો.

“ ઇશ્વર કરે ને એ અનારોગ્યમાં જ તેનો અંત આવી જાય. ” માનસિંગ મનોગત બોલ્યો. પછી સુંદરીને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું: “ સુંદરી ! તારે મારી સાથે સૂર્યપુર આવવું જ જોઈશે ! ”

“ હું આવી શકીશ નહિ. ” સુંદરીએ મક્કમપણે જવાબ આપ્યો.

પરંતુ માનસિંગે તેને બળપૂર્વક ઉંચકીને ગાડીમાં નાખી. ગાડીનું બારણું બંધ કરી દીધું અને પડદા પાડી નાખ્યા, તથા ગાડીને પુનઃ સૂર્યપુર તરફ લેવાની ગાડીવાનને સૂચના કરી. એક વખત ઘોડા બદલાવેલા હોવાથી હવે પેલા ભોજનાલય પાસે થાલવાની જરૂર ન હતી. ગાડી ઝપાટાપૂર્વક એ ભોજનાલય પાસેથી પસાર થઈ ગઈ, કમળાબાઈએ જે ગાડીને પસાર થતાં જોઈ હતી તે આજ હતી.

કેટલાક સમય પસાર થઈ ગયા ત્યાં સુંદરીની બાંતિ રહેજ કમી થઈ, અને તે શાંત થયા પછી તેણે માનસિંગને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તે બોલ્યો: “ હું તારો પાલક છું અને તારા માતામહ મને તારા સંરક્ષણના તથા બીજા અર્થને માટે દરસાલ એક હજાર રૂપીઆ આપે છે. ”

“ વાર, પછી ? ”

“ પરંતુ તેમણે નાજરને એવી સૂચના કરી છે કે એ રકમનો ચોખ્ખો વ્યય થાય છે કે નહિ તેની અવારનવાર ચોક્કસી કરવી;

કેમકે એ રકમ મને તારા માતામહ પાસેથી સીધી રીતે નહિ મળતાં નાજરની મારફત મળે છે. હું તે પ્રમાણે આજે રહવારે એ રકમ લેવાને માટે નાજરની પાસે ગયો હતો. પરંતુ એ રકમની વ્યવસ્થા તારી મરજી પ્રમાણે થાય છે કે નહિ એ તારા મુખેથી જાણ્યા સિવાય એ રકમ મને આપવાની તેણે ના પાડી. એટલે હવે તેને સમજાવવાનું કામ તારું છે; અને જો તું તેને સંતોષ થાય એ પ્રમાણે જવાબ આપીશ તો—”

“પછી તમે મને મારા ઉપકારકર્તા પાસે જવા દેશો ને?”

“હા, એ માટે હું તને વચન આપું છું.” માનસિંગ મનઃ-પૂર્વક એ વચન પાળવાના હેતુથી બોલ્યો. “પણ કાળીદાસે તેને શું ક્યું હતું અને હિમ્મતલાલે કેવી રીતે તારું રક્ષણ કર્યું હતું, એ સર્વ તું મને વિગતવાર જણાવ.”

સુંદરીએ તમામ હકીકત નિવેદન કરી. માત્ર એ મહાનમાં જે હેતુથી હિમ્મતલાલ આવ્યો હતો, તે તેણે માનસિંગને જણાવ્યું નહિ. હિમ્મતલાલે સુંદરીને પોતાનું તમામ રહસ્ય જણાવ્યું હતું એમ કાંઈ ન હતું; પરંતુ જે કાંઈ થોડુંક જણાવ્યું હતું તે પણ સુંદરીએ ગુમગ રાખ્યું.

હિમ્મતલાલે પોતાના કથા પણ ગુમ હેતુને સિદ્ધ કરવાને માટે આ બધું કરેલું હોવું જોઈએ, એવું માનસિંગના લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહ્યું નહિ. પરંતુ એ ગુમ હેતુ શા હશે, એ સંબંધમાં તે કશું પણ તર્ક કરી શક્યો નહિ. તથાપિ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ સુંદરીને પુનઃ આ સ્થળે લાવીને મુક્ત કરી દેવી, એવો તેણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કરી દીધો.

“પણ હું પાછી અહીં ક્યારે આવી પહોંચીશ?” સુંદરીએ પૂછ્યું.

“ ધણું કરીને આવતી કાલે સહાજ સુધીમાં. ” માનસિંગે જણાવ્યું.

“ પરંતુ એટલો વખત સુધી હિમ્મતલાલ અને કુમળાઆઇને મારે માટે કેટલી બધી ચિંતા થશે ? ” સુઠરી બોલી; અને એકાએક એ આવિકાનાં નેત્રોપર અશ્રુગિંદુ ચમકવા લાગ્યાં.

“ એકાદ દિવસ ચિંતા થશે એથી શું ચર્ષ ગયું ? અનેક વાર ચિંતાના બોળને મેં ધારણ કરેલો છે, પરંતુ ચિંતાને કારણે મારું મૃત્યુ થયું નથી, એ તો તું મને પ્રત્યક્ષ જોયાથી સમજી શકે તેમ છે. અર્થાત્ એવી ચિંતાથી પ્રાણ જવાની ભીતિ નથી. ”

“ પણ રાત્રીએ હું ક્યાં રહીશ ? ”

“ એ માટે તું નિશ્ચિંત રહે. હું તારો પાલક છું, અને જે એમ ન હોત તો પણ તારા એક પણ વાળને હું ઈર્ષ્ય પહોંચવા દેત નહિ. મેં તને બળપૂર્વક ગાડીમાં નાખી, એ વાત ખરી છે. પરંતુ હું સર્વાન્તર્યામી પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને કહું છું કે મને મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એમ કરવાની ફરજ પડી હતી. સૂર્યપુરમાં હું જે ભોજનાલયમાં ઉતર્યો છું તેના માલિકની સ્ત્રી વયોગ્રહ છે, અને તેને તારા કરતાં બે-ત્રણ વર્ષે મોટી એક દીકરી છે. એ કન્યાની સાથે તું રાત્રીએ સૂઈ રહેજે. ”

હવે સુઠરીને વિશેષ શાંતિ થઇ. પછી તે બોલી: “ પણ તમારું નામ તો હું જાણતી નથી. કદાચ નાજર સાહેબ એ આજત મને સલાહ કરે તો હું તમારું શું નામ જણાવું ? ”

“ મારું નામ દલીયંદ છે એમ કહેજે. ”

તેઓ સૂર્યપુર પાસે આવી પહોંચ્યાં. જે ભોજનાલયમાં માનસિંગ ઉતર્યો હતો, ત્યાં આગળ ગાડી આવીને ઊભી રહી. તેઓ

નીચે ઉતરીને બોજનાલયમાં ગયાં. માનસિંગે એ બોજનાલયના માલિકની સ્ત્રીને કહ્યું કે: “આ મારી ભત્રીજી છે. તેની ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા બરોબર કરજો અને તેને તમારી પાસે સુવાડજો.” એમ કહીને તે પોતાની કોટડી તરફ ચાલ્યો ગયો.

આ મનુષ્ય ગમે તે હોય, પરંતુ પોતાના તરફનું તેનું વર્તન એકંદરે મમતાભર્યું છે, એમ સુંદરીને લાગ્યા સિવાય રહ્યું નહિ. એથી તેના મનને કિચિત્ અંતોષ થયો. બોજન કર્યા પછી આવતી કાલે સ્નાને પોતે હિમ્મતલાલને મળી શકશે, એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થએલા આનંદને લીધે રાત્રીએ તેને શાંત નિદ્રા આવી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

નિશાચરોનું મંડળ.

રાત્રીના અગીયાર વાગી ગયા જાદ માનસિંગ બોજનાલયમાંથી બહાર પડ્યો. કેટલોક સમય સુધી રાજમાર્ગ પર ચાલ્યા જાદ તે એક સાંકડી ગલીમાં દાખલ થયો. એ ગલીમાં કેટલાંક મકાનો વટાવ્યા જાદ તે એક મકાન પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. સૂક્ષ્મ રીતે નિહાળી જોઈને તથા જે મકાનની પોતાને જરૂર છે તે આ જ મકાન છે એવી ખાત્રી કરીને તેણે એ મકાનના કડાનો ત્રણ વખત ધીમેથી કટ-કટ-કટ એવો અવાજ કર્યો. અંદરથી એક મનુષ્યે ન્હાનકડી બારી ખોલીને બહાર ઊભેલા મનુષ્ય

સામે જોયું અને સૌકેતિક ભાષામાં તેને પ્રશ્ન કર્યો. પ્રશ્નનો સંતોષ-કારક જવાબ મળવાથી તે મનુષ્યની ખાત્રી થઈ કે બહાર જાહેરો મનુષ્ય પોતાના મંડળ માંહેનો જ છે. એટલે આરણ્ય ઉધાડીને તેણે અંદર લીધો. આ મકાનનો અંદરનો દેખાવ જરાક ચમત્કારિક હતો. તેના મધ્યભાગમાં એક મોટું ટેબલ હતું. તેના ફરતી જૂની અને તુટેલી ખૂરસીઓ પર ફેટલાક ચંચળ દૃષ્ટિવાળા માણસો બેઠેલા હતા. ફેટલાક મઘપાન કરવામાં મગ્ન બની ગયા હતા તો ફેટલાક ગપ્પાં મારવામાં મશગુલ થઈ રહ્યા હતા. બિભત્સ ગાયનો, કંઠા મસ્કરીનાં ભાષણો, ખોટો પ્રેમ અને પરસ્પર ગાળાગાળીની ત્યાં રેલંછેલ થઈ રહી હતી. પરંતુ આનસિંગને જોતાં જ સર્વ જણ પોતાની ક્ષુદ્ર વાતોને ભૂલી ગયાં, અને મોટા પ્રેમપૂર્વક તેમણે આનસિંગનો આદરસત્કાર કર્યો. એ પ્રમાણે પરસ્પર મુલાકાત થયા બાદ આસન લીધા પછી જિભા થઈને આનસિંગે નીચે લખ્યા મુજબનું ભાષણ કર્યું.

“ સદ્ગૃહસ્થો ! આજે આ આપની મુલાકાતનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો છે એ હું મારા આયુષ્યની એક મોટી મદરવની વાત સમજું છું; તદ્દપિ આ આનંદના પ્રસંગે જે ચાર શબ્દો હું કહેવા માગું છું તે આપ શાંતિપૂર્વક શ્રવણ કરશો એવી મને આશા છે. સર્વ મનુષ્યોને દુનિયાની સંપત્તિનો સરખો દિસ્સો મળવો જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરનારા તત્ત્વના સંબંધમાં મારો વિચાર અતિ ઉન્નત અવસ્થાએ જઈ પહોંચેલો હોવાને લીધે સૂર્યપુરની પોલિસ તરફથી થતા ત્રાસને લીધે કંટાળીને મારે અન્ય સંસ્થાનનો આશ્રય મળેણું કરવો પડ્યો છે. આજ સુધીમાં સર્વ મનુષ્યપ્રાણીની સ્થિતિ સરખી જ હોવી જોઈએ એ તત્ત્વજ્ઞાન મેં અનેક વાર આપને

સમજાવ્યું છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનનું વ્યવહારમાં રૂપાંતર કરવાની ઈચ્છાથી પ્રેરિત બનીને હું ચંદ્રનગરમાં ગયો હતો. એ શહેરમાં હું જઈ પહોંચ્યો ત્યારે હું કેવળ નિષ્કાંચન નહિ હોવાથી અત્પ સમયમાં જ મેં મોટા મોટા માણસોનો સ્નેહ સંપાદન કરી લીધો, અને તે સાથે તેમના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનું પણ મને સુગમ થઈ પડ્યું. પરંતુ એ દ્રવ્યનો મારે એકલાએ જ ઉપભોગ કરવો એ મને વાંજળી લાગ્યું નહિ. કેમકે જો એમ કહે તો મેં મારા તત્ત્વજ્ઞાનનું વિસ્મરણ કર્યું લેખાય. એ દ્રવ્યની માલિકી આપણા મંડળની જ ગણાવી જોઈએ. તેમાંથી મારા ભાગની મંપત્તિ મેં રાખી લીધી છે. બાકીનું દ્રવ્ય હું આપ સર્વની સન્મુખ સ્નેહપૂર્વક સાદર કહે છું. આ દ્રવ્ય આમ કરવામાં મારે મારી બુદ્ધિનો અતીવ ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. અર્થાત્ એ કારણે બીજાઓ ગમે તેમ કહે તથાપિ હું એમ માનું છું કે આ દ્રવ્ય મેં વાજળી માર્ગદ્વારા જ આમ કર્યું છે. આપ સર્વ પણ મારી એ માનિનતાને અનુમોદન આપશો એવી મારી ખાત્રી છે.”

એમ કહીને તેણે મજવામાંથી નોટોના ચોડા તથા ગીનીઓની એક કોથળી કાઢીને એ બધું ટેબલ ઉપર મૂક્યું અને પોતાના આસનનો સ્વીકાર કર્યો. કુળાધર નામના એક સભાસદને એ દ્રવ્યના હિસ્સા પાડવાનું કાર્ય સુત્રત કરવામાં આવ્યું, અને સર્વાનુમતે એક એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે પ્રત્યેક સંકટમાંથી માનસિંગને મુક્ત કરવાના કાર્યમાં આ મંડળના દરેક સભાસદે મનઃપૂર્વક યત્ન કરવો; નહિ, માત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ જરૂર પડતાં પ્રાણની પણ દરકાર કરવી નહિ; તેની આજ્ઞા સદૈવ માન્ય કરવી; અને જ્યારે જ્યારે રસ્તામાં તેની મુલાકાત થાય ત્યારે ત્યારે

તેને સન્માનસ્પર્શક સાંકેતિક વંદન કરવું !

ત્યાર પછી બીજી ત્રીજી વાતો થયા આદિ માનસિંગે પૂછ્યું :
“ ગિરાદરો ! કેટલાંક વર્ષો પહેલાં કાળીદાસ નામનો માણસ આ-
પણા મંડળનો સભાસદ હતો, તેની તમને માહિતી છે ખરી ?”

“ હા, ” કળાધરે કહ્યું : “ લીલાપુર તરફ જતા રસ્તા પર
પેલી જાડી પાસેના મકાનમાં રહે છે તે જ ને ?”

“ હા, તે જ માણસ. ” થોડા દિવસ પહેલાં એક તરૂણ
પ્રવાસીએ એ ગિયારાનું ખૂન કર્યું !” માનસિંગે દિલગીરી
પ્રદર્શિત કરી.

“ ગઈ કાલે જ એ લખીકત મેં સાંભળી; ” બીજી એક
વ્યક્તિ બોલી : “ અને વિશેષ એ કે એ તરૂણને એક તરૂણી પણ
ત્યાં મળી હતી અને તે એ તરૂણીને પોતાની સાથે લઈ ગયો
હતો એવું પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. આ ગામડીયણ પણ
દેખાવે સ્વરૂપવાન તરૂણીના નાદે એ માણસ શા માટે લાગ્યો હશે,
એ તો આપ સવંના સમજવામાં આવ્યું જ હશે. તે માણસ આદ-
-દશ દિવસ, બહુ તો માસ-મે માસ એ સ્ત્રીને પોતાની પાસે
રાખશે, અને પછી છેવટે ફાવે તેવો નીચ ધંધો કરીને પોતાનું
ઉદરપોષણ કરવાને માટે એ તરૂણીને તે છોડી દેશે. ”

“ શું કહો છો ? ” માનસિંગના મન ઉપર પ્રસ્તુત ભાવજૂથી
મોટો આઘાત થયો હતો. તે ઉક્ત કથન સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો.

“ ખરું જ કહું છું. એમાં જરી પણ સંશય રાખવાનું કારણ
નથી. કેમકે એ પ્રવાસી એક અગમગી બાલિકા સાથે લઈ કરવાને
તૈયાર થાય એમ તો અને જ નહિ. એટલે તેને ફસારી, તેના સિય-
ળનો ભંગ કરીને છેવટે તેને રખડતી મૂકી દેશે. પછી એ સ્ત્રીને

પોતાના પેટનું પૂરું કરવાને હલકો ધંધો સ્વીકારવો પડે એમાં આશ્ચર્ય શું ?”

હિમ્મતની સંગતિને લીધે સુંદરી ઉપર આવી પડનારા સંકટના વિચારમાં માનસિંગ નિમગ્ન બની ગયો; કેમકે એ તરૂણના સહવાસને લીધે જો સુંદરીને અનીતિમય ધંધો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તેના માતામહ તરફથી મળતું વર્પાસન બંધ થઈ જાય તેમ હતું એ માનસિંગ પૂર્ણપણે જાણતો હતો. કદાચિત સુંદરીના સંબંધમાં બીજા વિચારો પણ તેના મગજમાં ધોળાતા હશે. પરંતુ એટલું નહીં. અરે કે હિમ્મત અને સુંદરીનો વિયોગ કરીને પોતાનું સુનંદા સાથે લગ્ન થઈ જાય તથા પોતાની તમામ યોજના ફળદ્રુપ થાય ત્યાં સુધી સુંદરીને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

અરેરે ! એ તરૂણીના મનની શુદ્ધતા કેવા પ્રકારની છે, એની માનસિંગને યત્કિંચિત્ પણ કલ્પના ન હતી. તે સ્વતઃ અધમ વૃત્તિનો હોવાને લીધે અંપૂર્ણ માનવજાતિ ઉપર તેના મનમાં અણ-વિશ્વાસ જ ભરેલો હતો. તેમાં પણ તેને પોતાના જીવનમાં પ્રાપ્ત થએલા અનુભવને લીધે તેના અંતઃકરણમાં સ્ત્રીઓની પવિત્રતાના સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસ વાસ કરી શકે તેમ ન હતું. તેને એવી પણ ભીતિ લાગી હતી કે હિમ્મત પોતાના ક્ષુદ્ર મનોવિકારને તૃપ્ત કરવાને માટે એક અનાથ બાલિકાનાં જીવનને ધૂળમાં મેળવી દીધા સિવાય રહેનાર નહિ ! અને જો કે એવા કૃત્યની તેને વિશેષ દરકાર ન હતી તદ્દપિ જો સુંદરીની એવી સ્થિતિ થાય તો તેના દ્વારા દર સાક્ષ પોતાના ખીસ્સામાં પડતી રકમ પોતાને ગૂમાવવી પડશે; એ વિષયમાં તેને મોટી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

એ પ્રમાણે તેના મનમાં હિંમતેલા વિચારતરંગના પરિ-
ણામે સુંદરીને પોતે આપેલા વચનનો ભંગ કરવાનો તેણે નિશ્ચય
કર્યો; અને કાંઈ પણ રીતે તેને હિંમતથી દૂર રાખવાનું મનમાં તે
મનમાં નક્કી કરી નાખ્યું.

એ દરમ્યાન આ મીઠાસમાં મધપાન અને નારતાની શરૂ-
આત થઈ ચૂકી હતી. સર્વેએ યથેચ્છ મધપાન કર્યા બાદ મોડી
રાત્રે નિશાચરોનું મંડળ વિસર્જન થયું.

પ્રકરણ ૨૩ મુ.

સુંદરીના માતામહ.

સૂર્યોદય થયા પૂર્વે જ સુંદરી જાગૃત થઈ. તે આમ
તેમ જોવા લાગી. પોતાની આસપાસની અજાણી
પરિસ્થિતિ જોઈને તેને આશ્ચર્ય થયું. પોતે ખરેખર કયે
સ્થળે છે એ લક્ષમાં આણવાને થોડોક સમય તેને વિચાર
કરવો પડ્યો.

પોતાને પલંગ પાસે નહિ જોવાથી બિચારા હિંમતલાક્ષની
શી સ્થિતિ થશે, એ વિચાર તેને મનસ્વી દુઃખકર થઈ પડ્યો.
કેમકે પોતાના હાથથી થતી સુશ્રુષા હિંમતને પ્રિય લાગતી હતી, એ

સુંદરી સમજતી હતી—જ્યારે જ્યારે પોતે તેની પાસે જતી ત્યારે ત્યારે તેને આનંદ થતો અને પોતે દૂર થતી એ ક્ષણે જ તેના મ્હેરા પર દુઃખની છટા પ્રસરતી, એ પણ તે વિસરી ગઈ ન હતી, પોતે કાણુ છે અને શા માટે ત્યાં બેસી રહે છે, એનું હિંમતને લેશ પણ જ્ઞાન ન હતું એ સુંદરી પ્રથમથી જ સમજી ગઈ હતી; અને એ કારણથી જ તેને એક પ્રકારનો અવર્ણનીય સંતોષ થતો હતો.

એ અને એવા જ પ્રકારના વિચારો મનમાં આવતાં સુંદરીના મનને કષ્ટ થયું. ‘પરંતુ કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી હું તુરત જ તને પુનઃ હિંમતવાદ પાસે જવા દર્શાવું,’ એવું માનસિંગે તેને વચન આપ્યું હતું તેનું સ્મરણ થતાં સુંદરીને સ્હેજ સંતોષ થયો.

અપોરના બે વાગ્યા હશે એ વખતે માનસિંગ સુંદરી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “નાજર પાસે જવાનો સમય થયો છે, અને તે માટે ગાડી તૈયાર છે.”

“હું પણ તૈયાર જ છું.” સુંદરીએ કહ્યું અને તે માનસિંગ સાથે જવાને સિદ્ધ થઈ.

તેઓ નાજરની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યાં એટલે માનસિંગે નાજરને કહ્યું: “મારા પાલકત્વ નીચે જે તરફી છે તેને હું મારી સાથે તેડી લાવ્યો છું.”

નાજરે સુંદરીના સામું બોલ્યું; અને તેનું તેજેપૂર્ણ સૌંદર્ય જોઈને માનપૂર્વક પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. થોડી વારે મન સ્વસ્થ થયા પછી તે બોલ્યો: “સુંદરીબાઈ સાહેબ! જે પ્રશ્ન હું તમને કરનાર છું તે અત્યંત નાજુક પ્રકારનો છે, અને મને આશા છે કે દલીલોના સાનિધ્યની દરકાર નહિ કરતાં મારા પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ

ઉત્તર જ તમે આપશો.”

“નાજર સાહેબ ! સુંદરી નિશ્ચયપૂર્વક બોલી: “હું આપને તદ્દન સત્ય હકીકત જ જણાવીશ. ગમે તેમ થશે તોયે ખોટું બોલીશ નહિ.”

તેના અવાજમાં એક એવા પ્રકારનું ગાંભિર્ય હતું કે પ્રારંભથી જ નાજરનો તેના કથન પર વિશ્વાસ બેસી ગયો. તે બોલ્યો: “તમારો મનોવિકાર આટલો ઉદાત છે એ જોઇને મને ખરેખર અત્યંત આનંદ થાય છે.”

“તમે મને શું પૂછવા માગો છો એ જણાવશો?” સુંદરીએ કહ્યું.

“તમને જે વર્ણન મળે છે તે કેવી રીતે મળે છે, એ તમને માલૂમ છે ખરું?” નાજરે સુંદરીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને બદલે ઉલટો તેને પ્રશ્ન કર્યો.

“મારા માતામહ-મારી દુર્દેવી માતાના વડીલ-મને દર સાલ એક હજાર રૂપિયાની રકમ આપે છે, અને એ રકમ મારા પાલક રાજેશ્રી દક્ષીયંદની મારફત આપવામાં આવે છે એટલું મારા જાણવામાં છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં મને તકરાર કરવાનું કશું પણ કારણ મળ્યું નથી.”

“એ મુદત દરમિયાન તમે કયે સ્થળે રહેતાં હતાં?”

“લીલાપુર તરફ જતા રસ્તાની પડોશમાં એક મોટું વન છે, અને તે વનના પ્રવેશમુખ નજીક એક બોજનાલય હતું ત્યાં હું રહેતી હતી.” સુંદરીએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યાં તમે કેાની પાસે રહેતાં હતાં?” નાજરે પ્રશ્ન કર્યો.

“કાળીદાસ નામના એક ગૃહસ્થ પાસે. તેમની સ્ત્રીનું નામ

મેહિની છે.”

“હવે પછી તમારો એ સ્થળે જ રહેવાનો વિચાર છે કે કેમ?” નાજરે પૃચ્છા કરી.

“એ પ્રશ્ન કરવાનું શું કારણ?” માનસિંગ ગભરાઇને ચટ લઇને બોલી ઉઠ્યો.

“આ તરફ બાલિકાની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ કરી પણ બાબત બંનવી બેઠાં નહિ તે માટે.” નાજરે કારણનો ખુલાસો કર્યો.

“તમારા એ પ્રશ્નનો હકાર કિંવા નકારવાચક કરો પણ ઉત્તર અત્યારે આપી શકાય તેમ નથી. કેમકે એ ભોજનાલયવાળા મકાનનો ક્યારનોયે નાશ થઈ ગયો છે.”

“અને એ મકાનમાં રહેનારા માણસો ક્યાં છે?”

“એ મકાનમાં અમે ત્રણ જણાં રહેતાં હતાં. તેમાંથી મેં તો એ મકાન બંન થયું તે પહેલાં જ તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. કાળીદાસને એક તરફ હાર કર્યો છે; કેમકે એ તરફનું ખૂન કરવાનો અંતે તેને લૂટવાનો કાળીદાસનો વિચાર હતો અને એ વિચાર પેલા તરફના જાણવામાં આવ્યો હતો. મેહિનીનું શું થયું એ મારા જાણવામાં નથી.”

“આ ‘અવ્યાપારેષુ વ્યાપાર’ માં નહિ પડતાં સુંદરીની મારી વિરૂદ્ધ કરી પણ તકરાર છે કે નહિ એ જાણી લ્યો એટલે બસ. મારો સમય કીમતી છે.” માનસિંગે વચ્ચે જ રહેજ અધીરાઇ પૂર્વક જણાવ્યું.

“પરંતુ તમારા કીમતી સમયને માટે મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવા તરફ મારાથી દુર્લભ થઈ શકાય તેમ નથી.” નાજરે શાંતપણે કહ્યું. પછી તે સુંદરીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: “સુંદરી ખેન!

આ અદ્ભુત બાબતની ખુલાસાવાર માહિતી મને આપવા કૃપા કરશે તો આપનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે.”

સુંદરીએ ઇતિબૂત હકીકત એટલી નિષ્કપટ રીતે તેને જણાવી કે નાજરને એ હકીકતની યથાર્થતાના સંબંધમાં લેશ માત્ર પણ સંશય રહ્યો નહિ. માત્ર માનસિંગ પોતાને જોરથી ગાડીમાં નાખીને લાગ્યો હતો એ સુંદરીએ છૂપાવ્યું હતું.

“અને આટલું છતાં પણ તમારી કશી તકરાર નથી એમ તમે કહો છો ?” માનસિંગ તરફ સંશયદષ્ટિથી જોતો એ અધિકારી બોલ્યો: “સુંદરીઆઈ ! એક શ્રીમંતની માફક નહિ તોપણ તમે સુખશાંતિપૂર્વક રહી શકો, એ જ હેતુથી તમારા માતામહ તમને દરવર્ષ એક હજાર રૂપીઆની રકમ આપે છે. પણ મને તો તમારા વૃત્તાંતનિવેદન પરથી એમ જણાય છે કે તમારા પાલકે તમને એક હલકા રથજે રાખ્યાં હતાં તથા તમે સ્વતઃ અંગમહેન-તથી કાળીદાસની નોકરી કરીને તમારો ઉદરનિર્વાહ કરતાં હતાં. વળી એમ પણ જણાય છે કે તમારા પાલકે તમારા જેવી સુશિક્ષિત અને સરલ મનસ્ક તરૂણીને અત્યંત નીચ લોકોના સ્વાધીનમાં રાખી હતી.”

‘આ બાબતમાં હું મારા પાલકને કશો પણ દોષ દેવાં ઇચ્છતી નથી, અને કાળીદાસ કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયો એ પણ કેવળ પૈસાની મોહજાળમાં ફસાવાને લીધે જ, એવી મારી ખાત્રી થઈ છે. કેમકે એ ત્રિશિષ્ટ બનાવ બન્યો ત્યાં સુધીનું તેનું વર્તન પ્રામાણિક-પણાનું હતું. હું લગભગ પાંચ વર્ષથી એ મકાનમાં હતી. પરંતુ આ બનાવ બન્યો ત્યાં સુધી તેના કિંવા મોહિનીના વર્તનમાં સંશય આણવા જેવું મને કશું પણ જણાયું ન હતું.”

“ ઠીક છે; એ બાબતના સંબંધમાં મારે કશું પણ કહેવાનું નથી. હવે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર મને આપો એટલે બસ. એ પ્રશ્નનો તમારા તરફથી હકારદર્શક ઉત્તર મળશે તો આપણી મુલાકાતનું પરિણામ તમારા પાલકની મરજી પ્રમાણે જ આવશે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી તમારે માટે દર સાલ આપવામાં આવતી એક હજારની રકમ કેવળ તમારા પ્રીત્યર્થ જ ખર્ચવામાં આવતી હતી, એમ તમે પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહી શકો છો ?” નાજરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા પાલક તરફથી એટલી રકમ દર સાલ કાળીદાસને મળતી હતી કે નહિ, એ જ મારા જાણવામાં નથી. એકંદરે એટલું હું કહી શકું છું કે મારા માટે જે વાર્ષિક ખર્ચ થતું તે એક હજારનું હોતું જોઈએ નહિ. તથાપિ એ રકમ પૈકી અમુક ભાગ મારા પાલકે અન્ય રીતે ખર્ચ્યો હોય તો એ બાબત મારી કશી પણ તકરાર નથી. ”

“ એ પ્રશ્ન જૂદો છે—” નાજર બોલ્યો.

“ રહો !” માનસિંગે વચ્ચે કહ્યું: “ એ રકમનો કેની રીતે વ્યય કરવામાં આવતો હતો તેનો હિસાબ હું તમને બતાવીશ.”

“ એ તમારે બતાવવો જ જોઈશે. ” નાજરે કહ્યું.

“ પણ એમ કરવામાં પુષ્કળ સમય જશે. નાજર સાહેબ ! મારા કથન ઉપર આપ ધ્યાન નહિ આપો ? મારા પાલકની વિરૂદ્ધ માં મારી બિલકુલ તકરાર નથી. ” સુંદરીએ કહ્યું.

“ સુંદરી ! તું સ્વસ્થ બેસ. એ કાર્ય હું થોડાકમાં જ પનાતી દઉં છું. ” માનસિંગે કહ્યું: “ નાજર સાહેબ ! જે તમને હું એક વર્ષનો હિસાબ બતાવું તો પછી બાકીનાં વર્ષની તમને ખાત્રી થશે ને ? ”

આ પ્રશ્નનો નાજર હા, એવો ઉત્તર આપનાર હતો તે જ વખતે એક પટાવાળો બહારથી અંદર આવ્યો અને તેણે ધામેથી કાંઈક નાજર સાહેબને કહ્યું.

“આ પણ એક વિશ્વક્ષણ યોગાયોગ નહિ તો ખીજું શું?” નાજર બોલી ઉઠ્યો: “દલીચંદ! આ તરણીના માતામહ બહાર જ ઊભેલા છે; અને આ સુંદરી બહેનના સંબંધમાં તેમને ભક્ષામણ કરવાની મને અત્યારે ઉત્તમ તક પ્રાપ્ત થયેલી છે. પરંતુ એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તમને બોવાને ઈચ્છતા નથી. એટલે મહેરબાની કરીને તમે અંદરના ખંડમાં જઈને બેસો.”

એમ કહીને માનસિંગના ઉત્તરની રાહ નહિ બેતાં નાજરે એક ખંડનું બારણું ખોલીને માનસિંગને અંદર ધકેલી દીધો. પુનઃ તે દ્વાર બંધ કરી દીધું. ત્યારપછી પેલા વૃદ્ધ ગૃહસ્થને અંદર તેડી લાવવાની તેણે પટાવાળાને સૂચના કરી. પટાવાળો બહાર ગયો.

“સુંદરી બહેન!” એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અંદર આવ્યા પૂર્વે નાજરે કહ્યું: “તમારા માતામહ હમણાં જ અંદર આવશે. હું તમારા સંબંધમાં તેમને ભક્ષામણ કરનાર છું; પરંતુ એ બાળકમાં તમારી પરવાનગી મળવી જોઈએ. હું સર્વ પ્રકાર ક્રમે ક્રમે તેમના કાન પર નાખું ત્યાં સુધી તમે આ ખૂરસી પર શાંતપણે મૌન ધારણ કરીને બેસી રહેજો.”

સુંદરી તેનો જવાબ આપવાને કાંઈ બોલવા જતી હતી તે જ વખતે એક સંભાષિત ગૃહસ્થ અંદર દાખલ થયો. તેની ચાલવાની ઢંગ ઉપરથી તથા અભિનય ઉપરથી તેણે લાંબો વખત પોક્કિસ ખાતામાં કામ કર્યું હોય એમ લાગતું હતું. અત્યારે તેનું વય સાડ વર્ષનું હતું. પરંતુ એકાદા પચ્ચીસ-

ત્રીશ વર્ષના જુવાનની માફક તેના શરીરનો બાંધો મજબૂત હતો. માથાના અંતે મૂછોના ઘોળા થએલા વાળ સિવાય વૃદ્ધાવસ્થાનું બીજું એક પણ ચિહ્ન દેખાતું ન હતું.

સુંદરીને જોઈને તે રહેજું વિચારમાં પડી ગયેલા જેવો દેખાયો. પરંતુ નાજરે તેને કહ્યું: “આ મારી ભત્રીજી છે. તેની સમક્ષ આપને જે કાંઈ કહેવું હોય તે નિઃશંકપણે જણાવો.”

એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થે અત્યંત ઔત્સુક્યપૂર્ણ મુદ્રાથી સુંદરી તરફ જતેયું અને તેની નિઃસર્ગ સુંદર મુદ્રાનું ચિતવન કરતાં કરતાં એક દિવં નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“વર્ષાસનની માગણી કરવાને એ માણસ તમારી પાસે આવ્યો હતો કે શું?” હંવટે તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થે નાજરને પ્રશ્ન કર્યો.

“હાજી, આવ્યો હતો. પરંતુ એ રકમ મેં તેને સ્વાધીન કરી નથી. તમે આટલી ઉદારતાપૂર્વક તે રકમ આપો છો તેના બીજા એ યોગ્ય રીતે કરતો નથી એમ મને લાગ્યું હતું. તમે સુંદરીના પાલનનો ભાર એ મનુષ્ય ઉપર મૂક્યો છે એ જોઈને મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. વળી તે એ બાલિકાને પણ મારી પાસે લાગ્યો હતો.” નાજરે જવાબ આપ્યો.

“નાજર સાહેબ ! ખરું કહો જોઈએ, એ છોકરી દેખાવમાં કેવી છે ? એની દુર્દૈવી માતાના ચહેરામાં અને તેના ચહેરામાં કેટલું સામ્ય છે ? તમે એ છોકરીની માતાને અનેક વાર જોયેલી હોવાથી આ પ્રશ્ન હું તમને કરું છું.”

“તે એકાદી અપ્સરાના જેવી સુસ્વરૂપ છે અને તેના ચહેરા બરાબર તેની માતાના જેવો જ છે. તેના પાલકે નિયમ મુજબ વર્ષાસનની રકમની મારી પાસે માગણી કરી. પરંતુ એ બાલિકાને

સારી રીતે રાખવામાં આવે છે કે કેમ, તમામ રકમ તેના પ્રીત્યર્થ ખર્ચવામાં આવે છે કે નહિ તેની ચોક્કસી કરવાની આપે મને સૂચના કરેલી હોવાથી—”

“તદ્વન બરોબર કહ્યું:” વૃદ્ધ ગૃહસ્થ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો: “એ બાલિકા પોતે જો કે બિલકુલ નિરપરાધી છે; તેમ છતાં પણ તેને લીધે તેની માતાને અનીતિનું કલંક લાગેલું હોવાથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાની મારી ઈચ્છા નથી. તથાપિ તે દુઃખમાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે એ પણ મને ઈષ્ટ નથી. તેની પરલોકવાસી માતા અને તેના ચ્હેરામાં અત્યંત સામ્ય છે એવું તમે કહ્યું, નહિ વાક ?” વૃદ્ધ ગૃહસ્થ કંપિત સ્વરે બોલ્યો.

“તેની માતા અને તેની વચ્ચે બિલકુલ બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવ છે, એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ કરેલી ગણાશે નહિ. વિશેષતઃ તમારા ઉચ્ચ કુલને શોભે તેવું જ શુભ અને ઉદાત્ત અંતઃકરણ તમારી ભાણેજનું છે, એમ પણ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું.”

“તમે તેને હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં જોઈ હતી કે શું?” પોતાનાં નેત્રોમાં ઉભરાયેલાં આંસુને લૂછતાં વૃદ્ધ ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

“આજે જ મેં તેને જોઈ હતી. તેનો સ્વભાવ કેટલો મધુર, તેનું વર્તન કેવું સાદું અને સરલ, તે દેખાવે કેટલી બધી સુશીલ—”

“બસ કરો.” વૃદ્ધ ગૃહસ્થે કહ્યું: “તમારા કથનથી મારે અંતઃકરણ ભીંજી જાય છે.”

પરંતુ નાજરે એ ગૃહસ્થના કથન તરફ દુર્લક્ષ કરીને આગળ ચલાવ્યું: “અહાહા! જો આપની મુલાકાતનો અલબ્ધ લાભ એ બાલિકાને પ્રાપ્ત થાય તો તેને કેટલો બધો આનંદ થાય! વિચાર

કરો. આ અખીલ જગતમાં એક પણ મનુષ્ય તેના પર મમતા કરે એવું નથી. અજાણ્યા મનુષ્યોના સહવાસમાં તેને રહેવાનું-ગૃહ-સૌખ્યને અને તેને જન્મથી જ આડવેર-એથી તેનું અંતઃકરણ દુઃખથી દુઃખ બની ગયેલું હોય એમાં શી નવાઈ? એવી સ્થિતિમાં અને વિશેષતઃ તેની આટલી અવસ્થામાં તેને તેનું યોગ્ય રીતે રક્ષણ કરનાર અને નિરપેક્ષી વિશ્વાસુ માણસની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે? મા બાપ નહિ, આમ વર્ગ પણ નહિ! એવી સ્થિતિમાં એ તરૂણીને પોતાના આયુષ્યમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને ન્યાય્ય સુખનો અનુભવ ક્યાં જઈને લેવો? તમે જ કહો વાર, તેનું સૌંદર્ય જ તેના નાશનું કારણીભૂત નહિ બને? અસુરક્ષિત તરૂણ સ્ત્રીઓની આસપાસ દુષ્ટ હેતુથી જાળ પાથરનાર માણસોની સંખ્યા દુનિયામાં શું કમી છે?”

“નાજર સાહેબ! પૂરું કરો-પૂરું કરો. તમે મારા અંતઃકરણની નાજુક મનોવૃત્તિને બિલકુલ ડોલાવી દીધી છે.” એ તરૂ ગદ્ગદિત કંઠે બોલવા લાગ્યો: “બિચારી સુંદરીને બોલાવી મંગાવવાનો વિચાર અનેક વાર મારા મગજમાં આગ્યો હતો, પણ—”

“તો પછી એવું ન્યાય, ભૂતદયા અને ક્રામળપણથી આતપ્રેત બનેલું કૃત્ય કરવામાં લેશ પણ આનાકાની શા માટે કરવી જોઈએ? એટલું લક્ષમાં રાખ્યા કે સુંદરી પોતે નિરપરાધી છે: અને માતાના ગુન્હાની શિક્ષા બિચારી બાલિકાને આપ વ્યાજ સાથે કરો છો! આપ સન્માન્ય શૃદ્ધરથ છો, સન્માન્ય ધંધાની ઉચ્ચ દરજ્જાની નોકરી આપે બળવેલી છે અને આપના કેશ પણ અત્યારે સફેદ બની ગયા છે. અત્યારના જમાના પ્રમાણે જોતાં આપનો અંત સમય પણ હવે નજીક જ આગ્યો ગણાય—અને

પછી તે સમયે આ નિર્દોષ બાલિકા સાથે વિના કારણે નિષ્કુરપ-
ણાનું વર્તન ચલાવવા માટે આપને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થશે. જે
દુર્દૈવે તે કુમારે પ્રવૃત્ત થશે તો શું એ દોષ આપના ઉપર નહિ
આવે? તેની માતાના અનીતિમાન વર્તનને માટે તથા તેના જન-
કના નીચપણા માટે તેને શાસન કરવાની આપની ઇચ્છા હતી તો
તે આટલાં વર્ષ તેને આપનાથી દૂર રાખવા છતાં પણ તમ
થઈ નથી?”

“બસ કરો—બસ કરો. અત્યાર સુધી હું નિષ્કુરપણે વર્ત્યો
છું, મનુષ્યના સામાન્ય કર્તવ્યથી હું પરાંગમુખ થયો છું. મને મારી
ભાણેજ બતાવો—તેને મારા હૃદય સાથે ચાંપવા દો! પણ એનો
શો અર્થ? એ બિચારી તો અત્યારે કાણ બાણે ક્યાંયે હશે!”

પરંતુ હવે વધુ વખત સુંદરી શાંતિ ધારણ કરી શકી નહિ.
તેણે એકદમ ઉઠીને પોતાના માતામહના ચરણમાં મસ્તક મૂક્યું.
તેનો કંક આનંદાતિરેકથી ભરાઈ આવ્યો હતો. તે પોતાનાં અશ્રુથી
એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થના પગ ભીંજવી રહી હતી.

“હા,” પોતાના પ્રયત્નથી બનેલું પ્રેમ-મીલન જોઈને ગદ્-
ગદિત કંઠે નાજર બોલ્યો: “હા, આ જ આપની ભાણેજ; અને
સુંદરી બહેન! આ તમારા માતામહ સુખસાગર!”

વયોવૃદ્ધ સુખસાગરે પોતાની ભાણેજને હૃદય સાથે ધરી અને
એકાદા ન્હાના બાળકની માફક તે રડવા લાગ્યો.

“સુંદરી! બહેન!” સુખસાગરે કહ્યું: “મેં તારી પ્રત્યે જે
નિષ્કુરતા બતાવી છે તે માટે તું મને ક્ષમા કરજે. અહા! માત્ર
તારા પર દૃષ્ટિપાત થતાં જ મારા હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તેમ
હતું, પરંતુ એ બાબતની મેં અવગણના કરી, અને મારી પુત્રીની

અનીતિમતાનું તું સ્મારક છે, એમ માનીને તારા મૃત્યુની ઈચ્છા કરી ! પરંતુ અત્યારે મારી આંખો ઉઘડી છે. આ નાજર સાહેબના ઉદાત્ત વિચારોએ મારા મન ઉપર એકદમ અસર કરી દીધી છે. હવે હું માઈ બાકીનું આયુષ્ય તને સુખી બનાવવામાં-તાઈ કલ્યાણ સાધવામાં ગાળીશ. મુંદરી ! કહે કહે, તું મને ક્ષમા કરીશ ને ?”

“ક્ષમા !” એ મનોહર બાલિકા બોલી : “હું આપને ક્ષમા કરનાર કોણુ માત્ર ? બાપુ ! આપની પાસેથી દયાની આકાંક્ષા કરવાનો કિંચિત્ પણ મને અધિકાર નથી. તમે મને ભૂખે મરવા દીધી નથી, એ જ તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. ખરેખર, જે કદાચ શક્ય અશક્ય તમામ સંકટોનો બોલે તમે મારા ઉપર નાંખ્યો હોત, તો પણ આ કૃપાની અને મહેરબાનીની એક જ ક્ષણે ગતકાલિન સર્વ દુઃખોને ભૂલાવી દીધાં હોત.”

“અહાહા ! મેં લાથે કરીને જ મારા સુખને કાદવમાં રગદોળી નાખ્યું !” પોતાની ભાણેજના મસ્તક પર વ્હાલથી હસ્ત ફેરવતો વૃદ્ધ સુખસાગર બોલ્યો : “આવો અમૃત્ય નીધિ મારી પાસે હોવા છતાં અત્યાર સુધી મેં તેને જમીનમાં દાટી રાખ્યો હતો ! મુંદરી ! તને મેં જે જે દુઃખ સહન કરવાની ફરજ પાડી છે, તેનો બદલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ ?”

“પૂર્વની તમામ વાતનું વિસ્મરણ કરવાથી.” એ સુશીલ બાલિકાએ જવાબ આપ્યો.

“તને મેં જોઇ તે જ ક્ષણે મારા અંતઃકરણમાં કાંઈનું કાંઈ થવા લાગ્યું અને તારા તરફ માઈ ચિત્ત વેધાઈ રહ્યું હતું.” વૃદ્ધ ગૃહસ્થે કહ્યું : “બેટા ! તું આભેદ્ય તારી માતાના જેવી જ દેખાય

જે. તને જોતાં મારા મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે જાણે હું તારી માતાને—મારી દીકરીને જ જોઉં છું—તે મરણ પામી નથી—અહીં જ છે અને અગાઉ કરતાં તરૂણ અને સુંદર છે! ખરેખર, તારી માતાએ પાડેલું તારું સુંદરી નામ સહેતુક છે. બહેન! ચાલ, આપણે આપણા મકાને જઈએ. એ મકાન હવે તારું પોતાનું જ છે એમ સમજજે. ત્યાં તારો પૂરતો આદરસત્કાર થશે.”

પછી સુંદરીએ નાજરનો તેના ઉદારતાભર્યા વર્તન માટે મનઃપૂર્વક આભાર માન્યો. સુખસાગરે પણ કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી, અને કચેરીની બહાર બેઠેલી ગાડીમાં સુંદરીને બેસારીને પોતાના મકાને લઈ ગયો.

સુખસાગરની ગાડી થોડેક દૂર ગયા બાદ નાજરે અંદરના ખંડનું બારણું ખોલીને માનસિંગને બહાર બોલાવ્યો.

“સુંદરી ક્યાં છે?” એ બાલિકાને નાજરની ઓફિસમાં ક્યાંય પણ નહિ જોતાં માનસિંગે પ્રશ્ન કર્યો.

“હવે તેને તમારા પાલકત્વની બિલકુલ જરૂર રહી નથી, અને તમારે પણ હવે તેને ખાતર અહીં તહીં ત્રાસ પેડવાની જરૂર નથી.” નાજરે કહ્યું.

“શું કહો છો? બોલો, બોલો જોઈએ!” માનસિંગ દોષા-વેશપૂર્વક ગળ્યો.

“મેં જે કહ્યું તે તમે સાંભળેલું હોવું જ જોઈએ.” નાજરે પણ દમામમાં જ જવાબ આપ્યો: “સુંદરી પોતાના માતામહ સાથે ગઈ છે અને હવેથી તે તેમના જ મકાનમાં રહેવાની છે. એટલે આજથી તમારો પાલકત્વનો હક્ક પૂર્ણ થાય છે, સમજ્યા!”

“આ ગધું તમારું જ કૃત્ય હોવું જોઈએ.” માનસિંગ ચિરગ્રાહને બોલ્યો.

“હા, અને એ કૃત્યમાં યથા મળ્યો એ મને મોટું ભૂપણ પ્રાપ્ત થયું છે, એમ જ હું સમજું છું.” નાજરે કહ્યું.

“એનો તમને બરોબર બદલો મળશે. મારા જેવા માણસની પ્રતારણા કરવા માટે એક દિવસ તમારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે.”

“એવો ડર દર્શાવવાની જરૂર જ નથી. કારણ કે મારે ધંધાને અંગે તમારા જેવા અનેક મનુષ્યો સાથે કામ પડે છે. વાર, હવે તમારો કીમતી સમય નકામો વ્યતીત કરવાની જરૂર નથી, મારો સમય પણ કીમતી છે.”

“અને વર્પાસનની ચડેલી રકમ તમારી પાસે છે તેનું શું ? એની તમે શી વ્યવસ્થા કરવા માગો છો ?”

“આજ સુધીમાં તમે સુદરીને પુષ્ટળ લૂટી છે. ખરું કહું તો આ વાત તમને કહેવાનું ઘણા સમયથી મારા મનમાં થયા કરતું હતું. વાર જાઓ, તમારી હાજરીથી હવે મને કંટાળો ઉપજે છે. તમારું મ્હોં મને પુનઃ દર્શાવશે નહિ. તમારા જેવો અલૌકિક પાલક રાજેશ્રી સુખસાગરે ક્યાંથી શોધી કાઢ્યો, એ આખતનો વિચાર આવતાં મને રહી રહીને આશ્ચર્ય ઉપજે છે !”

“હા, હું જાઉં છું; પરંતુ અત્યારે હું જાઉં છું તે મારા મિર્ચામિની જ્વાળામાં તમને કેવી રીતે ભસ્મીભૂત કરવા તેની યોજના કરવા માટે જ.”

છેવટના શબ્દો ત્વેષપૂર્વક ઉચ્ચારતો માનસિંગ નાજરની કચેરીમાંથી ચાલ્યો ગયો. વિચારો નાજર આ સર્વ પ્રકાર જોઇને મનમાં ને મનમાં હસતો હતો. કેમકે જે માણસને પોતે દલીચંદ નામથી પિછાનતો હતો એ માનસિંગ લૂટારો પોતે જ છે, એ વાતની તેને માહિતી ન હતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સદા બળર.

માનસિંગ નાજરકચેરીમાંથી બહાર પડ્યો એ વખતે સદા-
 બળરના ટાવરમાં સ્હાડાચાર વાગ્યા હતા. તે ઝપાટાપૂર્વક
 સદાબળરમાં સદો કરનારાઓ માટે એક ખાસ ભવ્ય
 મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું એ તરફ જવાને નિકળ્યો.
 પરંતુ એટલામાં પોતે સૂર્યપુર આવ્યા બાદ લંગડાનો સોંગ ધારણ
 કર્યો છે એ તેને યાદ આવ્યું, અને તુરત જ પોતાની ચાસને
 બદલાવીને તેણે ચાલવા માંડ્યું. તેની એ કૃતિ એક મનુષ્યની
 દૃષ્ટિએ પડી !

માનસિંગે અગાઉ જુદા જુદા નામે જુદી જુદી વ્યાપારી
 મંડળીઓ સ્થાપન કરવાના બહાના નીચે આ સદા બળરમાં ઘણા
 ભોળા મનુષ્યોને ફસાવ્યા હતા. એથી એ સ્થાનની એક વખત
 મુશ્કાકાત લેવાના મોહને તે અટકાવી શક્યો નહિ. સદાબળરનો
 પ્રત્યેક સ્થાંલ તેને ગતકાલિન હકીકતનું સ્મરણ કરાવી આપતો
 હતો. એક સ્થાંલ પાસે ઊભા રહીને તેણે પોતે તૈયાર કરેલી
 ‘સ્વતઃ ગરમી ઉત્પન્ન કરનાર સોટી’ ના અંબધમાં વ્યાખ્યાન
 આપ્યું હતું, અને એ સોટી હાથમાં રાખીને ફરવાથી ઠંડીના દિવ-
 સમાં હાથ ગરમ રહે છે એવું પ્રતિપાદન કરેલું હતું. એ ધંધામાં
 તેને પુષ્કળ યશ મળ્યો હોત. પરંતુ એક અવિશ્વાસી દુષ્ટે એ

સોટીની સહાયથી હાથ ગરમ થવાની સાથે પીઠ પણ ગરમ થાય છે કે નહિ એ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને પીઠને ગરમ કરવાનો પહેલો પ્રયોગ માનસિંગની પીઠ ઉપર જ કરી જોયો. અર્થાત્ તેની સર્વ ધારણા ધૂળ મળી ગઈ અને ‘સ્વતઃ ગરમી ઉત્પન્ન કરનાર સોટીઓ બનાવનારી કંપની’ જિભી કરવાની તેની યોજના ખોરબે પડી ગઈ.

ખીજ એક સ્થંભ પાસે એકત્ર થયેલા જનસમુહ સમક્ષ તેણે પોતે સ્થાપન કરેલી ‘મચ્છર વિનાશક કંપની’ ના સંપંદમાં લોકોને એક વખત માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ પ્રકરણમાં તેને ખાતરીપૂર્વક યશ મળ્યો હોત અને લાખો રૂપીઆના શેર તે પોતાની કંપનીમાં ભરાવી શક્યો હોત. પરંતુ તે ભાપણુ કરતો હતો એ વખતે પોલિસના એક માણસે આવીને ધીમેથી એક મચ્છર માનસિંગના કાનમાં મૂકી દીધો. મચ્છરના ગણગણાટથી માનસિંગ ગભરાઈ ગયો અને આગળ પોતાનું વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખી શક્યો નહિ. અર્થાત્ એમાં પણ તેની મશ્કરી જ થઈ.

એ બાબતના તથા એના જેવા જ ખીજ સેંકડો ગતકાલિન વિચાર એ અલૌકિક મનુષ્યના મનમાં ઉદ્ભવ્યા હતા અને તે એ વિચારોમાં ગડ બની ગયો હતો. એટલામાં એકાએક કાષ્ટએ તેની વિચાર નિદ્રાનો ભંગ કર્યો:—

“કેમ, શેઠ! સદો કરવાને આવ્યા લાગે છે?”

માનસિંગે પાછળ ફરીને જોયું તો કરસનદાસ શેઠ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા.

“કરસનદાસ શેઠ!” એ વૃદ્ધ વ્યાપારીના ખભા પર હાથ મૂકીને માનસિંગ બોલ્યો: “મેં હમણું જ અળસીનો સદો કર્યો

હતો. એમાં મને ચોખ્ખા આઠ હજાર રૂપીઆ મળ્યા !”

“ ખરું કહો છો શું ? અરેરે ! હું તો બિલકુલ નામલાજ બની ગયો છું. હોલના ચોકમાં એટલી બધી ગરદી છે કે મારા જેવા વૃદ્ધને તો અંદર પગ મૂકવાનું પણ અશક્ય. ફેટલી બધી નિરાશા !”

“ તમે કહો છો તેની સ્થિતિ છે ખરી !” માનસિંગે ટેકા આપ્યો; “ હું હમણાં જ અંદર ગયો હતો તે વખતે પાંચ વૃદ્ધ વ્યાપારીઓને મૃચ્છિત અવસ્થામાં બહાર લાવવા પડ્યા હતા. તેમાંથી એક જણ તો બાપડો સ્વધામ પણ પહોંચી ગયો હતો. મને તેમ હોય, પણ આપણે તો મરજીમાં આવે ત્યારે અંદર જઈએ છીએ અને પાછા સુખરૂપ બહાર આવી શકીએ છીએ.”

‘ પ્લેવંગમ શેઠ ! તમારી અને મારી તદ્દન નવીન જ પીછાન છે, તથાપિ તમને જો હું એક વિનતિ કરું તો એ માન્ય કરશો કે નહિ ?” કરસનદાસે નમ્રપણે પૂછ્યું.

“ શી વિનતિ ? તમારે ઘેર જવાનો ત્રાસ સહન કરવો ન પડે તે માટે ચાગ-પાંચ હજાર રૂપીઆ હું તમને ઉછીના આપું એમ કહો છો ?” તેણે ખીસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું: “ એ કાર્ય હું મોટા આનંદપૂર્વક કરીશ. ફેટલી રકમ આપને જોઈએ છે ? વીશ હજાર બસ થશે કે ત્રીશ હજાર આપું ?” તેણે રાગ ભોજની ઉદારતાને વચનમાં ધારણ કરી લીધી.

“ શેઠજી ! પૈસાની મારે જરૂર નથી. એ કરતાં પણ એક મોટી વિનતિ હું કરનાર છું. તમારી પાસેથી ઉછીના લીધેલા પૈસા હું આપી શકું તેમ છું, પરંતુ જે કામ હું તમારી પાસે કરાવવા માગું છું, એ કામ બળવો તો તેના ઉપકારનો બદલો હું કાઢ પણ રીતે આપી શકું તેમ નથી. ”

“હું તમારૂં ગમે તેવું દુર્ઘટ કાર્ય કરવાને તૈયાર છું.” ઉદરને પકડવાને આગળ કરેલું પાંજરૂં અત્યારે ઉપયોગમાં આવનાર છે, એવા વિચારથી આનંદિત બનેલા આનસિંગે કહ્યું.

“તમારા કહેવા પરથી એમ જણાય છે કે આજે તમારૂં નસીબ અનુકુળ છે. વળી તમે અંદર ચોકમાં આસાનીથી જા-આવ કરી શકો છો તો મારી પાસેથી દશ-વીશ હજારની રકમ લઈને ત્યાં જાઓ અને મારી વતી થોડોક સદ્ગો કરો તો મહેરબાની.” કરસનદાસ શેઠે વિનંતિ કરી.

“એ કાર્ય હું મોટા આનંદપૂર્વક કરીશ.” આનસિંગે વિનંતિગે વિના વિલંબે સ્વીકાર કરી દીધો.

ત્યાર પછી કરસનદાસ શેઠે ખીસ્સામાંથી વીશ હજાર રૂપીઆની નોટો કાઢીને આનસિંગને હવાલે કરી. આનસિંગે પણ એક કુશળ વ્યાપારીની માફક તે નોટો પોતાના ખીસ્સામાં ઘુસાડી દીધી.

“ઈશ્વર કરે ને આ કામમાં તમને યશ પ્રાપ્ત થાય. હું તમારી રાહ જોતો અહીં જ બિઝે છું.” કરસનદાસ શેઠે બોલ્યા.

આનસિંગ લંગડાતો લંગડાતો સદા ખજારના હોલમાં દાખલ થયો અને વૃદ્ધ વ્યાપારીના વિશ્વાસુપણાની મનમાં ને મનમાં મસ્કરી કરતો અંદરની ગરદીમાં દાખલ થઈ ગયો.

આશરે અર્ધા કલાક પછી તે પુનઃ ત્યાં કરસનદાસ શેઠે બિઝા હતા ત્યાં આગળ આવ્યો. અત્યારે તેણે ખિન્નપણાની મુદ્રા ધારણ કરેલી હતી. કરસનદાસ શેઠે જોતાં જ તેણે અત્યંત દુઃખ-સૂચક રીતે પોતાનું મસ્તક હલાવ્યું.

“કેમ, પ્લેવંગમ શેઠ! શા વર્તમાન છે?” એ વૃદ્ધ વ્યાપા-

રીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તદન ખરાબ. ” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

“ કાંઈ ખોટ આવી લાગે છે ? ”

“ મોટી ખોટ આવી ! ”

“ કેટલી ? દશ હજાર રૂપીઆની ? અરે એમાં શું થઈ ગયું ! કાંઈ તમે ઇરાદાપૂર્વક તો એ કર્યું નહિજ હોય. તમે સારું કરવા ગયા હશે, તેમાં ખૂંટ થઈ ગયું એમાં તમારો શો વાંક ? ”

“ પણ આપણે બંને જણા રોયા ! ” માનસિંગે કહ્યું.

“ એટલે ! તમે શું કહો છો ? ”

“ હું એમ કહું છું કે મેં મારી તમામ સંપત્તિ ગૂમાવી અને— ”

“ અને મારી રકમમાંથી કેટલી ગૂમાવી ? ”

“ તમામ ! ”

“ તમામ ? ના ના, એમ તો ન બને ! ”

“ બિલકુલ સાચી વાત. તમારા ગળાના સોગન. ” માનસિંગ શાંતપણે બોલ્યો.

વૃદ્ધ વ્યાપારી રહેજ દસ્તો અને બોલ્યો : “ મને મ્હોટો નફો થયો છે એ જાણીને હર્ષવાયુને લીધે માફ મગજ બ્રમિત ન બની જાય એટલા માટે આ તમે મારી મશ્કરી કરતા હો એમ લાગે છે ! ” તે જો કે ધનાઢ્ય હતો તો પણ સ્વભાવે અત્યંત મળીચૂસ હોવાથી નુકસાન થાય એ તેનાથી સદન ચર્ચ શકતું નહિ.

“ કરસનદાસ શેક ! હર્ષવાયુ જ્ઞાનો લઈ બેસો છો ? દુઃખાતિશયને લીધે થયેલા બ્રમથી તમે લવતા તો નથી ને ? તમારા વીસ હજાર તો ગયા, પણ તેની સાથે મારા આલીશ હજાર પણ

હું ગૂમાવી આવ્યો! આવના જેટલું દૈવ મને કદી પેલું પ્રતિકુળ ન હતું!”

“આવી ‘ન મૂતો ન મધિષ્યતિ’ ના જેવી વાત મેં મારા આખા જન્મારામાં સાંભળી નથી. અબબબ! સાઠ હજારની મોટા!” કરસનદાસ બોલ્યો. પણ ચંદ્રનગરના પ્લેવંગમ પદ્મનાભ જેવા એક મોટા વ્યાપારીના શબ્દ ઉપર તેને પૂરતો વિશ્વાસ હતો.

“એ કરતાં પણ વધિક આશ્ચર્યકારક વાત મારા સાંભળનામાં આવી છે! અમારે ત્યાં ચંદ્રનગરમાં સદા બજારમાં એક માણસ જતો હતો અને માર્ગમાં ‘પ્રેમા-પ્રેમા!’ એ પ્રમાણે પોતાના કૂતરાને હાકલ મારતો હતો. એ પરથી તુરત જ ચાંતરક જેવી અથવા પ્રસરી રહી કે મુખર્ષના સુપ્રસિદ્ધ સદાબાજ ‘પ્રેમચંદ રાયચંદ શેઠ’ ચંદ્રનગરમાં આવ્યા છે, અને તેમણે બજારભાવમાં મચકર તેજમંદી કરી મૂકી છે! તે જ દિવસે મેં રૂના સદામાં ચોખ્ખા ધાળીશ હજાર રૂપીઆ, ચાર આના, ચાર દોકડા, ચાર બદામ અને ચાર વિશ્વારી જેટલી રકમ માત્ર એક કલાકની અંદર જ મેળવી હતી!! કાં, આશ્ચર્યકારક ઘટના ખરી કે નહિ?”

“ખરી ખરી, એમાં શો સંશય?” કરસનદાસ શેઠે ઉદ્ધાર કાઢ્યો: “પણ શેઠજી! તમે શાનો સદો કર્યો અને કેવી રીતે કર્યો એ બધી હકીકત મને સવિસ્તર કહી સંભળાવો તો ખરોખર ખ્યાલ આવી શકે.”

એટલામાં ટાવરમાં રહાડા પાંચનો એક ટકારો થયો.

આટલો બધો સમય પસાર થઈ ગયેલો બાણીને પોતાને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું હોય એવો દેખાવ માનસિંગે ધારણ કર્યો. તેણે રહેજ ચમકવા સરખું કયું-ખીરસામાંથી ઘડીઆળ કાઢીને

તેમા દષ્ટિ ફેંકી; અને એકાદા મહત્વના કામે જવાની પોતાને અત્યંત ઉતાવળ છે એવો ડોળ કર્યો.

“કરસનદાસ શેઠ !” એ વૃદ્ધ વ્યાપારીનો હસ્ત પોતાના હાથમાં લઇને માનસિંગ બોલ્યો: “મારે તત્કાળ જવું જ જોઇએ— મોટું મહત્વનું કામ છે—ઢીલમાં નખાય તેવું નથી. વારૂ, સાહેબજી. આવતી કાલે સહવારે હું તમને મળીશ અને પછી બધો ખુલાસો કરીશ.

એ પ્રમાણે કહીને તે લંગડાપણાને શોભે તેટલી ઉતાવળથી ત્યાંથી નિકળ્યો. થોડે દૂર ગયા બાદ એક ગાડી ભાડે કરી લીધી અને તેમાં બેસીને ગાડીવાનને પોતે જે સ્થળે ઉતર્યો હતો ત્યાં ગાડી લઇ જવાની સૂચના કરી.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પોલિસ-કોર્ટમાં.

તે જ વખતે એક બીજી મંલાવિત વેશ ધારણ કરેલી વ્યક્તિ— જે અત્યાર સુધી માનસિંગની તમામ હીલચાલનું સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરી રહી હતી તે—બીજી એક ગાડીમાં ચડી બેઠી, અને તેણે પણ માનસિંગ જે ગાડીમાં બેઠો હતો એ ગાડીની પાછળ પાછળ પોતાની ગાડીને લઇ જવાનો ગાડીવાનને હુકમ કર્યો.

ભોજનાલયમાં આવ્યા બાદ માનાસગે મુનંદા અને ગુમાનને “હું આવતી કાલે સ્હવારે સૂર્યપુરમાંથી નિકળનાર છું,” એવી મતલબના પત્રો લખીને એક માણસ સાથે ટપાલમાં નાખવા મોકલ્યા. પછી રાત્રીભોજન કરી લીધું.

ભોજન કર્યા પછી તે પોતાના ખંડમાં બેઠો બેઠો ધૂમ્રપાન કરતો હતો તે વખતે “બે ગૃહસ્થો આપને મળવાને આવ્યા છે,” એવો સંદેશો તેને મળ્યો; અને પોતાને મળવાને અહીં કાણુ આવ્યું હશે, તેનો તે વિચાર કરતો હતો એટલામાં તે જ બે ગૃહસ્થો તેની સામે આવીને ઊભા રહ્યા.

આ બે ગૃહસ્થોમાંનો એક તો જેણે માનસિંગ ઉપર નજર રાખી હતી તે જ હતો; બીજો ગૃહસ્થ દેખાવે વૃદ્ધ અને અશક્ત હતો અને તેણે પોતાની આંખે સોનેરી ફ્રેમના મોટા ચશ્મા લગાવી દીધા હતા.

આ ગૃહસ્થો કાણુ હશે અને તેઓ અહીં શા માટે આવ્યા હશે, એ માનસિંગની કાકદહિએ તુરત જ જાણી લીધું. પરંતુ પ્રશંસાવધાન રાખીને તેણે તેમને બેસવાની વિનંતિ કરી અને નોકરને ગદાર જવાનું સૂચવ્યું.

“મહેરબાન !” બે ગૃહસ્થોમાંનો વૃદ્ધ બોલ્યો: “જે કામને અર્થે મને તમારી પાસે આવવાની ફરજ પડી છે એ માટે અત્યંત દિલગીરી થાય છે. કારણ કે હું એક પોલીસ ખાતાનો અધિકારી છું અને તમને પકડવાનું વારંટ બજાવવાને માટે આવ્યો છું.”

“કયા મુદ્દા ઉપર તમે મને અહીંથી પકડીને લઈ જનાર છો ?” બીજો આ ગૃહસ્થ કેમ પોતાનો પરાણો જ હોયની, એવા પ્રકારની શાંતિ ધારણ કરીને માનસિંગે પ્રસ્તુત પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ તમને પ્રત્યક્ષ પોલીસ કોર્ટમાં જ જણાઇ આવશે. ” અધિકારીએ જવાબ આપ્યો: “ અમારી શંકા જે નિરાધાર ઠરશે તો તમને લાગલા જ મુક્ત કરવામાં આવશે. માત્ર એટલું લક્ષમાં રાખશો કે તમે જે ન્હાસી જવાનો યત્ન કરશો તો એમાં તમને બિલકુલ યશ મળનાર નથી. મારો સોળતી સશસ્ત્ર છે, અને જરૂર પડતાં તમારા ઉપર પિસ્તોલ ફેંડવામાં પણ આધુ પાધું જેનાર નથી. વળી આ મકાનની બહાર પણ છૂપી પોલીસના માણસો હથિયારબંધ થઇને બેઠા છે. ”

“ અધિકારી સાહેબ ! ” માનસિંગે કહ્યું: “ હું પ્રતિકાર કરવાનો કિંવા ન્હાસી જવાનો બિલકુલ યત્ન કરનાર નથી. તમે આ બધું ગુપ્તપણે કર્યું એ બહુ જ ઉત્તમ કર્યું. કેમકે એથી મારા જેવા નિરપરાધી માણસના ગ્રંથમાં લોકોની ગેરસમજ થવાની ભીતિ રહેતી નથી. ”

“ ઈશ્વર કરે ને તમે કહો છો તે પ્રમાણે જ તમે નિર્દોષ ઠરો. ” અધિકારીએ કહ્યું.

“ હું તમારી સાથે આવવાને તૈયાર છું. ” એમ કહીને કદાચ પોતાને તુરંગમાં નાખવામાં આવે તો પછી શું કરવું એનો મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કરીને માનસિંગ તેમની સાથે જવાને ઉડ્યો.

રસ્તા પર એક ભાડાની ગાડી બેઠી હતી. તેમાં એ ત્રણે જણા બેઠા અને અલ્પવાકાશમાં માનસિંગને ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજુ કર્યો.

પછી જે વ્યક્તિએ માનસિંગ ઉપર નજર રાખી હતી તે છૂપી પોલીસના માણસે ન્યાયાધીશ સામે ઉભા રહીને કહ્યું:—

‘ હું મુનસફ કોર્ટ પાસે થઇને જતો હતો તે વખતે આસપાસ

નાગરકચેરીમાંથી બહાર આવતો મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ વખતે તે ત્વરાથી જીવાનજોધની માફક ચાલતો હતો. પણ થોડી વારે જાણે તેને કશી વાતનું સ્મરણ થયું હોય એવી રીતે તે લંગડતો ચાલવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તેણે પોતાની ગતિમાં કચેલા વિચિત્ર ફેરફારને જોઈને મને અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને સંશય પણ આવ્યો. એથી સ્વાભાવિક રીતે જ હું તેની પાછળ લાગ્યો. ત્યાંથી તે સદા બગ્ગરમાં આવ્યો અને ત્યાં એક સ્થાન પાસે ખીજા એક ગૃહસ્થ સાથે વાત કરતો બેસી રહ્યો. અર્ધા કલાક પછી તે જે હોલમાં સદા બેસવામાં આવે છે તે હોલમાં ગયો. એ દરમિયાન મેં પેલા ગૃહસ્થને આરોપીનું નામ ઠામ પૂછી લીધું. ત્યાર પછી તુરત હું નાગર સાહેબ પાસે આરોપીના સંબંધમાં વિશેષ તપાસ કરવાને માટે ગયો. આશ્ચર્યની વાત ! નાગર સાહેબ તેને ફલીચંદ નામથી પિછાનતા હતા એવું મારા જાણવામાં આવ્યું. અર્થાત્ એ સ્થળે આપેલાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામથી મારી ખાત્રી થઈ કે આમાં કશો ભેદ હોવો જોઈએ. પુનઃ હું સદા બગ્ગરમાં આવ્યો. ત્યાંથી હું આરોપીની પાછળ પાછળ તે જે બોજનાલયમાં ઉતર્યો હતો ત્યાં ગયો. બોજનાલયના માણસોને પૂછતાં તેમણે પણ તેનું નામ 'ફલીચંદ' જણાવ્યું. એ પછી ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબની સહાયથી આરોપીના ઉપર બળવવામાં આવેલા વારંટની હકાકતથી તે નામદાર કોર્ટ વાકેફગાર છે જ."

છૂપી પોલિસના અધિકારીનું કૌશલ્ય અને ચપલતા જોઈને માનસિંગ ચકિત બન્યો અને ક્ષણ માત્ર તેને બીતિ પણ ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ એટલામાં પોતાને તુરંતમાં બેસવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં પોતે વિચારી રાખેલી યુક્તિ તેનાં નેત્રો સમક્ષ મૂર્તિમંત બનીને

ઊભી રહી અને એથી તેનું મન શાંત બની ગયું.

પછી આનંદસિંગને ઉદ્દેશીને ન્યાયાધીશ બોલ્યા: “ મને જણાવતાં અત્યંત ખેદ થાય છે કે તમારા વેશની અને તમારી ખારિક તપાસ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. એ તપાસ દરમિયાન તમારે કશી પણ ગડબડ કરવી નહિ એવી મારી આપા છે.”

“ હું મારી તપાસ શાંતપણે કરવા દર્શા. તે મામે મને લેંશ પણ વાંધો નથી.” આનંદસિંગે જવાબ આપ્યો: “ પણ મારી આપને વિનંતિ છે કે મારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મારા સંબંધમાં વિનાકારણ સંશય લાવશો નહિ. મારા લંગડાપણાનું કારણ ચાલતાં ચાલતાં મારો પગ લયકાયો હતો એ હતું; અને જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા નામથી ઓળખાવવાનો મને શોખ છે. એમાં મેં કશો ગુન્હો કર્યો હોય એમ કાયદો ફરમાવતો નથી. મેં આ પ્રમાણે યોગ્ય અને મુદ્દાસરનો ખુલાસો રજુ કરેલો હોવા છતાં પણ મારી તપાસ આગળ ચલાવવાનો આપ આગ્રહ રાખશો તો આપ અવિશ્વાસી છો એમ જ મને લાગશે. તેને બદલે મારા ખુલાસાનો સ્વીકાર કરીને જો આપ મને મુક્ત કરશો તો આપના જેવા વિદ્વાન અને ચાણાક્ષ ન્યાયાધીશ મેં મારા આખા જન્મકાળમાં જોયા નથી, એવું હું તમામ લોકોમાં જાહેર કરીશ.”

પરંતુ આ વકતૃત્વપૂર્ણ બાપણની ન્યાયાધીશના મન ઉપર કશી પણ અસર થઈ નહિ. તે પછી પોલીસ ખાતાના એક નોકરે આનંદસિંગના વેશની તપાસ કરવા માંડી, મસ્તક ઉપરના કૃત્રિમ કેશ, લીલા રંગના ચશ્મા, કૃત્રિમ મોટી કાળી મૂછો, ઇત્યાદિને એક પછી એક પોતાના સ્થાનથી બદલ કરવામાં આવ્યાં અને આનંદસિ-

ગતો સ્વાભાવિક રહેશે સર્વને સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યા.

ન્યાયાધીશે બીજા એક પોલિસ અધિકારીને માનસિંગના રહેરાનું બરોબર નિરીક્ષણ કરી જોવાનો હુકમ કર્યો. એ નિરીક્ષણ ચાલુ હતું તે દરમિયાન માનસિંગે પોતાના રહેરાને અનેક રીતે બદલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ પેલા અધિકારીએ લેશ પણ નહિ ગંભીરતાં પોતાને જે તપાસ કરવાની હતી તે પૂર્ણપણે કરી લીધી.

નિરીક્ષણનું કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ ન્યાયાધીશે એ પોલિસ અધિકારીને પ્રશ્ન કર્યો: “આરોપીને તમે ઓળખો છો?”

“હા, નામદાર! હું તેને ઓળખું છું.” અધિકારીએ જવાબ આપ્યો.

“તેનું નામ શું?”

“માનસિંગ.”

“તેણે બીજું નાણું ધારણ કરેલું છે ખરું?”

“હાજી, તેણે દલીયંદ નામ ધારણ કરેલું છે અને છૂપી પોલિસના દરેતરમાં એ બાબતની નોંધ પણ થયેલી છે.”

“આરોપી માનસિંગ જ છે એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો?”

“તેણે અને તેના એક સોબતી ગુમાને સાચી ખોટી વ્યાપારી કંપનીઓ સ્થાપીને લોકોને ફસાવ્યા બદલ અગાઉ એક વખત તેમને ફેદની સજા થઈ હતી. તે વખતે હું જેલર તરીકે કામ કરતો હોવાથી આરોપી ધણી વાર મારા જોવામાં આવેલો હતો. એથી હું ચોક્કસપણે કહી શકું છું કે તેનું નામ માનસિંગ છે.”

“બસ!” ન્યાયાધીશે માનસિંગને પૂછ્યું: “આ સાક્ષીદારને અથવા જે ગૃહરથે પ્રથમ જુગાની બાપી હતી તેમને તમારે કશું

પણ પૂછવું છે ? કિંવા આવતી કાલ સુધી તમારી તપાસ મુલતવી રાખવાનું તમે પસંદ કરો છો ? તમારે તમારા તરફથી વકીલને રોકવા હોય અને તપાસને લંબાવવી હોય તો એમ કરવામાં મને હરકત નથી. કેમકે ન્યાય છલુવાના કાર્યમાં આરોપીને તમામ પ્રકારની સગવડ આપવાનો મારો નિયમ છે.”

“પણ રાત્રી મારે ક્યાં ગાળવી પડશે ?” માનસિંગે પૂછ્યું.

“તમને કાચી જેલમાં રાખવામાં આવશે.” ન્યાયાધીશે કહ્યું.

“મારા ઉપર પહેરો રાખવામાં આવશે ?”

“એશક-નહિ તો કાચી જેલનો અર્થ શો ?”

“અરેરે ! મારી કેવી દુર્દશા !” માનસિંગે ઉદ્ધાર કાઢ્યો : “મારું કેવું દુર્દૈવ ! કોર્ટની ભૂલનો હું નિરપરાધી હોવા છતાં ભોગ થઈ પડ્યો. અહીં મારે કોઈ મિત્ર નથી, કોઈની સાથે ઓળખાણ નથી અને મારી ખરી પિછાન આપવા માટેના કાગળપત્રો પણ નથી. વળી ન્યાયાધીશ સાહેબનો પણ મારા પર કિંચિત્ માત્ર વિશ્વાસ નથી ! હાય ! દુર્દૈવે મને અરોગર દસાવ્યો !”

ન્યાયાધીશે માનસિંગના પ્રસ્તુત કથન તરફ પૂર્ણ દુર્લક્ષ કર્યું અને આરોપીને તુરંગમાં લઈ જવાની પોલીસ સિપાઈને આજ્ઞા કરી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સૂર્યપુરની તુરંગ.

પોલિસનો સિપાઈ માનસિંગને કારાગૃહના અધ્યક્ષને સ્વાધીન કરીને આપ્યો ગયો. ત્યાર પછી કારાધ્યક્ષે તેને એક કોટડીમાં લઈ જઈને છોડ્યો અને કહ્યું: “આજની રાત્રી તમે આ રથજો વિશ્રાંતિ લ્યો, આવતી કાલે સહવારે તમારે જે કંઈ જામશે તે તમને આણી આપવામાં આવશે. પરંતુ તેની કીમત તમારે આપવી પડશે.” એમ કહીને તેણે માનસિંગની કોટડીનું દાર અંધ કર્યું અને બહારથી તાળું લગાવીને તે આપ્યો ગયો.

એ કોટડીમાં એક બાજાનું, પાણીનું એક ન્હાનું માટલું અને એક ભાંગેલી ખૂરસી એટલાં વાનાં હતાં.

કારાધ્યક્ષ આપ્યો ગયો એટલે માનસિંગ પેલી ભાંગેલી ખૂરસી પર બેઠો અને તિરસ્કારપૂર્ણ મુદ્રાથી હસ્યો. આ સ્થિતિમાં આવી પડવા માટે તેને લેશ પણ ખેદ થતો ન હતો. આ સ્થિતિમાંથી પોતાની મુક્તતા કેવી રીતે કરી લેવી તે તેણે અગાઉથી નક્કી કરી રાખ્યું હતું. એ પ્રમાણે જે સ્થિતિમાં મનુષ્ય ગણિતવર્ધ અને નિરુત્સાહી બની જાય છે, એ જ સ્થિતિ માનસિંગના મનમાં નવીન કલ્પકતા ઉત્પન્ન કરી આપવામાં કારણીભૂત થઈ.

એ પ્રહર રાત્રી વિતી ગયા બાદ તે નિદ્રાવશ થયો. ગામમાં

તેને સુંદર સુનંદાની મનોરમ મૂર્તિ દેખાતી હતી; અને તેની સાથે પોતાનું લમ તુરતમાં જ ચનાર છે એવા વિચારે તેના મગજમાં ઘોળાયા કરતા હતા. તે પછી સુંદરી અને હિંમત તરફ તેના મને વલણ લીધું.

પુનઃ સુનંદા સાથે થએલા વાગ્નિશ્ચયનું તેને સ્મરણ થયું, અને તે સુંદરી સાથે પોતાનું લમ થાય છે એવું દ્રશ્ય માનસિક કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ખડું થયું. ગોર મહારાજ ઉપરે ‘કુર્વાન્ સદા મંગલમ્’ એ શબ્દો ઉચ્ચારે છે તે જ વખતે સુનંદા આત્મસ્વરે ખૂમ પાડી ઉઠી અને તે જ ક્ષણે માનસિંગ ભગૃત થઇ ગયો તથા ચંદ્રનગરમાં ગીરધરલાલ શેઠના મહાલયમાં નહિ પણ સૂર્યપુરની તુરંગમાં પોતે પડેલો છે, એ બાબતનું તેને ભાન થયું.

સૂર્યોદય થયા પછી કારાધ્યક્ષે આવીને માનસિંગને ખુશી ખબર પૂછ્યા. પછી તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “આપને તુરંગમાં થતી રમોઝ પમંદ છે કે બજારમાંથી મીઠાઇ વગેરે મંગાવવાનો વિચાર છે?”

“તુરંગના કેદીઓને મફત મળતું હલકું ભોજન કરવાને તત્પર થાઉં એવો હું હલકો નથી.” માનસિંગ દમામમાં જ બોલ્યો: “માટે જેમ બને તેમ જલ્દીથી મારે માટે ઉત્કૃષ્ટ ભોજનની વ્યવસ્થા કરો. મારી એક સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ એટલે તેની સાથે સાથે મારી પાસેથી દ્રવ્ય પણ પલાયન થઈ ગયું છે એમ માનવાનું કારણ નથી.”

કારાધ્યક્ષે માનસિંગની પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. તે સાથે એક સ્નેહી પર પત્ર મોકલવાને માટે એક માણસ આપવાની માનસિંગની વિનંતિ પણ માન્ય રાખી.

થોડી વારે તેને માટે બોજનના પદાર્થ લઈને એક તોકર આવ્યો. તેના પર પુષ્કળ હાથ માર્યા પછી તેણે એક પત્ર લખી રાખ્યો; અને કારાખ્યણે મોકલેલા માણસને તે પત્ર આપીને તેના પર લખેલે ઠેકાણે તેને પહોંચતો કરવાની સૂચના કરી.

લગભગ એક કલાક પછી તે મનુષ્ય પાછો આવ્યો “તે એ પત્ર કોને આપ્યો?” માનસિંગે તેને પ્રશ્ન કર્યો.

“એ દુકાનના માલિકને જ મેં તે આપ્યો. એ દુકાન મીઠા-ધવાળાની છે, નહિ?” તે મનુષ્યે કહ્યું.

“હા, જવાબમાં તેણે કશું કહ્યું છે?” માનસિંગે પૂછ્યું.

“ના ના, તે કશું પણ બોલ્યો નથી.” ઉત્તર મળ્યો.

“હીક છે, જા.” એમ કહીને માનસિંગે તેને ચોખ્ખા પારિ-તોષિક આપ્યું.

તે માણસ ગયા પછી માનસિંગ સ્વતઃ બોલ્યો: “અમારા મંડળનો સૂર્યપૂર ખાતેનો મુખી સર્વ વ્યવસ્થા કરે ત્યાં સુધી મારે શાંતપણે રાહ જોવી જ જોઈએ. એ માણસ લલો છે. તે જ પ્રમાણે મીઠાધવાળો પણ ચાલાક અને મિથ્યા હોવા કરે એવો માણસ નથી. ગરમ દિવસે રાત્રીએ અમારા મંડળને જે મદદ મેં કરી હતી એ વ્યર્થ જનાર નથી. પરંતુ તે દરમિયાન આ કારાગૃહમાંહેના અન્ય સમઢુખી બંધુઓની પિછાન કરવી જોઈએ. કેમકે પોતાના સ્નેહી-મંડળને વધારવાથી મારા જેવાને તો નુકસાનને બદલે ફાયદો થવાનો જ અધિક સંભવ છે.”

પ્રકરણ ૨૭ મું.

હિમ્મતલાલ.

આજુએ સુંદરી પોતાના માતામલ રાવ બહાદુર સુખ-
સાગર સાથે તેમના લવ્ય પ્રાસાદમાં સુખરૂપ પહોંચી
ગઈ. ત્યાં પહોંચતાં જ સુખસાગર તેને પોતાની બે દીક-
રીઓ પાસે લઈ ગયો અને બોલ્યો: “જૂઓ, આ
તમારી ભાણેજ-તમારી મોટી બહેનની દીકરી સુંદરી.
એને હું તમારા રક્ષણ નીચે રાખવાને આપણે ત્યાં લાવ્યો છું.
આજથી તમે જ એની માતાની જગ્યાએ છો એમ તમારે
સમજવાનું છે.”

એ બંને જણીઓએ મોટા આનંદ અને પ્રેમપૂર્વક સુંદરીને
આલિંગન આપ્યું તથા પ્રથમ પૂર્ણ મુદ્રાથી તેના અત્તૈકિક મૌન-
ર્યનું નિરીક્ષણ કર્યું. પોતાની હતભાગી ભગિનીની આ પ્રતિકૃતિ જ
છે એમ તેમને લાગ્યું; અને તેમણે આટલા દિવસ તેના તરફ
દુર્લક્ષ કર્યું હતું તેના બદલામાં તેને દ્વિગુણિત રીતે પ્રેમથી રસગર
બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રાવબહાદુર સુખસાગર પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિના હતા.
તેઓ જાને વણિક અને મૂળ ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફના હતા. પરંતુ
ચાર-પાંચ પેઢીથી ધંધાએ સૂર્યપૂરમાં આવીને વસ્યા હતા. સુખ-
સાગરની શરીરચષ્ટિ મજબૂત હોવાથી અને પોતે હિમ્મતવાન

હોવાથી સોળમા વર્ષથી તે પોલિસ ખાતામાં દાખલ થયા હતા. ધીમે ધીમે પોતાની અક્કલ હુશિયારી અને આતુર્યથી ચડતા ચડતા પોલિસ ખાતાના સુબ્રીન્ટેન્ડેન્ટના હોદ્દા સુધી પહોંચ્યા હતા. પોલિસ સુબ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે તેમની દાદા વાગતી હતી અને સૂર્યપુર રાજ્યમાં ચાર લઠારાનું નામ રહ્યું ન હતું. તેમણે રાજ્યની તેમજ પોતાના કર્તવ્યને અંગે દિંદો સરકારની પણ સારી સેવા ગળવેલી હોવાથી તેમના કાર્યની કદર કરીને સરકાર તરફથી તેમને ‘રાવ ગલાદૂર’ નો ખીતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. સૂર્યપુરના મહારાજાની તેમના પર મહેરબાની હોવાથી રાજ્ય તરફથી પ્રતિગ્રાપાત સારી અક્સેસ મળવા ઉપરાંત એક વાર્ષિક દશ-ગાર હજારની ઉપજવાળું ગામ તેમને વંશપરંપરાને માટે ધનાયત કરવામાં આવ્યું હતું. અર્થાત્ અત્યારે તેમની સ્થિતિ આર્થિક દૃષ્ટિએ ઘણી જ સારી હતી. પરંતુ સંતાનમાં માત્ર તેમને ત્રણ દીકરીઓ જ હતી. તેમાંની મોટી દીકરી કુપથગામિની ખતીને મરણને શરણ થઈ હતી, બીજી દીકરી વિધવા થઈ હતી અને ત્રીજી દીકરી હજી કુંવારી જ હતી. ત્રીજીની ઉંમર વીસ વર્ષની થઈ હતી. આ ખન્ને દીકરીઓ ઉમદા સ્વભાવની અને સદ્ગુણશાલિની હતી. પોતાની મોટી બહેનની થયેલી દુઃસ્થિતિ જોઈને તેઓ દરેક આગતમાં સાચવી સાચવીને આસતી હતી. માનસિક વાતનાથી પિગાતા પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખ અને શાંતિ અર્પવાં એ જ એક તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તેમની માતા ન્હાની દીકરી પાંચ વર્ષની થઈ હશે તે વખતે મરણ પામી હતી.

રાવ ગલાદૂરના કુટુંબને લગતી આટલી હકાકત જાણ્યા પછી હવે આપણે કથાનક તરફ વળીએ. સુદંરની માટે એક

ઉત્કૃષ્ટ દિવાનખાનાની યોજના કરવામાં આવી; અને એ બન્ને બહેનોના અલંકારોમાંથી સુંદરીના વિસિષ્ટ સૌંદર્યને શાભે તેવા અલંકારો સુખસાગરે તેને આપ્યા.

બોજનાદિ થયા પછી સુખસાગર અને તેમની દીકરીઓએ સુંદરીને પોતાની પાસે બેસારીને તેનો ઈત્યંબૂત વૃત્તાંત નિવેદન કરવાનું તેને કહ્યું.

સુંદરીએ સરલભાવે પોતાને લગતી તમામ હકીકત હુંકામાં કહી સંભળાવી. માત્ર જે સાહસની સાથે હિમ્મતલાલને સંબંધ હતો તેનો વૃત્તાંત સાધત કહી સંભળાવ્યો અને વિશેષતઃ એ સરલ હૃદયી તરૂણના ઉદાર અને સમ્ય વર્તનની તથા કમળાબાઇના મમતાળુપણાની અત્યંત પ્રશંસા કરી.

સુંદરીનો વૃત્તાંત શ્રવણ કરતાં ગંગાબાઇ અને પુષ્પાવતી (એ સુખસાગરની દીકરીઓનાં નામ હતાં) નાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. સુંદરીનું ભાષણ પૂરું થતાં જ વૃદ્ધ સુખસાગર બોલો થયો અને બોલ્યો: “ સુંદરી મારે ત્યાં સુરક્ષિત છે એવો મંદેશો કમળાબાઇ તરફ આપણે તુરતાતુરત મોકલવો જોઈએ.”

પરંતુ એ પ્રમાણેનો મંદેશો લખીને એક માણસને ત્યાં મોકલતાં પહેલાં જ તેણે સુંદરીને કહ્યું: “ બહેન ! તું બિલકુલ ચિંતા ન કરીશ. કાલે સ્વવારે જ આપણે તમામ બધાં હિમ્મતલાલને મળવાને માટે જઈશું. એમને હવે આરામ થઈ જ ગયો હશે.” પોતાના માતામહનું એ વચન સાંભળીને સુંદરીના મનને અત્યંત સંતોષ થયો.

આ સુખમય સ્થિતિનું સુંદરીના મન ઉપર કેવું પરિણામ આવ્યું, એ આપણે જાણવું જોઈએ. તેના મ્હેરા પરની પૂર્વની

ખિન્નતાની છટા તત્કાળ નહિવત્ બની ગઈ, તેના કપોલપર સ્મિત વિકસી રહ્યું, અતિ પવિત્ર આનંદનું તેજ તેનાં નેત્રામાં ચમકી રહ્યું અને તેનું કામળ અંતઃકરણ સૌખ્યપૂર્ણ બની રહ્યું.

એ વખતે તે જેટલી સુંદર અને મનોરમ દેખાતી હતી તેટલી પૂર્વે કદી પણ દેખાઈ નહિ હોય; અને રાવ બહાદુર તથા તેમની બન્ને પુત્રીઓને પોતાની સદ્ગુણી અને મનોહર ભાણેજને માટે જેટલું અભિમાન થતું હતું તેટલું કદી પણ કાઢને થયું નહિ હોય. પોતાના પૂર્વજન્મના સત્કર્મની બક્ષિસ તરીકે જ મંદિરે આ સુંદર બાલિકાને અદ્વી મોકલી છે એમ તેના મનને થતું હતું.

આગલી રાત્રે નક્કી કર્યા મુજબ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાવ બહાદુર, તેમની બે દીકરીઓ અને સુંદરી પોતાની બે ધોડાની બંધ ગાડીમાં બેસીને જ્યાં હિમ્મત પથારીવશ સ્થિતિમાં પડ્યો હતો એ બોજનાલય તરફ જવાને નિકળ્યાં. જેમ જેમ સુંદરીની અને તેના ઉપકારદર્તાના નિવાસસ્થાનની વચ્ચેનું અંતર કમી થતું ચાલ્યું તેમ તેમ તે હિમ્મતને મળવાથી થનારા આનંદની અધિકાધિક ઉત્સુકતાપૂર્વક માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા લાગી. એકાદું વૃક્ષ કિંવા ઝુંપડી પસાર થતાં તેના મનને થતું કે હવે ઘન્ટ સ્થળ નજીક આવી લાગ્યું છે; એમ કરતાં છેવટે જ્યારે એ બોજનાલય તથા તેની પાસેનું ગામડું દેખાવા લાગ્યું ત્યારે તેનો આનંદ ગગનમાં પણ માર્છી થઈ નહિ એટલો વધી પડ્યો.

રાવ બહાદુર સુખસાગર જરાક ગમ્મતી પણ હતા. તે હિમ્મત અને કુમળાઆઈને મળવાની પોતાની ભાણેજની ઉત્કંઠા જોઈને તેની મસ્કરી કરવા લાગ્યા અને “કુમળાઆઈ કરતાં વિશેષતઃ હિમ્મતલાલને જ ક્યારે મળું એવું તારા મનમાં થતું હશે,”

એમ કહેવા લાગ્યા; અને પછી લજ્જાથી તેની આરક્તવર્ણ અનેલી મુખમુદ્રા તરફ અભિમાન અને પ્રમંશાપૂર્ણ મુદ્રાપૂર્વક જોતા દાસ્ય કરવા લાગ્યા.

ભોજનાલય પાસે આવીને ગાડી ઉભી રહી. એટલે બારી નજીક ખેડેલી કમળાબાઈ સુંદરીની દષ્ટિએ પડી. કમળાબાઈને જોતાં જ તેમની સાથે પોતાના માતામહ અને માશીઓની ઓળખાણ કરાવવાની છે, એ બાબતનું સુંદરીને જ્ઞાન પણ ન રહ્યું. તે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને એકાદી હરિણીની માફક દોડતી ભોજનાલયમાં ગઇ અને દાદર પર ચઢીને જે ઓરડીમાં હિંમતલાલ સતો હતો તેમાં દાખલ થઈ.

કમળાબાઈએ મોટા પ્રેમપૂર્વક તેને દૃઢ આશિર્વાન આપ્યું. પરંતુ સુંદરીએ એ સ્થિતિમાં પણ વળીને હિંમત તરફ દષ્ટિ ફેંકી. અત્યારે તે નિદ્રાધીન થયો હતો. પરંતુ તેનાં નેત્રો જે ખૂરસી પર સુંદરી બેસતી એ ખૂરસી તરફ ઢળેલાં હતાં.

“અહાહા ! સુંદરી !” કમળાબાઈ બોલી : “તું પાછી આવી તે બહુ જ સાફ થયું ! તું એકાએક અદસ્ય થવાથી મને કેટલી બધી ચિંતા થતી હતી એની તને કહ્યના પણ નહિ હોય ! ગિ-આસ હિંમતને છોડીને હું ક્ષણભર પણ ક્યાંય જઈ શકતી ન હતી. ગઇ કાલે તો આખો દિવસ તેના બચવાનો ભરતો જ ન હતો ! તું ગઇ ત્યારથી તેની દષ્ટિ તારી બેસવાની જગ્યા તરફ એકસરખી લાગી રહી છે. એક વખત તોફારે બૂલથી તે ખૂરસીને ત્યાંથી ઉપાડીને બીજે મુકી કે હિંમતનો ચહેરો કપટથી વ્યાપ્ત બની ગયો, અને તેના મનને અત્યંત ખેદ થતો હોય એમ લાગ્યું. ખરેખર તું તેને અત્યંત પ્રિય હોય એમ લાગે છે !”

એ છેવટનું વાક્ય સાંભળીને સુંદરીના મુખનો રંગ લગ્નનથી આરકત બની ગયો. પરંતુ રૂમાલ વડે નેત્રોમાં આવેલાં આંસુ લૂછવાનો ભાવ કરીને પોતાની સ્થિતિ તેણે કળાવા દીધી નહિ. એટલામાં પોતાના માતામહ વગેરે હજી નીચે જ બ્રહ્માં છે એનું તેને સ્મરણ થયું.

તેણે કમળાબાઇને ધીમેથી નીચે આવવાની સૂચના કરી અને જતાં જતાં હિંમત અઘાપિ નિદ્રિસ્ત જ છે કે નહિ એ જાણવાને એક વાર પુનઃ તેના તરફ દષ્ટિ ફેંકી. તે બંને જણીઓ આરડીમાંથી બહાર આવ્યા બાદ સુંદરીએ અવાજ ન થાય એવી રીતે દાર બંધ કરી દીધું. નીચે ગયા પછી તેણે કમળાબાઇ તથા પોતાનાં આપ્તોનો પરિચય કરાવ્યો.

“બાઈ સાહેબ !” રાવ બહાદુર કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યા : “મારી ભાણેજ સાથે તમે જે મમતાભર્યું વર્તન ચલાવ્યું હતું તે માટે તમારો ઉપકાર માનવો એ માફ કર્તવ્ય છે. મને વધારે પડતું બોલવાની ટેવ નથી. પરંતુ હું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે તમારા આ ઔદાર્યનું મને કદી પણ વિસ્મરણ થનાર નથી, એ બાબત તમે ખાતરી રાખો.”

કમળાબાઇ અને પુષ્પાવતીએ પણ કમળાબાઇનાં આભાર માન્યો. પછી તમામ જણાં મેડા ઉપર હિંમતની આરડી તરફ ગયાં તેઓ અંદર દાખલ થતાં જ હિંમત ગમગૂત થયો. ગમગૂત થતાં એકાએક પોતાની સમે સુંદરીને જોતાં તેના મન ઉપર જે પરિણામ આવ્યું તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય જ છે. ક્ષણ માત્ર તેના અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન થયો હોય એવું તેના સ્ફેરા પરથી દેખાતું હતું—કદાચિત સુંદરીનું દર્શન સ્વપ્ન માત્ર જ હશે એમ તેને

લાગવાથી એ લય ઉત્પન્ન થયો હશે. પરંતુ પછી તેની મુદ્રા આનંદપૂર્ણ દેખાવા લાગી. એ સુંદરી જાણિકાનું આકર્ષક આગમન તેની કલ્પનાનું કેન્દ્રસ્થાન બની બેઠું હોય એમ લાગ્યું. તેની વિચારશક્તિને આચ્છાદિત કરી નાખનારાં ભ્રમપટલો એક પછી એક પદ્માયન થવા લાગ્યાં. તેનું શરીર ક્ષણાર્ધમાં જ આરોગ્યયુક્ત બનેલું દેખાયું. સર્વ પરિસ્થિતિ તેના લક્ષમાં આવી. તેની સ્મરણશક્તિ પુનઃ જગૃત થઈ અને જાણે એકાદી મહાનિદ્રામાંથી જગૃત થયો હોય તે પ્રમાણે એક અજીત મનોવૃત્તિને આધીન બનીને તે મુદ્દુ પરંતુ આનંદપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો: “ સુંદરી ! સુંદરી ! તું પુનઃ મને પ્રાપ્ત થઈ ખરી ! ”

એ તરૂણી તેના પલંગ પાસે પડેલી ખૂરસી પર બેઠી અને આનંદાતિશયથી રડી પડી. અહાહા ! આજ પર્યંત ભોગવંત્રાં અનેક સંકટોનું આ એક માત્ર સાખ્યપૂર્ણ પ્રસંગથી તેને સર્વસ્વી વિસ્મરણ જ થઈ ગયું !

હિંમતે તેનો એક હાથ પોતાના હસ્તમાં લઇને તેને સુખનથી અંકિત કર્યો. સુંદરીએ પોતાનો હસ્ત પાંજરા ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તેના અંતઃકરણને ટોંગ કિંવા દખ્ખની લેશ પણ માહિતી ન હતી—પોતાના મનોવિકારને છુપાવવાનો વિચાર તેના મનમાં પણ આવ્યો નહિ. રવ બહાર સુખસાગર આ સ્વર્ગીય દશ્ય જોઇને ગળગળો બની ગયો અને તેને આ કુમારિકાની સુંદર અને ઉદાર મનોવૃત્તિ માટે અભિમાન છૂટ્યું.

તે જ ક્ષણે હિંમતની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય ઓરડીમાં આવ્યો. દરદીની સાંપ્રત સ્થિતિ જોઇને તે પણ આશ્ચર્યચકિત બની ગયો.

હિન્મતે તેના એક હાથ પોતાના હસ્તમાં લઈને તેનું શ્વપ્તનથી
અંકિત કર્યો. પૃષ્ઠ ૨૦૬.

1

“સુંદરીઆઈ!” તે ચેષ્ટાપૂર્વક બોલ્યો: “કોઈ કોઈ વખત એવા વ્યાધી પણ ઉત્પન્ન થાય છે કે ઔષધોથી તે દૂર થતા નથી કિન્તુ તેજસ્વી નેત્રો પાસે માત્ર તેમનાથી ટકી શકાતું નથી.”

“આજ ને આજ એમને અહીંથી લઈ જઈ શકાશે કે?” થોડોક સમય નિચાર કર્યા બાદ મુખસાગરે વૈદ્યને પ્રશ્ન કર્યો.

“એ વિચારને મેં કદી પણ સંમતી આપી હોત નહિ; પરંતુ સઘનસ્થિતિ તરફ જોતાં હા કહેવાની મને ફરજ પડે છે.” સુંદરી તરફ દષ્ટિ કરીને એ સુસ્વભાવી વૈદ્ય બોલ્યો.

રાવ બહાદુર મુખસાગર વૈદ્યના કથનનો અર્થ પૂર્ણપણે સમજી ગયા. એ ગામમાંથી બીજી ગાડી મળી શકશે કે કેમ એ બાબતની તપાસ કરવાને તેમણે પોતાના નોકરને મોકલ્યો. તેનો અનુકુળ ઉત્તર આવતાં જ તે બોલ્યા: “ડીક ત્યારે, ગાડી તત્કાળ તૈયાર કરવાનું જણાવો. હિમ્મતલાલને મારી ગાડીમાં રાખીશું અને હું તથા સુંદરી તેમની સાથે બેસીશું. ભાડાની ગાડીમાં કમળાબાઈ તથા ગંગા અને પુષ્પા બેસશે.”

બધી અવસ્થા થયા બાદ હિમ્મતલાલને ગાડીમાં બેસાડવામાં આવ્યો. રાવ બહાદુરે એક હજાર રૂપીઆની નોટ વૈદ્યને આપી. બોજનાં લાલના માલિકની પણ તેણે તેટલી જ ઔદાર્યપૂર્ણ રીતે મંભાવના કરી. તત્પશ્ચાત્ થોડી વારમાં જ બન્ને ગાડીઓ સૂર્યપુર તરફ જવાને માટે નિકળી.

રાવ બહાદુરના પ્રાસાદમાં આવી પહોંચ્યા બાદ તેમણે કમળાબાઈને પોતાના મકાનમાં કેટલાક દિવસ રહેવા માટે અત્યંત આગ્રહ કર્યો, અને તેણે પણ આ કુટુંબનો પોતાના તરફ અનવધિ રોહ જોઈને તથા હિમ્મત પ્રત્યેની લાગણીને લીધે, એ બરો-

બર સારો થઇ જાય ત્યાં સુધી રાવ બહાદુરના પ્રાસાદમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું.

માર્ગમાં ખૂંટી હવાને લીધે હિમ્મત નિદ્રિસ્ત જ હતો; અને પ્રાસાદમાં આવ્યા બાદ પણ તેને માટે સુશોભિત ખંડગાં મુલાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સંખ્યાકાળે તે જગૃત થયો એ વખતે તેની પ્રકૃતિ ઘણી જ સુધરી હોય એમ દેખાયું.

બીજા દિવસની સહવાર સુધી, હિમ્મત બીજી વખત ઝાડી પાસેના મકાનમાં ગયો હતો ત્યાર પછીથી શા શા બનાવો બન્યા હતા, તેનું શ્રુખવાબદ્ધ સ્મરણ કરવાની શક્તિ તેના મગજમાં આવી નહિ. પરંતુ જ્યારે એ બધા બનાવો એક પછી એક તેનાં નેત્રો સામે ઊભા રહ્યા ત્યારે પોતે મોહિનીને ગાઢ અરણ્યમાં એક વૃક્ષ સાથે બાંધીને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો હતો એ વાતનું તેને સ્મરણ થયું.

તેણે એ વાત તુરતાતુરત રાવ બહાદુરને જણાવી. તેમણે પણ હિમ્મતનું મન સ્વસ્થ કરવાને માટે તત્કાળ એ અરણ્યમાં શોધ કરવાને માટે એક માણસને મોકલ્યો.

એ માણસ સંખ્યાકાળે સાત વાગ્યા પછી પાછો ફર્યો. એણે સુખસાગરને જણાવ્યું કે: “જે બાઇની તપાસ કરવાને હું ગયો હતો તેનું ગ્રેત એક વૃક્ષના થડ પાસે છિન્નવિછિન્ન અવસ્થામાં પડેલું મારા જોવામાં આવ્યું છે.” આ દુઃખદ વાર્તા સંભળીને દયાળુ અંતઃકરણના સુખસાગરને સહેજ ખેદ થયો. પરંતુ હિમ્મત-લાલની મનોવૃત્તિને ધક્કો પહોંચવા ન પામે એવા ઇશિદાથી તેણે હિમ્મતની પાસે જઈને જણાવ્યું કે “એ અરણ્યમાં મેં તપાસ કરાવી, પરંતુ ત્યાં તો કાંઈ પણ મનુષ્યપ્રાણીનાં અિશ્વકુલ પત્તો

લાગ્યો નહિ !” આટલું અસત્ય ભાષણ કરતાં રાવ જલાદરના મનને અત્યંત દુઃખ થયું હતું. પરંતુ હિંમતના આરોગ્યને માટે આ મિથ્યા ભાષણ કરવાની તેને ફરજ પડી હતી.

સ્વાભાવિક રીતે જ હિંમતે એવું અનુમાન કર્યું કે કાઈ પણ રીતે મોહિની છટ્ટી થઇને ન્હાસી જવા પામી હશે. તેની પ્રકૃતિ પૂર્ણપણે દુરસ્ત થઇ ત્યાં સુધી તેને ખરે વૃત્તાંત જણાવા દીધા નહિ. પરંતુ પછી જ્યારે ખરી હકાકતની તેને જાણ થઇ ત્યારે મોહિનીના એ પ્રમાણે આવેલા અંતથી તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ માટે તેને પોતાના ઉપર દોષ ખેંચી લેવાનું કારણ ન હતું.

સુખસાગરે પોતાને મોહિનીની સ્થિતિની ખબર પડી કે તુરંત જ યોગ્ય અધિકારીને એ સમાચાર પહોંચાડીને તેના શખની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

વિવાહ-નોકા.

સુંદરીનો વાસ સદૈવ એનિધ હોવાને લીધે હિંમતની તખિયત એકદમ સુધરતી ચાલી. સુંદરી અને તેના માતા-મહનું સાખ્ય કેવી રીતે થયું એ જ્યારે હિંમતે તેના મુખ સાંભળ્યું ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. એ તરૂણના અંતઃકરણમાંથી સુનંદાની મૂર્તિ અદૃશ્ય બની ગઈ હતી. ખરે કહીએ

તો, જે તરણી એક લિખારચોદ મકાનમાં પોતાને મળી આવી હતી તેના ઉપર જ પોતાનું સુખ સર્વસ્વી અવલંબી રહ્યું છે એ હિમ્મતને હવે પૂર્ણપણે સમગ્ર યુક્ત્યું હતું; અને એ રમણી ઉપર ધીમે ધીમે પોતાનો પ્રેમ દઢ થતો જાય છે એ પણ તે જાણી ગયો હતો.

એક દિવસે સ્થવારે હિમ્મત મુખ્ય દિવાનખાનામાં બેઠો હતો, સુંદરી એકલી જ તેની પાસે બેઠી હતી; કુમળાબાઈ અને ગંગાબાઈ દેવગૃહમાં પૂજન કરતાં હતાં, પુષ્પાવતી ગાયનમંદિરમાં હતી અને રાવ ગહાદૂર બગીચામાં પુષ્પવૃક્ષોના સહવાસથી સુગંધિત બનેલા શીતળ સમીરનો આસ્વાદ લેતા હતા.

“તને કુમળાબાઈને ઘેર પહોંચાડવાને માટે હું લઈ ગયો હતો ત્યાર પછી તારી સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ આજે જ પ્રાપ્ત થયો છે.” હિમ્મત કહ્યું.

સુંદરી શરમાઈ ગઈ અને સ્તબ્ધ જ રહી.

“હું આ મંદિરની હમણાં થોડા દિવસથી રાહ જ નેતો હતો.” એ કન્યાકાના મનોહર સ્મિતપૂર્ણ મુખકમલમાંથી ઝરતા તેજ-રસનું પોતાનાં નેત્રો વડે પાન કરતો હિમ્મત બોલ્યો: “મારા અનારોગ્યમાં તેં મારી જે સારવાર કરી છે તે માટે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાને હું અત્યંત ઉત્સુક બની રહ્યો છું. ખરેખર સુંદરી! જો તું ન હોત તો આજે આ દિવસ જેવાને હું લાજ્યશાળી થઈ શકત કે કેમ એ એક શંકા જ છે.”

“મેં એમાં આપના ઉપર કશો પણ ઉપકાર કર્યો નથી!” સુંદરી ખિહતી ખિહતી બોલી. કેમકે એવી રીતે હિમ્મતને પોતાની સાથે બોલતો જોઈને તેને એક પ્રકારનો સૌખ્યપૂર્ણ

ઉદ્વેગ થયો હતો.

“કશો પણ ઉપકાર કર્યો નથી!” હિમ્મતે ઉદ્ધાર કાઢ્યો અને હસ્ત પર અનેક વાર ચુંબન કરતાં કરતાં કહ્યું: “સુંદરી! તારો મારા ઉપર ઉપકાર થયો નથી એમ કહેવું તે કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય? તેં એ વખત મારો પ્રાણ નથી બચાવ્યો? સુંદરી! હવે હું તને જે કહેવા માગું છું એ સાંભળીને તું ગુસ્સે ન થમશ. માત્ર એટલું લક્ષમાં રાખ કે તેં જેને જીવિતદાન આપ્યું છે, તેના જીવનને સુખી કરવાનું સર્વતોપરી તારા ઉપર જ અવલંબી રહેલું છે. મારી અને તારી ઓળખાણ ઝાઝા દિવસોની નથી—તથાપિ મને તારો અંપૂર્ણ પરિચય થયો છે; અને તારા સદ્ગુણ તથા સદ્-વર્તનની કદર કેવી રીતે કરવી એ પણ હું જાણું છું. જેમ તું અનાથ છે તેમ હું પણ અનાથ જ છું. મારાં માતાપિતા અને પરલોકવાસી થયેલાં છે. મારી અંપત્તિ જેં કે અફાટ નથી, તથાપિ હજી હું જીવાન છું અને આશા રાખવાને મને કારણ છે. મારા મામા આ બાબતમાં પોતાની અંમતિ આપવામાં મિલકુલ આનાકાની કરશે નહિ એવી મારી ખાતરી છે. છેવટે ટુંકામાં એટલું જ કે સુંદરી! મારો તારા ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ છે. તો હવે મને વિશેષ સમય શંકાશીલતામાં નહિ રાખતાં ‘મારો પણ તમારા ઉપર પ્રેમ છે’, એટલા જ શબ્દો તું ઉચ્ચાર અને મને પૂર્ણ સુખી બનાવ!”

હિમ્મતના પ્રણયી ભાષણથી કિંચિત્ ગભરાઈ જઈને, અને શો ઉત્તર આપવો એ નહિ સમજવાથી કશું પણ બોલવું નહોતું એવા હેતુપૂર્વક સુંદરીએ કહ્યું: “તમે જે કહો છો—”

“સુંદરી! તારી જીહ્વામાં તારા અંતઃકર્ણનો મનોવિકાર વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય, તોપણ તારી બાહ્ય ચેષ્ટાથી મારા

મનમાં ક્યારનોયે આશાનો અંકુર ઉત્પન્ન થયો છે. એને ફળદ્રુપ કરવાનું કાંય કેવળ સર્વસ્વી તારા વચનામૃતના પરિસિંચન ઉપર અવલંબી રહ્યું છે.”

“ પણ ” સુંદરી બોલી: “ મારે મારા આત્મવર્ગની સલાહ પૂછવી જોઈએ. અર્થાત—”

“ એ બાબત તું નિશ્ચિંત રહે. રાવ બહાદૂરની તારા પર અતોનાત પ્રીતિ છે, એટલે તેઓ કદી પણ તારા સુખની આડે આવે તેમ નથી. હું જાતે જ તેમની પરવાનગી માગીશ. તેઓ મારી વિનંતિ અવશ્ય માન્ય કરશે જ. ”

એમ કહીને એ તરૂણે પુનઃ સુંદરીનો હાથ પકડીને તેના પર સુખન કર્યું; સુંદરીએ પણ પોતાના હસ્તને ત્યાં જ રહેવા દીધો. એ પ્રમાણે પોતાના પ્રેમની બક્ષિસ મળેલી જોઈને હિંમતને પૂણું આશ્વાસન મળ્યું.

સુંદરીનું હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું—તેના અધર થર થર કમ્પવા લાગ્યા—અને તહેનો રહેશે લજ્જાથી રક્તવર્ણ બન્યો. તથાપિ એ તહેનો અને તહેના પ્રિયકરનો અત્યંત સુખનો સમય હતો. અત્યારે તેની અંતર્ગત મનોવૃત્તિના થયેલા વિનિમયથી તેને લાગ્યું કે અત્યાર સુધીના આ તરૂણ સાથેના મારા અંગ્રંધમાં ફેરફાર થઈને અમારી વચ્ચે એક નવીન જ અંગ્રંધ ઉત્પન્ન થયો છે!

અઘાપિ સુંદરીનો હાથ હિંમતના હાથમાં જ હતો, અને એ પ્રણયી યુગલ પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિચારોમાં મૂડપણે સુખમમ બન્યું હતું. એવામાં રાવ બહાદૂર સુખસાગર દિવાનખાનમાં આવ્યા. સુંદરી એકદમ ચમકી અને સરમાઈ ગઈ. પરંતુ તેણે પોતાનો હાથ હિંમતના હાથમાંથી કાઢી લેવાનો કોશ પણ યત્ન કર્યો નહિ.

કેમકે એમાં પોતે કશો પણ દોષ કરે છે એમ તેને લાગ્યું જ ન હતું. માત્ર આ અંખ'ધમાં ખુલાસો કરવો જોઈએ, એમ સચવનારી મુદ્રાથી તેણે હિંમત મામે જોયું.

“રાવ બહાદુર સાહેબ !” હિંમત એ-ત્રણ પળ પછી બોલ્યો: “આપ અહીં પધાર્યા તે સાંઠે થયું. મારે આપને એક વિનંતિ કરવાની હતી. આપની ભાણેજ ઉપર મારો પ્રેમ છે એમ જાણાવવામાં હું મને ધન્ય માનું છું; અને હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ કૃપા કરીને આપની ભાણેજ મને અર્પણ કરશો. આ અમૃત્ય નિધ મને સુપ્રત કરવામાં આપ લેશ પણ શંકાને સ્થાન આપશો નહિ. તેના ગુણની કદર કેવી રીતે કરવી એ હું પૂર્ણપણે જાણું છું. મારા મહવાસમાં તેને અંપૂર્ણ સૌખ્ય જ પ્રાપ્ત થશે.”

“હિંમતલાલ !” એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થે અત્યંત મમતાભર્યા અને વિશ્વાસજનક સ્વરે કહ્યું: “તમારા પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો હકારદર્શક ઉત્તર આપવામાં મને કશો પણ વાંધો નથી; કેમકે કુમળાબાઇએ તમારા અંખ'ધમાં મને તમામ માહિતી આપી છે. પણ મારી મુંદરી શંકા છે કે ?”

“આપ ખુશીની સાથે તેની અંમતી પૂછો. એ બાળનમાં મને બિલ્લવાનું કશું પણ કારણ નથી.” રસભરિત દષ્ટિએ મુંદરીના મનોહર વદનચંદ્ર તરફ જોતો હિંમત બોલ્યો. મુંદરી લજ્જાથી નીચે જોતી કબી રહી.

“હું સમજ્યો. આ વિષયમાં હા કિંવા નાકહેવાનો જે મનુષ્યનો અધિકાર છે, તેની સલાહ લીધા પહેલાં જ તમે

અંદર અંદર સર્વ વ્યવસ્થા કરી નાખેલી હોય એમ જણાય છે !” સુખસાગર હસતો હસતો બોલ્યો : “ તરૂંઓની એ હમેશની પદ્ધતિ જ છે. ”

“ આપ પણ એક વેળાએ તરૂંઓ હશે જ, ” હિમ્મત તેટલા જ વિનોદપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો : “ અને આપની પ્રેમયાચના પણ એવી રીતે જ પાર પડેલી હોવી જોઈએ. ”

“ તમે તો મને નિરૂત્તર જ બનાવી દીધો ! ” રાવ બદાદરે મંદ સ્મિત કરતાં કહ્યું : “ પણ જૂઓ, ગંગા અને પુષ્પા અહીં આવે છે. તેમને આ હકીકત કાણ કહેશે ? ”

“ શી હકીકત ? કાંઈ અશુભ તો નથી ને ? ” એ બન્ને જણી એકદમ બોલી ઉઠી.

“ ફક્ત તમારે સુંદરીના સહવાસનો લાભ ગૂમાવવો પડશે, એટલું જ ! ” બોલતી દીકરીઓના ગભરાઈ ગયેલા ચહેરા તરફ જોતાં રાવ બદાદરે કહ્યું.

“ પણ એનું કારણ શું. એ તો મને કહે ! ” ગંગાએ કહ્યું.

“ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને હિમ્મતલાલ તરફથી જ મળનાર છે. ” મોટેથી હસતો હસતો સુખસાગર બોલ્યો.

“ હા ! હવે આવ્યું મારા ધ્યાનમાં. ” પુષ્પાવતી બોલી : “ ગંગા બહેન ! તું તો બોળી ને બોળી જ રહી ! પણ મને કેટલાક દિવસો પહેલાં આપણા કુટુંબમાં લગ્ન થાય છે એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું. ”

“કોનું, તારૂં લમ?” રાવ બહાદુર બોલ્યા. એ સાંભળીને પુષ્પાવતી શરમાઈ ગઈ.

“લમની શી વાતો ચાલી રહી છે?” એ વખતે કમળાબાઈએ અંદર આવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“અધાં એકત્ર થયાં ખરાં!” રાવ બહાદુરે ભાષણકર્તાની દબે કહ્યું: “હવે હું તમને જણાવવાની રજા લઉં છું કે આ પ્રભુચંદ્ર યુગલે પોતાનું અન્નેનું દૈવધન એક જ નૌકામાં ભરવાનો ઠરાવ કર્યો છે; અને એ નૌકાને ‘વિવાહ-નૌકા’ કહેવામાં આવે છે.”

રાવ બહાદુરના એ શબ્દોએ દિવાનખાનામાં જાણે આનંદના સાગરને આમંત્ર્યો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

ભાગ ૨ જો.

અદ્ભુત લૂટારો.

[ભાગ ૨ નો.]

પ્રકરણ ૨૬ મું.

કળાધર.

 વે આપણે પુનઃ માનસિંગ તરફ વળીએ.

 જે રોજ તેણે પેલી ચીડી મીઠાઇવાળાની દુકાને મોકલાવી હતી તે રોજ આશરે ત્રણ વાગે એક સશક્ત, કીમતી પોશાક અને મૂલ્યવાન આભુષણોથી સજ્જ થયેલો ગૃહસ્થ કારાગૃહ તરફ આવ્યો અને પોતાને અંદર દાખલ થવા દેવાની તેણે રજા માગી.

“ તમે અંદર કાને મળવાને માટે માગો છો, એ મને પહેલાં જણાવો. ” કારાધ્યક્ષે કહ્યું.

“ હું માનસિંગને મળવા માગું છું. ” એ ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

“માનસિંગ કારાગૃહમાં તેની કાટડી બહાર પરશાળમાં ફેરે છે. એ તમને ત્યાં મળશે.” કારાધ્યક્ષ બોલ્યો.

પેલા મોજાલા ગૃહસ્થે પોતાની વજનદાર સોનાની ડાબડીમાંથી થોડીક છીકણી લઇને ધાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરી; ખીસામાંથી મૂલ્યવાન ઘડીયાળ કાઢીને તેના તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી તથા રેશમી ફમાલ વડે મ્હોં પરનો પરસેવો લૂછ્યો. તે તત્પશ્ચાત્ તુરંગમાં દાખલ થયો. તેના કપડામાં છાંટેલા અતરની સુવાસથી કારાધ્યક્ષને તડાક દમને છીંક આવી ગઈ!

“ફેટલો બધો કચરો ! અને ફેટલી દુર્ગંધ !” એમ બોલતાં તે ગૃહસ્થે છીકણીની એક ચપટી ધાણેન્દ્રિયમાં ખોસી દાખી.

“આ જો કે સુખદાયક સ્થળ નથી તોપણ તુરંગના કામને માટે લાયક છે.” કારાધ્યક્ષ બોલ્યો.

“અહો ! કેદમાં જવાની કલ્પના માત્ર મારા પ્રાણનો નાશ કરી નાખવાને પૂરતી છે !” એ ગૃહસ્થ બોલ્યો. પણ તેનું લઠ્ઠ શરીર અને બેદરકાર પ્રકૃતિ જોતાં કદાચ તેને વીશ વર્ષની સખ મળુરી સાથે કેદની સજા કરવામાં આવે તોપણ વાંધો આવે તેમ ન હતું; એમ કોઇને પણ જણાઇ આવે તેમ હતું. “વાર, માનસિંગ ક્યાં છે ?” તે બોલ્યો : “અહો ! સામેથી આવતો જણાય છે. કેમ દોસ્ત ! મળ છે ના ?”

“હીક છે.” માનસિંગે કહ્યું : “પણ તારી સ્ત્રી અને અગીયાર છોકરાં ખુશીમાં છે ના ?”

“એમાં શું કહેવું ?” એ ગૃહસ્થે કહ્યું : “પણ દોસ્ત ! મારે તારી સાથે તારા કેસને લગતી ફેટલીક અગલની વાત કરવાની છે. તારી કાટડી ક્યાં છે ? આમ જિભા રહીને તો મારા પગ પણ

દુઃખવા આવ્યા !”

માનસિંગ તેને પોતાની કાટડીમાં લઈ ગયો. અંદર દાખલ થઈને તેણે દારૂ ખંધ કરી દીધું. પેલો ગૃહસ્થ પોતાના આલ્મ દમામનો ત્યાગ કરીને બિછાના ઉપર પડ્યો; અને તેણે પેટ પકડીને હસવાની શરૂઆત કરી.

“મારી સ્ત્રી અને છોકરાંની કલ્પના મોટી નામી હતી.” તે ગૃહસ્થ બોલ્યો: “પણુ આપણે એકદમ આપણા મહત્વના કામ તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.”

“એ મહત્વનું કામ હું તને કહું છું.” માનસિંગ બોલ્યો: “કુળાધર ! આજે રાત્રીએ મારી અહીંથી મુક્તતા થવી જોઈએ.”

“આજ ને આજ જ ! વારૂ, પણુ આ બારી કંઈ બાજુ તરફ પડે છે ?” કુળાધરે કાટડીની અંદર આંતરફ દષ્ટિ ફેરવતાં પૂછ્યું.

“તુરંગના પાછળા ભાગ તરફ.” માનસિંગે કહ્યું: “સફલાગ્ને મને ઉપલા માળ ઉપર કાટડી નથી આપી એ સાફ થયું !”

“તુરંગની બહાર જમીનથી આ બારી કેટલી ઉંચી હશે ?”

“હશે આશરે દશેક ફુટ. એથી વધારે ઉંચી હોવાનો સંભવ નથી. એટલી પણુ ઉંચી હોવાનું કારણ એ છે કે પાછળના ભાગની જમીન સ્લેજ નીચી છે, આ તુરંગની આસપાસના તમામ પ્રદેશની મને બારિક માહિતી છે એ તું જાણે જ છે.” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

“વારૂ, હવે તારી યોજના શી છે ?”

“મારો વિચાર આ બારી વાંટ થઈને પસાર થઈ જવાનો છે. માત્ર રાત્રીએ તુરંગની બહાર આ બાજુએ એક પહોરેગીર

આંટા માર્યા કરે છે તેની વ્યવસ્થા તારે કરવી જોઈશે.”

“એ કામ માફ. તું કહીશ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાને હું તૈયાર છું. એક વખત આપેલા વચનનો ભંગ કરવાનો મારો નિયમ નથી એ તું જાણે જ છે. મીઠાઈવાળાને ત્યાં તારી ચીડી મને મળી કે હવે તારે એક રાત્રી પણ તુરંગમાં સૂવું પડતું જોઈએ નહિ એવો નિશ્ચય મેં કર્યો છે.”

“હીક, તારે હું કહું તે યરાયર સાંભળી લે.” માનસિંગ બોલ્યો: “આપણા મંડળમાંનો જે માણસ ગાડી ભાડે ફેરવે છે તેની ગાડી તારે અગાઉથી મેળવી લેવી અને—”

“મીઠાઈવાળાની દુકાન પાસે ઊભી રખાવવી. જાણે કેમ કાંઈ એ મકાનમાંથી પરગામ જનાર હોય એવો દેખાવ કરવો.” કળાધર બોલ્યો.

“હું પણ એ જ કહેવાનો હતો.” માનસિંગ કહ્યું: “મારા શરીરને યરાયર બંધએસ્તો આવી જાય એવો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો પોષાક પણ તારે તૈયાર રાખવો. તદુપરાંત એક ઉંચી ટોપી, ભરાવદાર મૂછો અને પીળા રંગના મોટા ચશ્મા; એ પદાર્થો આજ રાત્રીએ જ મીઠાઈવાળાની દુકાને પહોંચતા થવા જોઈએ. માત્ર એક કરવત તથા આ યારીના લોખંડના સળીઆ કાઢી નાખવાને માટે જોઈતાં બીજાં હાથયારો મને તાબડતોબ પહોંચાડાવ. રાત્રીએ યરાયર યાર વાગતાં તારે બીજા એ માણસો સાથે તુરંગની પાછળ આવીને ઊભા રહેવું. તમારે ત્રણેએ સાથે નહિ આવતાં જુદા જુદા અને એક બીજાથી થોડા થોડા સમયને અંતરે આવવું; એ સૂચવવાનું જરૂર જ નથી, એ બે જણાને બન્ને બાજુએ ઊભા રાખીને આ યારીની નીચે આવજો અને સાંકેતિક સીટી વગાડજો એટલે જ નીચે ઊતરી આવીશ. ત્યાં સુધીમાં યારીના લોહાના સળીઆ

કાઠી નાખીશ. માત્ર બહારના પહેરેગીરની ચિંતા છે. એની વ્યવસ્થા તું કર એટલે થયું.”

“બહુ સારું,” કળાધર બોલ્યો: “એટલું જ ને?”

“બસ, એટલું જ.” માનસિંગે કહ્યું: “લે, આ ખર્ચને માટે પૈસા.”

સો સો રૂપીઆની બે નોટો હાથમાં લેઇને કળાધર બોલ્યો: “તારા કહેવા પ્રમાણે તમામ તજવીજ કરે છું, અને પહેરેગીરની વ્યવસ્થા કરવાને માટે એક હુશિયાર માણસની યોજના કરે છું.”

“પણ લક્ષમાં રાખજે,” માનસિંગે કહ્યું: “સત્કૃત્યના બદલામાં યોગ્ય બક્ષિસ આપવામાં જેમ હું ઉદાર છું, તેમ બેઇમાનીપણાનું વેર લેવામાં પણ જરીકે સંકાય રાખું તેવો નથી.”

“જે તારી સેવા કરવાની મને મારા અંતઃકરણે પ્રેરણા કરી ન હોત, તો માત્ર શિક્ષાના ભયથી કિંવા દ્રવ્યની આશાથી હું કદી પણ આ કામમાં પડ્યો હોત નહિ; અસ્તુ. હવે હું જાઉં છું. થોડી વારમાં જ ફરવત અને ખીજા હુશિયારો લઇને પાછો આવું છું.”

એટલું કહીને કળાધર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. લગભગ એકાદ કલાક પછી તે પોતાની સાથે કેટલાંક પુસ્તકો, જાત જાતનાં ફળાથી ભરેલો એક કરંડીઓ, મીઠાઈની એક ટોપલી અને સીગારની એક પેટી, વગેરે લઇને આવ્યો. માનસિંગના અંબધમાં કારાખ્યક્ષને કશી પણ શંકા આવી હોય તો તે આ તમામ સામાન જોઇને નિર્મૂળ થઇ ગયેલી હોતી જોઇએ.

આ વખતે પણ કળાધરે તપખીર સુંઘવાનો અને ઘડીયાળ તરફ જોવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો. જે માણસે સામાન ઉપાડ્યો હતો તેની પાસે એ બધો સામાન માનસિંગની કાઠ-

ડીમાં મૂકાવરાઓ.

તેણે માનસિંગની કાટડીમાં જમીન પર પાથરવાને માટે કારાધ્યક્ષ પાસેથી એક ચટાઈ વેચાતી લીધી અને કારાધ્યક્ષને પણ પોતાની સાથે માનસિંગની કાટડીમાં ભોજન લેવાનું આમંત્રણ કરીને તુરંગની પાસેના ભોજનાલયમાંથી ત્રણ જણાને માટે લાણું મંગાવવાની સૂચના કરી. એ કાર્ય માટે કારાધ્યક્ષ ગયો એટલે એકાંતનો લાલ લઇને કુળાધરે પોતાનાં કપડાંમાં સંતાડેલાં એ નહાનાં કરવતો તથા ખીજનું હથિયાર બહાર કાઢ્યાં અને માનસિંગને આપ્યાં. માનસિંગે એ તમામ હથિયારો ઝિજાના નીચે સંતાડી દીધાં. તે દિવસનું વાતાવરણ બદલાયું હતું. વાદળાં ઘટ્ટ થતાં જતાં હતાં. એથી રાત્રીએ વર્ષાદ અને પવનનો પ્રલય થશે એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. એ પ્રકાર પણ એ લોકોની યોજનાને ઇષ્ટ જ હતો.

પછી ત્રણે જણાએ ભોજન કર્યું. ભોજન કરતી વેળાએ કારાધ્યક્ષને સંભળાવવાને પરંતુ માનસિંગને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ હવે હું આજે તારી પાસે આવી શકાશ નહિ. કેમકે આજે મારા એક રનેહીને ત્યાં રાત્રી મીજલસ છે. તેમાં હાજરી આપવાનું તેણે મને અત્યંત આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું છે. લોકો પણ એવા છે કે મારી મરજી નહિ છતાંયે મારો દમ ખાઈ જાય છે. વારૂ, પણ કાંઈ સહવારે તો હું અવશ્ય આવીશ જ. આકી તારા કેસના અંગ્રંધમાં તું નિશ્ચિંત રહેજે. મેં આરિસ્ટર પાલખાણને આ કેસમાં રૂખીઆ ત્રણસોના રોજથી રોક્યા છે. એ તારૂં નિરપરાધીપણું ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સાબિત કરી આપશે ”

એમ કહીને તે ઉડ્યો. કારાધ્યક્ષ પણ તેની સાથે સાથે ઉડ્યો. બન્ને જણા ચાલ્યા ગયા બાદ માનસિંગે તત્કાળ કરવત તપાસી

તેમાં. તે ઉત્કૃષ્ટ પોલાદનાં બનાવેલાં હતાં અને તેના પર પાણી ઢાલેલું હતું. તેને બહાર પડતી બારીને જડેલા સળીઆમાંથી ચલા એ સળીઆ માત્ર કાઢી નાખવાના હતા. એ કામ આ કર- તથી સરક્ષતાપૂર્વક પાર પડી શકશે એમ લાગવાથી તેને અત્યંત તોળ થયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

પલાયન.

૨૧ ત્રી પડી ગઈ હતી. તુરંગના દરવાજા પર રહેતા પહેરગીરે ધડીયાળની શીશી ફેરવી અને આકના દોકરા માર્યા. કળા- ધરે કરેલા ભવિષ્યવાદ પ્રમાણે વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ બનવા ગયું, પવન ઝુંકાટા મારવા લાગ્યો, આકાશ ચોમેર અત્રાત્રાહિત ની રજું અને વર્ષાદના મોટા મોટા ફોરા પડવા લાગ્યાં થોડી રમાં જ મેઘની ગર્જના અને રસ્તા પર પસાર થતી ગાડીઓનાં ડાંતો ધ્વની—એ બન્ને એક બની ગયાં. વચ્ચે વચ્ચે વિદ્યુતપ્રકાશ શુ અમકવા લાગ્યો.

આ સંધિનો લાલ લઈને માનસિંગે સળીઆ કાપવાની શરૂ- આત કરી દીધી. પ્રથમ તો તેણે પોતાનું કાર્ય અત્યંત વેગપૂર્વક શ્રાવ્યું—એક સળીઆ નીચેથી તો લગભગ કાપી પણ નાખ્યો.

પણ હવે તેના હાથ દુઃખવા આગ્યાથી થોડો સમય વિશ્રાંતિ લેવાની ફરજ પડી.

પરંતુ એટલાથી પોતાના મનમાં નિસ્તસાહને પ્રવેશ થવા નહિ દેતાં તે થોડાક સમય થોભીને અગાઉ કરતાં ધીમે ધીમે પણ આક્રમ રીતે પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યો.

નવના ટકારા થયા. મેઘરાજ જોરપૂર્વક જળવૃષ્ટિ કરતો હતો. વિનળીનો લખવળાટ અને મેઘનો કડકડાટ વૃદ્ધિને પામતા હતા. એ જોઈને માનસિંગને પણ અધિકાધિક આનંદ થવા લાગ્યો. દશ વાગ્યાના સુમારે એક સળીઓ નીચે તથા ઉપર જનને સ્થળેથી કાઢી નાખ્યો. માત્ર તે જનને સ્થળે થોડો થોડો ભાગ કપાયા સિવાયનો રહેવા દીધો.

ત્યાર પછી તે તુરંત જ બિહાના ઉપર પડ્યો અને એક પુરતક વાંચવા લાગ્યો. કારણ કે અરોબર દશ વાગે તુરંતમાં મંત્ર સુરક્ષિત છે કે નહિ એની તપાસને માટે નિકળવાનો કારાખ્યક્ષનો નિયમ હતો.

“હવામાં એકદમ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે, ખરું ?” કારાખ્યક્ષે માનસિંગની કાટડી પાસે આવીને કહ્યું.

“હા, આવા સમયે ધરબારના અભાવે રસ્તા પર ભટકવું એના કરતાં આ તુરંત જેવા સ્થળમાં સુરક્ષિતપણે શાંતિપૂર્વક પજા રહેવું એ ઘણું જ ઉત્તમ.” માનસિંગે જવાબ આપ્યો, “હું ખાતરીથી કહું છું કે તુરંતમાં પડેલા કેદીઓની ધર્મિયા કરનાર ધરબાર વગરના લિખારીઓ અત્યારે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સૂર્ય-પુરમાંથી મળી આવશે.”

“આ ગડગડાટને કીધે તમને નિદ્રા પણ એકદમ આવી જશે.

દસ વાગી ગયેલા હોવાથી હવે તમારી આ ડાટડીમાં કોંઈ રાખવાનો મને હુકમ નથી. પરંતુ જો રાત્રીએ વાંચવાની તમારી ઇચ્છા હશે તો આવતી કાલે હું તમને બીજી ડાટડીમાં રાખીશ અને ત્યાં રાત્ર દીવાનો બદોબસત કરી આપીશ.” એમ કહીને ફાનસ લઇને કારા-ધ્યક્ષ ડાટડીનું દ્વાર બંધ કરી, તેને બહારથી તાળું મારીને આડ્યો ગયો.

તેના પગલાંનો અવાજ મંલળાતો બંધ થઈ ગયો એટલે માનસિંગે પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી. રસ્તા પર જતી આવતી ગાડીઓ હવે કમી થઈ ગઈ હતી; અને વર્ષાદ એટલો નેસભેર પડતો હતો કે તેના અવાજમાં કશાકના ટકોરા પણ મંલળાતા ન હતા.

રાત્રીના સ્લાડાઅગીયારના શુભારે તેનું કામ ખલાસ થયું. બંને સળીઆ કપાઈ ગયા હતા. પણ અત્યાર સુધી જેટલી ચિંતા પોતાની મુક્તતાને માટે તેના મનમાં થતી હતી તેના કરતાં સોગણી ચિંતા હવેના છેલ્લા અર્ધા કલાકમાં તેને થઈ. હવે કશું પણ કામ તેને કરવાનું રહ્યું ન હતું. એટલે વ્યવસાયના અભાવે તેના મગજમાં શંકા અને કલ્પનાનું રમખાણ મચી રહ્યું. પોતાના મંડળના માણસો પોતાને ફસાવશે તો નહિ ને, પોતાને કાયમના માટે કારાગૃહ નિવાસી બનાવવાનો તો તેમનો વિચાર નહિ હોય, એવા પ્રકારની શંકા તેના મનમાં થવા લાગી.

“ ગમે તેમ થાય પણ નીચે ઉતરવાનું સાહસ તો કરવું જ.” એવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. પહેરેગીર પકડે કિંવા ગોળી મારીને ઠાર કરે, તોપણ તેની દરકાર કરવી નહિ, એમ તેણે વિચાર્યું. કેમકે રિયલિટી બચંકર અને જોખમભરી હતી. જો આજ રાત્રે તે નહાસી

છૂટે નહિ તો બીજો દિવસે સળીઆ કપાયેલા જોઈને તેના પર વિશેષ શંકા આવવાનો સંભવ હતો. એથી પછી જપતો વધતાં છૂટવાની આશા બિલકુલ ન હતી. એટલે ક્ષણ માત્રનો પણ વિલંબ કરવાથી પોતાનો સર્વજીવી નાશ થશે એમ તે સમજતો હતો.

તેનાં નેત્રો સમક્ષ પોતાના પ્રત્યાગમનની ઉત્કંઠાપૂર્ણ હદયે રાહ જોતી મનોહર સુનંદાની મૂર્તિ ખડી થઈ. ગુમાનનું પણ તેને સ્મરણ થયું. તે કોટડીમાં આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. એમ કરતાં છેલ્લો અર્ધો કલાક પસાર થઈ ગયો. હવે પાછલી બાજુએ કોઈ જતું આવતું ન હતું. રાત્રી જેમ જેમ પસાર થવા લાગી તેમ તેમ વર્ષાદ અને પવનનું પ્રાગલ્ભ્ય પણ અધિક થતું ચાલ્યું. બાર વાગ્યા ! એક મીનિટ થઈ-એ મીનિટ-ત્રણ મીનિટ-તોપણ સાંકેતિક સીટી તેના સાંભળવામાં આવી નહિ.

“માનસિંગની ઉત્કંઠા વધવા લાગી. તે કોષપૂર્ણ દાંત વડે હોઠ પીસવા લાગ્યો. બાર ઉપર દશેક મીનિટ પસાર થઈ હશે, પરંતુ અઘાપિ બધું શ્વશ્વમાકાર હતું.

છેવટે ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં તેણે એકદમ પન્નાયન થઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે કલ્પના કરી કે પહેરેગીર સમ વર્ષાદને લીધે એક સ્થળે એસી રહ્યો હશે. પરંતુ કદાચ તે ફરતો હોય અને પોતાને સામે મળી જાય તો તેને પોતાની પાસેના તમંચા વડે કાર કરવો. જો કે એમ કરવામાં એક મુશ્કેલી હતી. પોલિસચોક્કી નજીક હતી. તમંચાનો અવાજ પોલિસચોક્કી પર સંભળાય અને ત્યાંથી સિપાઇઓ દોડી આવે એ સંભવિત હતું. તથાપિ રાત્રીના અંધકારને લીધે પન્નાયન થઈ શકાશે એવી તેને આશા હતી. વળી નજીકમાં જ નદી વહેતી હોવાથી અને પોને

જળર તરનારો હોવાથી, જરૂર પડતાં નદીમાં પડીને સામે પાર પહોંચી જવાનો પણ તેણે નિશ્ચય કરી લીધો.

આ સર્વ વિચારો એક ક્ષણમાં જ તેના અંતઃચક્ષુ સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયા. તે પોતાના લયંકર સાહસનો પ્રારંભ કરનાર હતો એટલામાં જ બીજી એક કલ્પના-પૂર્વની તમામ કલ્પનાઓ કરતાં પણ હૃદયવિદારક-તેના મનમાં ઉદ્ભવી.

કળાધરે મને ફસાવ્યો તો નહિ હોય ને ? “આવતી કાલે તમને બીજી ટ્રાટડીમાં લઈ જઈશ” એમ જે કારાધ્યક્ષ બોલ્યો હતો, તે તમામ યોગના તેના જાણવામાં આવી જવાથી, કુત્સિતશુદ્ધિ અને ચેષ્ટાથી તો બોલ્યો નહિ હોય !

હવે માનસિંગ ખરેખર લયબીત બની ગયો. તેનો શ્વાસો-શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો ! પોતાના ચૈર્યને એકત્રિત કરવાને માટે તે યિછાના પર જોરથી ગયો. જે મીનિટના અવધિમાં તેણે પોતાની છાતી પુનઃ પંથરની બનાવી. હવે તેને નદીના શીતળ જળમાં ફેદી પડવાની અગાઉ કરતાં પણ વિશેષ આવશ્યકતા જણાવા લાગી; અને વિશેષ વિલંબ કરીને પોતાની સ્થિતિને વધારે સંકટમય બનાવવી નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

યિછાના પરથી ચાદર કાઢીને તેને એક છેડો તેણે બારીના જે સળીઆ કપાયેલા ન હતા તેની સાથે બાંધ્યો. પછી કાપી રાખેલા બન્ને સળીઆને આંચકો મારીને જેથી કાઢયા. એ જ વખતે સાંકેતિક સીટી તેના કર્ણ પર આવી. એ સીટી સાંભળતાં જ તેના હૃદયનો મોટો ભાર ઓછો થઈ ગયો. કળાધર નક્કી કર્યા પ્રમાણે ત્યાં આવીને હાજર થયો છે એમ તેના લક્ષમાં આવ્યું. અને જે કાંઈ કપટ હોત તો પોતાનો વિશ્વાસુ રનેલી ત્યાં આવ્યો

હોત નહિ એવી તેની ખાત્રી થઈ.

ઉલ્લાસપૂર્ણ હૃદયે તે ખૂરસી પર થઈને આરી ઉપર ચડી ગયો અને પેલી ચાદરની સહાયથી પાછલી બાજુએ નીચે ઉતરી પડ્યો. “બધું બરોબર છે ને ?” તેણે નીચે બેઠેલી વ્યક્તિને પૂછ્યું.

“બધું બરોબર છે.” કુળાધરે કહ્યું: “આ બાજુના પહેરે-ગીરના હાથ પગ બાંધીને તથા તે બૂમ પાડી ન શકે એ માટે તેને કલોરોફોર્મથી બેભાન બનાવીને અમે તેને તેની કાટડીમાં મૂકી આવ્યા છીએ.”

“ત્યારે હવે આપણે તાબડતોબ અહીંથી ચાલ્યા જઈએ.”
માનસિંગ બોલ્યો.

તેઓ તુરંત જ આગળ વધ્યા. તુરંગના મકાનને ઘણે દૂર રાખીને ન્હાની અને સાંકડી ગલીઓ વાટે થઈને તેઓ પેલા મીઠાઈવાળાની દુકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. ગાડી ત્યાં તૈયાર જ હતી. ગાડીવાન તેમના મંડળનો જ માણસ હતો અને વળી તેને બહિસ પણ સારી મળેલી હોવાથી તે હાથમાં ચાલુક રાખીને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. બીજા બે માણસો મીઠાઈવાળાની દુકાનમાં બે પેટીઓ અને બે બીચ્છા તૈયાર રાખીને બેઠા હતા. એમ કરવાનો હેતુ એ હતો કે રસ્તા પર પસાર થનારાને એમ લાગે કે એ બે જણા બહારગામ પ્રવાસે જતા હોવા જોઈએ.

માનસિંગે દુકાનમાં જઈને પોતાને માટે તૈયાર રાખેલો પોશાક ધારણ કરી લીધો. પોતાના ચહેરામાં પણ બાહ્યતઃ ફેરફાર કરી નાખ્યો. પછી તેણે કુળાધરને બે હજાર રૂપિયાની નોટ

તથા મીઠાધવાળાને બસો રૂપીઆની નોટો આપી અને ગાડીમાં બેસીને પ્રવાસની શરૂઆત કરી. તેનો વિચાર સૂર્યપુરથી દશ-બાર માઈલ દૂર આવેલા એક ન્હાના સ્ટેશનથી ટ્રેનમાં બેસવાનો હતો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

સુખસાગર અને નાજર.

ૐ ત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી હકીકત જે રાત્રીએ બની તેના ત્રીજા દિવસે નાજર સુખસાગરને મળવાને તેમના મકાને આવ્યો અને બોલ્યો: “રાવ બહાદૂર સાહેબ! હું એક અત્યંત મલત્તવની હકીકત આપને જણાવવાને આવ્યો છું. દશ-બાર માણસો મારે માટે કચેરીમાં રોકાઈ રહેલા હોવા છતાં પણ, હું આ માટે જ ઉતાવળો ઉતાવળો આપની પાસે આવ્યો છું.

“કાંઈ દુઃખદાયક વર્તમાન તો નથી ને?” રાવ બહાદૂરે પૂછ્યું.

“ના ના, સઘઃસ્થિતિ તરફ લક્ષ્ય આપતાં એવું કશું પણ નથી. માત્ર એવા પાલકની દેખરેખ નીચે એક તરણુ બાલિકા રહી હોત તો તેને કેટલું નુકસાન થાત, એ વિષે હું આપને કહેવા માગું છું. કુંડામાં એટલું જ કે મારા મળવામાં આવ્યું છે કે પેલો ફલીચંદ—”

“કેમ? એના સંબંધમાં બીજી કાંઈ ખબર મળી છે?” રાવ બહાદુરે સચિત વદને ત્વરાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“હાજી, અને એ સમાચાર માત્ર એટલા જ છે કે તે દલી-ચંદ બીજો કોઈ નહિ પણ બચંકર અને ચાણાક્ષ સહાસિક લૂટારો માનસિંગ પોતે જ છે!” નાજરે કહ્યું.

“હું! આ તમે શું કહો છો? માનસિંગ!” રાવ બહાદુર બોલી ઉઠ્યા, અને હેમના ચહેરા પર સંતાપ તથા ધોર ચિંતાની છા પ્રસરી રહી.

“હા, હું જો કહું છું તે તદ્દન ખરું છે.”

“ત્યારે તો મેં મારી ભાણેજને એ લૂટારાના પાલકત્વ નીચે રાખી હતી કે શું?” સુખસાગર મોટેથી પરંતુ પોતાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, અને બીજા વિચારો તેના મનમાં ઉદ્ભવવાથી તે દિવાન-ખાનામાં આમ તેમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો.

નાજરે એ જુદા મનુષ્યના હૃદયમાં ચડેલા દુઃખના ઉભરાને શમવા દીધો. રાવ બહાદુરનું મન શાંત થયું છે એમ તેને લાગ્યું, એટલે તેણે પોતાને જણાવવાની હકીકતો પ્રારંભ કર્યો:—

“તે દિવસે આપ મારી કચેરીમાં આવ્યા ત્યારે એ માન-સિંગ પણ મારી કચેરીમાં જ અંદરના ખંડમાં હતો. આપના જવા આદ્યોડી વારે એ પણ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી પોણા કલાકે છૂપી પોલિસનો એક અધિકારી મારી પાસે આવ્યો. તેણે એ વખતે માનસિંગે જે પોષાક ધારણ કર્યો હતો તેનું વર્ણન કરીને તથા એ પોણા કલાક પહેલાં મારી કચેરીમાં હતો, એમ જણાવીને તેનું નામ પૂછી જાયું. મેં તેનું નામ દલીચંદ જણાવ્યું; તેમજ એ માણસના નામના સંબંધમાં ખુલાસો માગવાનું કારણ પણ તેને

પૂછ્યું. ‘હું પછીથી એ આખતનો બધો ખુલાસો કરીશ,’ એટલું માત્ર કહીને છૂપી પોલિસનો અધિકારી ત્વરાથી ચાલ્યો ગયો. આજે તે પુનઃ મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: ‘દલીલ’ એ બીજો કોઈ નહિ પણ માનસિંગ લૂટારો જ છે. અમે તેને શંકા પરથી પકડીને ન્યાયાધીશ સન્મુખ ખડો કર્યો હતો. ન્યાયાધીશે તેને તુરંગમાં દાખલ કર્યા બાદ બીજા દિવસની રાત્રીએ એક પહેરેગીરને ગીરફતાર અને બેભાન બનાવીને તે પોતાના મિત્રોની સહાયથી ન્હાસી જવામાં ફતેહ પામ્યો છે. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ ગોપ્ય શોધી કાઢવાનો પોલિસને એક પણ રસ્તો મળ્યો નથી. તથાપિ તેની પાસે વેશાંતર કરવાને માટે વસ્ત્રો વગેરે બિલકુલ ન હતું અને તેના વર્ણનનો મનુષ્ય પગરસ્તે કિંવા રેલ્વે-રસ્તે પસાર થઈ ગયાની, ભાકુતી ગાડીવાળાઓ તથા અહીંના સ્ટેશન પરના માણસો ચોખ્ખી ના પાડતા હોવાથી, પોલિસ ખાતાનો એવો તર્ક છે કે માનસિંગ સૂર્યપુરમાં જ કોઈ સ્થળે છૂપાઈ રહેલો હોવો જોઈએ. એક આખત માત્ર ચમત્કારિક છે. તુરંગથી થોડેક દૂર એક મીઠાઈવાળાની દુકાન છે. તે દુકાનવાળાએ તે જ રાત્રીએ પોતાને ત્યાં એક ભાડાની ગાડીવાળાને બોલાવ્યો હતો; અને માનસિંગ પણ તે જ વેળાએ ન્હાસી ગયો હતો. એ મીઠાઈવાળાની આરિક તપાસ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તેણે જણાવ્યું કે તેને ત્યાં ઉતરેલા માણસો બહારગામ જનાર હતા, તેમને માટે એ ગાડી ભાડે કરી હતી. ગાડીવાળાને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે તેની ગાડીમાં પણ પેસેન્જરો હતા, તેમાંનો એક અત્યંત જૂદા અને ચીડીઆ સ્વભાવનો હતો. બીજા બે તેના દીકરા હતા. દીકરાઓની ઉંમર િશ અને આવીશ વર્ષની હતી.’ આ

પ્રમાણે છૂપી પોલીસના અધિકારીએ મને હકીકત જણાવી. એટલે તે હકીકત આપના કાન પર નાખવાને તુરત હું આવ્યો.”

“નાજર સાહેબ !” ફેટલોક વખત મૌન રહ્યા બાદ રાવ બહાદુરે કહ્યું : “દલીઅંદ અને માનસિંગ એક હોવાની ખાતમી મારાં કુટુંબનાં માણસોને ન આપશો; તેમજ એ હકીકત સુંદરી અને હિમ્મતના કણ પર પણ આવવી જોઈએ નહિ. આ સૂચના તમને કરવામાં મારે ખાસ ગુમ અને મદત્વનો હેતુ છે એટલું લક્ષમાં રાખશો.”

“હું પણ આપને એ હકીકત ગુમ રાખવાની જ સૂચના કરનાર હતો.” નાજરે કહ્યું : “વાર, હું હવે રાજ લખીશ.”

એમ કહીને નાજર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મુખસાગર ઘણો સમય સુધી વિચારમાં મગ્ન બનીને બેસી રહ્યો. તે વચ્ચે વચ્ચે ત્વેષથી મૂડીઓ વાળતો અને દાંત કચકચાવતો હતો. એ ઉપરથી તેના મનનો અંતાપ સમજી શકાતો હતો.

એ વખતે તેના મનમાં શા વિચારો ચાલતા હતા એ કહેવું અશક્ય છે. પરંતુ વાચકોને અમે એટલું જણાવી શકીએ તેમ છે કે પોતાના વિચારોને અંતે રાવ બહાદુરે પોતાનાં નેત્રોમાં આવેલાં આંસુ લૂછ્યાં, મુખપ્રક્ષાલન કર્યું અને પછી જે દિવાનખાનામાં પોતાની દીકરીઓ અને કુમળાબાઇ વગેરે બેઠાં હતાં ત્યાં ગયો. તેમની સન્મુખ તેણે પોતાના અંતરનો અંતાપ લેશ પણ જણાવા દીધો નહિ.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

કોણ સરસ ?

ચંદ્રનગરથી માનસિંગ સૂર્યપુર જવાને નિકળ્યો ત્યારબાદ ગુમાનને તેના વિના એકલા કંટાળો આવવા લાગ્યો. એટલે તેણે પોતાના મિત્રની ગેરહાજરી દરમિયાન પોતાના મનને કશાકે આનંદપ્રદ વ્યવસાયમાં ગુંથવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેણે એ બાબત અનેક વિચારો કરી જોયા. છેવટે એકાદ ગામ તરફ સફર કરવાનો વિચાર તેને પસંદ પડ્યો. એ વિચારને અમલમાં આણવાનું નક્કી કરીને, એક દિવસે સહવારે ઉઠી, પ્રાતર્વિધિ આટોપીને ચલા લેવાને માટે તે દિવાનખાનામાં ગયો. એક કપમાં તેણે કીટલીમાંથી થોડુંક ચાલનું ગરમ પાણી રેડ્યું અને તેમાં શર્કરામિશ્રિત ગરમ કરેલું દુધ રેડીને તે કપ છલોછલ ભરી દીધો. ચલાપાન કર્યા પછી તેણે પદ્માવતીબાઇને કહ્યું: “હું આજે અગત્યના કામ માટે વિશાળગઢ જનાર છું. ઘણું કરીને તો રાત્રી-એ પાછો આવી પહોંચીશ. પરંતુ તમે મારી રાહ જોશો નહિ. જે ત્યાં રોકાવાનું થશે તો પત્રથી ખબર આપીશ.”

વિશાળગઢ જવા માટે નર્મદા નદીમાં નાવમાં બેસીને મુસાફરી કરવી પડતી હતી. એ પ્રમાણે સરદાર ગુમાનસિંગ એક સુશોભિત નાવમાં ગિરાજમાન થયા.

તે જે સ્થળે બેઠો હતો તેના સામેના પાટીયા ઉપર બીજો

એક ગૃહસ્થ બેઠેલો હતો. તે અત્યારે એક પુસ્તક વાંચવામાં નિમગ્ન બની ગયો હતો. તેણે થેડી વાર પછી પુસ્તકમાંથી મુખ કાઢીને ગુમાનના અંગપ્રત્યાંગનું નિરીક્ષણ કર્યું અને એ તપાસથી પોતાને મંતોષ થયો હોય એવો દેખાવ તેણે ધારણ કર્યો.

“આજે વાયુ ઘણો અનુકુળ છે, ખરું સાહેબ?” તે ગૃહસ્થ બોલ્યો.

“હા, એમ છે ખરું. પણ આ નાવ હીલોળા બહુ ખાય છે.” ગુમાને કહ્યું.

“એમાં કાંઈ ખિલવાનું કારણ નથી.” એ ગૃહસ્થે કહ્યું: “આમાંથી તપખીરની એક ચપટી લેશો કે?” એમ કહીને તેણે એક રત્નખચિત સુવર્ણની ડાબડી આગળ કરી. ગુમાનની લોભી દષ્ટિ તેના તરફ આકર્ષાઈ. “તમને અંદ્રનગર આવ્યાને ઘણા દિવસ થયા હશે?” એ ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

“ના ના, માત્ર થોડા દિવસ થયા જ આવ્યો છું.” ગુમાને જવાબ આપ્યો.

“અંદ્રનગર શહેર પણ એક અજગ નગરી છે! કેટલો મોટો વ્યાપાર! કેટલો મોટો સટો! કેટલાં મોટાં મકાનો! બધું મોટું જ મોટું! મઘ પણ કેવો સુંદર મળે છે?” એ ગૃહસ્થ બોલ્યો.

અંદ્રનગરના મોટા વ્યાપાર અને સુંદર મઘ વિષેની તુલના ગુમાનના સમજવામાં આતી નહિ. તો પણ તેણે એ ઇશકી ગૃહસ્થના કથનની સત્યતાનો સ્વીકાર કર્યો.

“હું પોતે એક મોટો વ્યાપારી છું.” એ ગૃહસ્થે કહ્યું; અને તેણે પોતાના નામનું એક કાંઈ કાઢીને તે ગુમાનને સ્વાધીન કર્યું. કાંઈમાં સુંદર અને મરોડદાર અક્ષરે ‘અંદ્રકાન્ત અટપટીયા’ એ

પ્રમાણે જાપેલું હતું. “અમારી અટક અટપટીયા પડી ગઈ છે તેનું એક કારણ છે.” તેણે ખુલાસો કર્યો: “મારા વડવાઓને દરેક સાત અટ ને પટ કરી દેવાની ટેવ હતી, કાંઈ બાળતનો ઉધારો નહિ. એ કારણથી અમને બધા અટપટીયા કહે છે. એમાં કાંઈ શરમાવા જેવું નથી.”

. ગુમાને પણ પોતાનું નામ ‘સરદાર ગુમાનસિંગ’ જણાવ્યું. પછી તે અદ્વચ્છે પૂછ્યું: “આપ વિશાળગઢ આનંદને માટે પધારો છો કે કાંઈ વ્યાપારઅર્થે?”

“આનંદને ખાતર જ.” ગુમાને જવાબ આપ્યો.

“હું પણ એ જ હેતુથી નિકળ્યો છું.” અટપટીયાએ કહ્યું: “આપ જમવાના પણ ત્યાં જ હશો.”

“હાસ્તો; અને તદુપરાંત થોડા દ્રાક્ષાસવનું પાન કરવાનો પણ મારો વિચાર છે. આપને તે દ્રાક્ષાસવને કેવોક મેળ છે?” ગુમાને પૂછ્યું.

“છે, હીક છે! એમાં પ્રશ્ન જ શો?” અટપટીયાએ જવાબ આપ્યો.

ગુમાન અને અંદ્રકાન્ત એ બંને જણાએ વિશાળગઢમાં આનંદાશ્રમમાં ભોજન કરવાનું કરાવ્યું અને મધપાનનું ઉદાત કૃત્ય તે આશ્રમ પાસેના ‘દ્રાક્ષરસ પ્રાસાદ’માં કરવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાર-માઠ પેલી રત્નખચિત સોનેરી ડાબડીમાંથી એક બીજી અપટી ગુમાને લીધા બાદ એ બંનેની મૈત્રી ‘શુવશ્ચ કંદેશ્વ’ બની ગઈ.

એ ગૃહસ્થે ઉત્તમ પ્રકારનાં કામતી અને સુશોભિત વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં તેના બંને હાથમાં મોટાં મોટાં નંગવાળી પુષ્કળ ચીંટીઓ હતી; અને જ્યારે તેણે નાવનું ભાડું આપવાને માટે ખીરસામાંથી પૈસાની કાથળી કાઢી ત્યારે તેના એક ખાનામાં રૂપાનાણું અને બીજા ખાનામાં નોટોના અંડલ જેવું દેખાયું.

ગુમાનનું આ સર્વ ગાળત તરફ પૂરતું લક્ષ હતું. તે જ પ્રમાણે જ્યારે તેણે નાવના પૈસા આપવાને પોતાના ગજવામાંથી કાચળી કાઢી ત્યારે તેમાં સોનાની આઠ દશ ખીનીઓ છે, તેની વાસે એક સુંદર સોનાનું ઘડીયાળ છે અને જમણા હાથની આંગળી પર એક સુંદર હીરાકણીવાળી મુવર્ણ મુદ્રિકા છે, એ મીસ્તર ચર-પડીયાના લક્ષમાં પણ ચટ દઈને આવી ગયું હતું.

એ પ્રમાણે એક ખીમના પદાર્થનું દર્શન થવાથી તેમની વચ્ચે જામેલી મૈત્રી અધિક દ્રઢીકરણને પામી હોય એમ જણાયું.

“અહા ! આપણા જેવા ઉંચા દરજ્જાના લોકોમાં વિદરવામાં ફટકું ખડું સુખ છે ! બાપો આ નીચ બીખારીઓ ! એમને સમ્યક્તા કાને કહેવી એનો તો ખ્યાલ સુદ્ધાંત નહિ ! જે આતંદી પ્રાણી હોયો સાથે મધુર પરંતુ નિરર્થક ભાષા નિશ્ચિત વાપર્યા કરે, વચ્ચે વચ્ચે સીંગારેટનો સુગંધપૂર્ણ દમ લીધા કરે, અને દ્રાક્ષાસવનો ખ્યાલો સદૃજ લીલાપૂર્વક ઉદરમાં કંચી દે, એ જ ધન્યતાને પાત્ર છે ! એવા મનુષ્યો મને અત્યંત પસંદ પડે છે.”

“આપના સંભાષણ પરથી લાગે છે કે દુનિયામાં આપે પુષ્કળ જમણું કર્યું હશે !” આ સંધિનો ઉપયોગ પેલી સોનાની કાચડી, ચીટી અને નોટોને હસ્તગત કરવામાં કરવો, એમ વિચારતો ગુમાન બોલ્યો.

આ દુનિયામાં મેં જમણું કરેલું છે ખરું ! પૃથ્વીની “આસ-પાસ સાત વખત પ્રદક્ષિણા કરી છે; અને તેમાં ચાર વખત વહાણ ભાંગવાથી વર્ષ દોઢ વર્ષ જંગલી મનુષ્યોના સમૂહમાં રહેવાનો પ્રસંગ પણ મને પ્રાપ્ત થયો છે. તદુપરાંત સીલોન ખેટમાં પણ હું કેટલાક દેવસ રહ્યો છું અને ત્યાંના ગવર્નરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે પણ

મેં કામ કરેલું છે. કહો વારૂ, આટલું ક્યાં પછી મેં દુનિયામાં પુષ્કળ ભ્રમણ કરેલું છે એમ કહી શકાય કે નહિ ?”

“વાહ ! ત્યારે તો તમને પુષ્કળ અનુભવ મળ્યો લાગે છે ?” ગુમાને કહ્યું.

“હા, અનુભવ પણ પુષ્કળ છે ખરો, તથાપિ હું જો કહીશ તો તમને કદાચ ખોટું લાગશે, અને ખોટું લાગે એ દેખીતું જ છે; તોપણ મારે કહેવું જોઈએ કે હું ગિલકુલ સરત્ર અંતઃકરણનો અને સાદો મનુષ્ય છું. મારા મનમાં કશી વાતની જરી પણ શંકા નહિ. ગમે તે મનુષ્યને હું જોઉં કે તેને મારો મિત્ર જ સમજી લઉં છું. આમ હોવાથી, સરદાર સાહેબ ! હર વખત લોકો મને ફસાવે છે— ખરેખર મારા ભોળપણનો ગેરલાલ લે છે !”

“કેટલું આશ્ચર્ય !” ગુમાન બોલ્યો: પરંતુ ઉપયુક્ત ભાષણ સાંભળીને તેને મનમાં તો ઘણો જ આનંદ થયો હતો. શા માટે એ વાચકો સમજી શક્યા હશે.

“હા, એ માફ દુર્દેવ છે ખરૂં. હું એકદમ કોઈના પણ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી દઉં છું. જૂઓ, હું કેવી રીતે ફસી ગઈ એનો તમને એક દાખલો આપું. તમે મને એમ કહે: કે દોસ્ત ચંદ્રકાન્ત ! એક હમ્મર રૂપીઆની મારે જરૂર છે ! યસ, એટલાની સાથે જ હું મારા આડતીઆ ઉપર એક હમ્મરની હુંડી લખાને તમને સ્વાધીન કરી દેવાનો; જાણે કેમ તમે મારી પાસે તપખીરની એક ચપટી માગતા હોને ! પરીક્ષા કરી જૂઓ ! તમારી અને મારી એક ઘડીની પણ ઓળખાણ નહિ હોવા છતાં હું તમારા ઉપર એટલો ગંધો વિશ્વાસ મૂકવામાં આગળ પાછળ જોનાર નહિ !”

“પણ હું તમારી પાસે એની માગણી જ કરનાર નહિ તેનું

કેમ ?” પોતાના નૂતન સ્નેહીના મનનું ખૂણાપણું જોઈને મનમાં આનંદિત બનતો ગુમાન બોલ્યો.

“સરદાર સાહેબ ! તમે માગણી કરનાર નહિ એ વાત ખરી, પણ મારી ખાત્રી છે કે જો તમે માગો તો હું તમારી માગણીનો સ્વીકાર કરવામાં એક મીનિટની પણ ટીલ દઈ નહિ !”

એ પ્રમાણે વાતોમાં વખત ક્યાં પસાર થઈ ગયો તેની ખબર પણ પડી નહિ. નૌકા વિશાળગદ જઈ પહોંચી અને ગુમાન તથા અંદકાન્ત એક બીજના ઘણા સમયના ગાઠ પરિચયવાળા મિત્રો હોય તે પ્રમાણે નીચે ઉતરીને એકબીજના હાથમાં હાથ રાખીને આનંદાશ્રમ તરફ જવાને નિકળ્યા. ત્યાં જઈને અપોરના એક વાગતાં ભોજન તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરીને તે બંને જણ શહેર જોવાને નિકળી પડ્યા.

આ પ્રમાણે પોતાની સફર લાભકારક નિવડવાનો અંભવ જોઈને ગુમાનને મનસ્વી આનંદ થયો; અને પેલી સુવર્ણની ડાંગડી તથા નોટો પોતાના ખીસ્સામાં પડી જ ચૂકી છે એમ તે પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જોવા લાગ્યો. પરંતુ પોતાના એ હેતુને કેવી રીતે પાર પાડવો એ બાબતના અંબધમાં તેણે કશો પણ નિશ્ચય કર્યો ન હતો. ‘વાવત્ સમય તાવત્ વિધિ,’ એવો તેનો ધરિદો હતો.

શહેરમાં ભ્રમણ કરતાં ચટપટીયા શેઠ પોતાની શ્રીમંતાર્થ અને મોટાઈનાં બાણુગાં ધ્રુંગતા હતા. એ જોડી અરેબર એક વાગે પુનઃ આનંદાશ્રમમાં આવી પહોંચી; અને ભોજન કર્યા પછી મદ્યપાન કરવાને માટે ‘દ્રાક્ષરસ પ્રાસાદ’ ને તેમણે પોતાનાં પત્તાનાં પગલાંથી પાવન કર્યો.

અંદર ગયા પછી થોડોક પેય પદાર્થ લઈને તેઓ અહીં

તહીંનાં ગરખાં ઠોકવા લાગ્યા. ગુમાને પોતાના સોળતીને કહ્યું: “આપણી વચ્ચે એવું ગાઢ સખ્ય બંધાઈ ચૂક્યું છે કે હવે આપણે વિશેષ વિવેક વાપરવાની જરૂર રહી હોય એમ મને લાગતું નથી. એટલે હું પૂછું છું કે હું કહું એટલા મઘના પ્યાલા તમે હ્યો ખરા કે?”

“હો હો, બિનહરકતે. એક દિવસના ચોવીસે કલાક હું મઘ-પાન કર્યા કરું તોપણ મને વાંધો આવે તેમ નથી.” અંદ્રકાન્તે કહ્યું: “જૂઓ, રહવારે ઉડતાં વાંત હું દ્રાક્ષાસવના પ્યાલાનું સેવન કરું છું, બપોરે શરબત, મઘ વગેરે પેયને ઈન્સાફ આપું છું, પુનઃ ત્રીજા પ્રહરે અને રાત્રીએ પણ એ જ કમ છે. તે સિવાય વચ્ચે વચ્ચે પાંચ-સાત વખત બંને પ્યાલા ઠોકી જાઉં એ તો તોખા ! આટલું છતાં પણ રાત્રીના અગીઆર-બાર વાગે શયનગૃહમાં જતાં પહેલાં જો હું ચાર-પાંચ પ્યાલા ન લઉં તો મને નિદ્રા જ આવે નહિ. કદાચ એથી અધિક લેવાય તો તેની ચિંતા નહિ પણ ઓછા તો નહિ જ. શું સમજ્યા?”

“સમજ્યો-બરોબર સમજ્યો. ત્યારે હ્યો આ.” ગુમાને કહ્યું.

તેણે ધરેલો પ્યાલો ચટપટીયાએ લીધો અને ખાલી કરી નાખ્યો. તદુપરાંત બીજા ચાર પ્યાલા પણ ગુમાનના આમ્રહની રાહ જોયા વગર જ તે ગટગટાવી ગયો. તે પછી બીજો એક પ્યાલો બરીને પીતાં પીતાં તે બોલ્યો: “આ ‘દ્રાક્ષરસ પ્રાસાદ’ માં પણ નામ પ્રમાણે જ ગુણ છે.”

“બહુ જ ઉત્તમ.” ગુમાન બોલ્યો. પોતાના સોળતીની સંપત્તિને કેવી રીતે ગૂમ કરી દેવી એ જ વિચાર તેના મનમાં ધોળાતો હતો. છેવટે તેની ખાત્રી થઈ કે આ માણસને મઘનો ધણો શોખ

હોવાથી તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મઘપાન કરશે અને તેને પરિણામે તે બેશુદ્ધ બની જવાથી પોતાનો હેતુ સરલતાપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શકશે.

એવી રીતે મઘપાન અને ગપાટકમાં સ્હાંજના પાંચ વાગી ગયા. ચટપટીયા શેક હવે થોડા સમયમાં જ ‘ભૂમિ તલે ગતમ્’ની રિથિતિએ પહોંચશે એમ ગુમાનને લાગ્યું. એ બન્ને જણા એક સ્વતંત્ર નહાના ખંડમાં બેસા હતા, એટલે ત્યાં ત્રીજું કાર્ધ ન હતું. અચારનવાર હુકમ પ્રમાણે નોકર મઘના શીશા આપી જતો હતો. ગુમાન વચ્ચે ઉક્યો અને અંદ્રનગર તરફ જનારી છેવટની નૌકા ફેટલા વાગે નિકળે છે એની તપાસ કરવાને બહાર ગયો. છેવટની નૌકા રાત્રીએ સાત વાગે છૂટતી હોવાનું તેના જાણવામાં આવ્યું. અર્થાત્ ત્યાં સુધીમાં પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે એમ તેને લાગ્યું. તે પાછો પોતાના મિત્ર પાસે આવ્યો. એ વખતે પણ ચટપટીયાનું મઘપાન તો ચાલુ જ હતું.

“આપણે હવે તુરત અંદ્રનગર તરફ જવું બેઠાએ.” તેણે અંદર દાખલ થઈને કહ્યું.

“ત્યારે હવે આ છેવટનો પ્યાલો પૂરો કરો એટલે બસ. પછી આપણે દુકાનદારને મઘના પૈસા આપીને તુરત નૌકાસ્થાન તરફ જઈશું.” ચટપટીયાએ એક પ્યાલો પીવાનો આગ્રહ કર્યો.

“કબૂલ.” ગુમાને કહ્યું. પરંતુ તેની ખાત્રી હતી કે આ એક પ્યાલો લેતાં જ ચટપટીયાજી ચટ લઈને જમીનદોસ્ત બની જશે !

પછી ચટપટીયાએ પોતાનો પ્યાલો ભર્યો અને ગુમાનનો પ્યાલો અર્ધો ભરેલો હતો. તે પૂર્ણ કર્યો. બન્ને જણાએ એ પ્યાલાની અંદરનો મઘ ઉઠરમાં ઠલવી દીધો અને પ્યાલા ટેબલ ઉપર મૂક્યા.

એક ક્ષણાર્ધમાં જ ગુમાનની આંખો ઘેરાવા લાગી, તેનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું, સુસ્તાર્ધ જણાવા લાગી. સુસ્તાઈને દૂર કરવાનો તેણે પ્રયત્ન તો કર્યો પરંતુ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી અને તે એક આરામ ખૂરસી પર પડતાંની સાથે જ ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

. સરદાર ગુમાનસિંગને નિદ્રિત અનેલા બેતાં જ ચટપટીયાએ એક નોકરને હાકલ મારીને અંદર બોલાવ્યો તથા કહ્યું: “ મને એક કોરો કાગળ અને સાદું કવર તથા લખવાનાં સાધન લાવી આપ. મારે જરૂરી કામ માટે અત્યારે ચંદ્રનગર જવાનું છે. પણ મારા મિત્રે થોડોક વિશેષ મઘ લેવાથી તે ઉઠી ગયા છે. તેમની નિદ્રાનો લંગ કરવાની મારી હમ્મજ નથી. હું તેમના નામની ચીડી લખીને મૂકતો જાઉં છું. તેઓ ઉઠશે એટલે તમારા ગિલ્તના પૈસા ચૂકવી આપશે.”

ચટપટીયાએ એક ટુંકા પત્ર લખ્યો. એ પત્ર કવરમાં નાખીને કવર બંધ કરી દીધું અને કવર ઉપર સરદાર ગુમાનસિંગનું નામ લખીને તેને ટેબલ ઉપર એક પ્યાલાની નીચે દબાવીને મૂક્યું. એટલું કર્યા પછી ગુમાનની પૈસાની કાથળી, તેણે પહેરેલી વીંટી અને સોનાનું ઘડીયાળ, એ ત્રણ ચીજો લઈ લીધી તથા તેના બદલામાં પોતાની પૈસાની કાથળી, એક અતિ તેજસ્વી વીંટી તથા તપખીરની ડાબડીને ગોઠવી દીધી.

એ પ્રમાણે પોતાની કીમતી ચીજો ગુમાનને સ્વાધીન કરીને, તેના ઉપર પોતાનો કેટલો બધો વિશ્વાસ છે એ બતાવવાનો તેણે ઇરાવ કર્યો હતો !

આટલું કર્યા પછી તે 'દ્રાક્ષરસ પ્રાસાદ' ના માલિકની રળ લઈને ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

સુનંદા.

નિદ્રા દેવીએ અંતે ગુમાનનો ત્યાગ કર્યો ખરો. તે જનગૃહ થયા પડેલો બાદ આંખો ચોળીને ઘેનને કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

મસ્તક થોડુંક શાંત થયું અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થઈ એટલે તેણે પોતાની આસપાસ નજર કરી. પોતે આરામ ખૂરસી પર એકલો જ પડેલો છે અને ટેબલ ઉપર બત્તી બળી રહી છે એમ તેના જોવામાં આવ્યું. તેણે પુનઃ પોતાની આંખો ચોળી અને ધીમે ધીમે બત્તી ગયેલી સર્વ ઘટના તેના સ્મરણમાં આવી.

અત્યારે હજી રાત્રીજ છે એટલું તો તે સમજી શક્યો. પરંતુ કેટલા વાગ્યા છે તે જાણવાને માટે ખીસ્સામાં હાથ નાખતાં પોતાની નહાની સુવર્ણ ઘડિકાને બદલે તેના હાથને એક જડ પદાર્થનો સ્પર્શ થયો. તેણે તે અવાદ્ય પદાર્થ બહાર કાઢ્યો તો તે ચટપટીયાની તપખીરની ડબ્બી છે, એમ તે સમજી શક્યો.

એટલામાં બત્તીનો પ્રકાશ તેના હાથ ઉપર પડ્યો અને આં-

ગળા પર ધારણ કરેલી વીંટીનાં નંગનું તેજ જોઈને તે ચકિત થયો.

અત્યંત આશ્ચર્ય ! તેની પોતાની વીંટી ગૂમ થઈને તેને બદલે પોતાના ઈષ્ટબાળ સોબતીના હાથ પરની અત્યંત ઉત્તમ મુદ્રિકા દેખાતી હતી ! આ બધું કેવી રીતે બની ગયું એ તે જરી પણ સમજી શક્યો નહિ. એટલે નોકરને બોલાવીને તમામ બાબતનો ખુલાસો કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તે આરામ ખૂરસી પરથી ઉઠીને જિભો થયો તો ટેબલ ઉપર પ્યાલા નીચે દાબેલું કવર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે પોતાના નામનું છે એ જોતાં જ તેણે કવર ખોલીને અંદરથી પત્ર કાઢ્યો અને આશ્ચર્યમાં લીન બનીને એ પત્રમાં લખેલી નીચેની હપ્તીકત તેણે વાંચી :—

“ સરદાર સાહેબ !

“ મારી સોનાની ડબી તરફ અને રતનજડિત વીંટી તરફ આપે લક્ષ આપ્યું છે એ હું જોઈ શક્યો છું. જો કે આપશ્રીને એ પદાર્થો અત્યંત ક્ષુદ્ર અને નિર્જીવ લાગશે એવી મારી ખાત્રી હોવા છતાં પણ એ પદાર્થો આપને અર્પણ કરવાનું હું સાહસ કરું છું; આપના અલૌકિક સ્નેહનું મને સદૈવ સ્મરણ રહે એવા હેતુથી આપની નાજુક ધડીયાળ અને વીંટી—જે આપે મને ઘણી ખુશીની સાથે આપ્યાં હોત તે—મેં લીધેલ છે. આપણી પિછાન થઈ ત્યારથી મેં આપનો સ્વભાવ પૂર્ણપણે જાણી લીધો હતો; આપ મારા જેટલા જ પ્રામાણિક અને સરલ હૃદયના છો એ હું સમજી શક્યો છું. આપના ઉપર મારો કેટલો બધો વિશ્વાસ છે તેની પ્રતીતિ આપવાને મારી પૈસાની ટાથળા પણ મેં આપને સ્વાધીન કરી દી. કેમકે તેની અંદરની વસ્તુઓ પણ આપને વિશેષ પગાંડ પડી છે એ :

તે દેખાયું છે. માત્ર મારા ચાલુ ખર્ચને માટે મેં આપની પૈસાની થળી લઇ લીધી છે—અલગત તે ઉછીની જ લીધી છે એમ માન-
નું છે. ‘દ્રાક્ષરસ પ્રાસાદ’ માં આપે મને મઘની જે મિજબાની
પી છે તે માટે હું આપનો અત્યંત આભાર માનું છું. મારી
ટક પ્રમાણે જ મારો સ્વભાવ હોવાથી આપના જગૃત થવાની રાહ
તે જોતાં આ બધું કાર્ય મેં ચટપટ સમેટી નાખ્યું છે. અર્થાત્ એ
જ મારો નહિ. પણ મારા સ્વભાવનો—બહેન મારી વંશપરંપરાની
ટકનો છે એમ કહું તો ચાલે.

“ચંદ્રનગરમાં મોટા મોટા સરદારો અને શ્રીમંતોની મુલા-
ત લેવાનો આપનો વ્યવસાય હશે જ. તો આપ જો મારા મહા-
પત્ની નજીકમાં આવી ચડો તો મને આપ નામદારની મુલાકાતનું
ન વ્યવસય આપશે એવી આશા છે. હું આપનો યથાશક્તિ
હારસત્કાર કરીશ. મારો મહેલ ‘રાજરત્ન ભવન’ નાટકશાળા પાસે
ગકટા ગલીમાં આવેલો છે અને તેના ઉપર ‘પરધન સંરક્ષક
‘દ્રક્ષાન્ત ચટપટીયા’ એવું પાટીયું મારેલું દૃષ્ટિએ પડશે.

“સરદાર સાહેબનો અત્યંત નમ્ર સેવક

“ચંદ્રકાન્ત ચટપટીયા.”

ગુમાને પેલી વીંટીના રત્ન અને તપખીરની ડાબડી તરફ એક
ર પુનઃ દૃષ્ટિ કરી. “ભૂમ્યા! પાછા!” તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી
ખો. તેણે પત્રને ફાડીને તેના ખારિક ટુકડા કરી નાખ્યા. વીંટી
ઠઠ આનાની કામતવાળી કાચના બનાવટી હીરાની હતી અને
પખીરની ડાબડી સોનાથી રસેલી હતી. તેના ઉપરની હીરાકણીઓ
જ કૃત્રિમ જ હતી. એ જોઈને તે બોલી ઉઠ્યો: “હાય હાય!
મેં મારા ગરીબ બિચારા કાળજીનું શું થશે? વિશેષ તો એ કે હું

પણ તેના જેવો એક ખીરસાકાતર છું એ તેણે પ્રથમથી જ જાણી લીધું હતું !”

પછી તેણે પોતાની કાથળીને બદલે મૂકેલી નવીન કાથળી તપાસી જોઈ. તેના એક ખાનામાંથી તેને બે બેઝાનીઓ અને એક પાવલી મળી. બીજા ખાનામાં નોટોને બદલે માદીઓ તથા પહેંચો અને એવા જ બીજા નિરુપયોગી કાગળીયા હતા.

ગુમાનની સ્થિતિ ચમત્કારિક થઈ પડી. તેને ‘દ્રાક્ષરસ પ્રાસાદ’ ના માલિકને આર-તેર રૂપિયાનું બિલ ચૂકવવાનું હતું જ્યારે તેની પાસે રોકડ સીલીકમાં માત્ર આઠ જ આના હતા. તે ઉપરાંત ચંદ્ર-નગર ફેવી રીતે પાછું જવું એ પણ એક પ્રશ્ન જ હતો. દુકાન-દારને તમામ હકીકત જણાવવાથી પોતાની મૂર્ખતા પ્રકટ થાય તેમ હતું, અને વળી એથી તેનું દેવું તો ચૂકવી શકાય તેમ હતું જ નહિ. છેવટે તેણે થોડો સમય વિચાર કરીને ગીરધગલાલ શેઠ પાસેથી પૈસા મંગાવવાનો દરાવ કર્યો. કેમકે અત્યારે તેને માટે બીજો એક પણ ઉપાય ન હતો. તેણે તુરત જ નોકરને હાકલ મા-રીને બોલાવ્યો તથા ફેટલા વાગ્યા છે એવો તેને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હમણું જ દશ વાગી ગયા, સાહેબ !” નોકરે જવાબ આપ્યો.

“ દશ વાગી ગયા !” ગુમાને ઉદ્ધાર કાઢ્યો : “ હવે મારા કાળજીનું શું થશે ? મેં ફેટલી વાર સૂધી ઉંઘ લીધી ? બરોબર પાંચ કલાક !”

“ અમારો મઘ જરા ઉંચા પ્રકારનો છે, સાહેબ નોકરે કહ્યું.

“ હોવો જોઈએ તેના કરતાં પણ જરા વધારે ઉંચો છે ! ગુમાન બોલ્યો. ચટપટીયાએ તેમાં ઘેન લાવનારો પદાર

નાખેલો હોવો જોઈએ એવી તેની ખાત્રી મદ્દ ચૂકી હતી. “આજની રાત્રી અહીં જ ગાળવાનો મારો વિચાર છે. પણ કાલે રહવારે પહેલી નોકામાં એક માણસને અંદ્રનગર મોકલવાની જરૂર છે.”

“એ આટે હું તૈયાર છું. પણ ત્યાં જવાનું કયે સ્થળે છે?”

“હું તને પત્ર લખી આપું છું. દ્વાત, કસમ અને કામળ લાવ.”

તોમરે આગા પ્રમાણે કાગળ અને લખવાનાં સાધન આપ્યાં. ગુમાને ‘હું અહીંઆ ઉપાધિમાં આવી પડ્યો છું. આટે આ ચીડી લાવનાર માણસ સાથે વીશ રૂપીઆ મોકલશે;’ એવા આશયનો પત્ર લખીને તેના કવર ઉપર ગીરધરલાલ શેઠનું શરનામું કર્યું અને એ પત્ર તે મનુષ્યને હવાલે કરીને પોતાને આટે તૈયાર કરાવેલા પાકોશના ખંડમાં જઈને તે સૂઈ રહ્યો. માત્ર તેણે નોકરને સૂચના કરી હતી કે રહવારે તે અંદ્રનગરથી પાછો આવે કે તુરત તેણે પોતાને જાગડો.

રહવારે નવ વાગ્યાના શુમારે પેલો નોકર અંદ્રનગરથી ગીરધરલાલ શેઠના પત્ર લઈને આવ્યો તેણે ગુમાનને ઉઠાડ્યો અને એક પત્ર આપ્યો. પત્રની અંદર વીશ રૂપીઆની નોટો બીડી હતી. ગુમાને તેમાંથી મદ્દપાન વગેરેનું બિલ ચૂકવી આપ્યું. પેલા નોકરને પણ એ રૂપીઆ બક્ષિમ આપ્યો અને પછી તે અંદ્રનગર તરફ જવાને નિકળ્યો.

તેણે ગીરધરલાલ શેઠના ઘેર જઈને લૂટારાઓની ટોળીની એક એવી લાંબી અને રસભરિત કથા કરીને, તેમાં પોતાને લાગેલી બીલિતનું એવી ખુબીપૂર્વક વર્ણન કર્યું કે પદ્માવતી તો એ હૃદયવિદારક વૃત્તાંત શ્રવણ કરીને લગભગ મર્ચિત થયા જેવી બની ગઈ.

“પદ્માવતીઆઈ!” અદમાશ બોલ્યો: “સૂર્યપુરનાં મંદિરાનમાં

પ્રવાસ કરતાં અમારા ઉપર આવેલાં સંકટોનું જ્ઞાન તમે સાંભળ્યું હોય તો ગઈ કાલે મારા ઉપર આવેલા સંકટનું તમને કશું પણ લાગી આવે નહિ. અમે ત્યાં કાઈ કાઈ વાર ટપાલગાડીને રોકવામાં પણ કારણભૂત બન્યા હતા !”

“ શા માટે ? તમને ઉત્પન્ન થયેલી બીતિને લીધે ?” ખંઘાવતીએ પૂછ્યું.

“ બરોબર કશું, અને કદી કદી અમારી પાછળ પડેલાઓના પંખમાંથી છૂટવાને અમારે જંગલમાં ગાઉના ગાઉ સુધી દોડવું પણ પડેલું !”

“ લૂટારાઓ તમારી પાછળ પડેલા ?” ખંઘાવતી બાજુ હેબતાઈ ગઈ હોય તેવી રીતે બોલી.

“ બેશક, તેમને લૂટારા કહેવામાં કશી પણ દરકત નથી. કેમકે તેઓ ઘણા ગરીબોના સ્વાસ્થ્યને લૂટી લે છે !”

“ એ દેશમાં એટલા બધા લૂટારા છે ?” ખંઘાવતીએ પૂછ્યું. કેમકે ગુમાનની એજા તેના લક્ષમાં આવી ન હતી. ગુમાન પોતાની પાછળ પડેલા પોલિસના માણસોને ઉદ્દેશીને બોલતો હતો, જ્યારે ખંઘાવતી તેમને લૂટારા સમજતી હતી.

“ પણ સુનંદા બહેન !” હવે ગુમાને સુનંદા તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી: “ તમે આજે અત્યંત વિચારગ્રસ્ત દેખાઓ છો !”

“ ગુમાનસિંગ ! સામા માણસનું હૃદય પારખવાની તમારામાં અદ્ભુત શક્તિ છે.” ખંઘાવતીએ કહ્યું: “ હું પણ હમણાં હમણાં સુનંદાને વિચારમાં તણાવ બની ગયેલી જોઈ છું. સુનંદા ! તેં હમણાં કેટલાક દિવસો થયા બિલકુલ ગાયું નથી. એકાદું ગાયન ગા એટલે સરદાર ગુમાનસિંગનું બીતિયુક્ત બનેલું મન પ્રસન્ન થાય.”

સુનંદાએ કશો પણ સખખ નહિ દર્શાવતાં પોતાની મામીનું કહેવું કબૂલ કર્યું અને વાળની પેટી પર બેસીને એક મધુર પદ પોતાના અમૃતમય સ્વરે ગાયું.

ગુમાનનું હૃદય એટલું નિબુર હતું કે તે સદ્ગુણના સાનિધ્યથી કિંવા સૌંદર્યના નિરીક્ષણથી પણ કદી દ્રવ્યતું નહિ. પરંતુ આજે તેને પણ લાગ્યું કે સુનંદા ગાતી હતી એ વખતે જોટલી મનોહર દેખાતી હતી એટલી મનોહર સ્ત્રી પોતે કદી પણ જોઇ ન હતી.

તે એવી રીતે બેઠો હતો કે સુનંદાના મુખકમલની એક ખાળુ તેની દષ્ટિએ પડતી હતી. તેના કપોલપ્રદેશ ઉપર ખારીમાંથી આવતાં સૂર્યકિરણો પડતાં હતાં. તેના લાલપ્રદેશ અને સરલ નાસિકાની સીમાંત રેષા એક સરખી દેખાતી હતી. તેના ગાઢ નીલવર્ણ નેત્રો ની પાંપણો સામેની પેટી તરફ વળેલી હતી. તેની આકૃતિનું સુંદર પ્રમાણસરપણું અને નાળુક અવયવો ખીલી ઉઠ્યાં હતાં. સૂર્ય કીરણો તેના શુભ્ર કપાળ અને કાળાબોર કેશ ઉપર પણ નાચી રહ્યાં હતાં.

એવી તે સુંદરી-જાણે સ્ત્રીઓના સૌંદર્યના આદર્શરૂપ જ હતી. ખરૂં કહીએ તો તેની યોગ્યતા એકાદ રાજાના મહેલમાં વિહરવા યોગ્ય હતી. તેણે જે મનુષ્યને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરવાનું સાહસ કર્યું હતું એ નીચ નરાધમની સ્વપ્નમાં સુદ્ધાંત પત્ની થવાને તે યોગ્ય ન હતી.

પરંતુ એ જ પ્રેમને લીધે છેલ્લા દશ-પંદર દિવસથી તેને અત્યંત માનસિક ચાતના ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો !

તે મનોવિકારના પ્રવાહમાં સપડાયેલી હતી, પોતાનું ભાગ્ય તેના ઉપર જ અવલંબી રહ્યું છે એમ તેને લાગતું હતું, અને જેની

સાથે થોડા સમયમાં પોતાનું લમ થનાર છે તેના સ્વાધીનમાં જ પોતાની લગ્ન છે એવી તેની ખાત્રી થઇ ચૂકેલી હતી. એથી બિચારી સુનંદાને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વત્યાં સિવાય છૂટકો જ ન હતો. તેનો માનસિંગ ઉપર અત્યંત નિઃસીમ પ્રેમ હતો. માત્ર એટલો કે જો તેણે માનસિંગના તમામ અપરાધ જાણ્યા હોત તો પણ તેના સંબંધમાં વિચાર કરવાનું છોડી દીધું હોત કે કેમ એ શંકા જ છે !

પ્રથમ માનસિંગે તેના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી લીધું હતું અને પછી તેને એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકી હતી કે તેના મનને અનુસરવા સિવાય તેને ગત્યંતર જ ન હતું. વળી પોતે સ્વીકારેલો લૂટારાનો માર્ગ દેખાય છે એટલો ખરાબ નથી, એ સિદ્ધ કરવાને માનસિંગે યુક્તિવાદનો એટલો ઉપયોગ કરેલો હતો કે એ સાંભળીને એ બિચારી છક જ બની ગઇ હતી. તે તેનો પ્રતીકાર કરવાને સર્વથા અશક્તિમાન હતી.

પોતાના મામાને શરણે જવું, બધી સત્ય હકીકત તેમને નિવેદન કરવી અને જીવનપર્યંતને માટે તમામ ઇન્દ્રિયસુખનો ત્યાગ કરી દેવો, એવી કલ્પના એકાદી વેળાએ તેના મગજમાં ઉદ્ભવતી ખરી, પરંતુ તે જ પળે માનસિંગ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને માનસિંગે કરેલો યુક્તિવાદ તેની નજર સામે ખડો થતો. તે હતાશ બનીને નિઃસ્તબ્ધ રહેવામાં જ ડહાપણ સમજતી.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

લમમાં વિદ્ન.

૩૫ ત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી હકીકત બન્યા પછી થોડા દિવસે માનસિંગના હસ્તાક્ષરનો એક પત્ર સુનંદાને મળ્યો. એ પત્ર પ્રેમાદ્વારથી ભરપૂર હતો. તેમાં તેણે તુરત જ પાછા ફરવાનું અભિવ્યયન આપેલું હતું.

એક દિવસે રાત્રીએ બોજન કર્યા પછી ગીરધરલાલ શેઠના મકાનમાં તેઓ, ગુમાન, પદ્માવતી અને સુનંદા જુદા જુદા વિષયો પર વાતો ચલાવતાં બેઠાં હતાં. એવામાં ગાડીનાં પૈડાંનો અવાજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. એક ક્ષણ પછી મુખ્ય દ્વારની સાંકળનો ખખડાટ સંભળાયો.

દરવાજો ખખડવાથી સુનંદાની ચિંતા વધી પડી, અને આટલી રાત્રીએ કોણ આવ્યું હશે, એ જોવાની પણ તેને ઉત્કટ ઈચ્છા થઈ આવી. છેવટે દરવાજો ઉઘડ્યો અને બે મીનીટની અંદર જ માનસિંગ દિવાનખાનામાં આવ્યો.

અંદર આવતાં જ તેણે પ્રથમ સુનંદા તરફ પ્રેમભરિત દષ્ટિ ફેંકી—સુનંદાએ પણ પ્રેમાશ્રુપૂર્ણ દષ્ટિથી તેનું સ્વાગત કર્યું. સ્વાભાવિક રીતે જ માનસિંગનું અન્ય જનો તરફથી થયેલા સ્વાગત તરફ ઓછું લક્ષ હતું.

તે સુરક્ષિતપણે પાછો આવ્યો હતો. તેણે પોતાનું વચન યોગ્ય રીતે પાળ્યું હતું. પોતાના પ્રિયતમને પોતાની સમક્ષ જાહેરો બેવાથી સહાનુકૂળ રીતે જ ભીતિ કિંવા શંકા કેવાં હોય છે તેનો સુનંદાને ખ્યાલ પણ રહ્યો નહિ.

પછી માનસિંગે ગીરધરલાલ શેઠ અને પદ્માવતી તરફ લક્ષ્ય આપ્યું અને ગુમાનના રૂધીર વિનાના હસ્તને એટલા જોરથી ઘસાવ્યો કે તેને બિચારાને કળ ચડી ગઈ અને “મારા ગરીબ બિચારા કાળજીનું શું થશે?” એવા ઉદ્વાર તેના મુખમાંથી સરી પડ્યો. સદ્ભાગ્યે તે બીજા કોઈના સાંભળવામાં આવ્યો નહિ.

સુનંદાના આયુષ્યની અતિઉત્કૃષ્ટ સુખી એ રાત્રી ઝપાટાબંધ પસાર થઈ ગઈ. બીજે દિવસે રહવારે માનસિંગે પોતે સૂર્યપુરમાં કરેલા વ્યાપારધંધાની, પોતાની સંપત્તિની કરેલી વ્યવસ્થાની તથા બીજી કેટલીક હકીકત વિસ્તારપૂર્વક જણાવી. પરંતુ તેમાં સત્યનો લેશ પણ અંશ ન હતો એટલું ધ્યાનમાં રાખવું. એ હકીકત સાંભળીને ગીરધરલાલ શેઠને અંતોષ થયો, ગુમાન મનમાં ને મનમાં હત્યો. પરંતુ પદ્માવતીનાઈનું લક્ષ્ય તો કાદપનિક લક્ષ્મીદાસ સાથે પોતાની ભાણેજ સુનંદાનું લગ્ન જલ્દીથી કરી દેવાના વિષય તરફ લાગેલું હોવાથી તેમણે માનસિંગની હકીકતમાં રસ લીધો નહિ.

માનસિંગે જણાવ્યું હતું કે લગ્ન પછી કેટલાક દિવસો સુધી પોતાનો વિચાર અંદ્રનગરમાં જ રહેવાનો છે. એટલે તેણે અંદ્રનગરની અંદર કિંવા તેની આસપાસ એકાદો સારો બંગલો ભાડે લેવાનો ઠરાવ કર્યો. કેમકે તે બંગલામાં પોતે લગ્ન પછી પોતાની પત્ની અને સ્નેહી ગુમાનસિંગ સાથે સુખશાંતિપૂર્વક રહી શકે. વળી સુનંદા સાથે લગ્ન કરીને તેની તમામ સંપત્તિ પૂર્ણપણે પોતાના

હસ્તગત કરી લેવાની પણ તેણે ધારણા રાખી હતી. એ પ્રમાણે થઈ જાય તો ભવિષ્યમાં પોતાની ખરી માહિતી ગીરધરલાલ શેકને મળે તો પણ નિશ્ચિંત રહી શકાય તેમ હતું.

સૂર્યપુર પુનઃ જવાનો તો માનસિંગનો વિચાર જ ન હતો. તેની પોતાની ખાત્રી હતી કે સુનંદા કદી પણ પોતાને છોડ દેનાર નથી; અને એથી પોતાનું ભોપાળું ઝુટ્ટી જવા પામે તો પણ સુનંદાની સહાયતાથી પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકાશે એવી તેને આશા હતી. વળી જે અંદ્રનગરમાં ગીરધરલાલના નામ પર જે કાંઈ કરજ કર્યું હતું તે પણ સુનંદાની અંપત્તિ મળતાં ફેડી નાખવાનો તેનો ઈરાદો હતો. કેમકે એથી ગીરધરલાલનો ક્રોધ અંશતઃ પણ ઓછો થશે એવી તેની કલ્પના હતી. તેથી જ રીતે કરસનદાસ શેકના લીધેલા વીશ હજાર પણ તેમને અનુકુળ સમયે પાછા ભરી દઈને તેમનો કાપ શમાવવાનો વિચાર પણ તેણે કર્યો હતો. લક્ષ્મીદાસના ખૂન માટે પોતાના ઉપર અંશય આવીને પોતે પકડાઈ જશે એવી તો તેને શંકા જ ન હતી. કેમકે તે દિવસે રાત્રીએ પોતે ગીરધરલાલના મકાનમાંથી બહાર નિકળ્યો જ ન હતો એવી સાક્ષી ગીરધરલાલ અને તેમનાં ઘરનાં અન્ય માણસો આપશે જ એવી તેની ખાત્રી હતી.

એ પ્રમાણે માનસિંગે સર્વ યુક્તિઓ યોજી રાખી અને પોતાના સુરક્ષિતપણા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રાખી. લમ્હોનો દિન નિશ્ચિત થયો અને ઈદ મિત્રોને આમંત્રણ પત્રિકાઓ પણ મોકલવામાં આવી. લમ્હો થયા પછી ગીરધરલાલ શેકને ત્યાં છેવટની મીજબાની આપવી અને ત્યાર પછી તુરત જ માનસિંગે પોતાની નૂતન પરિણીત વધુસહ પોતે ભાડે રાખેલા અંગલામાં રહેવાને જવું.

એવી ગોઠવણુ નિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી.

એ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થનારાં આનંદગમ્ભીરતાનાં સાધનો અને ભોજનના સુંદર પદાર્થો તરફ ગુમાનનું ચિત્ત આકર્ષાયું હતું; અને તે પ્રસંગે પોતે કેવાં વસ્ત્રો પરિધાન કરવાં તેનો નિશ્ચય કરવામાં તે ગર્ક થતી ગયો હતો.

છેવટે તે આનંદનો દિવસ આવ્યો છે એમ સૂર્યદેવે પૂર્વ દિશામાં દર્શન દઇને જાહેર કર્યું. ગીરધરલાલ શેઠના મકાનમાં ધામધૂમ થઇ રહી. સહવારે મંડપારોપણ થયું, મધ્યાહ્ને ગીરધર લાલ શેઠે પોતાની પત્ની સહ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ગૃહશાંતિ કરી. સહાંજે હસ્તમેલાપન તથા ચૌરી બંને કરી નાખવાનાં હતાં અને તે જ રાત્રે મિજબાની આપવાની હતી.

સુનંદા આજના દિવસને માટે તૈયાર કરાવવામાં આવેલાં ખાસ વસ્ત્રો અને અલંકારો પરિધાન કરવાને પોતાની ઓરડીમાં ગઈ હતી. તેણે પોશાક ધારણ કરવા માંડ્યો. પોશાક સુંદર હતો ખરો પરંતુ તેના પોતાના સ્વાભાવિક સૌન્દર્યની સાથે સરખાવતાં પોશાકની યોગ્યતા યિલકુલ લાસતી ન હતી. ગીરધરલાલ શેઠ અને તેમનાં પત્નીને પોતાની ભાણેજના સુસ્વરૂપપણા માટે અભિમાન થતું હતું; અને માનસિંગને પણ એ સર્વોગ સુંદરી થોડા વખતમાં જ પોતાની થનાર છે, એવા વિચારથી આનંદ થતો હતો.

સમય થતો ગયો તેમ તેમ આમંત્રિત ગૃહસ્થો આવીને મેડી ઉપરના દિવાનખાનામાં એકત્રિત થવા લાગ્યા. માનસિંગ એ ગૃહસ્થો સાથે આનંદવાર્તામાં નિમગ્ન થતી ગયો હતો. માત્ર ગુમાન એ આનંદમાં નહિ લેપાતાં વિદેહી પુરુષની માફક દિવાનખાનાની બારી પાસે બેઠો બેઠો નિઃસર્ગ દેવતાના સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરતો હતો.

એકાએક તેના મુખમાંથી આશ્ચર્યજનક ઉદ્ધાર બહાર પડ્યો. માત્ર માનસિંગ સિવાય બીજા કોઈએ પણ તે સાંભળ્યો નહિ. માનસિંગ પણ સાંભળી શક્યો ન હોત; પરંતુ તેનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે ગમે તે કામમાં રોકાયેલો હોય તોપણ તેની દૃષ્ટિ ચોતરફ રહેતી હતી. કાંઈ પણ અશુભ હોવું જોઈએ એમ તેને લાગ્યું. તે ઉઠ્યો અને ગુમાન જ્યાં જિભો હતો એ બારી પાસે ગયો. તે જ વખતે નીચે પ્રવેશદ્વાર ઉપર કોઈએ થાપ મારી હોય એવા અવાજ આવ્યો.

“ શું છે, ગુમાન! કેમ ચમક્યો ?” માનસિંગે લલકા સ્વરે પૂછ્યું.

“ હિમ્મત !” ગુમાને એક જ શબ્દમાં પતાવ્યું.

“ મારા એક સ્નેહી આવેલ છે, તેને મળી આવું.” એ પ્રમાણે ગીરધરનાથ શેઠ તથા આમંત્રિત ગૃહસ્થોને કહીને માનસિંગ દિવાનખાનામાંથી બહાર પડ્યો.

દાદરનાં પગથીયાં ત્વરાથી ઉતરીને માનસિંગ નીચે આવ્યો. તે વખતે હિમ્મત પણ અંદર આવી પહોંચ્યો હતો. તે તરફના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારના દ્રેષ અને વિજયથી લરેલું હાસ્ય વિતરસી રહ્યું હતું. તે અત્યારે અહીં કાંઈ સારા કામે આવેલો નથી એમ માનસિંગ સમજી ગયો. એટલે તેને નજીકના એક ખંડમાં લઇ ગયો.

હિમ્મત તેની સાથે સાથે એ ખંડમાં ગયો અને બોલ્યો: “ નીચ ! હજી પણ તારી લૂચ્યાઇ ઉઘાડી પડી નથી કે શું ?”

“ તું મને ઓળખી ગયો છે અને આપણે બન્ને એક-બીજાના હાડવૈરી છીએ એ તારા લક્ષમાં આવી ગયું છે.” પોતાને વશ વર્તી રહેલું પ્રસંગાવધાન રાખીને માનસિંગે કહ્યું: “ આખણી

વચ્ચે મૈત્રીનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાનું શક્ય નથી, એ પણ હું સમજું છું. પણ સુનંદાએ તારે બદલે મારા ઉપર પ્રેમ કર્યો એમાં મારો શો દોષ ? એ પોતાના મનની માલિક—”

“ મૈત્રી ! ” હિમ્મત તિરસ્કારપૂર્ણ મુદ્રાથી હાસ્ય કરતો બોલ્યો : “ તારૂં અને મારૂં નામ તથા મૈત્રી એ શબ્દ તું એક જ વાક્યમાં ઉચ્ચારે છે ? જાણે કેમ એ વાત શક્ય જ હોયતી ? તું હજી પણ તું પોતાને લક્ષ્મીદાસ સમજે છે ? નરાધમ ! હું તને પિછાની ચૂક્યો છું. તું માન—”

“ મને પણ એવી શંકા આવી જ હતી. ” માનસિંગ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો અને ક્રિયાત્ પણ નહિ ગભરાતાં આગળ કહેવા લાગ્યો : “ પણ મને આશા છે કે તું ખરા ઉદાત્ત મનુષ્યની માફક જ વર્તન રાખીશ ! હું અત્યારે અગત્યના કાર્યમાં રોકાયેલો હોવાથી બીજા ગમે તે સમયે તારી પાસે તમામ આગતનો ખુલાસો કરવાને તૈયાર છું; અને મેં તને નુકસાન કર્યું હોય તો તેનો બદલો લેવાને માટે પણ તને પુષ્કળ અવકાશ છે. ”

“ નીચ કૂત્તા ! તું જાણે મારો બરોબરીયો હોય તેમ બોલે છે ! હું જે કહેવા માગું છું તે અત્યારે ને અત્યારે સાંભળી લે. કેમકે જો તારા કહેવા મુજબ બધો ખુલાસો અન્ય સમયે કરવાની તારી ઈચ્છાને હું સંમત થાઉં તો મને જે નુકસાન તેં કરેલ છે તેનો સંપૂર્ણ બદલો મળી શકે તેમ નથી. ”

“ પણ મારૂં ખરૂં નામ તું સુનંદાનાં આમજનોને જણાવીને એ બિચારીનો સર્વનાશ ન કરીશ. ” માનસિંગે રહેજ વિનિત સ્વરે કહ્યું.

“ ભવિષ્યમાં આવનારા પરિણામને માટે તું તૈયાર બની રહે,

તે માટે હું તને મારો બેત જણાવું છું. તેમાં એક બીજો પણ હેતુ સમાયલો છે. હું જે હકીકત તને કહેનાર છું એ સાંભળીને તારૂં દુષ્ટ અને નિષ્કુર અંતઃકરણ ભમ થઈ જાય એવી પણ મારી ઇચ્છા છે.”

“બોલ, પાંચ મિનિટનો અવકાશ હું મેળવી શકીશ—વધારે સમય લગાડીશ નહિ.” માનસિંગ બોલ્યો. ઘડીઆળ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં તેને સમગ્રયુગે લગ્ન સમારંભને હજી પુષ્કળ અવકાશ છે. અર્થાત્ ત્યાં સુધીમાં પોતે આ અનિષ્ટ-ગિત્રને અહીંથી રવાના કરી શકશે એવી તેને આશા હતી.

“વારૂ, હું જે કહું છું તે તું સાંભળી લે. હું આજે જ સૂર્ય-પુરથી આવ્યો છું અને મારા રનેહીના કુટુંબનો સર્વસ્વી નાશ થવા ના પામે એ માટે મારો પ્રયત્ન છે. હું સૂર્યપુર હતો ત્યારે તારૂં અને તારા અધમ મિત્રનું નામ તેની વૃદ્ધ માતા જોધબાઈ પાસેથી મારા જાણવામાં આવેલ છે. ચમક મા—હજી તો ધાગુંયે કહેવાનું છે. મને શામળગઢના મકાન પાસે ફાણે લૂટ્યો અને જે પત્ની સહાયથી તું આ મારા રનેહીના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શક્યો એ પત્ર તારા હાથમાં કેવી રીતે આવ્યો એ હું હવે સમજી ચૂક્યો છું. આજ સુધી તું તારી લૂચ્યાઈ કેવી રીતે છૂપાવી શક્યો અને ખરા લક્ષ્મી-દાસનું શું થયું એની મને માહિતી નથી. પરંતુ હવે તારી લૂચ્યાઈ વધુ વખત નબી શકે તેમ નથી એટલું પણ તારે માટે બસ છે.”

“એટલે ? મારૂં તમામ ગોપ્ય પ્રકટ કરવાનો તારો ઇરાદો છે, એમ ?” માનસિંગ રહેજ ગભરાઈને તોપણ દઢ સ્વરે બોલ્યો.

“શા માટે પ્રકટ ન કરું ? કેટલોક સમય પર્વત તો હું એક પ્રકારના ભ્રમમાં હતો; અને મારો એ ભ્રમ તારી નીચ યુક્તિને

અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યો હોત. મારા મનને એમ થતું હતું કે તું જેના ઉપર પ્રેમ કરવાનો ડોળ કરે છે, તેણે-સુનંદાએ મારું અપમાન કર્યું હતું. એથી તારી સાથે તેને પણ તેના કૃત્યનો યોગ્ય બદલો આપવાનો મારો વિચાર હતો. પરંતુ પાછળથી મને માલૂમ પડી આવ્યું કે પ્રથમ મને લાગતું હતું તેમ તેના ઉપર મારો નિઃસીમ પ્રેમ ન હતો-કેમકે બીજી જ એક પ્રિયકર રમણીના સૌંદર્ય અને સદ્ગુણથી મારું મન મુગ્ધ બન્યું છે. એટલે હવે મારો પૂર્વનો ભ્રમ દૂર થયો છે. જેના ઉપર મારો અંપૂર્ણ પ્રેમ ન હતો તેની પાસેથી પણ હું શુદ્ધ પ્રેમની આશા ન જ કરું. અર્થાત્ સુનંદાએ મારો સ્વીકાર નહિ કરવામાં મારું અપમાન કર્યું હોય એમ હું માનતો નથી; અને એ કારણથી એ નિરપરાધી બાલિકાને તારા મોહપાશમાં ફસાવા દેવી-તેને જીવન પર્યંત એક નીચ, બદમાશ લૂટારાની ઝંગિની બનવા દેવી, એ કદી પણ યોગ્ય નથી એમ મને લાગ્યું અને તેથી જ હું એકદમ અહીં આવ્યો છું.”

“હં હં! હું સમજ્યો.” માનસિંગ બોલ્યો. હજી પણ તેની પાસે એક યુક્તિ હતી. એ યુક્તિની સહાયથી તે પોતાનું બોપાળું પ્રકટ કરવાના વિચારને રદ કરાવી શકશે એમ તેને લાગતું હતું.

“એ જ કારણથી હું સૂર્યપૂરથી તાજડોતોજ અંદ્રનગર આવ્યો છું.” હિમ્મતે કહ્યું: “તું સૂર્યપુરની તુરંગમાંથી પલાયન થઈ ગયો એ મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. ત્યારપછી મારા મામા બાલા-ભાઈ શેઠ મારફત સુનંદાના લક્ષ્મી કંકાતરી મને મળી કે તુરત હું ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. કેમકે યથાસમયે તને લક્ષ્મરહિત બનાવી, એક શ્રદ્ધાળુ બાલિકાનો ભયંકર નાશમાંથી બચાવ કરવો એ જ

મારો ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ મારો હેતુ એવો હતો કે હું સુનંદાના મમાં નિરાશ થયો હતો તેનો દ્વેષ શાંત કરવાને તથા તારા ઉપનું માઈ હાડવેર તૃપ્ત કરવાને તારી સાથે તેનું લક્ષ્ય થઈ ગયું. ૧૨૫૫થી ‘તાઈ તમામ ભોપાળું’ પ્રકટ કરીને તને યોગ્ય શાસન પાવવું. પણ મારા પ્રેમવિકારમાં પડેલા ફરકથી મારો એ ત્યાર સ્વાભાવિક રીતે જ બદલાયો અને તેનું આવેલું પરિણામ ત્યારે તું જાણે છે.”

“વાર, હવે તારો શું કરવાનો વિચાર છે?”

“હજી પણ તું એવો પ્રશ્ન કરે છે, એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે.” હિમ્મતે કહ્યું: “પરિણામ ગમે તે આવે પણ જે ત્યાર મેં કર્યો છે તેને સિદ્ધ કરવાનો મારો નિશ્ચય છે. પરંતુ તે હેલાં મારે, ખીજું પણ તને કહેવાનું છે.”

“બસ થયું. ખરી સ્થિતિ તને જણાવ્યા સિવાય દુર્દૈવી સુનંદાના સુખ અને આપરંગે બચાવ કરવાનું અશક્ય જ છે એમ મને લાગે છે. હિમ્મત ! સાંભળ—હું જે કહેવા માગું છું તે તારા ૧૨ લક્ષ આપીને શ્રવણ કર. તું ઉદારતા અને નીતિમતાનો ડોળ રે છે તથા જેણે તારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કર્યો છે તેનું રક્ષણ કર મને માટે આગળ આપ્યો છે; પરંતુ સુનંદાની લજ્જા ક્યારનીયે પારી મનોવાસનાનો ભોગ થઈ ચૂકી છે; અને તારા વિચારનું મનિષ્ટ પરિણામ મુખ્યતઃ તેને જ ભોગવવું પડશે, સમજ્યો?”

“એ હું ક્યારનોયે સમજી ચૂક્યો છું.” હિમ્મત પટપટ્યો. મેને નાટકશાળામાં બનેલી ઘટનાનું સ્મરણ થયું. કેટલોક સમય તે ચેતારમમ બનીને સ્તબ્ધ રહ્યો.

માનસિંગના હોક ઉપર હાસ્ય ખીલી રહ્યું. હિમ્મતના વિચાર-

રૂની આંડ આવનારે વિદ્ય પોતે ઉપસ્થિત કર્યું હતું અને તેના જેવો ઉદાર હૃદયી મનુષ્ય એ વિદ્યથી અચકાઈ જશે એમ તેને લાગતું હતું. પરંતુ હિંમત તુરત જ વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થયો અને ત્રેપપૂર્વક બોલવા લાગ્યો: “ નીચ ! તેં કદાચ એ ધોર દૃત્ય કર્યું હશે તો પણ તારો દુષ્ટ હેતુ હું સિદ્ધ થવા દેનાર નથી જ. એક ખાનદાન અને શ્રીમંત કુટુંબની બાલિકા શું તારા જેવા નીચ, લૂઠારા, વાપાણ હૃદયી અને ખૂની મનુષ્યની પત્ની બનશે !”

“ ખૂની !” ખાનસિંગે એકદમ ચમકીને ઉદ્ધાર કાઢ્યો, અને તેનો ચહેરો એકદમ શ્યામ બની ગયો.

“ હા, ખૂની ! હું પુનઃ કહું છું. ” હિંમત અત્યંત દેવપૂર્ણ મુદ્રાથી ખાનસિંગના ગભરાએલા ચહેરાનું નિરીક્ષણ કરતો બોલ્યો: “ નરાધમ ! અઘાપી મારે તને પુષ્કળ કહેવાનું છે એમ હમણાં મેં તને નહોતું કહ્યું ? પેલા ચંદ્રનગરના આપારીને તેં તથા તારા સોબતીએ લીલાપુર તરફ જતાં રસ્તાની નજીક પેલી ઝાડી પાસે આવેલા બોજનાવયમાં ફાર કર્યો હતો એ તું ભૂલી ગયો કે શું ?”

એ સાંભળીને ખાનસિંગ સ્તબ્ધ જ બની ગયો. તેનો ચહેરો ભીતિ અને અન્ય મનોવિકારથી ગિલકુલ વિદ્રુપ બની ગયેલા દેખાવો. એ નીચની એવી અવસ્થા જોઈને, તેના એ ધોર દૃત્યના સંબંધમાં પોતાને જે સંશય આવ્યો હતો તે ખરો છે, એવી હિંમતની ખાત્રી થઈ ગઈ.

હવે તો તારા લક્ષમાં આવ્યું જ હશે કે મારાથી :શું પણ અજ્ઞાત નથી !” હિંમત ખાનસિંગના શે.યનીય ચહેરા તરફ સંતોષપૂર્વક જોતો બોલ્યો: “ હવે તારી આ અવસ્થા જોવાને બીજા

માણસોને આ ખંડમાં બોલાવવા પૂર્વે બીજા બે શબ્દો મારે તને કહેવાના છે. જે મકાનને વિશ્રાંતિસ્થળ સમજીને એ વૃદ્ધ મનુષ્ય માત્ર એક રાત્રીને માટે વિશ્રાંતિ લેવાને સાફ આગ્યો હતો તેની અસહાય સ્થિતિ અને વૃદ્ધાવસ્થા તરફ પણ તેં લક્ષ આપ્યું નહિ—કદાચિત્ કોઈ તેના ઉપર અવજાળી રહ્યું હશે એનો વિચાર પણ તેં કર્યો નહિ—એ વૃદ્ધ મનુષ્ય એકાએક ગૂમ થવાથી તેના પર પ્રેમ કરનારા માણસો મૃત્યુમુખમાં પડશે એની પણ તને ચિંતા ન થઈ—તું કેવળ તારી હલકટ મનોવૃત્તિને જ તાબે થયો અને એક નિરપરાધિ, નિરાશ્રિત વૃદ્ધ મનુષ્યનો તેં નિર્દયપણે નાશ કર્યો !”

“બસ કર, હિમ્મત ! બસ કર!” આનસિંગ દયાર્દ્ર સ્વરે બોલી ઉઠ્યો: “મને જવા દે, હું આ સ્થળ છોડીને ચાલ્યો જઈ છું, હવે તારે મારા સાનિધ્યથી વિશેષ ત્રાસ ભોગવવો પડશે નહિ. હું તારી આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરીશ—માત્ર મને હવે છોડી દે !”

“તને છોડી દઉં !” હિમ્મત ત્વેષથી દાંત વડે ઓળટને ચાવતો બોલ્યો: “હું તારા ઉપર દયા કરીશ એમ તું બિલકુલ સમજતો નહિ. એ ગરીબ બિચારા વૃદ્ધ મનુષ્યની તને દયા આતી નહિ—તેની નિરાશ્રિતતાનો તેં લાભ લીધો—તેં તેને તારૂં ભક્ષ્ય બનાવ્યો; અને એણે તને ‘દયા કર’ એમ કહ્યું હોય તો પણ તેં તેના કથન તરફ દુર્લક્ષજ કર્યું હશે ! નહિ—તે નિદ્રાધીન અવસ્થામાં હતો એ વખતે તેં તેનું ખૂન કરેલું છે. એ વખતે તું એકાદા નિર્દય, ક્રૂર, ઘાતકી પશુની માફક વર્ત્યો હતો; અને હવે તું મારી પાસે દયાની માગણી કરે છે—મારી ક્ષમા માગે છે—હું તારા ઉપર દયા કરીશ એવી આશા રાખે છે ! નીચ ! સાંભળ—તેં જે વૃદ્ધ

મનુષ્યનું ખૂન કર્યું હતું તે કાણ હતો એ તું જાણે છે? એ બીજો કોઈ નહિ પણ મારો આપ હતો!”

માનસિંગ નિશ્ચેષ્ટ બનીને હિંમતના પગમાં પડ્યો.

મંદરણ ૩૫ મું.

જા—અહીંથી ચાલ્યો જા !

જે મનુષ્યનું પોતે ખૂન કર્યું હતું તેના છોકરાના મુખ તરફ જોવાની માનસિંગની છાતી ચાલી નહિ. હિંમતના છેલ્લા વાક્યે તેના મન ઉપર એક મોટો આઘાત કર્યો; પોતાનો સર્વનાશ થયો છે એમ તેને લાગ્યું. જે નીચ મનુષ્ય સંકટની ચેપટા કરતો અને પોતાના પાપાણુમય અંતઃકરણને પશ્ચાત્તાપનો સ્પર્શ પણ થવા દેતો નહિ તે અત્યારે હતાશ બનીને જેના આપનું પોતે ખૂન કર્યું હતું તેના ચરણમાં આજોડી પડ્યો. જે દ્વારા માનસિંગની અંદ્રનગર અને સૂર્યપુર બન્ને સંસ્થાઓમાં લોક વાગતી હતી—જેણે અનેક મનુષ્યોની તેમને જીવન પર્યંત પોતાનું સ્મરણ રહે એવી દુઃસ્થિતિ બનાવી હતી તે અત્યારે એક ક્ષુદ્ર જંતુના જેવે નિર્મોલ્ય બની ગયો !

તે જ ક્ષણે એ ખંડનું આરાખું ઉઘડ્યું અને ગીરધરલાલ શેઠ અંદર આવ્યા.

માનસિંગ મેડી ઉપરથી નીચે આવ્યા બાદ તેને વિશેષ સમય નીચે રોકાએલો જોઈને ગીરધરલાલ ગભરાયો, એટલે તે નીચે આવ્યો. નોકરને પૂછવાથી માલૂમ પડ્યું કે તે તથા હિંમત આ ખંડમાં વાતો કરતા બેઠા છે. એથી તે ત્વરાપૂર્વક એ ખંડ પાસે આવ્યો—એ બે જણાની ખાનગી મુલાકાતનો ભંગ થાય છે, એવો વિચાર પણ તેને ન થયો—દાર ખોલીને તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ ઉપર વર્ણવેલું દૃશ્ય તેની નજરે પડતાં તેની સંપૂર્ણ મુદ્રા ઉપર જે આશ્ચર્ય દેખાવા લાગ્યું, તેનું વર્ણન કરવાની શક્તિ આ દુનિયાની કાઈ પણ કલમમાં હશે કે કેમ તે અમે કહી શકતા નથી!

હિંમતના ચહેરા ઉપરનો ક્રોધાવેશ, અદ્ય સમયમાં પોતાના ભાણેજજમાઈ થનાર મનુષ્યની શીડી મુદ્રા અને તેના મુખમાંથી નિકળતા ધ્રુસકા, તેના તરફ ફેંકાતો હિંમતનો સંતાપયુક્ત કટાક્ષ, એ સર્વ ગીરધરલાલને એક ગુલ કાયકા સમાન ભાર્યું. તે અંદરનો મર્મ ગિલકુલ સમજી શક્યો નહિ.

ક્ષણ માત્ર તે દાર પાસે સ્તબ્ધ બની બિભો રહ્યો. પછી પોતાને કશી વાતનું સ્મરણ થયું હોય એવો દેખાવ કરીને તેણે અંદરથી બારાણું બંધ કરી દીધું અને હિંમતને આ કદપનાતીત ઘટનાનું કારણ પૂછ્યું.

માનસિંગે તેનો અવાજ સાંભળ્યો અને તે માનસિક દુઃખથી અનિક જ દગ્ધહૃદય બન્યો.

“હં! આટલું મોટું થયા પછી આવો પ્રશ્ન તમે કરો છો?” હિંમત ગીરધરલાલને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: “ઠીક ઠીક, હું તેનો ઉત્તર તમને આપીશ. આ મનુષ્ય અત્યારે જમીન પર પડ્યો છે એને તમે પિછાનો છો? એ નીચ નરાધમે તમારા કુટુંબ ઉપર

કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવું દારૂણ સંકટ નાખ્યું છે. નીતિ-
મતા અને ખ્યાનદાનીનો દંભ કરનાર એ એક નરપશુ જ છે. તેનું
અંતઃકરણ અત્યંત કૃષ્ણ પાતકોથી ભરેલું છે. એ હરામખોરના
હસ્ત ખૂનના રક્તથી કલંકિત બનેલા છે. એણે તમારા સ્વાગત-
પૂર્ણ મહાલયમાં ખોટા નામથી પ્રવેશ કરીને તમારી ભાણેજનો
પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે. એ પયઃપાન કરાવેલા સર્પની માફક તમને
ડસવાને તૈયાર થયો છે. એ મનુષ્યને તમે કરસનદાસ શેડનો ભાગી-
દાર લક્ષ્મીદાસ—એક લક્ષ્યાધિપતિ શેડીઓ માનો છો. પરંતુ એમ
માનવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. એ લક્ષ્મીદાસ નહિ પણ ધાડપાકુ,
ખૂની, લૂટારો માનસિંગ છે, સમજ્યા ?”

“ શું ! લૂટારો માનસિંગ !” પોતે હમણા નીચે પડી જશે
એવી ભીતિથી દિવાલને ટેકા દઇને ગીરધરલાલ બોલ્યો: “ સૂર્યપુ-
રમાં નામચીન બનેલો, હજારો યુક્તિઓ યોજીને ગરીબ અને
શ્રીમંતો તમામને લૂટનારો ધાડપાકુ માનસિંગ ?”

“ એ માત્ર લોકોને ફસાવનાર લૂટારો જ હોત તો કદાચ મેં
તેને તેના કૃત્યની ક્ષમા કરી હોત ! પણ શેડજી ! એ દારૂણ વાર્તા
હું તમને કેવી રીતે કહું ? મને જે હકીકતની માહિતી છે એ તમામ
તમને કહેવાનું સાહસ હું કેવી રીતે કરું ?”

“ બોલો, તમને તમારા ઈષ્ટદેવના સોગન છે: મને તમામ
હકીકત જણાવો.” ગીરધરલાલ થર થર કંપતો બોલ્યો: “ ઉત્કંઠા
એ અત્યંત ત્રાસદાયક છે. તેમાં પણ તમે મને કશી ભયંકર ઘટ-
નાને લગતી હકીકત કહેવા માગો છો એવું હું સમજી શક્યો છું.”

“ અરેરે !” હિંમત બોલ્યો: “ આપણે બન્નેને ઘણું સહન
રવાનું છે, અને તે શાંતપણે જ સહન કરવું જોઈએ, તમારા જ-

જુવામાં હશે જ કે મારા પિતાએ પોતાની તમામ સંપત્તિ એકત્ર કરીને લીલાપુરમાં દુકાન ખોલવાને માટે સર્વ સંપત્તિસહ અહીંથી પ્રયાણ કર્યું હતું. તેમનો સ્વભાવ લોભી હતો, એ કદાચ મારા મામાએ તમને જણાવ્યું હશે. એટલે તેમણે સૂર્યપુરથી નિકળતાં સાથે વળાવા પણ રાખ્યા નહિ કિંવા ભાડાની ગાડી પણ કરી નહિ. માત્ર એક ઘોડો ભાડે કરીને જ તે લીલાપુર જવાને નિશ્ચયા. હવે માર્ગમાં એવું બન્યું કે રાત્રીએ વિશ્રાંતિ લેવાને તેમને એકાદ સ્થળની જરૂર પડી હશે અને માર્ગમાં એક ભોજનાલય જેવા દેખાતા મકાનમાં રાત્રીએ પડ્યા રહેવાને તેમણે જગ્યા માગી હશે. પરંતુ તે ખરેખર ભોજનાલય ન હોતાં ધાડપાકુઓનો અખાડો જ હતો. ત્યાં મારા પિતાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું અને તેમના મૃત્યુના દારૂણ પ્રકારને શોભે તેવી રીતે જ તેમના શબની પણ દુર્લ્લભસ્થા કરવામાં આવી. તમે જે મનુષ્યને તમારી દયાળુતા અને ઉદારતાનો અનુભવ આપ્યો છે તે જ આ માનસિંગ મારા પિતાનું ખૂન કરનારાઓ માંહેનો એક હતો !”

“હાય ! કેવો ભયાનક પ્રકાર !” ગીરધરલાલે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. તે એક ખૂરસી પર બેસી ગયો અને કશા ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

“આ જ લૂટારાએ હું ટપાલગાડીમાં શામળગદથી અહીં આવતો હતો ત્યારે મને લૂંટ્યો હતો અને એ જ લૂટારો તમારી ભાણેજ સાથે લમ કરવા તત્પર બન્યો હતો.”

“તેના આવા નીચપણાનું તેને શાસન કર્યા સિવાય ગત્યંતર જ નથી.” એકાએક તે વ્યાપારીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. તે નોકરને બોલાવવાનું કરતો હતો અટલામાં હિમ્મત બોલ્યો : “લજ પણ તમારે ધાણું ખણવાનું આડી છે; તે મારી પાસેથી ખસી દ્યો

અને પછી તમારી વિચારશક્તિને યોગ્ય દાગે તે પ્રમાણે કરો. એક ભયંકર વાર્તા શ્રવણ કરવાને તમારા મનને તૈયાર કરી રાખો. એ વાર્તા સાંભળીને તમારા અંતઃકરણમાં ધબ્બાનો અમ્મિ પ્રકટી ઉઠશે. આ નીચ માનસિંગને તમારા મકાનમાં ખોદું નામ ધારણ કરીને પ્રવેશ કરવામાં સંતોષ થયો નથી—તમને અને તમારાં આપ્ત-જનને આવી નીચ રીતે ફસાવવામાં તૃપ્તિ થઈ નથી—તેણે એટલાથી ન ધરાતાં તમારી ભાણેજને શીળબ્રજ પણ કરેલી છે !”

“ શું કહો છો ?” ગીરધરલાલે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. જાણે એકાદો પિશાય એકાએક તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો હોય એ પ્રમાણે તેના આજ થર થર કમ્પવા લાગ્યા; અને પોતાનાં નેત્રો હમણાં બહાર નિકળી પડશે એમ તેના મનને થવા લાગ્યું.

“ એ જણાવતાં મને અત્યંત દિલગીરી થાય છે, પરંતુ હું જે કહું છું તે ખિલકુલ ખરું છે; અને એ વાર્તા તમારા કાન ઉપર લાવવાની મારી ફરજ છે એમ મને લાગવાથી, એ દુઃખદાયક કર્તવ્ય બજાવવાને હું તત્પર થયો છું.”

“ શું ! સુનંદાએ પોતાની લજ્જાને પણ ગુમાવી ?” પોતાની ભાણેજની કાલ્પનિક શુદ્ધતા અને હિમ્મતનું વિધાન એ બેને પરસ્પર વિરૂદ્ધ જતાં જોઈને ગીરધરલાલ બોલ્યો: “ ના ના, એમ બંને જ નહિ ! તમારી ભૂલ થતી હોવી જોઈએ ! એ વાત અશક્ય જ છે. એ તમારો કેવળ ભ્રમ છે ! સુનંદા એટલે પવિત્રતાની મૂર્તિ જ—તેનું કોમળ અંતઃકરણ પ્રેમ કરવાને તત્પર થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ અંતઃકરણને અશુભ વર્તન તરફ વાળવાનું શક્ય નથી.”

“ હું તમને સોગન પર કહું છું કે આ વાર્તા તદ્દન ખરી

છે—ખોટું બોલવાનું મને કશું પણ કારણ નથી.” હિમ્મતે ભાર પૂર્વક કહ્યું.

“તો પછી મનુષ્ય સ્વભાવ ઉપર હું કદી પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ. માનસિંગ ! તારા એ કૃત્યને બ્રાહ્મ કરતાં બાકીના બીજા તમામ અપરાધોને મેં ક્ષમ્ય માન્યા હોત.”

એ બ્યાપારીએ કંઈ સ્વરે ઉચ્ચારેલા એ શબ્દો માનસિંગના અંતઃકરણમાં શ્લોની પેઠે ઘોંચાયા. બિચારો ગીરધરલાલ એકાદ ન્હાના બાળકની પેઠે રડી પડ્યો.

હિમ્મતે પોતાના દુઃખિત મિત્રને તેના શોકનું રૂદન દ્વારા ચથેજટ પ્રદર્શન કરવા દીધું. કેમકે આ પહેલો ઉદ્ધાગો ચાલ્યો જશે એટલે તે શાંત થશે તથા આ ખેદપૂર્ણ સંકટ સમયે શો ઉપાય યોજવો તેનો વિચાર કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય પ્રકટશે એમ હિમ્મત બાણતો હતો.

થોડો સમય પસાર થઈ ગયો અને પછી કાંઈ પણ ઉપાય તુરતાતુરત યોજવો જોઈએ, એ વાત ગીરધરલાલનાં નેત્રો સમક્ષ બબી રહી. તેણે પોતાનાં અશ્રુ લૂછીને પ્રશ્ન કરવાના હેતુથી હિમ્મત તરફ જોયું.

એ દરમિયાન માનસિંગ પણ જમીન પરથી ઉઠીને ખૂરસી પર બેઠો હતો. પરંતુ તેણે પોતાનું મુખ જાને લાથ વડે ઢાંકી દીધું હતું.

“મારા વિષયમાં પૂછતા હો તો અંદ્રનગરમાં હું માનસિંગની વિરૂદ્ધ કશું પણ કરી શકું તેમ નથી. તેણે કરેલા બચંકર અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા સૂર્યપુરના ન્યાયાધીશ તેને એક દિવસ કરશે એવી મને આશા છે. હવે તમારા સંબંધમાં પૂછતા હો તો આ

નીચે તમને ફસાવ્યા એ માટે તેને શાસન કરાવીને તમારી ભાણે-
જની બેઆબરૂ લોકોની જાણમાં લાવવી એ સાફ, કે ન્યારે ને
ત્યારે પરમેશ્વર તેને તેના કુકર્મોનું શાસન કરશે, એવી આશાથી
તેને તમારા મકાનમાંથી તિરસ્કારપૂર્વક હાંકી કાઢવો એ સાફ, તેનો
વિચાર તમારે જ કરવો જોઈએ.”

“આ વિકલ્પમાંથી શાનો સ્વીકાર કરવો એ દરાવવાનું કામ
અત્યંત દુષ્કર છે. એક તરફ જેતાં એ બિચારી તરફ બાલિકાની
આબરૂ દુનિયામાં નામશેષ બની જાય છે, તો બીજી બાજુએ આ
પાપી હાલતુરતને માટે ન્યાયના પંજામાંથી છટકી જાય છે !”
ગીરધરલાલે કહ્યું.

“હું આ નીચને માટે ભલામણ કરું છું એ માટે ઈશ્વર મને
ક્ષમા કરે; પણ મને એમ લાગે છે કે તેણે તમારા કુટુંબ ઉપર
દુઃખના ડુંગર ઉલટાવવામાં બાકી રાખી નથી. એટલે હવે તેના
દ્વારા એ કરતાં વિશેષ ત્રાસ તમને ન થાય એવી દ્રષ્ટિ તમારે
કરવી એ ઉચિત છે.”

“બરોબર છે-એમ ક્યાં સિવાય ગત્યંતર જ નથી.” ગીર-
ધરલાલે કહ્યું. પછી તે માનસિંગ તરફ ફરીને બોલ્યો: “હજી
પણ તારા અંતઃકરણમાં સદ્વિવેકને માટે થોડીકે જગ્યા હોય—
જેના ઉપર તે અંગારવૃષ્ટિ કરી છે તેનો પૂર્ણનાશ કરવાનો તારો
ઈરાદો ન હોય—અને તને તારા પ્રાણની કંઈ પણ કીમત જણાતી
હોય તો તું અત્યારે ને અત્યારે જ આ મકાનમાંથી ચાલતો થઈ
જા. તું અને તારો સોળતી બન્ને જણા ચાલ્યા જાઓ. લગ્નસમા-
રંભને માટે આવેલા ગૃહસ્થાને કાંઈ પણ કૃત્રિમ કારણ જણાવવું
પડશે. જા, પાપી ! મારા મકાનમાંથી દૂર થા ! જેણે અત્યાર સુધી

તને મમતાથી પોતાનો મિત્ર માનીને રાખ્યો તેના ઉપકારનો બદલો તે આની કુષ્ટ રીતે આપ્યો એ માટે તને તારા હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થવા દે !”

ગીરધરલાલે નોકરને હાક મારીને કહ્યું : “ જા, ગુમાનસિંગને કહે કે જરૂરી કામસર તમને નીચે બોલાવે છે. ”

ગુમાન તુરત નીચે આવ્યો. માનસિંગે તેને હુંડમાં જ બાંધી હકીકત જણાવી. તેઓ બન્ને ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં ગીરધરલાલે કહ્યું : “ તમે તમારો સામાન મારા જ પૈસા વડે વેચાતો લીધો છે, તો પણ એ મારા મકાનમાં રાખવાની મારી ઇચ્છા નથી. ટપાલ રસ્તે કિંવા મનુર સાથે તમારી પેટીઓ હું ક્યાં મોકલી આપું તે મને જણાવજો. મને પૂર્ણ આશા છે કે હવે તમે અંદ્રનગરમાં નહિ રહો. જાઓ, ચાલતા ચાઓ, તમારાં પાપી પગલાંથી હવે મારા મકાનને વિશેષ કલંકિત ન બનાવો. ”

એ વ્યાપારી તરફ કિંવા હિન્મત તરફ જોવાની માનસિંગની છાતી ચાકતી ન હતી. તેણે પોતાની દૃષ્ટિ એક સરખી રીતે જમીન તરફ જ રાખી હતી. તેણે તત્કાળ પોતાના સોબતી સાથે ચિંતા અને શોકપૂર્ણ વદને એ મકાનનો ત્યાગ કર્યો. ,

પ્રકરણ ૩૬ મું.

મામા અને ભાણેજ.

માનસિંગ અને ગુમાન તો તેમનું પોગળ પ્રકટ થવાથી ચાલ્યા ગયા. પરંતુ આ બનાવથી ગીરધરલાલને શિરે આવેલી જવાબદારીનો વિકટ ભાગ હજી બાકી જ હતો.

લક્ષ્મણસમારંભની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી; એટલે હવે શા માટે વિલંબ કરવામાં આવે છે તેનું કારણ નહિ સમજવાથી સર્વ આમંત્રિત ગૃહસ્થો આદિને આશ્ચર્ય થતું હતું. સુનંદાના મનને ચિંતા થવા લાગી અને પદ્માવતીઆઇએ પણ પોતાને થતું આશ્ચર્ય સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કર્યું.

પરંતુ પોતાના મહેમાનોને કાંઈ પણ ગોઝ લાગે તેનું કારણ દર્શાવીને તેમના મનનું સમાધાન કરવાની જરૂર છે એમ ગીરધરલાલને થયું. એ કાર્ય પૂર્ણ થવા બાદ પોતાની ભાણેજને તેના પ્રિય-કરનું દુષ્ટપણું તથા તેણે તેનું-સુનંદાનું શીયળ બ્રષ્ટ કર્યાની પોતાને માહિતી મળી ચૂકી છે, એ જણાવવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ શેઠને લાગ્યું.

પ્રથમ તેણે પોતાની પત્નીને સર્વ હકીકત જણાવીને કહ્યું: “હવે તું સુનંદાને જણાવ કે અપેક્ષિત પ્રિયકર સાથે વિવાહબદ્ધ થવાની તેની તમામ આશા નિરાશાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ચૂકી છે.”

પછી તેણે દિવાનખાનામાં જઈને પોતાના ઇષ્ટમિત્રાને જણાવ્યું: “લક્ષ્મીદાસના સંબંધમાં અમુક ભાંજગડ હિપરિથત

ધવાથી લગ્નનો વિચાર માંડી વાળવાની ફરજ પડી છે અને તે પોતાના સોળતી સાથે અત્યારે ને અત્યારે જ ચાલ્યા ગયા છે. મારી બાણેજનું નસીબ સારું, નહિ તો થોડીક વિશેષ દીકરા થઈ હોત તો તેનો સર્વસ્વી નાશ થયો હોત ! ”

અલ્પજાત આ કથન શ્રવણ કરતાં સર્વને ખેદ થયો તદ્દપિ ગીરધરલાલે તેમને આગ્રહ કરીને રોક્યા અને તેમને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ ચણા, ઉપહારાદિથી તેમને તૃપ્ત કર્યા; અને લગ્ન-મંડપને શોભા આપવાના તેમના સદ્દહેતુ માટે તેમનો આભાર માન્યો. નિરાશાનું ચિહ્ન ન દેખાઈ આવે તે માટે પુરોણાઓ દેવલોક સમય રોકાયા અને પછી લક્ષ્મીદાસના સંબંધમાં એવો શો અદ્વિતીય પ્રકાર બન્યો હશે, એ બાબત આશ્ચર્ય દર્શાવતા તથા છેક છેલ્લી ઘડીએ બનેલી આવી વિચિત્ર ઘટનાથી ખેદ પામતા તેઓ ચાલ્યા ગયા.

હિમ્મત સિવાય બીજા બધા પુરોણાઓ ચાલ્યા ગયા બાદ ગીરધરલાલ પોતાની બાણેજના ખંડમાં ગયો. ત્યાં સુનંદા રડતી બેઠેલી તેની દષ્ટિએ પડી. તેની મામી તેનું સાંત્વન કરતી નજીકમાં જ બેઠી હતી. પરંતુ તેના પ્રયત્નને સફળતા મળી ન હતી. સુનંદા હાથ ઉપર મસ્તક ટેકાવીને બેઠી હતી. તેની આખી દેહલતા દુઃખ અને શોકથી ધ્રુજતી હતી.

આવી તરણ, સુંદર અને દુર્દૈવી બાલિકાનું અંતઃકરણ વિશેષ વિદારણ કરવાનો પ્રસંગ પોતાના ઉપર આવ્યો છે એ વિચારથી બિચારા ગીરધરલાલને પણ ધણું માઠું લાગ્યું, પરંતુ તેના આપ્ત-જન અને પાલક તરીકે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું કર્તવ્ય બળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ સુનદા !” તે નજીક જઈને બોલ્યો: “ એક અત્યંત દુઃખ ની વાર્તા મારે તને કહેવાની છે. આપણામાંના દરેકના જીવનમાં આવો કસોટીનો સમય એક વખત તો આવે જ છે. આ પૂર્વે આજના જેટલો દારૂણ તાપ કદી પણ મારે સહન કરવા પડ્યો નથી. ”

“ મામા ! તમને બધું માલૂમ છે—તમામ તમે જાણી ચૂક્યા છો ?” એ બાલિકા રડતી રડતી બોલી: “ એની ગુપ્ત વાર્તા પણ તમારી પાસે પ્રકટ થઈ ગઈ છે ?”

“ શું ? તારા બોલવા પરથી જણાય છે કે એનું ખરું નામ તું જાણતી હતી ! એવા દુષ્ટને તેં મરા મકાનમાં રહેવા દીધો અને મને તે જણાવ્યું પણ નહિ ? પણ આ બધું સત્ય છે ?”

“ મામા ! મામા ! મને દાર કરો—પદપ્રદાર વડે મને જમીન-હોસ્ત મનાવી દો !” એ દુર્ભાગી બાલિકાએ પોતાના મામાના ચરણમાં પડીને સ્ત્રુદત સ્ત્રુદત કહ્યું: “ હું હવે તમારી મમતાને યોગ્ય નથી; તમારા પ્રેમનો મેં દુરુપયોગ કર્યો છે—તમારા નામને કલંક બોદાડ્યું છે. હું પોતે પણ કલંકિની બની છું—મેં મારી બાળક ગુમાવી છે ! પરંતુ એ મનુષ્યે મારી આસપાસ એક પ્રકારની મોહજાળ પ્રસારી હતી; મારો પોતાનો મારી ઈદ્રિયો ઉપર કાબૂ ન હતો; અને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાને તેણે બળજબર વાપરવામાં પણ કમીના રાખી ન હતી ! મામા ! તમે જોઈએ તો મને ઊંડી ગર્તીમાં ફેંકી દો પણ મને દોષ ન દેશો. ”

“ સુનદા !” તેને ધીમેથી પરંતુ નિશ્ચયપૂર્વક પોતાની પાસેથી દૂર કરતો ગીરધરજીવ બોલ્યો: “ તું આવું કરીશ એમ મને કદી પણ લાગ્યું ન હતું ! તને તમામ માલૂમ હતું—તારા મામાના

મકાનમાં એક ભર. કર લૂટારો વાસ કરી રહ્યો છે, તે તારા મામાનું દ્રવ્ય લૂટી રહ્યો છે, તેના કરજનો બોલે તારા મામા ઉપર વધતો બન્ય છે, એ સર્વ બાબતની તને માંદગી હતી; તેમ છતાં તું સ્તબ્ધ જ રહી ! મેં પ્રેમપૂર્વક તને પાળીપોષી, તારા કલ્યાણનું જ ચિંતન કર્યું, એનો તેં મને આવો બદલો આપ્યો ? હે પ્રભુ ! આવી કલ્પના માનવીઅંતઃકરણને તો અસહ્ય જ છે !”

“ મામા ! મામા ! તમને લાગે છે એટલી હું દોષપાત્ર નથી. આ માણસે તમારી સંપત્તિને મોટું નુકસાન પહોંચાડ્યું હશે એનું મારા જાણવામાં ન હતું. મને લાગતું હતું કે એણે કદાચ બસો પાંચસોનું નુકસાન કર્યું હશે; પણ એ નુકસાન હું મારી મીઠકત-માંથી ભરી શકીશ. મામા ! કેટલાક સમયથી આ ત્રૈલોકના ઉત્પાદક, પાત્રક અને સંહારક પરમાત્માનું મને વિસ્મરણ થયું હતું, તેમનું સ્મરણ કરીને તેમના સોગન ખાધને હું કહું છું કે મેં જાણી બેઠાને ઈરાદાપૂર્વક તમને કદી પણ નુકસાન થવા દીધું હોત નહિ. તમે મારા વચન ઉપર-મારા સોગન ઉપર વિશ્વાસ રાખો !”

“ સુનંદા ! આ બધી વાગ્ગત્ત છે ! જેણે તને પોતાની પુત્રી કરતાં પણ અધિક રાખી, તેના કરતાં એ નીચ મનુષ્યના હિતાહિતનો તને વિશેષ વિચાર આવ્યો ! જા, હવે તને યોગ્ય લાગે ત્યાં ચાલી જા-એ નરાધમની પાસે જવું હોય તો પણ મારી રજા છે. પરંતુ હવે તને મારા મકાનમાં આશ્રય આપવો એ ઉચિત નથી-આજથી હું તારો ત્યાગ કરું છું. ”

“ મામા ! અપટલા નિષ્ઠુર ન આઓ-એ ભયંકર શબ્દો પાછા ખેંચી લ્યો !” સુનંદા નિરાશાપૂર્વક કહેવા લાગી : “ માનસિંગ મારા પતિના કેકાણે હતો એ તમે લક્ષમાં આણો-અમારા અનિષ્ટ સંગ-

ધનું પરિણામ આવતાં તે મારા બાળકનો જનક થાય તેમ છે—
અને એક સ્ત્રી જે પોતાના પતિના વિષયમાં એટલી ભક્તિ દર્શાવે
તો એ તેનો દોષ ન ગણી શકાય.”

એ પ્રમાણે કહીને એ દુઃખી બાલિકાએ પોતાના મામાનો
એક હાથ પકડ્યો અને બીજા હાથ વડે પોતાના મુખને આચ્છા-
દિત કરી દીધું.

ગીરધરલાલે પોતાનો હસ્ત ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન
કર્યો પણ બ્યર્થ ! સુનંદાએ એ હસ્તને પોતાનાં ઉબણુ અત્રુગ્નિન્દુથી
ભીંજી નાખ્યો; અને એવા કંઈ તથા હૃદયદ્રાવક સ્વરે વારંવાર
મામાની ક્ષમા માગી કે ગીરધરલાલને ક્ષણમાત્ર આવેલો કોઈનો
આવેશ નહિવત્ બની ગયો, અને એ હતભાગી બાલિકાની માગ-
ણીનો અસ્વીકાર કરવાનું તેને અશક્ય જ જણાયું !

સુનંદા આ પ્રમાણે હાથે પગે પડીને ગીરધરલાલ પાસે કંઈ-
જાની યાચના કરતી હતી—તેને પોતાની લયાનક સ્થિતિ પૂર્ણપણે
ધ્યાનમાં આવી ચૂકી હતી—એ વખતે નાટકશાળામાં બનેલા પ્રસ-
ંગનું તેને સ્મરણ થયું.

અરેરે ! એ વખતે શું તેને એવી કલ્પના પણ હશે કે
પોતાને પણ એ નાટકની નાયિકાની માફક પોતાના પાલકના ચર-
ણમાં મસ્તક મૂકવું પડશે અને ક્ષમાની યાચના કરવા છતાં પાલક
તરફથી પોતાનો તિરસ્કાર થશે !

એ દુઃખના-નિરાશાના સમયે એક વાતને સુનંદાની વિચાર-
સૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ કરી હતી. અંતઃકરણ ગમે તેવું અભિમાની અને
ઉચ્ચ હોય તો પણ બેઆબરૂને લીધે તે નીચ અને હીન બની
જાય છે. તેમજ સમાજે સ્ત્રીવર્ગ માટે નીતિ અને શીયળનો જે

કહ્યું મારું નિર્ણિત કરી રાખ્યો છે, એ મારંગથી બ્રહ્મ થતાં આત્મ-
સંયમન અને સ્વાભિમાનની ભાષા બંધ પડી જાય છે. એ પરિ-
સ્થિતિ તે સમજી શકી હતી. તેના હૃદયમાં એક તિક્ષ્ણ ખંજર
ઘોંચવામાં આવ્યું હોત તો એનાથી તેને જેટલું દુઃખ થાત એ
કરતાં સહસ્રગણું અધિક દારૂ કદ પોતાની હીન સ્થિતિ માટે
પોતાના ખલકને કેવું લાગતું હશે તેના વિચારથી થતું હતું.

પદ્માવતીબાઈ એક સ્ત્રી હતી. સ્ત્રીનું હૃદય પુરુષ કરતાં વિશેષ
કામજી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેને સુનંદાની દયા આપી હતી.
એટલે તેણે પણ પોતાના પતિના અંતઃકરણમાં દયા ઉત્પન્ન કર-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો. સુનંદાની દયા ઉપજવનારી અવસ્થા અને પો-
તાની પ્રિયતમાના આગ્રહથી ગર્ભધરલાલનું મન ધીમે ધીમે નરમ
પડતું ગયું.

મામાને નરમ પડેલા જોઈને સુનંદા બોલી: “જેણે તમને
દ્રવ્યના સંબંધમાં નુકસાન કર્યું છે તેને મેં અંદરજાનેથી સજાય કરી
છે એવું જો તમને લાગતું હોય તો મારા પિતા વસીયતનામું કરીને
જે અંપતિની માલિક મને બનાવતા ગયા છે તે તમામ તમે લઈ લ્યો—
પાંચએ પાંચ વસૂલ કરી લ્યો. તમે મારા ઉપર જે જે ઉપકારો
કર્યા છે તેના બદલામાં મારા પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે તેનો સ્વીકાર
કરો. મારા સાનિધ્યથી તમારા મકાનને બહો ચોટે છે એમ તમને
લાગતું હોય તો આ મકાનનો ત્યાગ કરીને હું આવી જઈશ—પૂત:
કદી પણ અહીં પગ નહિ મૂકું. હું એકાદા દૂર સ્થળે જઈને રહીશ.
ત્યાં મારી દુઃખમય સ્થિતિના સ્મરણ સિવાય બીજું કશું પણ મારી
સાથે આવશે નહિ. એટલાથી પણ તમે મને ક્ષમા ન કરી શકો
તો બીજો કેવા પ્રકારનો વિશેષ આત્મત્યાગ કરવાનું શક્ય છે એ

મને જણાવો, એટલે એમ કરવાને પણ હું તત્પર છું. કહો, મારે શું કરવું તે જણાવો—માત્ર આપના અંતરના શાપથી મને ભસ્મી-ભૂત ન કરો !”

પોતાની ભાણેજનું હૃદયદ્રાવક ભાષણ તેનાથી સાંભળી શકાયું નહિ. તેનું અંતઃકરણ બિલકુલ પીગમી ગયું. પોતાના અંગમાં રહેલું સ્વભાવતઃ દયાળુપણું દ્રવવા લાગ્યું, અને તે બોલ્યો : “ બહેન ! મને ક્ષમા કર. મેં તારા પ્રત્યે નિહુરતા દર્શાવવામાં ભૂલ કરી છે. પણ આવા પ્રસંગે મનુષ્યને પોતે શું કરે છે તેનું ભાન રહેતું નથી. સુનંદા ! ક્ષમા કર. તારા દુઃખનો બોલો વિશેષ વગતદાર અનાવવાને બદલે તારું સાંત્વન કરવું એ જ માટે કર્તવ્ય છે, એમ હવે મને લાગે છે. ”

“ મામા ! મામા ! ” પોતાના પાલકના સાંત્વનદારક ઉદ્ગાર શ્રવણ કરીને એ દુઃખી બાલિકા અશ્રુપૂર્ણ વદને બોલી : “ તમે મારા અંતઃકરણનો ભાર દલકા કર્યો છે. પરંતુ આ સાંત્વનનો કશો પણ ઉપયોગ થનાર નથી. મારા તારૂંપણ ઉપર એક વિગળા પડેલી છે અને તે મને હવે આ પૃથ્વીતલ ઉપર વધુ વખત રહેવા દે એમ લાગતું નથી. આજે મારા મનને બેડેલા ધક્કાથી જે હું ગાંડી નહિ બની જાઉં તો થોડા દિવસમાં જ મૃત્યુમુખમાં પડીશ. ”

“ સુનંદા ! એમ ન બોલ. ” ગીરધરલાલે ગળગળા સ્વરે કહ્યું : “ તારા તારૂંપણને લીધે નને આ આઘાતનું વિસ્મરણ થશે. કોને ખબર છે કે હજી પણ તારા નસીબમાં પુષ્કળ મુખ માંડેલું હશે ! ”

“ હું તમારી એ આશાને ભ્રમ કરીશ નહિ. ” સુનંદા એક મધુર હાસ્ય કરીને બોલી. પરંતુ તે હાસ્ય મધુર હોવા છતાં એટલું

દુઃખપૂર્ણ અને મૃદુ હતું કે તે એકાદી મરણાસન્ન વ્યક્તિના અંતિમ હાસ્યના જેવું લાગતું હતું. તેણે કહ્યું: “પરંતુ હવે હું શાંત થઈ છું. એટલે કૃપા કરીને આ બધી હકીકત તમારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી એ મને જણાવો. હિમ્મતલાલ હમણાં જ અહીં આવ્યાનું મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તેમણે તો આ દુઃખદાયક વાર્તા તમને નથી જણાવી ને?”

“હા, તેમની પાસેથી જ મારા જાણવામાં આવ્યું કે મારે ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેલા એ જણા માનસિંગ અને ગુમાન છે; અને—”

હિમ્મતે, પોતાના આપનું લીલાપુરના રસ્તામાં આવેલા મકાનમાં માનસિંગે ખૂન કર્યાની તેમજ પોતાને શામળગઢ પાસે ટપાલગાડીમાં લૂટ્યાની હકીકત જણાવી હતી, તે ગીરધરલાલ સુનંદાને જણાવવા જતો હતો; પરંતુ તેના મનને વિચાર આવ્યો કે માનસિંગે આ ભયંકર હકીકત સુનંદાને જણાવી નહિ હોય. એટલે તે હકીકત જણાવીને પોતાની ભાણેજના મનને વિશેષ દુઃખ બનાવવાની અનિચ્છાથી તે સ્તબ્ધ રહ્યો.

અઘાપિ હિમ્મતલાલ અહીં જ છે કે !” સુનંદાએ કંપિત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા.” ગીરધરલાલે ઉત્તર આપ્યો.

“મારા શીયળજંગને લગતી હકીકત તેમના જાણવામાં આવી છે?” એ આરક્તમુખ બાલિકાએ મસ્તક નીચું રાખીને પોતાના મુખને રૂમાલ વડે ઢાંકી દેતાં પૂછ્યું.

“તારી સાથે અસત્ય ભાષણ કરીને તને દિલાસો આપવાનું માલસ હું કરી શકતો નથી. તેને બધી હકીકતની માહિતી છે.

પરંતુ તારા ઉપર આવેલાં સંકટથી એને અત્યંત દુઃખ થાય છે.”

“અને એ ! એનું શું થયું ?” મુનંદાએ માનસિંગ વિશે પ્રશ્ન કર્યો. તે તેને અત્યંત પ્રિય હતો. છતાં પણ તેના નામનો ઉચ્ચાર કરવાની તે હિમ્મત કરી શકી નહિ.

“એ પોતાના સોજતી સાથે અહીંથી ચાલ્યો ગયો છે. ક્યાં ગયો છે એની મને માહિતી નથી. પરંતુ તેને પુનઃ બેઠવાની આશા હવે તું ન કરીશ—તેને તારા હૃદયમાંથી પૂર્ણપણે દાઢી નાખ !” ગીરધરલાલ બોલ્યો.

મુનંદાએ એનો કશો પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે પોતાની દૃષ્ટિ જમીન તરફ ફેરવી. તે વિચારમગ્ન હોય એવું દેખાતું હતું. ગીરધરલાલે પોતાની પત્નીને તેને આશ્વાસન આપવાનું કહ્યું અને તે જ્યાં હિમ્મત બેઠો હતો ત્યાં ગયો.

“તમે મુનંદાને મળ્યા ? તે પ્રારબ્ધ્યોએ આવી પહેલાં સંકટને શાંતપણે સદન કરે છે કે બિચારી આ ભયાનક દુઃખથી હતાશ બની ગઈ છે ?” હિમ્મતે ગીરધરલાલને પ્રશ્ન કર્યો. તેના અવાજ પરથી સમજી શકાતું હતું કે એક પ્રેમાળ લાઇને પોતાની દુઃખિની બહેન માટે જોટલી લાગણી થાય એટલી લાગણી તેને થતી હતી.

“તમારા પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો એ હું સમજી શકતો નથી પણ મને એવો ભય રહે છે કે આજના બનાવનો આઘાત તેના હૃદય ઉપર જીવનપર્યંત રહેશે.” ગીરધરલાલે ઉત્તર આપ્યો.

“અરેરે ! ગરીબ બિચારી મુનંદા ! તેનો એ દુષ્ટના ઉપર ખરેખર નિઃસીમ પ્રેમ હોવો જોઈએ; અંસ્તુ. આવી હું થોડા દિવસ જ રહેનાર છું. કેમકે મારે પાછું તુરંત જ સૂર્યપુર જવાનું છે. હા, પરંતુ અહીંથી જતાં પહેલાં એક વાત તમને કહેવાની રહી ગ-

છે. સૂર્યપુરમાં હું તમારા આડતીયા કરસનદાસ શેકને મળ્યો હતો.”

“ખરો લક્ષ્મીદાસ પણ ત્યાં તમને મળ્યો જ હશે ?” ગીરધરલાલે પૂછ્યું.

“એ ગુલ્લ દણ જેમનું તેમ જ રત્નું છે. જ સાત અઢવાડિયાં પહેલાં ખરો લક્ષ્મીદાસ અંદ્રનગર આવવાને માટે નિકળ્યો હતો એ વાત ખરી છે. માનસિંગ પોતે સૂર્યપુર ગયો હતો અને કરસનદાસ શેકને પણ મળ્યો હતો. લક્ષ્મીદાસના અંબધમાં તેણે બનાવટી હકીકત જણાવી હતી, અને એટલું જ માત્ર નહિ પરંતુ સદાને બદલે એક મોટી રકમ પણ તેણે તેમની પાસેથી પડાવી હતી. માનસિંગને લક્ષ્મીદાસના અંબધમાં કશી માહિતી છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન કરવાને મારો વિચાર હતો; પરંતુ ક્રોધાવેશને લીધે એ વાતનું મને રમરણુ ન રત્નું; અસ્તુ. કાળના પરિવર્તનમાં એ ગુલ્લ પણ પ્રકટ થયા સિવાય તો રહેનાર નથી જ.”

“પણ એટલું તો ખરું કે માનસિંગે લક્ષ્મીદાસને કાર્મ પણ રથજો બંધીવાન કર્યો નથી કિંવા તેને દાર કર્યો નથી. કેમકે લક્ષ્મીદાસે માનસિંગની પાછળ સૂર્યપુર છોડ્યું હતું અને એથી માનસિંગને એ કૃત્ય કરવાની સગવડ જ મળેલી નથી. કેમકે થોડા દિવસ પહેલાં માનસિંગ સૂર્યપુર ગયો તે બાદ કરતાં તેણે એક કે બે કલાક કરતાં વધારે સમય મારા મકાનની બહાર ગાળ્યો નથી.” માનસિંગે કદપના કરી હતી એ જ પ્રમાણે ગીરધરલાલે લક્ષ્મીદાસના અંબધમાં માનસિંગની નિર્દોષિતાને ટેકા આપ્યો.

“એ બાબતમાં અત્યારે તર્કવિતર્ક કરવામાં અર્થ નથી.” હિમ્મતે કહ્યું: “એ પણ કાળના પરિવર્તનને લીધે પ્રકટ થનાર ગુલ્લ માંહેનું એક ગુલ્લ જ છે !”

પ્રકરણ ૩૭ મું.

ચારગદ્ધીમાં.

મ્મતના વાગ્યાણુથી અને આરે આવેલા વદાણુમાં હિદ્ર પડવાથી થયેલા આઘાતને લીધે માનસિંગને પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરવામાં તથા પોતાની મનોવૃત્તિને પૂર્વવત્ સ્થિતિ પર લાવવામાં ઘણો અવકાશ લાગ્યો.

માનસિંગની ઓળખાણુ થઈ તે દિવસથી આજ સુધીમાં તેને આટલો નિરુત્સાહી બનેલો ગુમાને કદી પણ જોયો ન હતો; અને આટઆટલા પ્રયાસ તથા લૂચ્યાઈપૂર્વક ઝલા કરેલા મિનારાને ધૂળમાં મળી જતો જોઈને તે આજના જેટલો ગદિતર્પેય બની ગયેલો કદી પણ દેખાયો ન હતો. એક મોટી અંપત્તિ લગભગ માનસિંગના હાથમાં જ આવી હતી, અને એ સ્વાધીન કરવાને માટે તેણે હાથ લાંબાવ્યો કે તે જ સમયે એ મોહજન્ય વસ્તુ અદસ્ય બની ગઈ હતી !

પરંતુ અંકટને લીધે પોતાના ધૈર્યને લાંબો વખત સુધી સત્ત્વ-લીન રહેવા દે, એવા સ્વભાવનો માનસિંગ ન હતો. હજી પણ જો મુનંદાની સાથે લમ થઈ શકે તો તેની અંપત્તિને કબજે કરી શકાય તેમ છે એ તે જાણતો હતો; અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવાને આકાશ પાતાળને એક કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. મુનંદાના દદ પ્રેમ ઉપર તથા પોતે તેના મૌનધર્મનો ક્યારનોયે ઉપબોગ કરેલો છે એ

વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેણે ધીમે ધીમે પોતાના મનમાં આ-
શાને અવકાશ આપ્યો. હજી પણ એ વાત ૧૬૧ હાથથી ગપ
નથી એવી કદપના તેના મગજમાં દાખલ થઈ. એથી તેનું મન
આનંદિત બન્યું. તેણે ગુમાનની પીઠ પર એક ધૂળિયો મારીને એ
આનંદને વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: “ પ્રિય મિત્ર ! ધીરજ ધર. આપણે
આપણા સ્વર્ગભુવનમાંથી હદપાર થયા છીએ, પરંતુ મારા ઉપર
વિશ્વાસ રાખ. હજી પણ આપણે યશસ્વી બની શકીશું. ”

“ અરેરે ! મારા ગરીબ બિચારા કાળજીનું શું થશે ? ” માન-
સિંગના ધૂળિયાથી ચમકી ગયેલો ગુમાન રડતી સુરતે બોલ્યો:
“ જ્યારે જ્યારે આપણી યોજના ફસકી જાય છે ત્યારે ત્યારે આ-
પણે પુનઃ ઉર્જિતાવસ્થામાં કેવી રીતે આવી શકીશું એ તને માહિત
હોવાનું તું જણાવે છે; પણ ગમે તે હો, આ વખતે તો હું બિલ-
કુલ નિરાશ બની ગયો છું. ”

“ ગુમાન ! તને ગૂઢ તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી અને તેનો ઉપ-
યોગ કેવી રીતે કરી લેવો તેનું જ્ઞાન નથી. ” માનસિંગે કહ્યું:
“ અરે ગાંડા ! સંકટની આપણને શી પરવા છે ? આપણે થોડા જ
દારિદ્ર્યની ત્રાસદાયક શૃંખલાની ખિલક રાખીએ તેવા છીએ ! આ-
પણે આત્મા સ્વતંત્ર હોય એટલે થયું. ”

“ તું અત્યંત ઠંડા માણસ છે. ” ગુમાને કહ્યું: “ પણ આ
અંદ્રનગરના એક રાજમહેલ જેવા મકાનમાંથી આપણને હદપાર
કરવામાં આવ્યા એમાં મને તો આનંદને બદલે દિલગીર થવા જેવું
જ જણાય છે. ”

“ તું સદૈવ પ્રત્યેક આબત એવી અનિષ્ટ દૃષ્ટિથી જ જુએ
છે. ” માનસિંગે ઉદ્ધાર કાઢ્યો: “ મારી પામેથી ધડો લે ! આવા

ક્ષુલ્લક સંકટની હું બિલકુલ દરકાર કરતો નથી. આવા માનસિક આઘાત સામે હું એક ક્ષણભર જ મસ્તક નમાવું છું. અર્થાત્ મારૂં અસ્તિત્વ માનસિક જ છે. વારૂં, પણ મને તપખીરની એક ચપટી લેવા દે. ”

“ શું તારા મનને માટે તપખીર જોઈએ છે ? ” ડાબડીનો અવાજ સાંભળીને ગભરાયેલો ગુમાન બોલ્યો.

“ મનને માટે નહિ પણ નાકને માટે, મૂર્ખા ! ” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

“ માનસિક સુખો નાકદ્વારા પ્રવેશ કરતાં હશે કે શું ? ”

“ ગુમાન ! તારો આ પ્રશ્ન કપટપૂર્ણ અને સભ્યતાના નિયમને ઉલ્લંઘનારો છે. હાલ તુરતને માટે બીજો ત્રીજો વિચાર નહિ કરતાં કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે રહેવાની આપણે ગોઠવણ કરવી જોઈએ. હજી મારે ચુનંદાને પુનઃ હસ્તગત કરવાની યુક્તિ યોજવાની છે. ”

“ પણ તેને માટે પહેલાં પૈસા જોઈશે તેનું શું ? ”

“ મારા ખીસ્સાનાં યસો રૂપીઆની નોટો છે. પ્રસંગ પડતાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી વસ્તુ હું ખીસ્સામાં રાખ્યા સિવાય રહું ખરો કે ? એટલો બધો હું મૂર્ખ નથી ! ”

“ અને તેં જે બંગલો ભાડે રાખેલો છે તેનું શું ? ”

“ એ બંગલાને જેમનો તેમ રહેવા દેવો. ” માનસિંગે કહ્યું :
“ આપણે અંદ્રનગરમાં રહ્યા છીએ એ ગીરધરલાલને જણાવા દેવું કામનું નથી. વળી ભાડાચીડી તેના નામની હોવાથી જે આપણે એ બંગલા માંહેની માલમત્તાનો ઉપભોગ કરીએ તો આપણા ઉપર દયા કરવા માટે જરૂર તેને પશ્ચાત્તાપ થયા સિવાય રહેશે નહિ. તેનું પરિણામ શું આવે ? મને તો લાગે છે કે આપણી પાછળ પોલિ-

સને છોડવાની નીચ કલ્પના તેના મગજમાં પ્રવેશ કરવાની જ. ”

એ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતાં એ બંને બદમાશો ગીરધર-લાલ શેઠના મકાનથી ઘણે દૂર પહોંચી ગયા હતા; અત્યારે તેઓ અંદ્રનગરના પશ્ચિમ ભાગમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

“ આપણે કંઈ બાબુ તરફ જઈએ છીએ ? ” ગુમાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ ચોર ગલી તરફ ! ” માનસિંગે જવાબ આપ્યો: “ ત્યાં દુપાઈ રહેવાની જગ્યા ઘણી જ સરસ છે. કેમકે મુન્દેલીમાં આવી પડેલા શ્રીમંત ગૃહસ્થોને આ ગલીમાં લાડે મકાનો આપવાનો રીવાજ છે. આપણો દેખાવ અને વસ્ત્રો સમ્યતાયુક્ત હોવાથી, આપણા માટે કશી પણ ચમત્કારિક શંકા આવશે એવી બીતિ રાખવાનું કારણ જ નથી. માટે હવે તારા પગ ઉપાડ. ગુમાન ! એટલું હું તને કહું છું કે ગમે તેમ કરીને તું તારા મુખ ઉપરની શોકની છટા કાઢી નાખ. એ જોઈને મેહડું ઉદાત અને આનંદપૂર્ણ અંતઃકરણ પણ થીજી ગયા સિવાય રહે નહિ. ”

માનસિંગે ત્વરિત ગતિએ ચાલવાની શરૂઆત કરી. ગુમાનને ધીમે ચાલતો જોઈને તેણે તેનો હાથ પકડ્યો અને તેને પોતાની આથે ઝપાટાથી ચાલવાની ફરજ પાડી.

ચોર ગલી પાસે આવતાં માનસિંગ ક્રિયિત સ્થંભી ગયો. તેણે એ ગલીની અંદર આવેલાં મકાનો તરફ દૃષ્ટિ કરી, અને આ સ્થળ તથા મકાન પોતાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ તેને લાગ્યું.

તે એ ગલીમાં દાખલ થયો. થોડાંક પગલાં ચાલ્યા પછી એક ન્હાના મકાનના ઉપજા માળ પર “ લાડે આપવાનું છે. ” એવું પાટીયું મારેલું તેની દાષ્ટએ પડ્યું. તેણે દરવાજાની સાંકળ

ખાજારી. એક મધ્યમ વયની સ્ત્રીએ બારણું ઉઘાડ્યું.

“તમારા મકાનમાં અમારે રહેવાને માટે સગવડ થઈ શકે
મ છે?” માનસિંગે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું.

“હાજી, અને તેની માથે અમે આપને દરકત નહિ હોય
। આપના ખાવા પીવાની પણ વ્યવસ્થા કરીશું.” તે સ્ત્રીએ કહ્યું.

“તો તો બહુ જ સારું. એટલું જ અમારે જોઈએ છે.”
માનસિંગ બોલ્યા: “પણ કયે સ્થળે અમારી રહેવાની સગવડ થશે?”

“ઉપર ચાલો—હું તમને બતાવું” એમ કહીને પેલી સ્ત્રી
માનસિંગ અને ગુમાનને ઉપલા મેડા ઉપર લઈ ગઈ. ત્યાં એક
રસી, ટેબલ, બિજાનાં વગેરે તમામ સોઈવાળું મોટું દિવાનખાનું
અને તેની પાછલી બાજુએ એક ન્હાની ચોરડી હતી.

“આ જગ્યા અમને પસંદ છે. તેમાં અમારા બેનો સમાવેશ
ઈ શકશે. વારૂ, તેનું ભાડું શું છે?” માનસિંગે પૂછ્યું.

“સાહેબ! અમે મહિને મહિને નહિ પરંતુ દર અઠવાડિયે
ભાડું લઈએ છીએ અને તે પણ તમારે અગાઉથી આપવું પડશે.”

સ્ત્રીએ કહ્યું: “આ દિવાનખાનાનું ભાડું દર અઠવાડિયે બે
પીઆ પડશે.”

“હો, આ બે રૂપીઆ.” એમ કહીને માનસિંગે તેના
હાથમાં બે રૂપીઆ મૂક્યા અને પૂછ્યું: “વારૂ, બોજનખર્ચને
પાટે શું?”

“એનો હીસાબ ટાંકેટાંકેનો ગણાશે. તમારે જે વખતે જે
તેઈતું હોય તેની અગાઉથી વરધી આપવી અને તે સાથે જ બિ-
ના પૈસા ચૂકવી આપવા. એટલે યથા સમયે બધું તૈયાર રાખશે.”
હી ચાણાદસ સ્ત્રીએ કહ્યું.

“ હીક છે. પણ અસારે તો મારે એક માણસની જરૂર છે. તેને બોલાવી લાવો. કેમકે જે સ્થળે હું હતો ત્યાંથી મારો સામાન અહીં મંગાવવાનો છે. માત્ર તે મનુષ્ય પૂરતો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કારણ કે આ ઠેકાણે હું રહું છું એ ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે. ખરું કહું તો આ શહેરમાં મારે એકથી દોઢ લાખ જેટલું કરજ કરવું પડ્યું છે; અને મારા ધંધાની બરોબર વ્યવસ્થા થાય ત્યાં સુધી મુનસફ કોર્ટના બેલીફને હાથે પકડાઈ દિવાની જેલમાં નિવાસ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. માટે એટલી વ્યવસ્થા કરો. ”

“ હું જે માણસને લાવું તેના ઉપર તમારે બિનશકે વિશ્વાસ રાખવો, ” એ સ્ત્રીએ કહ્યું: “ અને મારા વિષયમાં પૂછતા હો તો હું મ્હોંમાંથી એક ચુંકારો સરખો પણ કરવાની નહિ. મારું લાકું અને બોજનખર્ચના બિલના પૈસા મને મારા નિયમ મુજબ મળે એટલે હું કશું સાંભળતી નથી કે કશું જોતી પણ નથી. આ જ મેડા ઉપર પાછલી બાબુના દિવાનખાનામાં એક સગળન ગૃહસ્થ રહે છે, તેનો વિચાર પણ પોતાનો પત્તો પ્રકટ કરવાનો નથી. આજ ચાર વર્ષ થયાં તે અહીં રહે છે. તમે તેની સાથે પિછાન કરશો તો કાંઈ હરકત નથી. કેમકે તે ઘણો જ સંભાવિત ગૃહસ્થ છે અને તેના વિચારો પણ ઉચ્ચ છે. ”

“ વાર, પણ બાઈ! એક વખત એક માણસને બોલાવી લાવો. ” માનસિંગે કંટાળીને કહ્યું: કેમકે એ સ્ત્રીનો વાતોડીયો સ્વભાવ તે જાણી ચૂક્યો હતો: એટલે જો પોતે સાંભળ્યા કરે તો આખો દિવસ તેની વાત ખૂદવા પામશે નહિ એમ તેને લાગતું હતું.

લગભગ પાંચ કલાકની અંદર જ તે બાઈ એક મનુષ્યને લઈને આવી. તે હરમિયાન માનસિંગે એક ચીડી લખી રાખી.

“તારે સરાફ ચાકમાં ગીરધરલાલ શેઠના ઘેર જઈને આ યીઝી આપવાની છે.” માનસિંગે પેલા માણસને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “એટલે તને એ મારો સામાન સોંપશે. એ સામાન એકાદી લારીમાં નાંખાવીને અહીં લાવજે. તારી પોતાની લારી છે? તો તો બહુ જ સાફ! તારી લારી જ સાથે લેતો જા. જે તને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે તું ક્યાંથી આવ્યો છે, તો તારે જવાબ આપવો કે દક્ષિણ દરવાજા બહાર શામળગઢ તરફ જતા રસ્તા પર જે ધર્મશાળા છે ત્યાંથી હું આવું છું અને જેમણે મને અહીં મોકલ્યો ને તે આજની રાત ધર્મશાળામાં રોકાઈને આવતી કાલે શામળગઢ જનાર છે.”

“અને તેમણે જે—” આ પ્રમાણે ગપ દોકવાને પરિણામે કદાચ પોતાના ઉપર અંકટ આવી પડે તો શું કરવું, એવા વિચારથી તે માણસ બોલવા લાગ્યો.

પરંતુ તેને આગળ બોલવા નહિ દેતાં માનસિંગે કહ્યું: “જે તું આટલું કામ કરી આવીશ તો હું તને તારી મહેનતના બદલામાં દશ રૂપિયા આપીશ.”

દશ રૂપિયાનું નામ સાંભળતાં એ મનુષ્યનું મુખ પ્રકૃષ્ઠિત બન્યું અને વિશેષ પ્રશ્ન કે ખુલાસો કરવાની દરકાર કર્યા સિવાય તે ત્વરાથી આજ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

અટપટીયાનું પુનર્મિલન.

એ

મનુષ્ય બહાર જતો હતો એ વખતે પાછલી બાબુના દિવાનખાનામાં રહેતા ગૃહસ્થે જૂમ પાડીને કહ્યું: “બાઈ! મારે માટે ઉપહાર મોકલાવો—પાશેર પુરી, પાશેર જલેબી અને એક ચહાનો કપ.”

“અરે!” પ્રસ્તુત શબ્દ સાંભળતાં જ ગુમાને ઉદ્ધાર કાઢ્યો અને એ ગૃહસ્થનું ભાષણ પૂર્ણ થતાં જ તે દિવાનખાનામાંથી બહાર પડીને પાછલી બાબુના દિવાનખાના તરફ ગયો. દિવાનખાનાનું બારણું ઉઘાડું હતું. તેમાં તેની કદપના મુજબ એક આરામખૂરસી ઉપર શ્રીમાન્ અંદ્રકાન્ત અટપટીયા બિરાજેલા તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા.

“કાણુ! સરદાર ગુમાનસિંગ! આપ પોતે જ કે?” શરમની લેશ પણ છાંદ સિવાય અંદ્રકાન્ત બોલ્યો: “તમારી મુલાકાત બાવી રીતે થઈ એ પણ એક અમત્કાર નહિ તો બીજું શું? તમારી મુલાકાત થાય તો કેવો આનંદ આવે, એમ હું ગઈ કાલેજ સ્વતઃ વિચાર કરતો હતો મારે પણ એટલું જ જોઈતું હતું. ફરવાને, ગપાં મારવાને, મઘનો મધુર સ્વાદ લેવાને, નાટકો જોવાને અને ચાહ પીતાં પીતાં સીગારેદનો હમ ખેંચવાને એક ઈશ્કિયાજ સોળતીની મને જરૂર જ હતી!”

“ તે દિવસે તમે પણ મારી ઠીક બચ્ચી, હોં !” ચટપટીયા સાથે કેતું વર્તન ચલાવતું એ નહિ સમજી શકવાથી ગુમાન બોલ્યો.

“ એ વાત જવા દો. એમાં શું ? એ તો એક ધંધાનો સર્વાલ છે.” ચટપટીયા એ જવાબ આપ્યો: “ ખાત્રી તમને ખરું કહું તો જે પ્રમાણે હું શ્રીમંત વ્યાપારી નથી તે પ્રમાણે તમે પણ એક સરદાર નથી એવી મારી તે જ વખતે ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. વળી જે હું તમને હાથ નહિ બતાવું તો તમે મને તમારા કૌશલ્યનો અનુભવ કરાવશો એવી પણ મારી ખાત્રી હતી. અર્થાત્ મને પહેલો માર્ગ—તમને મારો હાથ બતાવવાનો પસંદ પડ્યો અને તેમાં યશ પણ મળ્યો. પણ હવે આપણે કૃત્રિમતાનો ત્યાગ કરીને કુદરતી દોસ્ત બનીએ. હું સન્ન્યસ, સરલ, સુશિક્ષિત, ચાર માણસો જેને પૂછીને વાત કરે તેવો, મોટા મોટાની ઓળખાણવાળો, ઉત્તમ પ્રકારની પ્રસંગને અનુસરતી ભાષા વાપરનારો અને દરેક જાતની રમતગમતમાં એકો છું, એમ તમને જણાઇ આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ.”

“ ગુમાન ! કાણ છે એ ?” એ બે જણાને વાત કરતા સાંભળીને માનસિંગે પૂછ્યું.

“ મારો એક રતેહી, જેના સંબંધમાં થોડા દિવસ પહેલાં જ મેં તને વાત કરી હતી તે.” ગુમાને જવાબ આપ્યો.

“ તેને આપણા દિવાનખાનામાં અવસ્ય તેડી લાવજો.” માનસિંગે કહ્યું. ચટપટીયાએ પણ તેના આમંત્રણનો આંદરપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો.

તે બંને જણા માનસિંગ પાસે આવ્યા. “ આમનું નામ અંદ્રકાન્ત ચટપટીયા, અને આ મારા મિત્રનું નામ માનસિંગ !”

શુભાંત એક બીજાની પરસ્પર પિછાન કરાવી.

“નામ તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર જ નથી.” અટપટ્ટીયાએ કહ્યું: “હું જેટલી વાર માઈ રહેવાનું સ્થળ બદલું છું તેટલી વાર માઈ નામ બદલવાનો પણ મને શોખ છે. માટે નામ કરતાં પણ વિશેષ ગૂઢ સ્વભાવ-નિરીક્ષણ પરથી હું એમના મનુષ્યના સંબંધમાં મારો અભિપ્રાય બાંધું છું મોટી મોટી પદવી વિનાના મનુષ્યો પણ ઉત્તમ હોઈ શકે છે.”

“બરોબર! તદ્દન બરોબર બોલ્યા!” માનસિંગે કહ્યું: “તમારા જેવા તત્ત્વવેત્તાનો પરિચય થવાથી મને અત્યંત આનંદ થાય છે. વિશેષતઃ તમે કર્તવ્યપરાયણ ગૃહસ્થ છો અને મારા સ્નેહી શુભાંત કરતાં અધિક અનુભવશીલ છો એ વિશેષ અંતોષની વાત છે.”

“જે અગાઉ એક વખત બની ગયું તે આપણે વિસરી જવું જોઈએ.” અટપટ્ટીયો બોલ્યો: “આજથી આપણી મૈત્રીની સર-આત થવા દો. એટલે મારી ઓળખાણનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે એમ તમને જણાઈ આવશે. પુષ્કળ લોકોની સાથે મારે સારો પરિચય છે અને તેમની પાસે માઈ વળતર પણ છે. શ્રીમંત, ઝવેરી, મોટા મોટા દરજ્જા, પ્રખ્યાત પાંધડી બાંધનારા, સુંદર જોડા શિવનારા, ફાટેલાં પગરબાં સાંધનારા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિની સાથે મારે ઓળખાણ છે, સ્નેહ છે અને દોસ્તી પણ છે.”

“તમારે સંબંધ તો બિશ્વકુલ યોગ્ય માણસો સાથે છે એમાં શંકા નથી. પણ તમારે જે વ્યાપારીઓની સાથે ઓળખાણ હોય તો મને લાગે છે કે માઈ એક કામ તમે કરી શકશો.”

“સેંકડો વેપારીઓ મારા ઓળખીતા છે,” અટપટ્ટીયાએ

ઉત્તર આપ્યો: “અને એકાદા વિશિષ્ટ વ્યાપારી સાથે મારે ઓળખાણ ન હોય તો પણ મને તેનું શબ્દચાપલ્ય વાપરીને હું અલ્પ સમયમાં જ તેની પિછાન કરી લઉં છું.”

“એમ કે?” તેના કથનના અંતર્યામાં વિચાર કરતો હોય એમ દર્શાવતો માનસિંગ બોલ્યો.

“હાજી, મારા હાથે આપનું એકાદું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તો ખુશાથી કરાવો.” એ સંપૂર્ણ ક્લાનિષ્ણત મૃદસ્થે કહ્યું.

“ઠીક છે.” પોતે ચોળેલી યુક્તિમાં ચટપટીયા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એવો નિશ્ચય કરીને માનસિંગ બોલ્યો: “તમે જે માફ કામ બગવશો તો તમને યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં આવશે. માત્ર એટલું તમે લક્ષમાં રાખજો કે હું તમને પૂર્ણપણે ઓળખી ગયો છું. એટલે તમારી કળા મારી પાસે ચાલવાની નથી.”

“મારી પણ એવી જ ઇચ્છા છે.” અંદ્રકાન્તે કહ્યું: “ધંધાની બાબતમાં જેની સાથે મારે અંતર્યા ધાય તે મને પૂર્ણપણે પિછાની લે એ વાતને હું પશંદ કરું છું. પછી તે રાગ હોય, સરદાર હોય, નવાગ હોય કે એક લિખારી હોય!”

“ઠીક છે, બાબતી કાલે વાત. આવતી કાલે સહાજે છ વાગે જમવાનું તમે મારી સાથે જ રાખજો. એટલે તે વખતે હું તમને જે સૂચના કરવાની હશે તે કરીશ.” માનસિંગે કહ્યું.

“કમૂલ!” એમ કહીને ચટપટીયો ત્યાંથી પોતાના દિવાનખાનામાં ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે રાત્રીએ સોજન કરીને માનસિંગ અને ગુમાન બન્ને સુત્ર ગયા. જાણે કશી પણ ચિંતા ન હોય એ પ્રમાણે અગ્રથ

સમયમાં જ બન્ને જણા ધોરવા લાગ્યા. ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠ્યા. તે દિવસે સહાંજ સુધી તેમને કશું પણ કામ કરવાનું ન હતું. માત્ર બપોરના ખાનસિંગે એક પત્ર લખીને તૈયાર રાખ્યો. એ પત્રમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

“ જો કે મારો અને પ્રિયતમ સુનંદાનો વિયોગ થયો છે, તો પણ અઘાપિ મને તેનું વિસ્મરણ થયું નથી. તેની સુંદર મૂર્તિ મારાં નેત્રા સામે સદૈવ ઊભેલી જ છે. મારી પ્રિય સુનંદા પોતાના આત્મજનોની સત્તાને તાબે થઈને પોતાના પ્રિયકરનો ત્યાગ કરશે તો કાવતરાખોર મનુષ્યના કારસ્થાનને લીધે મારાં સર્વ સુખો નષ્ટ થયાં છે એમ જ હું સમજીશ. સુનંદા! મેં તારી સાથે લેશ પણ કપટાયરણ ચલાવ્યું નથી એ તું જાણે જ છે! હું કાણ છું એ મેં તને કશું જ હતું; અને એ માર્ગ પુષ્પાઞ્જલિત હોય કિંવા કાંટાથી ભરેલો હોય, તો પણ મારા આયુષ્યરૂપી માર્ગ ઉપર મારી સાથે પ્રવાસ કરવાનું તેં મને વચન આપ્યું છે. તો પછી આવા પ્રકારના સંકટમાં પડતાં હું સહાય માટે ખીજ કોની અપેક્ષા કરું ? જો મારી સુનંદા પોતાના વચન અને પ્રતિજ્ઞાનું વિસ્મરણ કરશે અને તદ્વિરોધી વર્તન રાખશે તો મારે માટે માત્ર એક જ માર્ગ ખૂલે છે—અને તે નદીના ઊંડા જળમાં કૂદકા મારીને મારા દુઃખપૂર્ણ આયુષ્યનો અંત આણવાનો !

“ સુનંદા ! આપણે સુરક્ષિતપણે પત્રવ્યવહાર કરી શકીએ એવી કાંઈ વ્યવસ્થા જો તું કરીશ તો હું મારો વિચાર અને યોજના તને જણાવીશ. તું આ પત્ર લાવનાર માણસ સાથે વિન દહેશતે ઉત્તર મોકલજે. માત્ર જવાબ આપવા માટે હું તને મન પૂર્વક વિનંતિ કરું છું—નહિ તો પછી મારા મૃત્યુની વાર્તા સાંભળ

વાને તૈયાર થજે । તારે પત્ર ઉપર માફ ખરું નામ લખવાનું નથી. એટલા માટે આની નીચે હું સહી પણ કરતો નથી. આશા છે કે એથી તને આશ્ચર્ય તો નહિ જ થાય !”

તેની નીચે તેણે પોતાનું હાલનું ઠેકાણું લખ્યું હતું. એ પત્રને વાળીને તેની ન્હાની ધડી બનાવી દીધી. એમ કરવામાં તેનો હેતુ એ હતો કે તે દૂષી રીતે મુનંદાના હાથમાં મૂકી શકાય.

આ યુક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે તેણે બીજા દિવસની રાત્રીનો સમય યોગ્ય ધાર્યો હતો એનાં એ કારણો હતાં. પહેલું કારણ તો એ કે એ વખતે મુનંદાના હૃદયનું દુઃખ રહેજ આછું થયું હોય અને બીજું કારણ એ કે રાત્રીના આઠથી નવ વાગ્યા સુધી ગીરધરલાલ શેઠ વ્યાપારને લગતા કાગળપત્રો લખવામાં અને એપડા તપાસવામાં ગુથાએલા હોવાથી મુનંદાને એકાંતમાં એ પત્ર પહોંચાડી શકાય.

હવે ખાનસિંગને પોતાની સર્વ આશા જનગૃત થઈ છે એમ થયું અને ગીરધરલાલ શેઠના મકાનમાં દયાદી ગયેલી તેની દિશ્મન અને નિષ્ફુરતા પુનઃ પ્રકટ થઈ.

પછી ખાનસિંગે એ મકાનની માલિકણુ ખાદને બોલાવીને આજે ર્દાંજે ત્રણ જણા માટે મિષ્ટાન્ન બોજન તૈયાર કરવાની સૂચના કરી અને તેની સાથે જ બિલના પૈસા ચૂકવી આપ્યા. વળી વિશેષમાં થાળાઓ ખીરસીને પોતાના દિવાનખાનામાં લાવવાનું જણાવ્યું.

પોતાના નવા ભાઈતોએ ચટપટીયાનો પરિચય કરી લીધેલા વંદનને એ સ્ત્રીએ પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો; અને તે ખરેખર મંભાવિત ગૃહસ્થ છે એવી તેણે આ બે જણાને ખાત્રી પણ આપી.

“હું એ ગૃહસ્થની સગવડ સાચવવાને ગમે તેવી મુશ્કેલી

વેડવાને તૈયાર છું.” તે બાઈ બોલી: “ કારણ કે તેનું વર્તન મારી સાથે અત્યંત સૌજન્યપૂર્ણ છે. થોડા દિવસ પહેલાં એકાએક મારો એક ચાંદીનો લોટો અને છ ચાંદીના ચમચા ગૂમ થઈ ગયા. એ જોઈને તેણે કહ્યું કે ‘હું ગમે તેમ કરીને પણ એ વાસણોના ચોરને પકડ્યા સિવાય રહીશ નહિ. કદાચ તેને પકડવામાં મારા જીવનું જોખમ વેડવું પડશે તો પણ હું પાછો પડીશ નહિ.’ બીજે દિવસે એ વાસણોમાંથી એ ચમચા હાથ લાગ્યા હતા. કોઈએ એ એ ચમચા એક મારવાડીને ત્યાં ગીરવી મૂક્યા તેને સાંથી આ ગૃહસ્થ પોતાના પૈસા આપીને એ એ ચમચા લઈ આવ્યા. કેટલું સૌજન્ય અને કેટલી ઉદારતા ! પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવ વિચિત્ર છે. મારી એક દીકરી તેને સાસરેથી અહીં આવી ત્યારે મેં તેને આ વાત કરી. એટલે તેણે એવી કલ્પના કરી કે ‘ચટપટીયાએ પોતે જ એ ચમચા રપુચક કર્યા હોય એવો મને પ્રશ્ન આવે છે !’ કેટલો મોટો અન્યાય !”

“ એ બધું ઠીક છે. ” માનસિંગ બોલ્યો: “ પણ તમારી વાતોમાં જો અમારા માટે રસોઈ તૈયાર કરાવવાનું તમને વિસ્મરણ થઈ જશે તો રહાંજે છ વાગે અમને લાણું મળી શકશે નહિ !”

એ બાઈ ચાલી ગઈ. છ વાગ્યા, અને ચટપટીયાજી પણ આમંત્રણની રાહ જોયા સિવાય જ માનસિંગના દિવાનખાનામાં દાખલ થયા. અભાગે તેણે એક શ્રીમંતને જોઈ તેવો કીમતી પોપાક ધારણ કર્યો હતો. તેના રૂમાલ અને વાળમાં અતરની મુગંધ જહેકી રહી હતી.

લાણું આવ્યાં. બોજનક્રમનો પ્રારંભ થયો. આઠ-દસ પુરીઓ અને બે-ત્રણ દોરા દુધપાકને ઉદરમાં પમરાવી દીધા બાદ

ચટપટીયાએ કહ્યું: “ મને બૂખ બહુ જ લાગી છે. પણ તેનું ખર્ચ કારણ એ છે કે ગઈ કાલે આખી રાત્રી મેં બહાર ભરકવામાં જ ગાળી હતી. ”

“ કોની સાથે ? તમારી ઓબખાણવાળા સરદાર લોકા સાથે ? ” ગુમાને હાસ્ય કર્યું.

“ ના ના, મારા જેવા જ બે-ત્રણ મોજાલા ગ્રાણીઓ સાથે હું બટકતો હતો. એ કારણથી આજે સ્કવારે ઉઠ્યો મોડો અને રાત્રીના ઉબગરાને લીધે અપોરે ખાવાનું પસંદ નહિ પડવાથી માત્ર એક કપ ચહા અને બે બિસ્કિટ ઉપર નભાવ્યું. ” ચટપટીયાએ કહ્યું. એક ટંકના ખર્ચનો ઉગારો પાડવાનું ખર્ચ કારણ તેણે જણાવ્યું નહિ.

એ પ્રમાણે અહીં તહીંની અલૌકિક વાતોથી તેમણે મનને સુખસન બનાવ્યું અને મિષ્ટાન્નની સહાયથી ઉદરભરણુ પણ કર્યું.

પોતાને બળવવાના કાર્યમાં જોડતા ચૈયને પ્રાપ્ત કરવાને મદદના ચાર-પાંચ પ્યાલાને પેટમાં પધરાવ્યા પછી ચટપટીયાએ માનસિંગ પાસેથી સુનંદા ઉપરનો પત્ર લીધો અને તેણે કરેલી સચના લક્ષમાં રાખીને તે પોતાની કામગીરી ઉપર જવાને વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

પત્ર.

આજે સ્થાને વર્ષાદ પડવાથી રાત્રીએ કંડીનો રહેજ ચમકારો
હતો. એટલે પદ્માવતી અને સુનંદા રસોડામાં ચૂસા પાસે
તાપતાં બેઠાં હતાં.

સુનંદાનો અહેસા બિલકુલ શીદા દેખાતો હતો. તેના મસ્તકના
વાળ આહીં તહીં વિખરાયેલા હતા. વાળને કાળજી પૂર્વક હોળવાની
હવે તેને જરૂર જ જણાતી ન હતી. કેમકે તેના કેશની કિંવા
અન્ય અવયવોના સૌંદર્યની પ્રશંસા કરનાર આલ્યો ગયો હતો ! તેના
મનમાં હળશે લિલ લિલ મનોવિકારનું રમખાણ મચી રહ્યું હતું.

હજી પણ માનસિંગ ઉપર તેનો અદ્વિતીય અને અપરાજિત
પ્રેમ હતો. તેા પણ એ વ્યક્તિથી કાયમને માટે દૂર રહેવામાં જ
પોતાનું હિત છે અને તેમ કરવાથી જ પોતાની બેઆબરૂ થતી
અટકે તેમ છે એમ તે સારી રીતે સમજતી હતી.

પરંતુ સ્ત્રીજાતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ નિવસી રહેલો મનો-
વિકાર તેના મનમાં જાગૃત થયો હતો. માનસિંગે સામાન લાઇ
જવાને માટે મોકલેલા માણસ સાથે પોતાના મામાને થયેલી વાત-
ચીત તેના સાંભળવામાં આવી હતી. પોતાનો પ્રિયકર આહીંથી પાછો
સૂર્યપુર તરફ જનાર છે એ સાંભળીને તેની સ્વાભિમાનવૃત્તિ દુઃખાઈ
હતી અને તેનું અંતઃકરણ પણ વિદીર્ણ થયું હતું.

તેને પુનઃ જોવાની પ્રયત્ન કરવી એ અન્યાય છે એમ તે સમજતી હતી; પરંતુ તે સાથે તેને એમ પણ થતું હતું કે પોતાના પ્રિયતમે આ નગરમાંથી વિદાય થતા પહેલાં પોતાને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પોતાના મનને અત્યંત સંતોષ થાત.

એક તરફથી તેને એમ પણ થતું હતું કે ‘જો એણે મારા ઉપર પત્ર મોકલ્યો હોત તો હું તે ખોટા સિવાય જ એમનો એમ પાછો મોકલી આપત, કિંવા મેં બારીમાંથી એને રસ્તાપર પસાર થતો જોયો હોત તો તેજ સમયે બારી બંધ કરી દીધી હોત.’ તો પણ એવા પ્રકારનો—પોતાના ધૈર્યની કસોટી કરાવનારો પ્રસંગ ન આવ્યો એથી તેને વિશેષ આનંદ થતો હતો એવું કાંઈ ન હતું.

અરેરે ! જો કોઈ બારણાની સાંકળ ખખડાવતું તો તે લક્ષ-પૂર્વક સાંભળતી, અને ક્ષણે ક્ષણે દિવાનખાનાની બારીએ ઊભી રહીને રાજમાર્ગ ઉપર ઉત્કંઠિત મુદ્રાથી જોતી હતી.

જમવાનો સમય થવા આવ્યો હતો, ગીરધરલાલ પોતાની ઓકિસમાં પત્રવ્યવહારના કામમાં ગૂંથાયો હતો. પદ્માવતી અને સુનંદા અહીં તહીંની વાતો કરતી બેઠી હતી. ગદ્ગદ બોલે બનેલા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગનો સંબંધ પોતાના બાપણમાં આવે નહિ એ બાબત તેઓ સાવચેતી રાખતાં હતાં. એમ છતાંયે એ બાબતને લગતું એકાદ વાક્ય કે અમુક શબ્દ તેમના કથનમાં આવી જવાથી તેમનું બંનેનું મન ખિન્ન થઈ જતું હતું. એમ કરતાં હેવટે તેમણે મૌન્ય ધારણ કર્યું.

એટલામાં કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું હોય એવો અવાજ આવ્યો અને તે બંને જણીઓ દુઃખમય વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ. કદાચિત્ પોતાનો પ્રિયકર જ આવ્યો હશે એવી ખોટી આશા

શુભામ મુનંદાના મનમાં ઉપસ્થિત થઈ; પરંતુ તત્કાળ પોતાની એ કલ્પનામાં સમાયેલી મૂર્ખતા તેના શક્ષમાં આવી.

માત્ર એ હુલ્લક પ્રસંગ પરથી પણ પોતાની મનોવૃત્તિની ખરી સ્થિતિનો તેને ખ્યાલ આવ્યો અને એ સમયથી મનસિંગ ઉપર પ્રેમ કરવાનું કહેનારા મનોવિકારને છાવરવાના પ્રયત્નનો તેણે ત્યાગ કરી દીધો.

“ અંદ્રહાન્ત નામના ગૃહસ્થ આવ્યા છે, અને શેઠ સાહેબ સાથે કિંવા તેમના કુટુંબના બીજા કોઈની સાથે મારે થોડીક વાત કરવાની છે, એમ તેઓ કહે છે.” એક નોકરે રસોડા પાસે આવીને પદ્માવતીને કહ્યું.

“ મુનંદા ! તું થોડી વાર તારા ખંડમાં જાઓ એસ. ” પદ્માવતી બોલી.

મુનંદા ઉઠી અને બહાર નિકળીને પોતાના ખંડ તરફ જતી હતી તે વખતે મુલાકાતે આવનાર ગૃહસ્થ દાદર ચઢીને ઉપર આવતો દેખાયો.

“ કાણુ ! તમારું નામ મુનંદાબાઈ તો નહિ ? ” તે ધીમા સ્વરે બોલ્યો. મનસિંગે મુનંદાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરેલું હોવાથી તેને પિછાની લેતાં અંદ્રહાન્તને વાર લાગી નહિ.

“ હા. ” આ પ્રશ્નને પોતાના પ્રિયકર સાથે કશેા પણ મંત્રાંધ હોવો જોઈએ એમ મુનંદાને લાગ્યું અને તેણે પણ તેટલા જ ધીમા સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“ હું મને તે બહાનું કાઢીને અર્ધો કલાક અહીં રોકાઈશ. તે દરમિયાન તમે જવાબ લખી રાખજો. ” ચટપટીયાએ મુનંદાના હાથમાં એક ઘડી-કરેલો પત્ર આપીને કહ્યું. મુનંદા પોતાના ખંડ

તરફ ચાલી અને ચંદ્રકાન્તને પદ્માવતી પાસે લઇ જવાને માટે નોકર લાં આપ્યો.

“બાઇ સાહેબ! મારા આ આગંતુકપણા માટે મને માફ કરશો.” ચટપટીયા પદ્માવતી પાસે જઇને બોલ્યો. અત્યારે પદ્માવતી પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠી હતી.

તેણે કહ્યું: “એની કાંઇ ચિંતા નહિ. પણ તમારે શું કામ છે?”

“આ મકાન ગીરધરલાલ શેઠનું જ ને?”

“હા.” પદ્માવતીએ જવાબ આપ્યો.

“હું વ્યાપારને લગતી બાબતના મંચમાં શેઠ સાહેબને મળવાને આવેલ છું. હું વિશાળપુરનો એક મોટો વ્યાપારી છું. મારી દુકાનમાં તમામ પ્રકારનો માલ વેચાતો મળી શકે છે. પરદેશથી આવતું મૂલ્યવાન કાપડ, ઉંચી કીમતની મખમલ, ઉત્તના બારિક શાલ જોડા, અત્યંત તેજસ્વી મોતી, હીરા, માણેક વગેરે અત્યંત ચમત્કારિક વસ્તુઓ અને કાગળો તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થઇ પડનારાં ચીંથરાંનો અવાહન્ય મંચ—અર્થાત્ તમારી કદપનામાં પણ ન આવી શકે એવી તમામ ચીજો મારે લાં મળે છે.”

“ખરું કહો છો?” પ્રસ્તુત બાપણ પદ્માવતીએ કાળજી પૂર્વક શ્રવણ કર્યું ન હતું તો પણ કિંચિત્ હસીને કહ્યું: “શેઠ તેમની બોદિસના ખંડમાં હશે. જો તમે લાં જશો તો તમને મળી શકશે. રામજી પટેલ! આ ગૃહસ્થને શેઠ પાસે લઇ જાઓ.”

એ પ્રમાણે ચટપટીયા શેઠ ગીરધરલાલ પાસે જઇને તેઓ કશો પણ પ્રશ્ન કરે તે પહેલાં જ કહેવા લાગ્યા: “મારું નામ ચંદ્રકાન્ત ચટપટીયા છે. અમારી વિશાળપુરની દુકાનની અહીં ખાતે આડત રાખવાની આપની ઇચ્છા છે? એ મંચથી રૂબરૂ વાતચીત

કરવા માટે જ મેં આપની મુલાકાત લેવાને અહીં સુધી ધક્કો ખાધો છે. અંદ્રનગરના વ્યાપારીઓ તથા તમારા પરિચિત મૃદસ્થોની ઓળખાણ આપવાને હું તૈયાર છું. અર્થાત્ જેનું નામ હું જણાવું છું તે જ હું પોતે છું કે નહિ એ વિષયમાં તેમજ મારા શાલજોગપણોના સંબંધમાં આપને શંકા રહે નહિ. વળી ‘ચટપટીયા, ખટપટીયા અને ઝટપટીયા’ એ નામની વિશાળપુરમાં અમારી દુકાન હોવાની માહિતી તો નિઃસંશય આપને હોવી જ જોઈએ.”

“પણ એક વાત મારે તમને જણાવવી જોઈએ.” ગીરધરલાલ વચ્ચે જ બોલ્યો: “હું અત્યારે એક વિકટ પ્રકારના આવહારિક મંકટમાં ગુંથાયેલો હોવાથી—”

“એમ છે કે?” ચટપટીયાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. કેમકે તેનો હેતુ ગમે તેમ કરીને પણ આ મકાનમાં અર્ધો કલાક ગાળી નાખવાનો હતો. તેણે ગદ્ગદિત સ્વરે દિલસોજીદથી બાવપૂર્વક કહેવા માંડ્યું: “આવહારિક ઉપાધિનો મને પોતાને પણ પુષ્કળ અનુભવ છે. દશ-બાર મહિના પહેલાં જ મારી ગરીબ બિચારી પત્ની આ લોકોનો ત્યાગ કરીને પ્રયાણ કરી ગઈ છે. કાલેરાના ઝપાટામાં સપડાયાથી મારા કાકાના બે દીરાઓ પણ પરલોકવાસી થયા છે. માત્ર મારી કૈલાસવાસી પત્નીનું સ્મારકમૂલ એકનું એક આંગક રજું હતું તે પણ અનેક આધિયા પ્રસિત બનીને અત્યારે મૃત્યુમુખમાં પડેલું છે!” અજ્ઞાત, આ કથનમાં સત્યનો જોડો પણ ન હતો, એ વાચકોને જણાવવાની જરૂર નથી જ.

“સંસારમાં દરેક અકિતની પાછળ કાંઈ ને કાંઈ વિવચનના અને દુઃખ હોય છે જ.” ગીરધરલાલે કહ્યું: “પણ મારા ઉપર આવેલું મંકટ ખરેખર જામરહસ્ય છે. જેણે મારી દુકાનની તમારી

પાસે-શીશાગસ કરી હોય તેનો તથા તમે મારા પ્રત્યે દર્શાવેલા સદ્-ભાવ માટે તમારો હું આભાર માનું છું. પણ બની શકતી ત્વરાએ વ્યાપાર ધંધો આટોપી દઇને માઈ બાકી રહેલું જીવન શાંતતા અને એકાંતવાસમાં ઈશ્વરભજનમાં ગાળવાનો મારો ઇરાદો છે. તે માટે થોડા સમયમાં જ અંદ્રનગર છોડીને અન્ય તિર્થસ્થળે જવાનો નિશ્ચય મેં કરેલો છે.”

“ શું કહોછો ? તમે અંદ્રનગર છોડી જવા ઇચ્છો છો ?” ચટપટીયો બોલ્યો : “ જ્યાં સ્વર્ગમાં પણ ન મળી શકે એવા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન રૂચીવાળા મનુષ્યોનાં મન પોત-પોતાને ઇષ્ટ સુલભ સુખવિહારોથી સંતુષ્ટ થઇ શકે છે, જે સ્થળે વ્યાપારીઓની અપાર સંપત્તિ, અમીર-ઉમરાવોનું ઐશ્વર્ય અને રાજ-પ્રાસાદનો વૈભવ એ સર્વ એકત્ર થયેલાં છે, જ્યાં મોટા પાયા ઉપર ઊભી કરેલી સંસ્થાઓ, પ્રચંડ કારખાનાં અને અનેક કળાઓ પ્રમુખપણે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને વિશેષતઃ જે શહેરમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ દર્શી, દુધ અને માખણ તથા ચાખી જાશ પણ મળે છે, એવા આ અંદ્રનગર શહેરને તમે છોડી જશો ?”

“ મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે તેમાં ફેરફાર થઇ શકે એમ નથી.” ચટપટીયાનું પ્રસ્તુત બાપણુ થતું હતું તે વખતે ગીરધરલાલ વિચારતિદ્રામાં મગ્ન થયો હતો, તે વચ્ચે એકઃએક જગૃત થઇને બોલ્યો.

“ વ્યવહારદષ્ટિએ આપણો સંબંધ બંધાવામાં પડેલા વિઘ્નને જોઈને હું માઈ એક દુર્દૈવ જ સમજું છું.” ચટપટીઆએ પોતાનું બાપણુ આગળ ચલાવ્યું. હજી પણ સમય લાંબાવવાની તેની ઇચ્છા હતી. “ મોટા શહેરમાં શાહજેગ આડતીયા હોય, એ એક આદિ-તીય લાઝ્ય જ સમજવું. આ ગામમાં મારા ઓળખીતા માત્ર મોટી

મોટી મેઢાલાણા જ છે. તેમનાં દરેકનાં નામ મને પૂર્ણપણે માદ છે—
સર કૃષ્ણદાસ કલ્યાણદાસ, કચ્છરાલાલ ઈલાલાલ, ગરીબદાસ
લીખારીદાસ, ખચરદાર રખરદાર ધીરખોદા, તીરમારખાં બીરમા-
રખાં ચીંચરાવાળા, બાણુ અમ્નીશક્ત મહુમ્મ ચાદવ, વગેરે વગેરે.”

“વારૂ, એ સિવાય બીજું કંઈ તમારે મને કહેવાનું છે?”
પોતાના આગતુક પરોણાના કચપચાટમાંથી છૂટવાને ઉત્સુક બનેલા
ગીરધરલાલે પૂછ્યું.

“ના, કશું પણ નહિ.” અટપટીયાએ કહ્યું: “હવે તમારો
અમૂલ્ય સમય રોકવાની મારી જરી પણ ઇચ્છા નથી. જ્યારે કામ-
કાજને લીધે મન કંટાળેલું હોય ત્યારે પોતાને મળવા આવનાર
ગૃહસ્થની સાથે વાત કરવામાં કેટલો બધો ત્રાસ થાય છે તેનો મને
અનુભવ છે. જ્યારે માઈ મન બ્યાપારના કોઈ અતર્ક્ય બેઠની ગુંચ
ઉકેલવામાં રોકાયેલું હોય અને મારી સ્મરણશક્તિ એ તમામ હકી-
કત લક્ષમાં રાખવાને બ્યાસ બની હોય તે વખતે કોઈ ગૃહસ્થ મને
મળવાને આવી ચડે તો મારા મનમાં કંઈનું કંઈ થઈ જાય ! પણ
શું કરવું ? કોઈ મળવા આવે તેનો આદરસત્કાર કર્યા સિવાય કેમ
ચાલે ? ન કરીએ તો—”

અટપટીયાનું આ વાક્ય ક્યારે પૂરું થાત એની કલ્પના કોઈને
પણ થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ વચ્ચે જ ગીરધરલાલ ઉઠ્યો અને
બોલ્યો: “વારૂ, સાહેબજી ! પધારો ત્યારે.”

“હાજી, રજા લઉં છું.” અટપટીયો પણ ગીરધરલાલનો
હેતુ સમજી ગયો અને જતાં જતાં બોલ્યો: “તમાઈ મન પૂર્વે
મમાણે શાંત થાઓ, તમારા કુટુંબ ઉપર આવેલું વ્યાવહારિક ત્રંકદ
દૂર થાઓ અને આજની રાત્રી તમને માદ નિદ્રા ત્રંપાસ થાઓ !”

એ પ્રમાણે આશીર્વાદાત્મક શબ્દો ઉચ્ચારતો તે તે ખંડમાંથી બહાર આવ્યો અને દાદર તરફ જવા લાગ્યો. મુનંદા તેની રાહ જોતી જ ઊભી હતી. તેણે અદપડીયાને જોયો કે તુરત શરમાતાં શરમાતાં એક ચીડી તેને આપી અને હેઠ ઊપર આંગળી મૂકીને કથું પણ નહિ જોલતાં મૌન રહેવાની તેને સૂચના કરી.

પોતાનું કાર્ય આવી હિતમ રીતિએ પાર પડેલું જોઈને અદપડીયાને મોટો આનંદ થયો. દરવાજા પાસે તેની રાહ જોતી ઊભી રહેલી એક ભાકુતી ગાડીમાં તે દાખલ થયો અને જેમ અને તેમ જલ્દીથી માનસિંગને મળવાના ધરોહારથી તેણે ગાડીચાળાને પોતાના ચાખૂકનો સારો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા કરી.

ઈષ્ટ સ્થળે આવી પહોંચતાં અદપડીયાએ ગાડીચાળાનું ભાકું ચૂકવું કર્યું; અને મકાનમાં દાખલ થઈ ત્રણ-ત્રણ પગથીયાં ફૂદીને તે મેડી ઉપર માનસિંગના દિવાનખાનામાં ગયો. દિવાનખાનામાં પેસતાં જ તેણે પેલી ચીડી ટેબલ ઉપર મૂકી અને પોતાના શરીરને ખૂરસી પર નાખ્યું તથા શક્ય તેટલી ત્વરાથી મલ્લના ત્રણ પ્યાલાને એક પછી એક હિદરમાં પધરાવી દીધા.

માનસિંગે ઔતુકચપૂર્ણ વદને એક વાર અદપડીયા સામે અને બીજી વાર ચીડી સામે જોયું. પછી ચીડી જોલીને વાંચવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

“હું તદન મલ્લરાધ ગઈ છું. શું કરવું એ મને સ્મરતું નથી. મારા મસ્તકમાં શોકરૂપી અંધકારનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હોઈને વિવેક રૂપી પ્રકાશનો પ્રવેશ તેમાં થઈ શકતો નથી. મારા મામા અને મામી મને ‘કહે છે કે’ જો તું આ અયોગ્ય પ્રેમવિકારને દબાવી નહિ દે તો તારો સર્વસ્વ નાશ થશે;’ અને મારૂં અંતઃકરણ મને નિશ્ચયપૂર્વક

કહે છે કે જો હું મારા પાલકોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ તો મારે અને સુખને કાયમને માટે છેડાછૂટકો કરવો પડશે. એક ભયંકર ઉંચી ટેકરીના શિખર ઉપર જે પ્રમાણે કાંઈ દુર્લભી પ્રાણી જીભ હોય અને ક્ષણે ક્ષણે તેની સ્થિતિ વિશેષ ભયપ્રદ થતી જાય છે તેવી મારી સ્થિતિ અત્યારે છે. આવા વિકટ પ્રસંગમાં પણ એક જણ મારી મદદે દોડી આવે તેમ છે એવો મને ભાસ થાય છે; પણ તે ખાત્રીથી વધાસમયે આવી પહોંચશે જ એવો મારાથી નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તથાપિ તમારા પત્રથી મારે દુઃખ કમી થયું છે અને પુષ્કળ સમય વિચાર કર્યા બાદ તેના ઉત્તર આપવાનું હું સાહસ કરું છું. તમે મને ફસાવી છે એવો દોષ હું તમને આપતી નથી. તમે મને તમામ હકીકત સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવી હતી—તમારે ખરું નામ તમે મને જણાવ્યું હતું—અને તમારા નસીબની ભાગીદાર બનવાની મારી મનઃપૂર્વક ઇચ્છા છે કે નહિ એ બાબતનો પૂરતો વિચાર કરવાની તમે મને સૂચના કરી હતી. માનસિંગજી ! મારા આકુષ્યક્રમનો અંત ફાણુ જાણે કેવો આવશે ! તમારા મધુર વચનોનો મને મનસ્વી ભય લાગે છે. કેમકે તમારાં મોહ પમાડનારાં વાક્યો વાચતાં આ સર્વનો ત્યાગ કરીને તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી ક્ષાએ આવવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. તથાપિ મને વિચાર કરવાને માટે અવકાશની જરૂર છે. ત્યાં સુધી તમે મારા ઉપર પત્ર ન લખો તો સારું. ના ના, માનસિંગજી ! પુનઃ તમે પત્ર ન જ લખશો. કેમકે તેના યોગે તમારો આગ્રહ જોઈને એકદમ તમારું કથન માન્ય કરવાની મને ઇચ્છા થઈ આવશે. તમારો તિરસ્કાર કરીને તમને દુઃખી કરાવવાનો વિચાર મને દુઃસહ થઈ પડે છે; અને ખીણ બાબુએથી મારાં આત્મવર્ગને છોડી જ-

વાનું સાહસ પણ મારાથી થઇ શકતું નથી. પણ આત્મહત્યાનો લયંકર વિચાર માત્ર છોડી દેજો ! આજ સુધીમાં મારા મગજમાં અનેક વેળા એવો વિચાર આવ્યો છે કે તમને તમારા અયોગ્ય અને સંકટપૂર્ણ માર્ગમાંથી પરાવૃત્ત કરવા; જેથી લોકોમાં તમારું સાદું કહેવાય એવા પ્રકારનું વર્તન રાખવાનું તમને શીખવવું. આ કલ્પના મને સદૈવ મધુર અને સુખદાયક લાગે છે—અને એ કલ્પનાનો લાગ કરી દેવાનો પ્રયત્ન આવે એના કરતા મોટું કष्ट બીજું કયું હોઇ શકે ?

“આ ગુપ્ત ઘટનામાં મેં અમારે ત્યાં કામ કરનારી વૃદ્ધાને મારા વિશ્વાસમાં લીધી છે. મારા નામનો ડાઘ પણ પત્ર તેને આપવામાં હરકત નથી. પણ મહેરબાની કરીને હમણાં થોડા દિવસ મારા ઉપર બિલકુલ પત્ર લખશો નહિ. જાણે મારામાં ગાંડપણે પ્રવેશ કર્યો હોય એવી મારી અવસ્થા થઇ રહી છે.”

“મારે એટલું જ જોઈતું હતું.” પત્રની ઘડી વાળતો માન-સિંગ બોલ્યો. પછી મઘનો ખાસો ખાલી કરવાના સત્કાર્યમાં ગુમાનને અંતઃકરણ પ્રત્યેક મદદ કરતાં, અંદ્રકાન્ત તરફ ફરીને તેણે કહ્યું : “પ્રિય મિત્ર ! લે આ હીરાની ચીંટી અને મને તારો ખાણી પનાવ.”

“મિત્ર !” એ ટક્કી ગૃહસ્થ ઉત્તર આપ્યો : “તારો જ મારા ઉપર ઉપકાર થયો છે. તારું ઉદાર વર્તન જોઈને મને આનંદ થાય છે. તે પ્રમાણે આ મઘ પ્રાશન કરતાં પણ મને મંતોપ થાય છે. મઘ, સ્ત્રી અને ગાયન એ ત્રણ વસ્તુ મને અત્યંત પસંદ છે. તેમાંથી મઘ તો આપણી પાસે છે. આપણને પોતાની મંગતિથી સૌખ્ય આપનારી એવી સ્ત્રી તો આ મકાનમાં તેની માલીક વૃદ્ધા જ

છે ! તે જ્યારે આપણને જરૂર પડે ત્યારે આપણી સેવામાં હાજર થાય છે. માત્ર એ જરીક વૃદ્ધ અને વાતોડીયા સ્વભાવની છે એટલું મારે કમ્પ્લે કરવું જોઈએ. હવે રહ્યું ગાયન. એ હું મારી પદ્ધતિ પ્રમાણે તમને સંતુષ્ટ બનાવવાને માટે ગાવાને તૈયાર જ છું.”

એમ કહીને ચટપટીયાએ એક હુમરી લલકારી. ગાયન પૂર્ણ થયા બાદ ગુમાને કહ્યું : “માનસિંગ ! દારૂના એક બે પ્યાલા ત્યારે મારા ગળા નીચે ઉતરી જાય તો એથી મારી પ્રકૃતિને અપાય થશે એવું મને લાગતું નથી.”

“એક-બે જ શા માટે ? ત્રણ-ચાર લેવા હોય તો પણ વાંધા નથી.” માનસિંગે કહ્યું : “દારૂ કે તત્ત્વગાનીઓનો એવો સિદ્ધાંત છે કે મનને શાંત કે નિશ્ચેષ્ટ રહેવા નહિ દેતાં તેને વચ્ચે વચ્ચે ઉચ્છ્રંખલ બનાવવું જોઈએ; અને ઉચ્છ્રંખલ બનાવવાને મદ્ય જેવી અસરકારક બીજી એક પણ વસ્તુ વરતું નથી.”

“અને તારૂં જીવન તારા મન ઉપર અવલંબી રહેલું છે;” આમ કહી દિવસના સંભાષણને અનુલક્ષીને ગુમાન બોલ્યો : “ત્યારે તું પણ—”

“મૂર્ખા” માનસિંગ વચ્ચે બોલવા લાગ્યો : “અન્ય મોટા લોકોનું જીવન જેટલું તેમની માનસિક શક્તિ પર અવલંબિત છે તેટલું મારૂં જીવન પણ છે. સારાંશ કે હું સુક્તિ પ્રયુક્તિનું અવલંબન કરીને મારૂં આયુષ્ય વિતાડું છું.”

“શાહબાશ !” ચટપટીયાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. તેના ઉપર મદ્યની અસર સારા પ્રમાણમાં થવા લાગી હતી : “આ મધુર મદ્યનું પાન કરવાની તમે સગવડ કરી આપી તે માટે હું તમારું અંબીષ્ટ ચિંતવું છું ! તમારા સર્વ કાર્યોમાં તમને યશ પ્રાપ્ત થાઓ, સુખદુઃખમાં

ભાગીદાર થઈ પડનારા મિત્રની તમને ખાત ન પડે, પ્રેમાળ પત્ની-
નો સહવાસ પણ તમને સદૈવ પ્રાપ્ત થાઓ, આ લોકમાં કવચિત્
જ દષ્ટિએ પડનાર શાંતતા અને સુખમાં તમારું જીવન વ્યતીત
થાઓ અને પરમ રાજ મને સીંગારેટના અભાવે કડક ખીડી પી-
વાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો એવો પ્રસંગ તમને પ્રાપ્ત ન થાઓ !”

“ અંદકાન્ત ! અમે તમારા અત્યંત આભારી છીએ.”
જુમાને જવાબ આપ્યો. તેણે માનસિંગની અનુમતિથી લીધેલા
મઘના ત્રણ પ્યાલાએ તેના ઉપર પૂરતી અસર કરી હતી. તે
ખૂરસી પર આમથી તેમ લથડીયાં ખાતો હતો અને એ દિવાન-
ખાના માંહેના દરેક પદાર્થની બધે આકૃતિઓ તેને દેખાતી હતી.
થોડી વારમાં જ “ મારા ગરીબ બિચારા કાળજીનું શું થશે,” એમ
અજાણતા તે ખૂરસી પરથી નીચે પડી ગયો.

એ રંગીલી ટોળીની સલા અરખાસ્ત થવાનું આ એક નિ-
શાન જ હતું. ચંદ્રપટ્ટીએ પોતાની ઓરડી તરફ જવાને નિકળ્યો.
માત્ર જતાં જતાં તેણે માનસિંગને કહ્યું: “ અમૃતરસની ખુમારી
મારા મગજમાં વ્યાપી ગઈ છે, મારા પગ લથડપથડ થવા લાગ્યા
છે, હું એકદમ લડું બની ગયો છું, પથારીમાં પડતાં જ સુખદાયક
નિદ્રા મારા ઉપર સ્વાર થશે એમ મને લાગે છે, પણ મારા
દિવાનખાનાનું આરામ હાથ આવશે કે કેમ, એ બાબતની
શંકા જ છે !”

પ્રકરણ ૪૦ મું.

જાગમાં ફરતી.

એક પપ્પાડીયું નિકળી ગયું. તે દરમિયાન માનસિંગે સુનંદા સાથે અસ્ખલિત રીતે પત્રચલદાર ચાલુ રાખ્યો હતો.

તે દરેક પત્રમાં સુનંદાને તેના મામાના ગૃહનો ત્યાગ કરીને પોતાની સાથે લમથી બદ્ધ થવા માટે તત્પર થવાનો આગ્રહ કરતો. પોતાના એ આગ્રહના ટેકામાં તે એવું પણ કારણ સૂચવતો હતો કે “તું એકદા મારી સાથે વિવાહથી બદ્ધ થઈશ એટલે કાલે પ્રમાણે તારા રક્ષણકર્તૃત્વનો હક્ક મને પ્રાપ્ત થશે અને તું તારા પાલકના સકળભાંથી મુક્ત થઈશ.”

પરંતુ સુનંદા કાંઈ નહિ ને કાંઈ નિમિત્ત કાઢીને જે પ્રસંગ એક વખત આવવાની પોતાની ખાતરી હતી તે પ્રસંગને લંબાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ‘મારી તમામ હીલચાલ ઉપર મામાની નજર છે અને તમારો પત્ર વાંચીને તેનો ઉત્તર આપવાની સગવડ મોટી મુશ્કેલીથી મારે કાઢવી પડે છે’ એમ તેણે માનસિંગને અનેક વાર જણાવ્યું હતું.

છેવટે માનસિંગ સાથે કરેલા અતીતિમય પ્રેમવિશ્વાસનું કાંઈ પણ પરિણામ આવશે એવી સુનંદાને ખાતરી થવા લાગી. પોતે હવે માતૃપદને પ્રાપ્ત થશે એમ તેને લાગવા માંડયું; અને એ બાબત તેની એકસ ખાતરી થતાં તેને એક પ્રકારનો નૈસર્ગિક આનંદ પણ

થતા લાગ્યો. અપત્યજન્મથી થનારાં સર્વ સુખો તેનાં નંત્રા સમક્ષ ખડાં થયાં; અને ભાવિ જાણકના મંથનમાં સેંકડો ચમત્કારિક દરપનાઓ તેના મનમાં વિહાર કરવા લાગી.

તેણે એ હકીકત પોતાની મામીને પણ જણાવી નહિ. પોતાની બેઆબરૂના વિષયના મંથનમાં શબ્દોચ્ચાર કરવામાં પણ તેને એક પ્રકારની શરમ લાગતી હતી. માત્ર એ વાર્તા તેણે પોતાના પ્રિયકરને જણાવવામાં જિલકુલ વિસંજ કયો નહિ. જે પત્રમાં તેણે એ હકીકત લખી હતી તેમાં વિશેષ એમ પણ લખ્યું હતું કે “મારા મામાએ પોતાનો તમામ આપારધધો આટોપી લીધો છે અને હવે થોડા સમયમાં જ સહકુટુંબ, સપરિવાર અંદ્રમૌલેશ્વર જઈને ત્યાં કાયમ નિવાસ કરવાનો તેમનો વિચાર છે.”

માનસિંગે વિનાવિશંભે એ પત્રનો ઉત્તર આપ્યો. તેણે સુનંદને પુનઃ તેની પ્રતિજ્ઞાનું અને પ્રણયવચનોનું સ્મરણ કરાવ્યું તથા તેના ગર્ભમાં રહેલા જાળકના સોગન આપીને, “તારા મામાના મકાનનો ત્યાગ કર અને મારી સાથે લક્ષ્મ કરવાને સિદ્ધ થા,” એવો આગ્રહ કર્યો. “તું જો મારા કહેવા પ્રમાણે નહિ કરે તો હું આત્મહત્યા કરીશ. આવતી કાલે તારા મકાનની સામે આવેલા જાગના ખૂણામાં રાત્રીના દશ વાગતાં હું તારી રાહ જોઈશ. તું મારી સાથે ચાલી નિકળવાને તૈયાર થઈને તે સમયે ત્યાં આવજો. આપણું ગુપ્તપણું લક્ષ્મ કરવાની તમામ વ્યવસ્થા હું કરી રાખીશ. માત્ર મહેરબાની કરીને મને આ સમયે નિરાશ કરીશ નહિ. કારણ કે એ વખતે તને એ સ્થળે નહિ જંતયાઈ. મારા મન ઉપર મોટો આઘાત થશે. એ આઘાતને પરિણામે હું હૃદયંત રવંજી કે કેમ એ એક શંકા જ છે.” એવી મનઘમ્તું લખાણ પણ તેણે

એ પત્રમાં કયું હતું.

આ જગતમાં પ્રેમ અને કર્તવ્ય એ બે લોખંડી દિવાલોની વચ્ચે સપડાયેલી અનેક તરૂણીઓની જે દુઃખમય મનઃસ્થિતિ હોય છે, એવી સ્થિતિ બિચારી સુનંદાની આ પત્ર વાંચતાં થઈ હતી.

પોતાના મર્લમાં રહેલા અર્લકના જનક સાથે વિવાહબદ્ધ થવાને તે અત્યંત ઉત્સુક બની હતી; પરંતુ તે સાથે જેમણે પોતાની પ્રત્યે આટલી મમતા દર્શાવી છે, તેમનો કાયમને માટે ત્યાગ કરી જવાની કલ્પના પણ તેને અસહ્ય થઈ પડી હતી. પણ માનસિંહે આપેલી આત્મઘાતની ધમકીથી તેને વિશેષ ભય ઉત્પન્ન થયો અને છેવટે “જમે તેમ થાય પણ એમણે સૂચવેલી યોજનાને અનુસરવું,” એવો તેણે મનોગત નિશ્ચય કરી લીધો.

માનસિંજનો ઉપરિનિર્દિષ્ટ પત્ર મળ્યો એ વખતે રાત્રીના દશ વાગી ગયા હતા; અને જે મકાનમાં પોતે ન્હાનેથી મોટી થઈ એ મકાનમાં હવે માત્ર ચોવીસ કલાક જ કાઢવાના છે એ વિચાર તેના મગજમાં આવ્યો. એ ગૃહની દરેક વસ્તુ તેને ચિત્તવેધક લાસવા લાગી.

તસખીરા, ચિત્રો, ખૂરસી, પદ્મંગ વગેરે જડ પદાર્થોને પણ જાણે વાચા આવી હોય અને તેઓ “તેં મનમાં યોજેલું સાહસ ન કર,” એવી પોતાને સૂચના કરતાં હોય એમ તેના મનને થયું. પોતાના ખંડમાં જઈને તે એક આરામ ખૂરસીમાં પડી અને તેણે મોટેથી રડવાનો પ્રારંભ કર્યો.

ન્હાપણથી જ આ ખંડ તેને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો હતો. એ સ્થાનની તે અધિષ્ઠાત્રી દેવી જ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. એ એકાંતસ્થળમાં તેને પોતાની સુખ-દુઃખમય મનોવૃત્તિને વ્યક્ત કર-

વાનો અવકાશ મળ્યો. એ ઠેકાણું તેને ગતકાલનું સ્વમરણ કરી આપનારી અનેક વસ્તુઓ હતી.

એની પ્રિય વસ્તુઓથી ભરેલું સ્થાન તે જાને માટે છેડનાર હતી? તેના મગજમાં વિચારોનું રમખાણ મચી રહ્યું: “જે પુરુષ ઉપર અનુરક્ત બનીને હું આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી જનાર છું તે પુરુષના નામનો ઉચ્ચાર કરતાં પણ મને શરમ આવે છે! તેણે પોતાનાં દુષ્કૃત્યોથી પોતાની જન્મભૂમિ-સૂર્યપુરમાં મોટો દુર્યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે! હું લારા માનસિંગની પત્ની છું એવો બીબની પાસે ઉચ્ચાર પણ કેવી રીતે કરી શકીશ?”

એના પ્રકારના દુઃખમય વિચારોમાં લગલગ આખી રાત્રી તેણે આરામખૂરસીપર જ અનિદ્રિત અવસ્થામાં કાઢી. પડેલ થયું તે વખતે શરીરને સાલથી આચ્છાદિત કરીને તે પલંગ ઉપર પડી.

તેની સામે એક મોટો ચરીસો એવે સ્થળે હતો કે તેમાં તેની તમામ આકૃતિ તેને સદગ જ દેખાતી હતી. આપોઆપ તેની દૃષ્ટિ ચરીસામાં દેખાતી તેની પ્રતિકૃતિ તરફ વળી.

ક્ષણ માત્ર પોતાના નાળુક અને મનોહર મુખકમલની પ્રતીકૃતિ નિહાળવામાં તે મગ્ન બની રહી. અઘાપિ તેનું યૌવનપૂર્ણ સૌંદર્ય પૂર્ણ બહારમાં ખીલી રહ્યું હતું.

મસ્તકના ટાળાબોર કેશ તેના લાલપ્રદેશ અને કર્ણ ઉપર આમતેમ વિહરતા હતા. અશ્રુચિંતુની વચ્ચે પણ તેના નીલવર્ણ નેત્રોનું તેજ ચમકી રહ્યું હતું.

તેની મુદ્રા ઉપર કિચિત્ શોક અને વિચારની છાયા પ્રસરેલી હતી. તેનો સ્હેરો થોડો શીથ દેખાતો હતો-પરંતુ એથી તો તેનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય ઉલટું વિશેષ ખીલી રહ્યું હતું.

તે અરીસામાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી હતી; એમ
 અમે ઉપર જાણવી ગયા છીએ. પરંતુ એ પરથી તેને પોતાના
 સૌંદર્યનું અભિમાન થતું હતું એવી કલ્પના દાખાએ કરવી નહિ.
 કારણ કે ગર્વિષ્ટપણાનો દુર્ગુણ સુનંદામાં લેશ માત્ર પણ ન હતો.
 વાંચ, પોતે સુંદર હોવા માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હોવાથી, એ મનો-
 વ્રતિની પ્રેરણાથી તે અરીસામાં નિહાળતી હતી એમ પણ ન હતું.
 કારણ કે એ કલ્પના મનુષ્યસ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. તેમજ પ્રેમ જેવા
 દામળ મનોવિકારને જે સ્થળે અવકાશ મળવાનું લોકોને અશક્ય
 લાગે, એવા માનસિંગના પાપાણવૃદ્ધ હૃદયને પોતાના સૌંદર્યથી
 અંકિત કરી દીધું છે, એવી સાબિમાન મનોવ્રતિથી તે પોતાનું રૂપ
 નિરખતી હતી એમ પણ ન હતું. માત્ર તે પલંગ ઉપર પડી કે
 સ્વાભાવિક રીતે જ તેની દષ્ટિ અરીસામાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબ
 તરફ ગઈ. પોતાની મોહક અને વિદ્વાસપૂર્ણ આકૃતિ તેના જોવામાં
 આવી. તેને લાગ્યું કે 'હું જો મારી અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિની ઉપેક્ષા
 કરીશ-મારા પ્રિયતમના સહવાસનો ત્યાગ કરવાને તત્પર થઈશ તો
 આ અહેરનું સૌંદર્ય દુઃખને લીધે નષ્ટ થશે, અશ્રુપ્રવાહ નેત્રોના
 તેજને નહિવત્ બનાવશે અને મારી સરલ શરીરયષ્ટિ પણ શોકના
 ભારથી વાંકી વળી જશે !'

તેને જો કે પોતાના લાવણ્યનું વૃથા અભિમાન ન હતું,
 તથાપિ એ લાવણ્ય પુષ્કળ દિવસ સુધી ટકી રહે; એવી તો તેની
 ઇચ્છા હતી જ. એ કારણથી માનસિંગે સૂચવેલા જેત પ્રમાણે
 વર્તવાનો તેનો નિશ્ચય વિશેષ દૃઢ બન્યો.

આ પ્રમાણે પોતાના સંકટનો વિચાર કરતાં તેને અંશતઃ
 નિદ્રા આવી. પરંતુ એ નિદ્રા દુઃખદાયક જ હતી. એથી વિશ્રાંતિ

મળવાનું તો બાળુએ રહ્યું પણ હિલકું તેનું મસ્તક દુઃખવા આવ્યું. તેને નિદ્રામાં કાંઈક લય કર સ્વપ્ન આવ્યું અને તે એકદમ ચમકીને બેબાકળી જાગી યાદ. એ સ્વપ્નમાં તેને સ્મરણ રહ્યું ન હતું. શરિષ્ઠત થઈને ચલા લેવાને માટે તે દિવાનખાનામાં આવી. ત્યાં તેને તેના મામા મળ્યા. તેમણે પ્રેમપૂર્વક તેના કપાળ પર ચુંચન કર્યું અને કહ્યું: “ હવે વ્યાપાર-ધંધાની ખટપટ પતી ગઈ છે. ગઈ કાલે જ મેં બધો હિસાબકીતાબ પતવી નાખીને ચોખ્ખું કરી નાખ્યું છે. આવતી કાલે આપણે બધાએ ચંદ્રમૌલેશ્વર જવાને નિકળવાનું છે.” સહવારે સાધારણ રીતે ગીરધરલાલ વ્યાપારને લગતા કામકાજને લીધે પોતાની ઓફિસમાં રોકાતા તેને બહુલે આજે તેમને દિવાનખાનામાં જોઈને સુનંદાને આશ્ચર્ય થયું હતું. પરંતુ તેનું પ્રસ્તુત બાપણુ શ્રવણ કરતાં એ આશ્ચર્ય દૂર થઈ ગયું.

“ આવતી કાલે ચંદ્રમૌલેશ્વર જવાનું છે. માટે તું તારી સર્વ તૈયારી કરી રાખજે.” એમ જ્યારે ગીરધરલાલે ચલા પીનાં પીતાં પુનઃ સુનંદાને કહ્યું ત્યારે તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો અને તે સ્તબ્ધ જ રહી. માનસિંગના અંબધમાં એક વાર તો તેણે મમતાળુ મામાને ફરસાવ્યા હતા. અત્યારે પણ એવા જ પ્રકારનું અનુચિત વર્તન પુનઃ પોતે કરનાર છે, એ વિચાર તેના મનમાં આવતાં તેનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો. પરંતુ મહાકષ્ટ પૂર્વક તેણે શોકના આવેગને બહાર પ્રકટ થતો અટકાવી રાખ્યો. એ આખો દિવસ તેણે શોક અને સંતાપમાં વ્યતીત કર્યો.

તે દિવસે ન તો તેને વાંચવાનું સજ્જતું કે નહિ કશું કામકાજ સજ્જતું. વિચાર કરતી બેસે તો એમ કરવામાં પણ તેને લય લાગતો હતો. એક પખવાડીયા પૂર્વે જ અનેલી વિલક્ષણ ઘટનાને લીધે તેનું

અંતઃકરણ પૂર્ણપણે ગાંઘ ગયું હતું. એક વિનક્ષણ પ્રકારની બીતિ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. પરંતુ એમ થવાનું કારણ તેના સમજવામાં આવી શક્યું ન હતું.

મામા પાસે જઈને, પોતે નહાસી જવાનો વિચાર કર્યો હતો, એવું કમૂલ કરી દેવું; એમ અનેક વાર તેના મનમાં થયું. પણ તે જ વેળાએ માનસિંગે આપેલી આત્મઘાત કરવાની ધમકીનું તેને સ્મરણ થતું. એ બિચારીને તો એમ જ લાગતું હતું કે ‘માનસિંગને મારી સંપત્તિની બિલકુલ સ્પૃહા નથી—તે માત્ર મારા સ્વરૂપ અને ગુણને લીધે જ સર્વતોપરિ અનુરક્ત થયો છે.’ એથી સ્વાભાવિક રીતે જ એવા વિચાર તેના મનમાં આવતો કે ‘હું જો તેને નિરાશ કરીશ તો જરૂર તે પત્રમાં લખવા મુશ્કેલ આત્મહત્યા કર્યા સિવાય રહેશે નહિ !’

તેની દુઃખપૂર્ણ મનઃસ્થિતિ ગીરધરલાલના જોવામાં આવી હતી. એમ થવાનું કારણ પણ તેણે પૂછ્યું હતું. પરંતુ તેના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુનંદાએ કેવળ અશ્રુપ્રવાહના રૂપમાં જ આપ્યો. ગીરધરલાલને પણ બીજાં કશા સંશય આપ્યો નહિ. તેણે એવી અટકળ બાંધી કે એ-ત્રણ દિવસ પહેલાં ગતી ગયેલી ઘટનાનું સ્મરણ થવાથી તેનું હૃદય દુઃખિત થતું હશે !

સંધ્યાકાળે સહુએ રૂંચી પ્રમાણે જમી લીધું. હવે જેમ જેમ એક પછી એક મીનિટ પસાર થવા લાગી તેમ તેમ મુનંદાની મનઃસ્થિતિ અધિકાધિક ઉત્કંઠાપૂર્ણ અને ધૈર્યહીન બનવા લાગી.

એક વખત તો તેનું મન ભ્રમિત સરખું જ ગતી ગયું; અને માનસિંગ સાથે પસાયન થઈ જવાની જાણે પોતાના મામાએ અનુમતિ આપી છે એમ તેના મનને થવાથી તે પોતાનો આનંદ

મામા મામી પાસે પ્રકટ કરવાની અણી ઉપર હતી. પરંતુ સંવળાએ જ તેણે પોતાના ભ્રમિત મનોવિદારને કાળમાં લાઈ લીધો; ગીરધર-લાલ શેઠને સંશય આવે એવું એક પણ કૃત્ય પોતાના હાથે થવા દીધું નહિ. ખીજે દિવસે રહવારે અંદ્રમૌલેશ્વર જવાનું હોવાથી બધાં નવ વાગ્યાની અંદર જ વિશ્રાંતિ લેવાને માટે પોતપોતાના ખંડમાં જવાને માટે તત્પર થયાં. છેવટે આખો દિવસ જે સમયની તેને ખીતિ લાગતી હતી એ સમય આવી પહોંચ્યો. આ સમય એટલે સવાને જતાં પહેલાં મામા તથા મામીને નમસ્કાર કરવાનો હતો. સત્તા જવાને માટે મામાની પરવાનગી માગતાં તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર નિકળ્યો નહિ. એ સદ-ગૃહસ્થે પ્રેમપૂર્વક તેના મરતક પર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું: “બહેન! બેટા! તારૂં કલ્યાણ થાઓ.”

“પછી તેણે મામીની રજા લીધી. અત્યારે તેના મનનો શોક અનાવર થઈ પડ્યો હતો. તે ત્વરાથી દિવાનખાનામાંથી નિકળીને પોતાના ખંડમાં ગઈ. અંદર જતાં જ તેણે કાચ ઉપર શરીર નાખી દીધું અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવાની શરૂઆત કરી.

એટલામાં દશના ટકોરા તેના કાન પર પડ્યા. ફાંસીની સજા પામેલા અપરાધી મનુષ્યની છેવટના કલાકના ટકોરા થતાં જેવી સ્થિતિ થાય છે એવી શોચનીય અવસ્થા દશના ટકોરા સાંભળીને સુનંદાની થઈ.

તે લક્ષપૂર્વક સાંભળવા લાગી..... વિશ્રાંતિને માટે મેડી ઉપર જતાં મામા મામીનાં પગલાંના ધબકારા સંભળાયા.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

પુનઃ વિગ્ર.

સુ નંદાએ પોતાની છાતી પાપાણની કરી. તેણે શરીર ઉપર શાલ ધારણ કરી લીધી. થોડીક જરૂરી વસ્તુઓનું ન્હાનું પોટકું જગલમાં મારી લીધું અને પોતાના ખંડની તમામ વસ્તુઓ તરફ એક વાર છેવટની દૃષ્ટિ ફેંકી.

જે આ વખતે તેણે પોતાના મનોવિકારને ફેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોત તો તે સંકેત પ્રમાણે માનુસિંગ પાસે કદા પણ જઈ શકી હોત નહિ. પરંતુ પોતાના પ્રિયતમે આપેલી આત્મહત્યાની ધમકાથી ડરી જઈને તેણે પોતાની મનોવૃત્તિને એકદમ દબાવી લીધી; અને આ મકાન કાયમને માટે છોડવાનો તેણે નિર્ધાર કર્યો.

હરિણીના આપહ્યનું અને ઘાસ ઉપર પવનને લીધે ખરી પડીને ઉડતી ગુલાબકલિકાની નિઃશબ્દતાનું અનુકરણ કરીને તે મેડી પરથી દાદર વાટે ચોતરફ જોતી નીચે ઉતરવા લાગી.

જે એ વખતે જૂતપિશાચ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા મનુષ્યો તેનો રહેશે જોશે હોત તો તેને અવસ્ય જાતિ લાગ્યા સિવાય રહી ન હોત—તેનો રહેશે એકદમ ધોળો ફક જની ગયો હતો. નીચે પણ તમામ આજુસો સર્ઈ ગયાં હતાં. તેણે મુખ્ય દારની અંદરની સાંકળ ખોલીને ધીમેથી દરવાજો ઉઘાડ્યો. રાત્રીનો મંદ વાસુ તેના ગાલ સાથે અથડાયો અને તેને રહેજ ઉત્સાહ આગ્યો હોય એમ લાગ્યું.

શ્રાણુ માત્ર “ જાઉં કે નહિ ” એવો વિચાર કરીને તે મકાનની બહાર નિકળી. દરવાજો પુનઃ બંધ કર્યો. એ વખતે તેના મનમાં એવી કટપના આવી કે આ દરવાજો પોતાની તથા પોતાના આત્મ જનોની વચ્ચે નહિ ઉઘાડી શકાય એવી દિવાલ સરખો થઈ પડ્યો છે !

તે હવે રસ્તા પર આવી. આત્યારે સર્વત્ર કેવળ નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી રહી હતી. અત્ય સમયમાં જ તે મામેના બાગ પાસે સંકેત-સ્થાન આગળ જઈ પહોંચી. એક તદ્દન શ્યામ વસ્ત્ર ધારણ કરેલી આકૃતિ તેની પાસે આવી.

“ સુનદે ! તું જ છે ના ? ” માનસિંગ મંદ સ્વરે બોલ્યોઃ સુનંદાએ એ પ્રશ્નનો મુખથી કશો પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; પરંતુ પોતાની અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિને આધીન બનીને તેણે પોતાના પ્રિયતમને ગાઢ આલિંગન આપ્યું. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુ ખરી પડ્યાં.

સુદૈવે કોઈ પણ આસપાસ ન હતું. પરંતુ જો હજારો મનુષ્યો તેની તરફ લક્ષ આપીને જોઈ રહ્યા હોત અને અંધકારમય રાત્રીને બદલે સૂર્યપ્રકાશ એતરફ પ્રસરી રહ્યો હોત તો પણ તેણે પોતાના પ્રિયતમને અવશ્ય આલિંગન આપ્યું જ હોત !

“ પ્રિયે ! ” તેને ધીરજ આપવાના હેતુથી માનસિંગ બોલ્યોઃ “ આજની રાત્રીના આ કૃત્યને માટે તારે કદી પણ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે નહિ. એ બાબત તું નિશ્ચિંત રહેજે. પરંતુ આપણે આ સંકટમય સ્થાનનો ત્યાગ કરીને ત્વરાથી વિદાય થઈ જવું જોઈએ. આજ રાત્રીએ જ મકાનમાં હું રહું છું તેની અલિકણ બાઈની એક ઝોળખીની સ્ત્રી છે તેને ઘેર તારે માટે સવાની સગવડ

કરી છે. આવતી કાલે સહવારે તો આપણે વિવાહમદ્દ થઈશું, એટલે પછી પુનઃ વિયોગ થવાનો સંભવ જ નથી. ”

માનસિંગ પ્રસ્તુત શબ્દો ઉચ્ચારતો હતો તે સમયે તે અને સુનંદા એક મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસ પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. સુનંદાનો ચહેરો દીવાના પ્રકાશથી સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાતો હતો. સામેથી એક મનુષ્ય આવતો હતો. તેણે આ મોહક પણ નિસ્તેજ મુખકમલ જોયું અને તે ટાળું છે એ તે મનુષ્ય પળમાત્રમાં જ જાણી ગયો.

“ સુનંદા ! ” તે આગળ વધી ન શકે એવી રીતે આંડા આવીને ઊભો રહીને તે મનુષ્યે ઉદ્ધાર કર્યો.

“ હિમ્મતલાલ ! ” માનસિંગના બાહુના આશ્રયે ઊભી રહેલી તે બાલિકા લયબીત બનીને એકદમ જૂમ પાડી બિડી.

“ આ ઉદ્ધત માણસ કોણ છે ? ” માનસિંગ પોતાના અવાજમાં ફેરફાર કરીને બોલ્યો. પરંતુ હિમ્મતે તેને તુરત જ પિછાની લીધે—કાંઈક દેખાવથી અને કાંઈક અનુમાનથી.

“ કોણ ? માનસિંગ બૂઝારો અને સુનંદા ! ” આ આકસ્મિક બેટથી પોતાને થયેલું આશ્ચર્ય મહા કષ્ટપૂર્વક દબાવતો એ તરૂણ મનુષ્ય બોલ્યો : “ વ્યાપારને લગતા કામકાજને લીધે હું આજ પંચત મુર્ચ્છાપુર જઈ ન શક્યો એ એક રીતે સાફ જ થયું. નીચ ! તારી યુક્તિનું એક વખત પુનઃ મારા હસ્તે જ નિકંદન કરાવવાનો ઇશ્વરનો સંકેત હોય એમ જણાય છે ! ”

“ તમને એ ઇશ્વરના સોગન છે ! ” સુનંદા બોલી : “ મહેરબાની કરીને એમને સંકટમાં નાખશે નહિ. એમને માત્ર સુરક્ષિત રહેવા છો એટલે પછી તમે જે કહેશો એ હું માન્ય રાખીશ. ”

“ ભલું, ” ક્ષણમાત્ર વિચાર કરીને હિમ્મતે કહ્યું: “ જો એ તને અત્યારે મારે સ્વાધીન કરી દેવાને તૈયાર હોય તો એને હું ખિલકુલ ત્રાસ દઈશ નહિ. પણ જો એ મારી આ શરતનો સ્વીકાર નહિ કરે તો પછી પરિણામની લેશ પણ દરકાર સિવાય હું તેને પોલિસના કબજામાં સોંપ્યા સિવાય રહેનાર નથી. ખાતું નામ ધારણ કરવું, લૂટ ચલાવવી, અજ્ઞાન ખાલિકાને ફસાવીને લઈ જવી, વગેરે અનેક સંગીન આરોપો સપ્રમાણુ તેના ઉપર ચૂકી શકાય તેમ છે. ”

અત્યારે સામે થવામાં સાર નથી એવા વિચાર કરતો તથા ખીજી વખતે પણ હિમ્મતે વિદ્ય નાખીને પોતાને નિરાશ કરવાથી મનમાં ઉપજેલા અંતાપને દબાવતો માનસિંગ બોલ્યો: “ તમે મને આ યુવતી સાથે થોડો સમય વાત કરવા દો; એટલે હું તમારી બધી સરતો કબૂલ કરીશ. ”

“ નહિ, એક શબ્દ પણ હું તને ઉચ્ચારવા દઈશ નહિ: ” હિમ્મતે આવેશ પૂર્વક કહ્યું: “ કિંવા તને વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ આપવામાં આવશે નહિ. બોલ, શો તારો વિચાર છે ? હું હવે તારા શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ફસનાર નથી. ”

“ હું તમારી શરત માન્ય રાખું છું—તેને તમારે સ્વાધીન કરી દઉં છું. ” માનસિંગે નિરાશાપૂર્ણ હૃદયે જવાબ આપ્યો અને સુનંદને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ સુનંદા ! સાંપ્રત પરિસ્થિતિને વશ થઈને મારે આ પ્રમાણે કરવું પડે છે એ તું જાણે છે. એ માટે મને દોષ ન દઈશ. ”

“ હાય ! હે પ્રભુ ! હવે શું થશે ? ” માનસિંગનો હસ્ત પકડીને સુનંદાએ પ્રસ્તુત ઉદ્ધાર કાઢ્યો. તેને પોતાના પ્રિયકરનો નહિ

પરંતુ પોતાના પ્રાણનો જ વિયોગ થાય છે, એમ લાગતું હતું. તેના એ મનોવિકારની છટા તેના વૃદ્ધ ઉપર સ્પષ્ટ થતી હતી.

“બીજા કોઈ યોગ્ય પ્રસંગે આપણે મળીશું.” માનસિંગ હિમ્મતને ઉદ્દેશીને ધીમા પરંતુ ધોધારી સ્વરે બોલ્યો અને સુનંદાના હસ્તમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને ત્વરિત ગતિએ પલાયન કરી ગયો.

થોડા સમય પહેલાં જે મકાનનો પોતે કાયમને માટે ત્યાગ કરે છે એવું બિચારી સુનંદાને થતું એ જ મકાન તરફ હિમ્મત તેને પુનઃ લઇ જતો હતો. રસ્તામાં તેમણે પરસ્પર કશો પણ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ.

તેઓ મકાન પાસે આવી પહોંચ્યાં. સુનંદા પ્રવેશદ્વારને ખાલી બંધ કરીને ગઈ હતી. તે જેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં હતું. તેણે બારણાનો હડસેલો મારતાં તે ખૂલી ગયું. અંદર કોઈ પણ મનુષ્ય દેખાયું નહિ. નોકરચાકર તમામ નિદ્રાધીન થઈ ગયાં હતાં. હિમ્મતે કહ્યું: “સુનંદા! હું હવે જઈ છું. તું તારા ખંડમાં જઈને સૂઈ જ, અત્યારે તારા ગૃહત્યાગ કરવાની હકીકત ગીરધર-લાલ શેઠના જાણુવામાં આવી નહિ હોય. તે જાણુવવાની જરૂર પણ નથી.”

એટલું કહીને તે ચાલ્યો ગયો. સુનંદાએ પુનઃ બારણું બંધ કરીને અંદરની સાંકળ વાસી દીધી. તે ધીમે પગલે દાદર પર ચઢીને મેડી પર ગઈ અને પોતાના ખંડમાં જઈને બિચાના પર પડી. અત્યારે તેની મનઃસ્થિતિ એક દિવાના મનુષ્યના જેવી બની ગઈ હતી. છેલ્લા એ માસની અને પોતાના ભાવિ જીવનક્રમની તેણે વિચારપૂર્વક તુલના કરી જોઈ;—અને સ્વાભાવિક રીતે જ તેના

આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર થયો—એ વિના ગત્યંતર જ નથી એમ તેને લાગ્યું,

આત્યારે તેના મનમાં અનેક કલ્પનાઓ ઉદ્ભવતી હતી. એ કલ્પનાઓના સંબંધમાં જેમ જેમ તે વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ તેને પોતાની સ્થિતિ વિશેષ અને વિશેષ દારણુ અને નિરાશાપૂર્ણ જણાવા લાગી.

હિમ્મતલાલના મોટા દિલગજને લીધે આજનો રાત્રીની ઘટના પોતાના મામા મામીના કાન ઉપર નહિ જવા પામે, એવી તેની પાકી ખાત્રી હોવા છતાંયે બીજે દિવસે સહવારે ઉઠીને તેમની સામે માથું ઉંચું કરીને જોવાની પોતાની હિમ્મત ચાલશે નહિ એમ તેને થતું હતું.

તેના હૃદયની ગતિ વેગવતી જતી હતી. તેના મગજમાં ધન-કારા થતા હતા, કલેજની ફડક પણ વધી હતી. તે સમયે તેની દષ્ટિ સામે કાચના બારણાવાળા હાટીયામાં પડેલી એક ન્હાની શીશી તરફ ગઈ. એ શીશીમાં મોરશીયા નામનું વિપ હતું. તેને કાઠ કાઠ ચાર રાત્રીએ ઉંઘ નહિ આવતી હોવાથી, ઉંઘ આણવાને માટે ડાક્ટરે પાણીની સાથે એ શીશીમાંથી બે ટીપાં સુતાં પહેલાં લેવાની ભલામણ કરી હતી. જો એકા સાથે વીશ-પચીશ ટીપાં લેવામાં આવે તો તત્કાળ મૃત્યુ થાય એવું તે હળાહળ વિષ હતું.

તેણે તુરત ઉઠીને એ શીશી લીધી તથા ગિલકુલ વિચાર નહિ કરતાં તે માંહેનું પ્રવાહી એક કાચની પ્યાલીમાં રેડ્યું.

તે એ પ્યાલી મોઢે માંડવા જતી હતી ત્યાં તેને એક બાળ-તનું સ્મરણ થયેલું દેખાયું. એવા ભયંકર પ્રસંગમાં પણ; તેની મુદ્રા પર એક પ્રકારની વિલક્ષણ શાંતતા દેખાતી હતી; અને જો કે

આત્મહત્યા કરવાના તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો તે પશુ તે પહેલાં એક ચીડી લખવાને તે તત્પર થઇ. આ લોકની સર્વ ચિંતા અને બીતિમાંથી મુક્ત થતાં પહેલાં મનસિંગને છેવટનો પ્રદેશ મોકલવાનો તેનો વિચાર હતો.

પોતાના પ્રિયકરને ઉદ્દેશીને ચાર લીટીઓ લખવાને તેનો નાળુક હસ્ત તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યાં “ મારી સાથે એક નિરપરાધી અને નિષ્પાપ બાળકની પશુ હું હલ્યા કરું છું !” એ વિચાર તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો.

આ વિચારનું એ કામળ મનની તરણી ઉપર એવું કાંઈ વિલક્ષણ પરિણામ થયું કે તેણે પોતાના હાથમાંની કલમ બાળુએ ફેંકી દીધી; અને થોડા જ અવકાશ પહેલાં જે કૃત્ય કરવાને તે ઉત્સાહિત બની હતી તે અભ્યારે તેને ભયંકર લાગવા માંડ્યું.

“ મનસિંગને મેં પત્ર લખવાનો આરંભ કર્યો અને તેને લીધે જ મારો પ્રાણ બચી ગયો !” એ વિચાર મનમાં આવતાં તેનો શોક ઓછો થયો. તેણે ઉડીને પ્યાલી માંહેનું વિષ બારીની બહાર ફેંકી દીધું અને પ્યાલી પુનઃ ઘોળને તેને ટેકાણે મૂકી દીધી, એટલે જલણે પોતાના મન ઉપરથી એક મોટો બોળો ઓછો થયો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનું મન બિલકુલ શાંત બની ગયું. તે પુનઃ બિછાના ઉપર પડી અને સ્વપ્નકાળમાં જ શાંત તથા ગાઢ નિદ્રાને આધીન બની ગઇ. ઉંઘમાં ચમત્કારિક સ્વપ્ન વગેરે નહિ આવવાથી ચમત્કારને ઉઠવાનો પણ પ્રસંગ આવ્યો નહિ. પ્રાતઃકાળે તે શયન-મંદિરમાંથી બહાર પડી ત્યારે તેના અંગમાં પુષ્કળ ઉત્સાહ અને સ્પૃત્તિ જણાતાં હતાં.

પોતાના ઉપર આવી પડેલાં સર્વ ગંકટો સહન કરવાની શક્તિ

પોતાને પ્રાપ્ત થઈ છે એમ અત્યારે તેને લાગ્યું. હવેથી પોતાના મત પ્રમાણે કિંવા મનોવિકાર પ્રમાણે નહિ વર્તતાં, જે પરિસ્થિતિ આવી પડેતેને અનુરૂપ વર્તન રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

પોતાની ચિત્તવૃત્તિને ઉદ્દેશિત બનેલી જોઈને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને આનંદ પણ થયો. તે ચલા પીવાને માટે દિવાનખાનામાં ગઈ તે વખતે આજ કેટલાક દિવસથી તેના મ્હેરા પર જાણાતી અશાંતિની છટા લુપ્ત થઈ ગયેલી દેખાતી હતી. ગત રાત્રીના પોતાના સાહસની ક્રાંતિને શંકા સુદ્ધાંત આવવા પામી નથી એમ તે સમજી ગઈ. લગભગ સાતેક વાગ્યાના સુમારે તે પોતાના પાલકની સાથે ચંદ્રમૌલેશ્વર જવાને નિકળી. પરંતુ તે પહેલાં પેલી કામ કરનારી વૃદ્ધા સાથે ખાનસિંગ ઉપર આશા અને શાંત્યનનો એક પત્ર મોકલવાનું તે જૂલો ન હતી.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

કૈલાસ ખાગ.

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલા બનાવને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા હતા. ગીરધરલાલ શેઠ પોતાની પત્ની અને ભાણેજ સાથે નર્મદા નદીને તીરે આવેલા ચંદ્રમૌલેશ્વર નામક એક જાગીરા પરંતુ રમણીય ગ્રામમાં ભગવાન ચંદ્રમૌલેશ્વરની ભક્તિ

કરતા આનંદ અને શાંતિમાં દિવસો ગાળતા હતા. આ એક તીર્થ-
સ્થાન હતું. ત્યાં ચંદ્રમૌલેશ્વરની મંત્રાએ બારે માસ યાત્રાળુઓ
આવ્યા કરતા હતા. મહાદેવના નામ પરથી ગામનું નામ પણ
ચંદ્રમૌલેશ્વર જ પડી ગયું હતું. એ ગામની ઉત્તર દિશાએ ગામ-
થી અર્ધો માઈલ દૂર એક સુંદર બગીચો હતો, તેને કૈલાસબાગ
એવું નામ આગામી આવ્યું હતું, અને તે હિમાલય પર્વતના
કૈલાસ શિખરના જોડી જ શીતળતા આપતો હતો.

એક દિવસે સ્લાંગે ગીરધરલાલ શેઠ પોતાની પત્ની અને
ભાણેજને સાથે લઈને કૈલાસબાગમાં ફરવાને માટે ગયા હતા. તે
પોતાની પત્ની સાથે વાતોમાં ગુંથાયા હતા અને સુનંદા પોતાના
વિચારમાં ગર્ક બનેલી હતી. એ વખતે એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તેમની
પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “આ બાગની નજીકમાં મનોહરદાસ
શેઠનો બંગલો છે ને?”

ગીરધરલાલે જવાબ આપ્યો: “હું આ બાગમાં થોડા દિવ-
સથી જ આવેલો હોવાને લીધે મને તેની માહિતી નથી, પરંતુ જો
તમે બાગના માળીને પૂછશો તો એ તમને બતાવશે.”

એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થના લક્ષણ સુનંદાના સુંદર મુખક્રમલે અત્યંત
આકર્ષણ કર્યું હોય એમ દેખાતું હતું. પરંતુ તેણે તુરત જ ગીરધર-
લાલને નમસ્કાર કર્યા અને લ્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

તેણે શરીર ઉપર તમામ સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં. સફેદ
સાંફો, શુભ્ર અંજરખું, કોર વગરનું શ્વેત રંગનું ધોતીયું, સફેદ
પહેરણ અને પગમાં દક્ષણી ભટના જોડા. આખા પર લીલા રંગના
ચાંદીની ક્રેમનાં ચશ્મા શેઠની રહ્યા હતા. મૂઝો ભરાવદાર અને
ઘડી લાંબી તથા વાળ તદ્દન શ્વેત હતા. તે સહેજ વાંકો વળાંને

એ વખતે એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તેમની પાસે આવ્યો અને બોલ્યાઃ
 “આ બાગી નજીકમાં મનાદરનાસ શેઠના ગંગસે છે ને ?” પૃષ્ઠ ૩૨૪.

લાકડીના ટેકાથી ચાલતો હતો. તેનો સ્વર પણ ફેફસાંના દ્રવ્યથી પિડિત મનુષ્યના જેવો હતો. જે વાચકે ડિટેક્ટિવ ખાતામાં કામ કર્યું હશે અથવા જેને એ વિષયનો શોખ હશે તે પ્રસ્તુત વર્ણન ઉપરથી સમજી શક્યો હશે કે એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થના વેશમાં ધૃત્રિમતાની છટા દેખાઈ આવતી હતી. તેમની પાસે ખુલાસો કરવાની જરૂર નથી કે એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ ખીજે કાંઈ નહિ પરંતુ માનસિંગ ઉર્દે લક્ષ્મીદાસ ઉર્દે દલીલચંદ પોતે જ હતો. ચંદ્રમૌલેશ્વર જેવા તિર્થસ્થાનમાં ગીરધરસાહના મકાનમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે આ વેશ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માનસિંગને લાગ્યું હતું. તેના વેશ પરથી તે કાંઈ સનાતન વૃત્તિનો વિદ્વાન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એમ લાગતું હતું. તેણે ગુમાનને ચંદ્રનગરમાં ચટપટીયાની પાસે રાખ્યો હતો અને તે પોતે એકલો જ અહીં આવીને એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યો હતો.

“આ વૃદ્ધ ગૃહસ્થે સુનંદાને પૂર્વે કદી જોયેલી હોય એમ લાગતું હતું.” પદ્માવતીએ કહ્યું: “તે કાણુ છે અને તેને પોતે કયે સ્થળે જોયેલી છે, એનું સ્મરણ કરવાને માટે જાણે તે સુનંદા તરફ નિહાજેતો હતો, ખરું કે નહિ?”

“મારું એ તરફ લક્ષ ન હતું.” સુનંદાએ કહ્યું. વાત પણ ખરી હતી. એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ ગીરધરસાહ સાથે વાત કરતો હતો ત્યારે સુનંદાએ એક વાર પણ તેની સામે જોયું ન હતું.

ખીજે દિવસે સાંજનાં કાળે પુનઃ ગીરધરસાહ શેક પદ્માવતી અને સુનંદાને સાથે લઇને કૈલાસમાગમાં ફરવાને આવ્યા. ત્યાં તેઓ ફરતાં હતાં એ વેળાએ આગલા દિવસની જગ્યાએ જ પેલો વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તેમને મળ્યો.

તેણે ગીરધરલાલને નમસ્કાર કર્યા અને તે તેની સાથે અહીં-
તહીંની પ્રાસ્તાવિક વાતો કરવા લાગ્યો. થોડીક મીનિટો પછી તે
તેનાથી છૂટા પડીને ચાલ્યો ગયો.

ગીરધરલાલ વગેરે ફરતાં ફરતાં એક લતામંડપ પાસે આવ્યાં
અને ત્યાં પડેલા એક બાંકડાપર જઈને બેઠાં પેલો વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પણ એક
બીજા બાંકડા ઉપર બેઠો હતો. તે અભ્યાસે એક ધર્મગ્રંથ વાંચવામાં
મગ્ન બની ગયો હતો.

ક્રમે ક્રમે માનસિંગ અને ગીરધરલાલ વચ્ચે સંભાષણ ચાલુ
થયું. “હું અંદ્રનગરનો રહેવાશી છું અને તિર્થયાત્રા કરતો કરતો
અહીં આવ્યો છું,” એમ માનસિંગે ગીરધરલાલને કહ્યું. પ્રથમ
તેનો વિચાર પોતે સૂર્યપુરનો વતની છે એમ જણાવવાનો હતો.
પરંતુ એથી કદાચ ગીરધરલાલને સંશય આવશે એવી આશંકાથી
તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે થાપ આપી હતી.

સુનંદાના મન ઉપર એ ગૃહસ્થના શબ્દોનું ચમત્કારિક પરિ-
ણામ થયું. વસ્તુસ્થિતિ શી હોવી જોઈએ તેની કલ્પના એ કરી
શકી. માનસિંગ સમજી ગયો કે સુનંદા પોતાને એળખી ગઈ છે.
એટલે તેણે યુક્તિપૂર્વક ગુપ્ત સંકેત દ્વારા પોતાનું ગુણ પ્રકટ નહિ
કરવાની સુનંદાને સૂચના કરી દીધી. સુનંદાએ પણ સંતોષદાયક
નેત્રસંકેત વડે પ્રતિઉત્તર કર્યો. જો કે માનસિંગનો હેતુ શો છે
અને આ કપટનાટકનો અંત કેવી રીતે આવનાર છે એની તેને
કલ્પના ન હતી, તો પણ પોતાના ઉદ્દેશ્ય આલોકનો પિતા પોતાની
સન્મુખ છે એ વિચાર તેના મનમાં આવતાં તેને એક અપૂર્વ પ્રકા-
રનો આનંદ થયો—એ આનંદાવેગને તે અટકાવી શકી નહિ.

હંડો પવન વાવા લાગવાથી ગીરધરલાલ અપરિચાર થર તરફ

જવાને નિકળ્યો અને તેણે એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થની રમ્મ લીધી-ગોતે એક નવીન ઓળખાણ કરેલી છે એમ તેને લાગતું હતું. સુનંદાએ ત્યાંથી જતાં પહેલાં પોતાના પ્રિયતમ તરફ એક અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી. માનસિંગની દૃષ્ટિમાં પણ એવા જ પ્રકારનો ભાવ સમાયેલો હતો. હવે અમુક સમયને માટે તેમનો વિયોગ થયો.

. ખીજે દિવસે પુનઃ ગીરધરલાલ વગેરે બાગમાં ફરવા ગયાં એ વખતે પણ પેલો વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તેમને મળ્યો. આ વખતે ગીરધરલાલ અને એ ગૃહસ્થ વચ્ચે લાંબો સમય સુધી સંભાષણ ચાલુ રહ્યું. તેને ખીજે દિવસે એક બીજાએ તપખીર સુંઘવાનો આગ્રહ કર્યો; અને ત્રીજે દિવસે તો ગીરધરલાલે એ વૃદ્ધ મનુષ્યને પોતાના મકાન પર આવવાનું આમંત્રણ પણ આપ્યું. માનસિંગને એ જ જોઈતું હતું. તેણે ગીરધરલાલની સાથે સંબંધ બાંધવાના કાર્યમાં ત્વરા કે સ્વાર્થ દર્શાવ્યો ન હતો. નિરુદ્ધતાપૂર્વક જાણે પોતે એક વાનપ્રસ્થાશ્રમી વૃદ્ધ મનુષ્ય હોય એ પ્રમાણે તે ધર્મ વિષયને લગતી વાતો કર્યા કરતો હતો. એથી ગીરધરલાલના મનમાં તેને માટે કશી પણ કુશંકા ઉત્પન્ન થવા પામી ન હતી.

ગીરધરલાલે તેને ઘેર આવવાને કરેલા આમંત્રણનો ઉપયોગ કરવામાં તેણે હીલ કરી નહિ. થોડા સમયમાં જ તેણે પોતાની પ્રિયતમાના મામાના મકાને અવારનવાર જવાનો પ્રવાસ પાડી દીધો. માત્ર તેને અઘાપિ સુધી સુનંદાની સાથે એકાંતમાં સંભાષણ કરવાની તક મળી ન હતી. પણ અદ્ય સમયમાં જ તે પ્રસંગ આપો-આપ બની આવશે એમ તે જાણતો હતો. સુનંદા પણ માનસિંગને મળવાને ઉત્સુક બની હતી, અને તે પ્રસંગ આજવાને માટે તેણે એક વ્યક્તિ પોષ્ટ.

એક દિવસે પોતાનું માથું બહુ જ દુઃખે છે એવું બ્હાનું કરીને તેણે ગીરધરલાલની સાથે ફરવા જવાની ના કહી. માનસિંગ નિત્યના નિયમ મુજબ કૈલાસબાગમાં હો. તે વખતે તેણે ગીરધરલાલ અને પદ્માવતી એ જણાંને જ દૂરથી બાગમાં આવતાં જોયાં, એટલે પોતે એ લોકોની દૃષ્ટિએ પડે તે પહેલાં જ બીજે રસ્તે થઇને બાગમાંથી પસાર થઈ ગયો અને સીધો સુનંદા પાસે પહોંચી ગયો.

“ પ્રિયે ! છેવટે આપણી પુનઃ મુલાકાત થઇ ખરી !” ઘરમાં આવતાં જ સુનંદાને ગાઢ આલિંગન આપીને માનસિંગ બોલ્યોઃ “ પેલી ચીરસ્મરણીય રાત્રી પછી તને મેં કૈલાસબાગમાં પહેલ-વહેલી જોઈ ત્યાં સુધીમાં એક ઘડીભર પણ મારા મનને એન પડતું ન હતું, કોઇ કોઈ વાર તો એમ પણ થતું કે હું આપઘાત કરીને આ દુઃખમય દુનિયાનો ત્યાગ કરી દઉં !”

“ માનસિંગજી !” એ તરૂણી બોલીઃ “ તો પણ મારા જેટલું દુઃખ તમને સહન કરવું પડ્યું નહિ હોય. સાઈ થયું કે એ રાત્રીએ હિંમતલાલના હૃદયની ઉદારતાને લીધે મારી નિર્લજ્જતા મામા મામીના જાણવામાં ન આવી. નહિ તો હું પુનઃ તમારી દૃષ્ટિએ પડી ન જ હોત. કેમકે બીજી વખતે તેમણે મારી નિર્લજ્જતા કરી હોત તો એ જોઇને હું પ્રાણત્યાગ કર્યા સિવાય રહેત નહિ. એમ છતાં પણ આજે તમારી સાથે હું પુનઃ કપટાયરણ ચલાવું છું. એ કપટ જે પ્રકટ થશે તો મારા દુઃખનો પાર રહેશે નહિ અને તમારા વિષયમાં પણ એનું દુષ્પરિણામ જ આવશે. ”

“ સુનંદે !” માનસિંગ ગુસ્સાપૂર્વક બોલ્યોઃ “ તું હિંમતની મૃતુનિ ન કર. એ મારો પક્ષો લાડવૈરી છે. એણે મારી તમામ

યોજનાઓને ધૂળમાં મેળવી દીધી છે. જાણે ઇશ્વરે જ તેને મારા માર્ગમાં કાંટા પાથરવાને નિર્મિત કર્યો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ માનસિંગના માર્ગનો અવરોધ કરનારને કેવું કળ મળે છે, તેની હજી હિંમતને કદપના હોય એમ નથી લાગતું.”

“ના ના, એવું ન બોલો.” તેની લયંકર આવેશયુક્ત ભાષા શ્રવણ કરીને સુનંદા બોલી: “એ રાત્રીએ તેણે જે ઉદાત્ત વર્તન દાખવ્યું હતું એ તેને બૂખણ વહ જ છે. તેણે મને તમારાથી વિખૂટી પાડી એમાં તેને યોગ્ય લાગ્યું એ જ તેણે કર્યું હતું.”

“હિંમતની વાતનો એટલેથી જ અંત આણુ.” માનસિંગ નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યો: “હવે આપણે આપણી યોજના નક્કી કરવાની જરૂર છે.”

“તમે શો વિચાર કર્યો છે? મારે શું કરવાનું છે?” સુનંદાએ પૂછ્યું—તેના મનમાં રહેજ ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી: “માનસિંગજી! આ લોકમાં આપણા પ્રેમગ્રંથમાં સદૈવ સંકટો જ નાખવાની જગદીશ્વરની ઇચ્છા હોય એમ દેખાય છે. મને તો એમ લાગે છે કે આપણે એક બીજાનો કાયમને માટે વિયોગ સહન કરવાનું નક્કી કરીએ તો જ સારું!”

“આવી જ રીતે તું તારી પ્રતિજ્ઞા અને વચનો પાળનાર છે કે?” માનસિંગે કહ્યું: “ક્ષણિક સંકટથી ડરી જઈને અને આકસ્મિક આવી પડેલી નિરાશાથી દગાઇ જઈને તું તારા ઉપર પ્રેમ કરનાર મનુષ્યનો—તારા ઉદરમાં રહેલા આગકાળ જનકનો કાયમને માટે ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે? વાહ! વિચાર તો બહુ જ સારો!”

“માનસિંગજી! તમને મારી અંતર્ગત મનોવૃત્તિની માહિતી

નથી. નહિ તો તમે આવા શબ્દો ન ઉચ્ચારત !” સુનંદા રડતી રડતી બોલી: “ અચિત તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી સાથે આવવાને હું તૈયાર છું, અને તમારી પરિચુત વધુ થવાથી જે આનંદ મને થાય તે બીજા કશાથી પણ થનાર નથી. માટે મારી તમને એટલી વિનંતિ છે કે તમારા જીવને જોખમમાં નાખનારાં અને તમારા નામને બદો લગાડનારાં તમામ કૃત્યો તમે છોડી દો—તમને જ્યાં કોઈ ઓળખતું ન હોય એવા શાંત સ્થળે આપણે જઈને રહીશું અને આપણું બાકીનું આયુષ્ય સુખ અને શાંતિમાં પસાર કરીશું.”

“ જો એમ જ છે. તો સુનંદા ! પ્રિયે ! એ કાલ્પનિક ચિત્રને પ્રત્યક્ષ કરવાના માર્ગનું અવલંબન કર.” માનસિંગે કહ્યું: “ તું એક વખત ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મારી ચા. એટલે પછી જગતમાંની કોઈ પણ સત્તા આપણો વિયોગ કરાવી શકશે નહિ. પછી હું સર્વથા તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તીશ. અત્યારે મારાં જે કૃત્યો લોકોને પસંદ પડતાં નથી એ હું છોડી દઈશ અને મારો સર્વ સમય તને સુખી અને આનંદી બનાવવામાં જ ગાળીશ. આપણે બન્ને આપણા બાળકના પ્રત્યાશુની પણ વ્યવસ્થા કરીશું.”

“ પ્રાણનાથ ! આપણા સંયોગની આડા આવનારાં સંકટોને દૂર કરવાને મારું અર્ધોઅર્ધ આયુષ્ય આપવાને હું તૈયાર છું, અને તમારા સુખને માટે મારા સંપૂર્ણ આયુષ્ય ઉપર જલ્દાજલ્દા છોડવામાં પણ હું પાછી પાની દઈ તેવી નથી એ તમે જાણો છો. ખરેખર પ્રિયતમ ! જો તમારો અપ્રતિહત પ્રેમ એક ઘડીભર પણ હું નિર્વિઘ્નપણે અનુભવી શકું તો હું મોટા આનંદપૂર્વક પ્રાણ છોડીશ.”

“ સુનંદા ! તારી ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવાને માટે તારે થોડુંક

ધૈર્ય ધારણ કરવાની જરૂર છે. લમની તમામ તૈયારી હું ગુપ્તપણે કરી રાખું છું. તું તારી સમ્મતિ આપ એટલી જ વાર—એક અઠવાડિયાની અંદર જ આપણે વિવાહબંધનથી એક થઈશું એમ જ સમજ. પછી તારા મામ. એ બંધન તોડી નાખવાની ઉપાધિમાં નહિ પડે, તેમ જ અત્યારે તારે માટે તેમને શંકા નહિ હોવાથી કદાચ તારે આ મકાનમાંથી થોડા સમયને માટે એકલા બહાર જવું હોય તો પણ વાંધો આવે તેમ નથી. હિંમત પણ અહીં નથી. એટલે આપણે ગુપ્ત રીતે વિવાહબંધ બનીને અહીં આવશું અને તારા પાલકના પગે પડીને તેમની ક્ષમા માગીશું તથા આપણા લમમાં સંમતિ આપવાનો તેમને આગ્રહ કરીશું.”

“તમે જે કહો છો તેને મારી પૂર્ણ અનુમતિ છે.” માનસિંગના વૃક્ષસ્થલ ઉપર મસ્તક રાખીને સુનંદાએ જવાબ આપ્યો: “પણ તમારા ઉપરના મારા પ્રેમને ખાતર મેં જે સ્વાર્થભાગ કર્યો છે તથા હજી પણ હું કરનાર છું એ માટે લવિષ્યમાં મારે પશ્ચાત્તાપ તો કરવો નહિ પડે ને?”

“પશ્ચાત્તાપ! લેશ માત્ર પણ નહિ.” માનસિંગે કહ્યું: “અક્ષય પ્રેમ અને મમતાથી તારા સ્વાર્થભાગનો ખદલો આપી શકાય તેમ હશે તો એમાં હું લેશ પણ કયાશ રાખીશ નહિ; અસ્તુ. હવે મારે અહીં વધુ સમય રોકાવું એ ઠીક નહિ. લમનો મંગળ સમય પ્રાપ્ત થશે ત્યાં સુધી હું તને કૈલાસખાગમાં કિંવા અહીં રોજ મળીશ તો ખરો જ; પરંતુ એથી હું સ્વસ્થ છું એમ તું ન સમજીશ. આ વખતે હું એવી વ્યવસ્થા કરીશ કે તેમાં આપણને નિરાશ થવું પડે નહિ. એ મંગળમય દિવસથી આપણા જીવનપ્રવાહને નવીન જ વલણ પ્રાપ્ત થશે.”

“ ભલે, હવે તમે જાઓ. પણ આ બીજા પ્રયત્નમાં આપ-
ણને અપયશ આવશે તો પછી મારા જીવનની આશા ન કરશો.”
સુનંદાએ કહ્યું.

“ મારા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ—આ વખતે વાંધા
નહિ જ આવે!”

અત્યંત નિઃસીમ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનો દંભ કરીને માન-
સિંગે તેને આલિંગન આપ્યું અને પોતાના આતુર્યના આવેલા
કષ્ટ પરિણામથી આનંદિત થતો તે જેવી રીતે આગો દતો તેવી
જ રીતે ગુપ્તપણે લાંથી ચાલ્યો ગયો.

એક અડવાડિયું પસાર થઈ ગયું. તે દરમિયાન ગીરધરલાલ
અને પદ્માવતીને આ કાલ્પનિક વૃદ્ધ ગૃહસ્થની ચોખ્ખતા બહુ જ
હંચા પ્રકારની લાગી. તે કોઈ કોઈ વાર ગીરધરલાલને લાં ચલા
ઉપહાર પણ લેતો. તેણે પોતાના નતિપૂર્ણ અને વેદાન્ત વિષયક
મંલાપણથી ગીરધરલાલને ગારગાર કરી દીધો હતો.

એક દિવસ તે કેટલાક ધર્મગ્રંથ પોતાની સાથે લાગ્યો અને
એ ગ્રંથો વાંચવાને તેણે પદ્માવતીને અત્યંત આગ્રહ કર્યો. પણ
એ પુસ્તકો પર ન્યારે પદ્માવતીએ ‘ ખીડી પીવી નહિ,’ તંબાકુ
ખાવી નહિ,’ ‘ મઘપાન નિષેધ,’ એવા પ્રકારનાં મથાળાં જોયાં
સારે તેને થોડુંક આશ્ચર્ય થયું.

ખરે પ્રકાર એ હતો કે એક પુસ્તક વેચનારની દુકાનેથી
આ પુસ્તકો તેણે ખરિદ્યાં હતાં. એ શા વિષયને લગતાં છે તે
જોયા સિવાય જ તેણે પદ્માવતીને આપ્યાં હતાં.

સ્ત્રીઓને વાંચવા માટે કરેલી આવા પ્રકારની પમંદગી જોઈને
પદ્માવતીને પોતાનું અપમાન થયા મરખું પણ લાગ્યું. પરંતુ એ

જોઈને માનસિંગ પોતાને હસ્તે ઘેરી લીધું સમજી ગયો અને જોડ્યો: “ હું જાણું છું કે આપના જેવાં સદ્વર્ત્તનવાળાં સદ્ગુણીને માટે આ પુસ્તકોનો તાદસ્ય ઉપયોગ નથી; પરંતુ માત્ર એ પુસ્તકો સુંદર નીતિવિષયક નિબંધ જેવાં હોઈને મેં તમને વાંચવાને માટે આપ્યાં છે. ”

એ ખુલાસાથી પદ્માવતીઆઈના મનનું સમાધાન થયું. બાકી નહિ તો કદાચ એ પ્રસંગને લીધે માનસિંગનો એ કુટુંબ સાથેનો સંબંધ તદ્દન અંધ પડી ગયો હોત.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

એક લિખારી.

વ્યા. પારધંધામાં પડતા શ્રમથી કંટાળીને કેટલાક દિવસ વિશ્રાંતિ લેવાને માટે અંદ્રનગરનો એક બીજો વ્યાપારી પણ અંદ્રમૌલેશ્વરમાં આવ્યો હતો. ગીરધરલાલને તેની સાથે સારી પિછાન હતી. એક દિવસે એ વ્યાપારીને ત્યાં ગીરધરલાલને સહકુટુંબ જમવાનું હતું તેઓ જમીને મોડી રાત્રે ઘેર આવ્યાં તે વખતે ગીરધરલાલે પોતાના મકાનના ઓટલામાં એક શોચનિય સ્થિતિએ પહોંચેલી વ્યક્તિને જોઈ. કંડીથી થરથરતો એક દુઃખી મનુષ્ય ત્યાં ખેડેલો હતો. તેને પૂછતાં એનું

માલુમ પડ્યું કે આજ એ દિવસથી તેને લેશ પણ અન્ન મળ્યું ન હતું અને એ દિવસે તો રાત્રી ક્યાં ગાળવી તેની પણ ચિંતા થઈ પડી હતી.

એ બિખારી જેવા દેખાતા મનુષ્યના ચબ્દો પરથી તેનું દુઃખ ખરેખર તીવ્ર અને વાસ્તવિક છે, એવી ગીરધરલાલની ખાત્રી થઈ. તેણે એ બિખારીના હાથમાં ચાર આનાના પૈસા મૂક્યા અને તેની મદદથી કાંઈ સ્થળે ખાવાપીવાની તથા સંવાની સગવડ કરવાનું કહ્યું.

એ બિખારીએ અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ સ્વરે ગીરધરલાલને આભાર માન્યો. પછી તે એ શીતગગાર સ્થળેથી ઉડીને જતો હતો એવામાં તેને ચક્કર આવવાથી “હે ખુદા ! હવે મારું શું થશે ?” એવો ઉદ્ગાર કાઢતો તે જમીન પર પડ્યો અને બેભાન બની ગયો.

એવી સ્થિતિમાં તેને છોડી દેવો એ ગીરધરલાલને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. એથી તેણે પોતાના નોકરની સહાયથી તેને જમીન પરથી ઉંચકીને મકાનમાં લીધો. એ બિચારાનાં ફેફસામાં શ્વાસો-ચ્છન્નાસ લેવાની પણ શક્તિ ન હતી. એથી તથા તે કસણાતો હતો એ ઉપરથી તેને કેટલી બધી વેદના થતી હશે, તેની યોગ્ય કલ્પના આવી શકતી હતી.

એક ક્ષણ પણ ત્રિચાર નહિ કરતાં ઘરખાર વગરના રસ્તામાં ભટકતા બિખારીને પોતાના મકાનમાં આશરો આપવાનો એ ઉદાર હૃદયના વ્યાપારીએ નિશ્ચય કર્યો. તેને ઉપર લઈ જઈ શકાય તેમ નહિ હોવાથી નીચે નોકરો સૂતા હતા ત્યાં જ તેને માટે વ્યવસ્થા કરી. તે શુદ્ધિમાં આવ્યો એટલે તેને થોડુંક ગરમ દુધ આપ્યું. દુધ

પીવાથી તેના શરીરમાં સ્ફુર્તિ અને હુશિયારી આવી. થોડી વારે તેણે પોતાને માટે લાવવામાં આવેલા ભોજનનું પ્રાશન કર્યું. ભોજન કર્યા પછી તેને સ્હેજ શક્તિ પણ આવી.

એ મનુષ્ય મધ્યમ વયનો દેખાતો હતો. તેનો ચહેરો ચિંતા અને દુઃખથી સૂકાઈ ગયો હતો; અને તેનાં બિંડાં હિતરી ગયેલાં નેત્રા પરથી તેની દુઃખપૂર્ણ અવસ્થાની કલ્પના થઈ શકતી હતી. ફરીકર ખોરાક અને યોગ્ય સારવારને લીધે તેને તુરત ઉધ આવી ગઈ. ગીરધરલાલ પણ પોતે કરેલા આ સત્કૃત્યને લીધે પોતાને ધન્ય માનતો શાંતપણે નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

ખીજે દિવસે સહવારે ચહાપાણી થયા પછી દેવદર્શનનું બહાનું કાઢીને સુનંદા બહાર ચાલી ગઈ. ગીરધરલાલ એ વખતે પેલા ભિખારીની સારવાર કેવી થાય છે, એ જાણવાને તથા તેની સ્થિતિથી વકિક્કગાર થવાને આતુર હોવાથી, તેણે સુનંદાને એકલી બહાર જવા દેવામાં હરકત કરી નહિ. વળી તે દેવદર્શને જતી હોવાથી તેને માટે સંશય આણવાનું કશું કારણ પણ ન હતું.

ગીરધરલાલ નીચે ગયો ત્યારે જે ઓરડીમાં પેલા ભિખારીને રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં તે હમણાં જ ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો હતો. પોતાને એક ભવ્ય મકાનમાં ખાટલા પર સુતેલો જોઈને આ એક સ્વપ્ન તો નહિ હોય, એમ તેને ક્ષણભર લાગ્યું. પરંતુ ઉંચે દૃષ્ટિ કરતાં પોતાના ઉપકારકર્તાને તેણે પોતાની સામે જ જોમેલો જોયો. “ ખુદા આપનું ભક્તું કરે, ” એવો આશીર્વાદ તેણે ગીરધરલાલને આપ્યો. તેની મુદ્રા પરથી સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવતું હતું કે તેણે શોક કિંવા દુઃખનો ખોટો દંભ કરેલો ન હતો. એ જ વખતે ગીરધરલાલને આનસિંગનું સ્મરણ થયું. તે મનોગત

બોલ્યો: “આ માણસ મારા ઉપકારનો બદલો પેલા લૂટારાની માફક ન આપે એટલે બસ !”

જે કે તેના મનમાં એ માણસને માટે મંશય આવ્યો હતો એમ ન હતું. તેણે એ બિખારીને માટે ચહા પુરી મંગાવ્યાં. એ બિચારાના પેટમાં જે-ત્રણ પુરીઓ અને એક કપ ચહા ગયા બાક ગીરધરલાલે તેને આવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચવાનું કારણ પૂછ્યું.

“શું કંઈ ?” તે માણસે ઉત્તર આપ્યો: “મેં મારી ઉમર હલકા અને દુષ્ટ માર્ગમાં વિતાડી તેનો મને અત્યારે ખુદા બદલો આપે છે.”

“પશ્ચાત્તાપ ગમે ત્યારે પણ થાય તોયે હિતકર નિવડે છે.” તેનું મન શાંત કરવાના હેતુથી ગીરધરલાલ બોલ્યો.

“પણ શેઠ સાહેબ !” તે માણસ મસ્તક ધૂણાવતો બોલ્યો: “નસીબ ફઠ્ઠા પછી એકદો નીચ મનુષ્ય ગમે તેટલો પસ્તાવો કરે તોપણ એ નકામો જ જાય છે, કેમકે જે ખુદાએ તેને આશ્વત્તામાં ન નાખ્યો હોત તો તેણે અવળો રસ્તો છોડ્યો ન જ હોત. એટલે કે અમુક આશ્વત્તા પડવાને લીધે નહિ પરંતુ પોતાનાં કામની નીચતાનો ખ્યાલ આણીને પાપી મનુષ્ય એકદિલથી પસ્તાવો કરે ખુદાની મારી માગે તો જ તેનું ફળ મળે છે એવું મારું માનવું છે. બાકી મારા જેવો નીચ માણસ હવે આશ્વત્તા આવ્યા પછી ગમે તેટલો પસ્તાવો કરે તોપણ ખુદાને તેની દયા આવવાની નહિ જ.”

“ઈશ્વર ધણી વાર માનવીચંતઃકરણને પશ્ચાત્તાપ કરવાની ખાસ પ્રેરણા કરે છે ખરો !” સજ્જન વ્યાપારી બોલ્યો: “પણ, શું તે એટલા બધા ઘોર અપરાધ કર્યા છે ?”

“શેઠ ! હું જરી પણ મંદાય રાખ્યા વગર મારી બધી

હકીકત આપની સામે રજુ કરીશ. એથી આપને મારાં પાપનો ખ્યાલ આવશે અને મારા હૃદય ઉપરનો બોજો પણ હલકા થશે. ભૂખમરાને લીધે મારી તન્દુરસ્તી! જખરદરત ધક્કો લાગ્યો છે. એટલે આમાંથી હું બચીશ તો નહિ જ એવી મારી ખાત્રી છે. પણ આપની પાસે તમામ વાત કબૂલ કર્યાથી એક ભયંદર ઘટના મેં છૂપી રાખી નથી, એટલો મારા દિલને કરાર થશે. ”

“ વિના હરકતે તારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહે. ” ગીરધર-લાલે કહ્યું: “ તેં મારા ઉપર રાખેલા વિશ્વાસનો હું દુરુપયોગ કરીશ નહિ એટલી ખાત્રી રાખજે. ”

“ શેકજી ! માફ નામ જમાલ છે. હું જાતનો ધાંચી છું અને ચંદ્રનગરમાં ધાંચીપોળમાં રહું છું. ” એ દરીદ્રી મનુષ્ય બોલ્યો: “ મારાં માઆપ અને હલકી અવસ્થામાં ઉછરેલાં હોવાથી તેમની સ્થિતિરોતિ હલકા પ્રકારની હતી. એથી મને પણ ન્હાનપણથી અની-તિની જ તાલીમ મળી હતી. મારો આપ મને રસ્તાપર ચોરી કરવાને કે ખીસા કાતરવાને મોકલતો અને જો હું રાત્રે કોઈનો રેશમી રૂમાલ કે ખીજી દુકાન માંહેની અથવા કોઈના ખીસા માંહેની એકાદી કીમતી વસ્તુ લાવ્યા વગર જ ઘેર આવું તો મને અજાને બદલે પેટપૂર માર મળતો અને એ મારથી જ તમ થઇને મારે સહ જવું પડતું. એથી ન્હાનપણથી જ માફ મન તમામ પ્રકારની નીચતામાં કેટલું કુશળ બન્યું હશે અને હું મારા જેવા ધંધાર્થીઓમાં કેવો આગળ પડતો થયો હોઈશ તેની કલ્પના આપને આવી શકશે. મારા આપને ઘોડા ચોરવા માટે જન્મકેદની સજા થઈ અને મારી મા દારૂના વ્યસનનો ભોગ થઈ પડી. શેકજી ! ગરીબાઇને લીધે લોકોના કેવા હાલ થાય છે તથા તેમને કેવાં દુષ્ટ વ્યસનો લાગુ પડે છે તેની

આપને કહ્યું ન હોય એ બનવાનું છે. આ જગતમાં સંપત્તિ અને ઐશ્વર્ય તો માત્ર મુઠ્ઠીભર આળસુ શ્રીમંતોને માટે જ છે. બાકી ગરીબોને તો આખો જન્મકાલ ભૂખ અને દુઃખમાં જ કાઢવો પડે છે ! હું અગીયાર વર્ષનો થયો એ વખતે મારી મા પણ મરી ગઈ અને હું નિરાધાર બની ગયો. હવે મારે મહેનત મજૂરી કરીને પેટ ભરવાના પ્રસંગ આવ્યો. કર્મસંભેગે એક માણસની મારે આળખાણ થઈ. તે અમારી જાતનો—મુસલમાન હતો. અંદ્રનગરમાં તેની હોટેલ હતી. તે હોટેલમાં અનીતિથી પેદા કરેલા પૈસા ખર્ચીને માલમલીદા ઉડાવનારા ચોર અને લૂટારા લોકો રાત્રીએ એકઠા થતા. હું એ હોટેલમાં નોકર રહ્યો. એ સ્થળે મેં એવા એવા અમરકારિક પ્રકારો જોયા કે એ સાંભળીને આપ તો આશ્ચર્યથી છક્ક જ બની જાયો. પણ એ બધી બીનજરૂરી હકીકત જણાવીને હું આપનો કામતી સમય ગૂમાવવા નથી માગતો. હું પચીસ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં મારા મલિકની દીકરી સાથે લગ્નકયું. ત્યારપછી થોડા વખતમાં જ મારો શેડ મરણ પામવાથી તેને છોડી નહિ હાવાને લીધે તેના વારસો મને મળ્યો અને હું હોટેલનો માલિક બન્યો. મેં બે-ત્રણ થોડા પણ ખરીદ કર્યા અને તે લૂટારાઓને ભાડે આપીને મારી આવકમાં વધારો કર્યો. આ વેપારમાં મને એટલે બધો લાભ મળ્યો કે પછી ખીસાં કાતરવાનો ધંધો મેં જાતે છોડી દીધો. ધીમે ધીમે મેં થોડા વધારવા માંડ્યા અને તેને ચોંએ મારી આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી ચાલી.”

નબળાઈને લીધે જમાવને થાક લાગવાથી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેવાને તે સ્તબ્ધ રહ્યો, બાદ પુનઃ કહેવા લાગ્યોઃ “એક દિવસ એક માણસ મારે ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યોઃ ‘મારે આજ રાત્રે જો થોડા

ભાડે જોઈએ છે તે તું આપીશ ?” એ માણસ મને અગળવા જેવા લાગ્યો. પણ મારા વેપારની તેને માહિત્તિ મળેલી હતી એમ દેખાતું હતું. મને ભાડા બદલ તે મોટી રકમ પણ આપવાને તૈયાર થયો; એટલે મેં તેની માગણી કબૂલ કરી મધ્યરાત્રીના શુભારે તે પોતાના સોબતી સાથે મારે ત્યાં આવ્યો. તેણે ડિપોઝીટના સો રૂપિયા મને આપ્યા અને તેમને મારે તૈયાર કરી રાખેલા ઘોડા ઉપર બેસીને તેઓ આજ્ઞા ગયા. ત્રણ-ચાર કલાક પછી તે પાછા આવ્યા. તેમણે મને ભાડાની દરેક રકમ આપવા સાથે એ વાત શુભ રાખવાને બીજી બક્ષિસ પણ આપી. એ બનાવ બન્યાને બીજે કે ત્રીજે દિવસે અંદ્રનગરથી દક્ષિણ તરફ જતા રસ્તા ઉપર એક માણસનું ખૂન થયાની હકીકત મારા સાંભળવામાં આવી; અને જે રાત્રીએ એ જે જણા મારા ઘોડા ભાડે લઈ ગયા હતા તે રાત્રીએ જ એ કૃત્ય થયું હતું એમ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું. એ ગુન્હો એ માણસોએ જ કરેલો હોવો જોઈએ એવો મેં તર્ક કર્યો. હું પોતે જો કે દુરાચારી જ હતો તો પણ એવા ભયંકર કૃત્યમાં મેં મદદ કરી છે એવો વિચાર મારા મનમાં આવતાં માફ આપું અંગ કંપવા લાગ્યું.”

“ એ ખૂનની હકીકત મને યાદ છે.” ગીરધરલાલે કહ્યું: “ મને લાગે છે કે એ ગુન્હોગારનો ગિલકુલ પત્તો લાગ્યો નથી. જેનું ખૂન થયું હતું તે કુંદનપુરનો સંતોકરાય નામનો એક આપારી હતો એ પણ મને યાદ છે.”

“ આપ કહો છો તે ખરાબર છે, સાહેબ !” જમાલ બોલ્યો: “ પણ સારથી મારી પડતી આવવા લાગી. મારો એક પણ દાવ ફતેહમંદ થતો નહિ. મેં એ ખૂની માણસોને ઘોડા ભાડે આપ્યા ન હોત તો મારા ઉપર ગંદકો આવ્યાં ન જ હોત એમ તો હું કહી

શકતો નથી. ગમે તેમ હોય પણ ખુદાએ મારા એ ધોર અપરાધની સજા તરીકે મારા ઉપર દુઃખ નાખવા માંડ્યું એ કલ્પના મારા મનમાંથી નિકળી શકતી નથી. મારી સ્ત્રીને એકાએક કોલેરા થવાથી તે મરણ પામી. એક રાત્રે મારા મકાનમાં અવારનવાર આવનારા લૂટારાઓમાંના કેટલાક લોકો મારા ઘરમાં ખાતર પાડીને મારી પાછાં પાછાં લઈ ગયા, મારા ઘોડા પણ ચોરી ગયા. એ બનાવની વાત સાંભળીને મારા લહેણદારોએ પોતાનું લહેણ વસુલ કરવાને સંપાદો ચલાવવા માંડ્યો. મેં તેમને થોડી ધીરજ રાખવાને પુષ્કળ વિનવ્યા. પણ તેમણે સાંભળ્યું નહિ. છેવટે મારા ઉપર દાવા થયા અને મારી માલ મીલકત જપ્ત કરવામાં આવી. એ અરસામાં જે મકાનમાં મારી હોટેલ હતી તેની ભાડાચીડીની મુદત પૂરી થઈ હતી. એટલે મકાનના માલિકે એક વર્ષના ભાડાની અગાઉથી માગણી કરી. તે હું કોઈ પણ રીતે આપી શકું તેમ નહિ હોવાથી છેવટે મારે ઘરખાર વગરના લિખારીની હાલતમાં આવવું પડ્યું. સાંથી હું અંદ્રનગરની એક ધર્મશાળામાં રહ્યો અને હવે ભાવિષ્યમાં શો ધંધો કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. મારી પાસે થોડા ઘણા પૈસા હતા તે પણ ખૂટી પડ્યા અને એક ટંક અન્ન વગર પણ મારે ચલાવવું પડ્યું. એક વખત મને ચોરીનો ધંધો ફરીથી શરૂ કરવાનું મન થયું. પણ જે ભયંકર ગુન્હાને પરિણામે મારી આવી અવસ્થા થઈ છે, તેવા પ્રકારનો ગુન્હો ફરીથી કરવાની મારી વૃત્તિ થઈ નહિ. એવી રીતે એ દુર્ભયસનમાંથી આ વખતે તો હું મુક્ત રહ્યો. ”

“ તેં એ કામમાં જે મનોર્ષ્ય દર્શાવ્યું છે તે લક્ષમાં લઈને ઈશ્વર તારા નમ્રામ અપરાધો જરૂર માફ કરશે. ” શેડે કહ્યું.

“એમ થાય તો ઘાણું જ સારું.” જમાલ આવેશપૂર્વક બોલ્યો: “એ પ્રમાણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કરીને એ મોહમયા નગરીનો મેં ત્યાગ કર્યો. મેં ન્હાનાં મોટાં ગામડાંઓમાં ભટકવાની શરૂઆત કરી. મને લિખ માગતાં શરમ થતી હોવાથી મારી પાસે થોડાંક કપડાં હતાં એ વેચી વેચીને મેં થોડા દિવસ તો નભાવ્યું. પણ તે, પછી મારી ખાત્રી થઈ કે દાનશીળ લોકો પાસે જો હું યાચના નહિ કરું તો જૂખે મરવાનો પ્રસંગ આવશે. એ શોચનીય સ્થિતિમાં ગઈ કાલે સ્વવારે હું આ ગામમાં આવી પહોંચ્યો. હું વ્યાધિ અને દુઃખથી ગાંજી ગયો હતો. આપે મને ગઈ કાલે રાત્રે જોયો ત્યારે હું એ દિવસનો જૂખ્યો હતો. મારી પાસે પૂરતાં કપડાં પણ ન હોવાથી ઠંડી સામે મારા દેહનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ ન હતું. વળી અહીં ધર્મશાળાઓમાં માત્ર હિંદુઓને જ ઉતરવા દેતા હોવાથી મારે મોટે આશ્રયસ્થાન પણ ન હતું. જો આપને મારી દયા ન આવી હોત તો ગઈ કાલે રાત્રીએ જ હું મરણ પામ્યો હોત. એ પ્રમાણે મારી તમામ હકીકત જરીકે અસત્યના બેળ સિવાય મેં આપને જણાવી છે. મને લાગે છે કે જો જો માણસોને મેં થોડા ભાડે આપ્યા હતા તેમણે પેલા કુંદનપુરના પેપારીનું ખૂન કર્યું હશે તો એ લોકોની મેં આપેલી માહિતીથી તેમનો પત્તો લાગવાનો સંભવ છે ખરો. ખુદા કરે ને તેમને તેમના ધોર ‘ફત્વનું ફળ મળે!’”

જમાલને પુષ્કળ થાક લાગ્યો હતો, તે વેરથી આસોચ્છવાસ લેતો હતો; એટલે તેને નિશ્ચિંતપણે વિશ્રાંતિ લેવાનું હોતે ગીરધર-લાલ સાંધી ઉઠ્યો. તે પોતાના નોકરોને આ ગરીબ મનુષ્યની યોગ્ય સારવાર કરવાની સૂચના કરીને દિવાનખાનામાં આડ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

આકસ્મિક મુલાકાત.

તે દિવાનખાનામાં જમતે જમાણની હકીકતથી મનને થયેલી
જ્ઞાની દૂર કરવાને એક કાચ ઉપર બેઠો બેઠો ‘પારસ-લાગ’
નામનું વેદાન્ત ગ્રંથક દિંદી પુસ્તક વાંચતો હતો. તેમાં
એક સ્થળે એક એવું વાક્ય હતું કે ‘જેમ દિવસના પ્રારંભમાં
પ્રકાશ પણ અંતે અંધકાર થાય છે તેમ હુકુલ કરનાર મનુષ્ય
શરૂઆતમાં પોતાને સુખી માને છે, પરંતુ છેવટે અવસ્ય તેને
હુખ્ખના ભોક્તા થવું પડે છે.’ એ વાક્ય પર તેની દષ્ટિ હતી
તે જ વખતે નીચે પ્રવેશદ્વાર ઉપર કોમળે થાપ મારી હોય એમ
તેના સાંભળવામાં આવ્યું. તેણે અનુમાન કર્યું કે પેલા વેદાન્તી વૃદ્ધ
ગૃહસ્થ આવેલા હોવા જોઈએ. પરંતુ તેને બદલે એક બીજા જ
વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તેની દષ્ટિએ પડ્યા.

“માફ નામ કરસનદાસ !” એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થે કહ્યું : “તમારું
નામ ગીરધરલાલ શેઠ ને ? તમારો અમારો અચ્ચાર ઘણો લાંબો
સમય ચાલ્યો હતો.”

ગીરધરલાલે કરસનદાસ શેઠનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું અને
પોતાની પાસે કાચ ઉપર બેસાર્યા.

એચાર પણ મૌન રહ્યા બાદ કરસનદાસ શેઠ બોલ્યા : “તમે
મને થોડા દિવસ પહેલાં લખેલો પત્ર મળ્યો હતો. એ ઉપરથી
લક્ષ્મીદાસને બદલે માનસિંગ લટારો તમારે ત્યાં લક્ષ્મીદાસનું નામ.

ધારણ કરીને રહ્યો હતો એવું મારા જાણવામાં આવ્યું. પરંતુ મને એથી મારા ભાગીદારના સંબંધમાં ચિંતા થઈ એટલે હું તેનું શું થયું એ વિષયમાં તપાસ કરવાને માટે આ તરફ આવ્યો છું. પ્રથમ તો હું ચંદ્રનગર આવ્યો. ત્યાં આવતાં માર્ગમાં શ્રામજનક શેડશન ઉપર મને એટલો પત્તો મળ્યો કે સપ્ટેમ્બર માસની ૨૫ મી તારીખે લક્ષ્મીદાસ એક વીણીમાં ઉતર્યો હતો. એ વીણીવાળાના ચોપડામાં તેનું નામકામ હતું.”

“ શું કરો છો ? ” ગીરધરજાલે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું : “ આ એક મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. હું સાગન ઉપર કહું છું કે મેં તેમને બિલકુલ જોયા નથી; અને હું ધારું છું કે એક જુન્યા માણસે લક્ષ્મીદાસનું નામ ધારણ કરીને મને કેવી રીતે કસાવ્યો હતો, એ તમને મારા રનેલી હિન્મતજાલે કહ્યું હશે.”

“ હા તમામ હકીકત મારા જાણવામાં આવી છે. ” કરસન-દાસે જવાબ આપ્યો : “ એ જુદારા માનસિંગે તમને જે નુકસાન કર્યું છે તથા તમારા કુટુંબ ઉપર સંકટ નાખ્યું છે, એ માટે મને અત્યંત ખેદ થાય છે. એ છઠ્ઠાએપધારી લક્ષ્મીદાસ સાથે તમારી ભાણેજનું લગ્ન થનાર હતું, તેની નિર્ધારિત સહાંત નક્કી થઈ હતી, પરંતુ હિન્મતજાલે વખતસર આવી પરોંચીને એ સંબંધથી તમારા ઉપર આવી પડનારો મોટો પ્રભાવ ટાળી દીધો એ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે.”

“ એ પ્રસંગથી મારી ગરીબ ગિયારી ભાણેજના અંતઃકરણ-પર એવો આઘાત થયો છે કે તે કદી પણ પૂર્ણપણે મરતક ઉંચું કરીને જોઈ શકનાર નથી.” ગીરધરજાલે કહ્યું : “ કાળે કરીને તેના મનનું દુઃખ રહેજ કમી થશે ખરું; મને કાળે જે કે જેવા આ નિર્ણય

દિવસથી તેની પ્રકૃતિ કાંઈક સુધરી છે. અને તેના ઉત્સાહ પણ વધ્યો છે.”

“દંશ્વર તેનું કલ્યાણ કરે.” કુરસનદાસે કહ્યું: “હવે હું તમને મારી હકીકત જણાવું. શામળગઢથી હું અંદ્રનગર આવ્યો. ત્યાં મને ખબર મળ્યા કે તમે અહીં આવ્યા છો. એટલે હું સીધો અહીં આવ્યો. લક્ષ્મીદાસનો પતો મેળવવાનો મેં ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો છે. તેના ગૃમ ત્રવામાં કાંઈક ગૃહ ભેદ સમાયેલો છે. મને અનેક પ્રકારની ચિત્રવિચિત્ર શંકા આવે છે.”

“શું લક્ષ્મીદાસનું ખૂન થયું હોય એવી બીલિ તમને લાગે છે?” ગીરધરલાલે પૂછ્યું.

“નહિ તો બીલું શું?” કુરસનદાસે કહ્યું: “અંદ્રનગર પાસે કેટલાક દિવસો પહેલાં એક પરગામના વ્યાપારીનું ખૂન નથી થયું? અંદ્રનગરનાં વર્તમાનપત્રોને આધારે અમારા શહેરનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ એ હકીકત પ્રકટ થઈ હતી.”

“હા, ખરેખર છે.” ગીરધરલાલે જોડ્યો: “એટલું જ માત્ર નહિ, પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે તમારા હસ્તાક્ષરનો જે પત્ર મને માનસિંગે આપ્યો હતો, તે પત્રને આધારે જેતાં લક્ષ્મીદાસ જે દિવસે અંદ્રનગર પહોંચ્યા તેમજતા હતા તે જ દિવસે એ વ્યાપારીનું ખૂન થયેલું છે!”

“પણ એ મરણ પામેલા મનુષ્યનું નામ તો સંતોકરાય હતું, ખઈને?” કુરસનદાસ વિચાર કરતો કરતો જોડ્યો.

“તમે હમણાં જણાવ્યું કે સપ્ટેમ્બર માસની ૨૫ મી તારીખે લક્ષ્મીદાસ શામળગઢમાં હતા, નહિ વા? ” ક્ષણ માત્ર વિચાર કરીને ગીરધરલાલે પૂછ્યું. તેના મનમાં એકાએક એક મંશય

ઉત્પન્ન થયો હતો.

“હા, બરોબર તે જ તારીખે તે શામળગદમાં એક વીણીમાં ઉતર્યો હતો.”

“રહો, હું હમણાં જ આવું છું.” એમ કહીને ગીરધરલાલ દિવાનખાનામાંથી બહાર ગયો. તેના એ વર્તનથી કરસનદાસને રહેજ આશ્ચર્ય પણ થયું. ગીરધરલાલ અચાનક શા માટે ઉઠ્યા હશે એ બાબતના વિચારમાં તે ગર્ક બની ગયો.

થોડી વારે જ માણસને પોતે આશ્રય આપ્યો હતો તે માણસને પોતાની સાથે લઇને ગીરધરલાલ પુનઃ દિવાનખાનામાં આવ્યો.

“જમાલ !” તેણે પ્રશ્ન કર્યો : “તું હમણાં કહેતો હતો એ બે માણસોને તે કઈ તારીખે થોડા ભાડે આપ્યા હતા એ તું કહી શકીશ ?”

“એ દિવસ મારા હૃદયપટ ઉપર એટલો મજબૂત ચોરી રહ્યો છે કે તેનું મને કદી પણ વિસ્મરણ થનાર નથી.” જમાલે કહ્યું : “મને યાદ છે કે સપ્ટેમ્બર માસની ૨૫ મી તારીખે એ બનાવ બન્યો હતો.”

“હેં ! આ શો ચમત્કાર !” કરસનદાસના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

“વારૂ, હવે તું એ બંને જણાના ચહેરા-મ્હેરાનું બરોબર વર્ણન અમારી પાસે કર એટલે થયું.” ગીરધરલાલ અત્યંત ઉત્કંઠા-પૂર્ણ મુદ્રાથી બોલ્યો.

જમાલે હુંકામાં પણ સ્પષ્ટપણે સર્વ માહિતી આપી.

“એજ ! એ બંને માણસો બીજા કોઈ નહિ પણ માન-મિંગ અને શુભાન જ હોવા બમ્મએ ! એ બાબતમાં લેશમાત્ર

પણ શંકા નથી ” ગીરધરલાલે ઉદ્ગાર કાઢ્યો: “ શેઠજી! તમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી શંકા ખરી ઠરશે એવો મને ભય રહે છે. આ બે લૂટારાઓએ જ તમારા ભાગીદારને ઠાર કરેલો હોવો જોઈએ; અને કુંદનપુરનો વ્યાપારી સંતોકરાય ખીજે કાંઈ નહિ પણ લક્ષ્મીદાસ પોતે જ, એવો તર્ક કરવામાં કશો પણ વાંધો નથી. નામનો જોડાળો જૂલને લીધે થયેલો હોય કિંવા લક્ષ્મીદાસ પાસેથી મળેલા કાગળ પત્રો ઉપરથી પોલીસની એવી સમજ થયેલી હોય એ અનવાજોગ છે. ”

કરસનદાસે પ્રસ્તુત ભાષણ ધૃતિબૂત શ્રવણ કર્યું ખરું. પરંતુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક અવાક્ષર પણ કાઢ્યો નહિ. તે હાથ ઉપર મસ્તક ટેકાવીને અત્યંત દુઃખીત અંતઃકરણ પૂર્વક આ સત્ય નિવડનારા સંશયના વિચારમાં તટલીન બની ગયો હતો.

“માનસિંગ અને ગુમાન અંદ્રનગરમાંથી પલાયન કરી ગયેલા હોવાની મારી ખાતરી છે.” ગીરધરલાલે કેટલોક સમય મૌન રહ્યા પછી કહ્યું: “ એ બરેબર મારા હાથમાં સપડાયો હતો, એમ છતાં આખરે જવાના ભયથી હિંમતલાલનું કહેવું મારે માન્ય રાખવું પડ્યું. મેં એ દુષ્ટની અપેક્ષા કરી તે માટે અત્યારે મને બરેબર પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ”

તેનું છેવટનું વાક્ય પૂર્ણ નહિ થયું હોય તે પહેલાં જ મુનંદાની સાથે વૃદ્ધ ગૃહસ્થના સ્વરૂપમાં માનસિંગે પ્રવેશ કર્યો.

મુનંદાને વિચાર પોતાના મામાના ચરણમાં પડીને પોતે કરેલા ગુપ્ત કૃત્ય માટે તેમની ક્ષમા માગવાનો હતો. પરંતુ તે સ્થળે અન્ય અન્યથા માણસોને જોઈને તે અટકી ગઈ.

એજ ક્ષણે એક ગમતકારિક પ્રકાર બની આવ્યો.

માનસિંગે પોતાની કાફલિટથી તે જ વેળાએ કરસનદાસને પિછાની લીધી. એને જોઈને તે દિવાનખાનામાંથી ચાલ્યો. જવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં તે ગૃહસ્થ એકદમ ડાબો થઈ ગયો અને ખૂમ પાડીને બોલી ઉઠ્યો: “હું આ શું જોઉં છું? અહો આ જ એ પેશ્વગમ પદનાભ-નીચ માનસિંગ!—” એમ બોલતો તે વૃદ્ધ વ્યાપારી એક જુવાન મનુષ્યની માફક માનસિંગના અંગ ઉપર ધસ્યો. તેણે માનસિંગના મસ્તક પરનો ફેંદો અને ચશ્મ કાઢીને બાબુએ ફેંટા દીધા.

અઘાપી માનસિંગની મૃત્રિમ સ્વેત દાઢી મૂઝો કાયમ જ હતી પરંતુ તેના મસ્તકના કાળા વાળ અને તેની આંખો ઉપરથી તેને ઓળખવામાં ગીરધરલાલને કશો પણ વિશ્વસ લાગ્યો નહિ. કેમકે તેનો મહેરો એ વ્યાપારીના અંતઃકરણમાં પૂર્ણપણે કાતરાઈ રહ્યો હતો. આ ચમત્કારિક દૃશ્ય-નાટકમાં પાક બજવવાનો જમાલનો વારો પણ આવી પહોંચ્યો હતો.

માનસિંગનો ફેંદો અને ચશ્મ દૂર થતાં જ જમાલ ન્ય ખેડો હતો. સાંથી ખૂમ પાડતો ઉઠ્યો: “પકડો એ નીચને—ઠોડશે નહિ. કુંદનપુરના વ્યાપારીનું ખૂન થયું તે રાત્રીએ માગ થોડ લાડે લઈ જનાર આ નીચ પોતે જ હતો!”

દુસ્મનોએ પોતાને ચોતરફથી ઘેરી લીધો છે એ જોઈને માનસિંગનાં હાંમ ગગડી ગયાં. એમ છતાં પણ તેણે કરસનદાસન હાથમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ગીરધરલાલ તથા જમાલ એ વૃદ્ધ વ્યાપારીની મદદે આવી પહોંચવાથી તે નાઇલાજ ખતી ગયો.

“તમે હવે એમને શું કરવા માગો છો?” ગીરધરલાલ અં કરસનદાસની વચ્ચે આવીને મુનઠાં કરી સ્વરે બોલી.

“ ઊકરી ! તું આવી ખસ. ” ગીરધરલાલ બેદરકારીપૂર્વક બોલ્યો : “ હવે હું તારૂં કશું પણ સાંભળનાર નથી. ”

“ મામા ! એમને મારશો નહિ-એમનો પ્રાણ બચાવો. ” ગીરધરલાલના પગ પકડીને મુનંદા બોલી : “ એ કાણ છે, એ હજી તમને માલૂમ નથી-એમણે હવે મારા પતિનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ”

“ દુર્ભાગી ઊકરી ! આ તું શું બોલે છે ? ” ગીરધરલાલે ત્રાસ પાડી.

“ મામા ! હું સત્ય કહું છું. આજે થોડાક સમય પહેલાં જ મારૂં એમની સાથે લગ્ન થયું છે. ” પોતાના લગ્નના પ્રથમ દિવસે જ આવું અમંગળ પરિણામ આવેલું જોખને શોકથી વ્યાપ્ત બનેલી મુનંદા બોલી.

“ એમ હોય તો આ કાળાં કૃતો કરનારનું સત્યાનાશ થાઓ ! ” ગીરધરલાલ અત્યંત ક્રુદ્ધિત સ્વરે બોલી ઉઠ્યો : “ પરંતુ હજી પણ આ નીચ માણસનો હેતુ કાચઘાની મદદથી રદ કરી શકાય તેમ છે. મારી ભાણેજની તમામ મીલકતથી વધીસ લોકોનાં ગજવાં ભરાશે તો તેની મને દરકાર નથી, પણ આ દુષ્ટ ખૂનીના હાથમાં હું એક બદામ પણ જવા દેનાર નથી ! ”

“ ખૂની ! ” મુનંદા ઉચ્ચ સ્વરે બોલી : “ ના ના, એ ભયંકર શબ્દ ન ઉચ્ચારો. એવું મલાપાતક તેમને હાથે થયું નહિ જ હોય ! ”

“ એણે જ હિંમનલાલના આપનો વધ કર્યો છે; અને પૂરાવા ઉપરથી નિર્વિવાદિત રીતે સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીદાસનું ખૂન પણ એણે જ કરેલું છે. મૂર્ખ ઊકરી ! તારા કલ્યાણનું જ સદૈવ ચિંતન કરનારા પાલકના કથન તરફ દુર્લેક્ષ કરીને તું આ ખૂની મનુષ્યની અર્ધાંગી બની ! હાય ! દુર્દૈવ ! દુર્દૈવ ! ”

સુનંદાએ પણ આકંઠ કયું અને તે મૂર્ચ્છિત થઈને જમીન પર પડી.

એટલામાં આ ઘોંઘાટ સાંભળીને પદ્માવતી તથા નોકરચાકરો દિવાનખાનામાં ધસી આવ્યાં.

“ પ્રથમ સુનંદાની વ્યવસ્થા કરો.” ગીરધરલાલે પોતાની પત્નીને કહ્યું: “ ત્યાં સુધીમાં અમે આ નીચતે એક ઓરડીમાં પૂરીને પોલિસને વરધી આપીએ છીએ.”

અત્યારે પણ માનસિંગે ન્હાસી છૂટવાનો ખન્યો તેટલો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એમાં તેને યશ આવ્યો નહિ. આગલી રાત્રીએ જમાલ જે ઓરડીમાં સૂતો હતો તે ઓરડીમાં તેને પૂર્યો. તેને જે ન્હાનાં બળીઆં હતાં. પરંતુ તેમાં સગીઆ નાખેલા હતા. તેની દિવાલ પણ મજબૂત હતી.

સાર પછી ગીરધરલાલ ત્વરાથી એ ગામના પોલીસ ખાતાના અધિકારીને બોલાવવાને ગયો. એ યાત્રાનું સ્થળ હોવાથી ત્યાં ફાજદાર, જમાદાર અને તેમની નીચે કેટલાક પોલિસ રહેતા હતા.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

પલાયન.

ગીરધરલાલ જે મકાનમાં રહેતો હતો તેની પડોશના મકાનમાં એક કૃષ્ણપ્રસાદ નામનો ભક્ત રહેતો હતો. મત્ પ્રકરણમાં વર્ણવેલો ખનાવ જ્યારે ગીરધરલાલના મકાનમાં ચાલતો હતો તે વેળાએ કૃષ્ણપ્રસાદ ને દિવસે રાત્રે એક ધર્મપ્રેમી

સજ્જનને ત્યાં કરવાના કીર્તનની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

કીર્તન જેવા વિષયની તૈયારી કરી એ પ્રથમ પ્રતિનું કઠિન કામ. તેમાં પણ કીર્તન કરતાં કરતાં ‘હૃદયસુખની લોહુપતા’ એ વિષય ઉપર એક કડક વ્યાખ્યાન આપવાનો પણ ભક્તરાજનો વિચાર હતો. એટલે પ્રથમ કેસર, શર્કરા, ઇલાયચી આદિથી ભિન્નિત દુધનું પાન કરીને પછી જ વિષયપિપાસા ઉપર ઝળુઝણીત વ્યાખ્યાન લખી શકાય તેમ હતું.

તેમણે પોતાને ત્યાં કામ કરનારીને જૂમ મારી. પાંચેક પળમાં જ એક તરણુ, સુસ્વરૂપવતી અને હસમુખી બાલિકા ભક્તરાજ સામે આવીને ઊભી રહી.

“ચતુરા !” એ બાલિકાના ગાલ ઉપર પ્રેમથી હસ્તચાપક કરતા ભક્તરાજ થુકા બોકડાની માફક આંખ મચકાવતા બોલ્યા : “હું સ્વવારંધી આ કીર્તન તૈયાર કરવાના કામમાં ગુંથાઈ ગયો છું. મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, ભક્ત દયારામનાં કીર્તન અને દુધના એક પ્યાલાની મદદથી આજ બપોર સુધીમાં તે પૂરું કરી નાખીશ એવી મને ઉમેદ છે.”

“બપોર સુધીમાં પૂરું કરી નાખશો !” ચતુરા નિમત્ત કરતી બોલી.

“હા, પણ ચતુરા !” ભક્તરાજે કહ્યું : “દુધનો એક પ્યાલો કંઈ નીચે ઉતર્યો ચિવાય હવે મ.રાથી કશું લખી શકાય એમ મને લાગતું નથી.”

“વાર, હું બાઇસાહેબને કહીને દુધ તૈયાર કરું છું.”

“ચતુરે ! તું બહુ જ ડાહી છે હો. જો હું ચાર-પાંચ દિવસમાં એક નવી સાડી લઈ આપીશ. પણ જરી અડી આવ તો—”

એ તરફથીએ પણ કરી આનાકાની કરી નહિ. “ ના ના, બાઈ, આમ તે શું કરતા હશે ?” એ શબ્દો તેણે એવી રીતે ઉચ્ચાર્યા કે તેનો “ ખુશીથી-નીઃસંકાયપણે ” એવો જ અર્થ થાય. ભક્તરાજે ચતુરાને બાહુપાશમાં લઈને તેના કપોલ પ્રદેશપર ચુંબન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ તે જ વખતે જાપરા ઉપર કશોક ખખડાટ થયો.

ભક્તરાજ ચમક્યા, ચતુરા ખૂમ પાડી ઉઠી; એટલામાં ઉપરથી એક મનુષ્યે અંદર દૂદકો માર્યો.

“ હાય હાય ! આ તો ભૂત !” ચતુરા ઉચ્ચ સ્વરે બોલી : “ ભક્તરાજ ! કાર્તિકની તૈયારી કરતાં ચુંબન લેવાનું આવું પરીણામ આવે છે. ” એમ બોલતી તે એ નૂતન વ્યક્તિ તરફ નગ્નર કરવાની ભાંજગડમાં પડ્યા સિવાય જ બહાર ચાલી ગઈ.

એવી અનપેક્ષિત રીતે મુલાકાત આપીને ભક્ત કૃષ્ણપ્રસાદને ચકિત કરી મૂકનાર વ્યક્તિ માનસિંગ જ ! તે નીચે દૂદતાં જ બોલ્યો : “ ભક્તરાજ ! મારો પ્રાણ બચાવો. હું એક હતભાગી મનુષ્ય છું. હું આપણા પ્રાચીન વેદાન્તમતનો છું. આ પડખે સુધારક લોકો રહે છે. તેમની સાથે વાદવિવાદમાં સ્વર્ધર્મ પ્રત્યે તેમની નાસ્તિકતા જોઈને મારે તેમની સાથે બોલાચાલી થઈ; એટલે તેમણે મારા ઉપર હુકો કર્યો. સાફ થયું કે આ મારું હું અડીં આવી લાગ્યો, નહિ તો તેમણે મને અધમૂવો કરી નાખ્યો હોત.”

“ સુધારક ! શું ? બાળુએ રહુતા લોકો સુધારક છે ? ખરેખર, તો તો તેઓ ગમે તેવું કૃત્ય કરવામાં પણ પાછા પડે નહિ ! સુધારક લોકોને નીતિનો કિંવા ધર્મશાસ્ત્રનો કશાનો નિર્બંધ હોતો નથી. ઇદ્રિયસુખલાલસાની નિંદા કરવાને માટે જ એક

વ્યાખ્યાન તૈયાર કરવાના કામમાં હું ગુંથાયો હતો; એટલામાં તમે આવી પહોંચ્યા.”

“બાબુના મકાનમાં સુધારક મતના લગભગ ચાલીશ માણસો છે.” માનસિંગે ગપ હાંકી: “જો તમે મને મદદ નહિ કરો તો એ નિર્દય મનુષ્યો મારી પાછળ પડશે અને મારો પ્રાણ લેશે.”

“બોલો, તમને હું શી મદદ કરું?” સુધારકનો દ્વેષ કરનારા મનુષ્યને મદદ કરવાની પોતાને તક મળવાથી ભક્તારાજ આનંદિત બનીને બોલ્યા.

“મારાં કપડાં ઉપરથી નાચે ઉતરતાં મેઝાં ચર્ધ ગયાં છે, એટલે મને નવીન કપડાં પહેરવ.ને આપો. હું આ જ મકાનમાં કેટલોક સમય છૂપાઈ રહેવા ધાડું છું.”

“વારૂ, મારી પાછળ પાછળ આવો.” એમ કહીને કૃષ્ણ-પ્રસાદ એ પ્રાચીન હિંદુ મતાભિમાનીને પોતાના શયનગૃહમાં લઈ ગયા. ત્યાં તેમને ધારણ કરવાનાં વસ્ત્રો અને બીજી વસ્તુઓ પણ હતી. આમાંથી જે ચીજનો ઉપયોગ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય એ માટે તમને સદર પરવાનગી છે.”

માનસિંગે એ પરવાનગીનો અક્ષરશઃ ઉપયોગ કરી લેવામાં જરી પણ બાકી રાખ્યું નહિ. ભક્તારાજ બહાર ગયા એટલે તેણે ભક્તારાજનું રેશમી કોરનું ધોતીયું, ગળાથી તે પગ સુધી પીળા રંગનો રેશમી ઝમો અને તેવા જ રંગનો રેશમી સાફો ધારણ કરી લીધાં. એટલું કર્યા પછી ઓરડી માંહેની તમામ પેટીઓ અને હાટીયાં ખોલીને એક ચાંદીની છીકણીની ડાબડી, હીરાની વીંટી અને સોએક રૂપીઆ રોકડા પણ લઈ લીધા.

લગભગ પાંચેક કલાક તે એ શયનગૃહમાં રોકાયો, પછી પુનઃ જો ખંડમાં લક્તરાજ બેઠા હતા તે ખંડમાં આવ્યો અને બોલ્યોઃ “આપનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. હું ધારૂં છું કે આ વેશમાં એ લોકો મને ઓળખી શકશે નહિ. એટલે હું ચાલ્યો જાઉં તો કશી હરકત નથી. આપના મકાનમાં હું હોઉં ને એ સુધારકો કદાચ આપના મકાન ઉપર હાલો કરે તો આપને—”

“હા હા, બરોબર છે. તમે ચાલ્યા જ જાઓ. આ પાછલું દાર એક ગલીમાં પડે છે ત્યાં થઈને જાઓ, વસ્ત્રોની ચિંતા ન કરશો.” લક્તરાજ ગભરાઈ જઈને બોલ્યા. સુધારકોનો તેમને પુષ્કળ ડર લાગતો હોય એમ જણાતું હતું. કેમકે કેટલીવાર કીર્તન સમયે પણ સુધારકોની ચેષ્ટાનો તેમને અનુભવ થયો હતો. કૃષ્ણપ્રસાદના અનિષ્ટ વર્તનથી કંઠાળેલા લોકોએ એક-બે વાર તેને મંથીપાક જમાડ્યો હતો.

“અહા ! લક્તરાજ ! આપની કેટલી બધી ઉદારતા ? આપના આ ઉદાર કૃત્યનું આપને સદૈવ સ્મરણ રહ્યા કરશે. ” એમ કહીને તે પાછલે દરવાજે થઈને એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં એમ પસાર થઈ ગયો. પાછળથી જ્યારે લક્તરાજે પોતાના શયનગૃહમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અધબોલી પેટીઓ, ઉઘાડાં હાટીઆં જેતાં અને તેમાંથી કામતી ચીજો વગેરે ગૂમ થયેલું છે એમ માલૂમ પડતાં લક્તરાજને માનસિંગ ઉપર કરેલા ઉપકારનું પુનઃ સ્મરણ થયા વગર રહ્યું નહિ ! !

માનસિંગ ભક્ત કૃષ્ણપ્રસાદના વંશમાં જન્મો હતો, તે વખતે ધણા માણસોએ તેને વંદન કર્યું, તેમજ બિખારીઓએ તેને રોકીને ‘બાબા ! એક પેસેંકા ચણા મરમરા દિવા દે,’ એવી માગણી કરી

નહિ. કેમકે કૃષ્ણપ્રસાદ પાસેથી એક દમડી પણ પોતાને મળનાર નથી, એવી લિખારીઓની ખાત્રી હતી.

- ગામની બહાર નિકળ્યા પછી માનસિંગે ધારી રસ્તા ઊડીને આડે વગડે પ્રયાણ કર્યું અને તે શક્ય તેટલી ત્વરાથી માર્ગાતિક્રમ કરવા લાગ્યા. લગભગ પાંચ-છ માઇલ દૂર ગયો એટલે એક ઝુંપડી તેના જોવામાં આવી. એ ઝુંપડી પાસે તે થોભ્યો. એક ડોસી અંદર ખેંચી હતી. તેની પાસે જઈને તે બોલ્યો: “આજ સ્થવારનો હું બૂખ્યો છું. માટે મને દુધની દશમી બનાવી આપો.” એમ કહેતાં તેણે કમળના ખોસામાં હાથ નાખીને રૂપીઆનો રણકારો કર્યો. એથી તે ડોસીએ તેની માગણી તત્કાળ કબૂલ કરી.

માનસિંગે ઝુંપડીમાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર આંતરફ લક્ષ આપતાં એક ખીંરી ઉપર સુતરાઉ કાપડનો પોશાક લટકતો તેના જોવામાં આવ્યો અને કૃષ્ણપ્રસાદના લાંબા ગળા કરતાં એ સાદો વેશ પ્રવાસમાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ તેને લાગ્યું.

“આ કપડાં કાનાં છે?” તેણે એ ડોસીને પૂછ્યું.

“એ મારા છોકરાનાં છે.” ડોસીએ જવાબ આપ્યો: “પણ તે આજે પડખેના ગામડામાં પહેલવાનોની ફરતી જોવાને ગયો છે. ત્યાંથી દાડમાં ચકચૂર બનીને પાછો ફરવાની તેની ખાત્રી હોવાથી, તે આ તવાં કપડાં વગર નેહિ એ હેતુથી હમંશનો સાદો પોશાકજ પહેરી ગયો છે.”

“એ પોશાક વેચાતો લેવાની મારી મિચ્છા છે. મને લાગે છે કે તે મને સારો દેખાશે.” માનસિંગે કહ્યું: “હું મારો આ ગળો અને સાદો તથા રંશમી કાદનું ધોતીયું અહીં મૂકતો જઈશ અને તે ઉપરાંત તમને થોડાક પૈસા પણ આપીશ.”

“ મહારાજ ! તમે મારી મસ્કરી કરતા જણ્યો છો. આ સુરરાજ અને અંગરખું તે આપને શોભે ખરૂં ? ”

“ અમારા જેવા તરવણીઓ કોઈની કદી પણ મસ્કરી કરતા નથી. ” અનસિંગે કહ્યું : “ તમે આ પોશાકના કદલા પૈસા લેશો ? ”

“ જો તમે ખરૂં જ કહેતા હો તો આ પોશાકના અદલામાં તમારો પોશાક મને આપો તોયે બસ. એ પોશાક પહેરીને મારો છાંકરો કૃષ્ણપ્રસાદ ભક્તના કીર્તનમાં જશે તો ભક્તરાજ તેને જોઈને ખૂબ ચિડશે ! અને મારા છાંકરાને એટલું જ જોઈએ છે. એક વાર તે ભક્તરાજના જેવો જ પોશાક પોતાને માટે તૈયાર કરાવવાનું કહેતો હતો ! ”

“ વાર લારે આ કપડાં અને ઉપર ત્રણ રૂપીઆ હું તમને આપું છું. ” એમ કહીને અનસિંગે કૃષ્ણપ્રસાદનાં કપડાં ઉતારીને નવીન પોશાક ધારણ કર્યો. લારપછી ડોસીએ અનાવી આપેલી દુધની દશમી, દુધ અને મરચાના અથાણા ઉપર હાથ મારીને તે બદલ ખીંજે એક રૂપીઆ અક્ષિત કરીને તે લાંથી નિહળ્યો. એ ઝૂંપડીમાં તે એ-ત્રણ કલાક રોકાયો હશે.

તેણે મુખ્ય રસ્તો ફાડીને આઠે રસ્તે જ પ્રવાસ કરવાનો કન રાખ્યો હતો. માત્ર પોતે યોગ્ય દિશાએ જાય છે કે નહિ એ જાણવાને માટે વચ્ચે વચ્ચે મુખ્ય રસ્તાની નજીક જઈને તે પોતાની ખાત્રી કરી લેતો. રસ્તે ચાલતાં તેણે એક વૃક્ષની ડાળી કાપીને તેની લાંકડી અનાવી. એ લાંકડી ચાલવાના કામમાં મદદગાર થઈ પડે, તે સાથે શત્રુઓએ પોતાની પાછળ મોકલેલા માણસોનો કદાચ ભેટો થઈ જાય તો તેમના પણ સમાચાર કાંઈ શકાય એવો તેનો

વિચાર લેતા.

પરંતુ તેને રસ્તામાં કોઈ પણ મળ્યું નહિ. તેને માત્ર એક જ
તિ હતી—સુનંદાની અથાગ સંપત્તિ હસ્તગત કરવાની પોતાની
પાશા નિષ્ફળ થશે કે શું, એ ચિંતા તેને થવા કરતી હતી. ગી-
રરલાલના વર્તન અને શબ્દોપરથી તેની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે
તે પુનઃ પોતે તેના પંજમાં સપડાયો તો તે કદી પણ દયા કરવાનો
થી. વળી તેને ખીજ પણ ભીતિ લાગતી હતી કે પોતે ખૂતી છે—
તે બચાવક સત્યનું સુનંદાને જ્ઞાન થવાથી, તેનો પ્રેમ નષ્ટ બનીને
લટો તેના મનમાં પોતાને માટે તિરસ્કાર છૂટશે !

માનસિંગ અંદરનગરથી પંદરેક માઇલ દૂર હશે એ વખતે
સ્તુત વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. આખો દિવસ
સવાથી તેને પુષ્કળ થાક લાગ્યો હતો. વળી અંધારું પણ થવા
માન્યું હતું. એટલે નજીકના ગામમાં એકાદી ધર્મશાળામાં રાત્રી
ભગવાનો તેણે વિચાર કર્યો. નજીકમાં અર્ધો માઇલ દૂર એક ગામ
તું. ત્યાં ધર્મશાળામાં જઈને તેણે મુકામ કર્યો. ધર્મશાળામાં એક
પાલણે પ્રવાસીઓની સગવડને માટે વીંશી જેવું રાખ્યું હતું. તેની
સે જઈને માનસિંગે પૂછ્યું: “ જમવાનું તૈયાર છે ? ”

“ હા હા, ” એવો જવાબ મળતાં તે અંદરના ખંડમાં જઈને
બેઠા પ્રવાસીઓની સાથે જમવાને બેઠો. જમતી વખતે અન્ય
નુખો વચ્ચે થતી વાતચીત તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું.

“ જમરો તો ખરો. ” એક મનુષ્ય બોલ્યો.

“ પણ એ માણસ વાપ્તારીયામાં થઈને છાપરાપર ચડી ગયો
તે બાબત તમારી ખાતરી છે ? ” બીજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ એમાં શો અંશય ? ” જે માણસ વાત કરતો હતો તે બોલ્યો:

“જે ગૃહસ્થની છોકરી સાથે તે માણસે છૂપી રીતે લગ્ન કર્યું, તે ગૃહસ્થ, પોતાનો જમાઈ લૂટારો છે એમ માણસ પડતાં તેને એક કાટડીમાં પૂરીને ફોજદાર સાહેબને બોલાવવા ગયો એટલે પાછળથી એ લૂટારો વાળાંરીયામાં થઈને પસાર થઈ ગયો, અને પડોશના એક મકાનમાં ઉતર્યો.”

“કાના ? વૈઘના મકાનમાં ?” એ વાત સાંભળનારમાં ॥ એક પૂછ્યું.

“ના ના, એટલા કૃષ્ણપ્રસાદ ભગતડાના ઘરમાં.” વક્તાપદ પર નિર્મિત થયેલા મનુષ્ય આગળ કહેવા લાગ્યો : “એટલુંજ નહિ પણ એ ભગતડાના મકાનમાંથી ત્રણ હીરાની વીંટીઓ, છ-સાત ચાંદીની ડાબીઓ અને રોકડા પાંચઓ ફૂલીઆ તથા બીજાં કેટલાંક કપડાં વગેરેનો હાથ મારવાનું પણ તે ચૂક્યો નહિ !”

“અરે આપરે !” એક જાણે ઉદ્વિગ્ધ દાઢ્યો : “પછી એ ત્યાંથી ક્યાં ગયો ?”

“એ એક પ્રશ્નજ છે.” વક્તાએ જવાબ આપ્યો : “પોલિસ લોકો તેની તપાસ ચલાવે છે. પરંતુ તેનો કશો પણ પત્તો લાગ્યો નથી. જેની છોકરી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું તેણે વહીવટદાર સાહેબને કેટલીક હપ્તીકત જણાવી હતી, પરંતુ તે ગલ્લર આવી નથી.”

માનસિંગે પ્રસ્તુત મંભાપણુ અસંત લક્ષ્યૂર્વક શ્રવણ કર્યું : અને કૃષ્ણપ્રસાદના મકાનમાંથી પોતે ચારેલા માલની કરવામાં આવેલી વિલક્ષણ અતિશયેક્તિ સાંભળીને તે મનમાં તે મનમાં હસ્યો. પરંતુ એ મંભાપણુમાં ભાગ લેવાની ભાંજગડમાં તે પડ્યો નહિ. જમી રહ્યા પછી ધર્મશાળાના રખેવાળને ચાર આના આપીને એક કાટડી ખોસાવી અને તેમાં જઈને તે મૂર્છા રહ્યા. સહવારે પાંચ

વાગ્યાના આશરે તે જનગૃહ થયો અને તેણે પોતાનો પોશાક ચડાવ્યો.

મોડી રાત્રે ધર્મશાળામાં એક બીજો પ્રવાસી પણ આવ્યો હતો. તેણે માનસિંગ સૂતો હતો તેની પડખેની કાટડીમાં મુકામ કર્યો હતો. તે પણ બહેલો ઉડીને આગળ પ્રવાસ કરવાના વિચારમાં હતો.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

ગુમાનતું ખૂન.

માનસિંગે સ્વપ્નારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં જ ત્યાંથી પસાર થઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કેમકે રાત્રીએ જમતી વખતે જેટલાયે તેને જોયો હતો તે સિવાય બીજા માણસની દૃષ્ટિએ પડવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. તેને એવો પણ ભય હતો કે મધ્ય રાત્રીએ આવેલા માણસોમાંના કાઈ એ પ્રમોલેશનના પોલિસ ખાતાના માણસો હોય તો ઉપાધિમાં આવી પડાય !

કપડાં ધારણ કરીને તે ઓરડીની બહાર નિકળ્યો. પણ તેજ વખતે તેણે કરસનદાસ શેઠનો ચહેરો જોયો અને તે ચમક્યો—મધ્ય રાત્રીએ ધર્મશાળામાં આવીને માનસિંગની પાસેની કાટડીમાં ઉતરેલો પ્રવાસી કરસનદાસ શેઠ જ હતો !

“કાણુ ! લટારો—?” માનસિંગને જોતાં જ કરસનદાસ બોલ્યો: “આ વખતે તું છૂટી શકે એમ—”

તે આગળ બોલવા જતો હતો—તેનો ધરાદો બીજા માણસોને મદદે બોલાવવાનો હતો. પરંતુ પ્રસ્તુત શબ્દો તેણે ઉચ્ચારતાં જ માનસિંગે

સાવજ પ્રમાણે ફાળ ભરીને તેને પકડયો અને તેનું મોં દાખી દીધું. કરસનદાસે માનસિંગના હાથમાંથી છૂટવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ પોતે લયંકર સંકટમાં સપડાયો છે એવું ભાન થવાથી માનસિંગના શરીરમાં એક સિંહના જેટલું બળ આવ્યું હતું. તેણે એક હાથે કરસનદાસને ઉચક્યો અને બીજા હાથે તેનું મોં દાખી રાખ્યું.

જેટલી સરલતાથી એક ન્દાના બાળકને ઉપાડી શકાય તેટલી સરલતાથી તેને ઉચકીને માનસિંગ પોતાની ઢાટડીમાં લઇ ગયો. ત્યાં જઈને તેના મોંપર એક ડમાલ બાંધી દીધો અને તેના જ બેસવડે તેને થાંભલા સાથે જકડી દીધો. આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાનો એ વ્રદ્ધ મનુષ્યે અતોનાત યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જ ગયો. માનસિંગે ઢાટડી વાસીને બહારથી સાંકળ ચઢાવી દીધી. પછી તે એકદમ ધર્મશાળામાંથી પલાયન કરી ગયો.

તે ઝપાટાબંધ આવતો અંદ્રનગરના દક્ષિણ દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. અંદ્રનગર શહેર અતિ વિસ્તીર્ણ હતું અને તેનો વિસ્તાર ગાઉના ગાઉ સુધી પ્રસરેલો હતો. પશ્ચિમ દરવાજા પાસે જે મકાનમાં તે રહેતો હતો એ દક્ષિણ દરવાજાથી બે-અઢી માઇલ દૂર હતું. અચાને ઘોળે દિવસે ગામમાં થઈને જવાનું તેને સુરક્ષિત લાગ્યું નહિ. કેમકે વખતે તાર દ્વારા અંદ્રમૌલેશ્વરના કોજદારે અહીં પોલીસખાતાને પોતાના સંબંધમાં ખબર આપ્યાનું સંભવિત હતું. એટલે રાત્રીએ તેણે ગામમાં પેસવાનો નિશ્ચય કરીને આખો દિવસ કામ એકાંત સ્થળમાં ગાળવાનું કરાવ્યું. પરંતુ તે દરમિયાન કામ આવી શકે તો પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને તેની પાસે કશું સાધન હતું નહિ. એટલે દક્ષિણ દરવાજાની નજીક એક હથિયાર વચનાતી દુકાને જઈને એ પિત્તોયો નથા તેને માટે બેઠાની બીજ સામગ્રી

ખરીદ કરી. લાંછી પાછી ફરીને તે શામળગઢ જતા રસ્તા તરફ ગયો. આગળ જતાં એક ચુનાની ભટ્ટી તેના જોવામાં આવી. લાં કાઠ મનુષ્ય ન હતું. ભટ્ટી પાસે એક ન્હાની ઝુંપડી પણ હતી. એ ઝુંપડીમાં દાખલ થઈ તે જમીન ઉપર પથ્થો. થોડી વારે તેને નિદ્રા આવી ગઈ. તે જાગૃત થયો ત્યારે સાલકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો.

આટલો ગંધો સમય સુધી પોતાને ઉંઘ આવી ગઈ એ જોઈને આશ્ચર્ય પામતો તે ઉઠ્યો. પરંતુ એ પ્રમાણે વગર હરકતે વખત પસાર થઈ ગયેલો જોઈને તેને સંતોષ પણ થયો. તેણે પિસ્તાલો મજબૂત કરી રાખી. કાઠ પકડવાનો પ્રયત્ન કરે તો પોતાનું મૃત્યુ થતાં સુધી તેની સાથે લડવાનો તેનો વિચાર હતો. તે રાજમાર્ગ તરફ વળ્યો અને એ રસ્તે શહેરમાં દાખલ થવાનો તેણે વિચાર કર્યો. એ વખતે સાત વાગ્યા હતા. આશરે નવ વાગ્યાને શુમારે પોતે મકાનપર પહોંચી જશે એમ તેને લાગતું હતું.

માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં ભવિષ્યમાં શું કરવું તેનો તે વિચાર કરતો હતો. પોતે ભાડે રાખેલા મકાનમાં જઈને અમુક સમય ગુમપણે રહેવાનો તેનો વિચાર હતો. વળી ચટપટીયાની કુશળતા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો. એટલે સુનંદાનો હજી પોતાના ઉપર ફેટલો પ્રેમ છે તથા પોતાના સંબંધમાં શી તપાસ ચાલે છે, એ જાણવાને માટે ચટપટીયાને અંદરમોલેશ્વર મોકલવાનો તેનો ઈરાદો હતો. સુનંદાની મનસ્થિતિ જાણ્યા પછી તેને અનુસરીને ભાવિ યોજના નક્કી કરવાનો તેનો વિચાર હતો.

“તેનો જે મારા ઉપર પ્રથમના જેટલોજ પ્રેમ હોય, તો પ્રાણ જાય તો ભલે પરંતુ મેને હસ્તગત કરવાનો ખેત છોડી દેવો

નહિ. ” તે મનોગત બોલવા લાગ્યો: “ પણ જો તેના મનોવિકારમાં ફેરફાર થયો હોય—તે પોતાને તિરસ્કારતી હોય, તો પછી તેનાં લાગે કંઈને દુનિયામાં અન્ય સ્થળે બીજી યુક્તિનો અમલ કરવો. ”

સાક્ષાંકાળનો આલ્હાદકારક મંદ મંદ શીતળ વાયુ વાંતો હતો. તેના યોગે માનસિંગનું મન પ્રસન્ન અને ઉત્સાહિત બન્યું. તે થોડોક આગળ ચાલ્યો ત્યાં ઝાડી જેવું આવતું હતું. એજ સ્થળે માનસિંગે લક્ષ્મીદાસનો વધ કર્યો હતો. એ સ્થળ જોઈને ન તેને પશ્ચાત્તાપ થયો કે ન તે લેશપણ લચબીત બન્યો. તેણે ચંદ્ર-પ્રકાશમાં શાંતપણે એ જગ્યાનું નિરીક્ષણ કર્યું.

લગભગ આઠ વાગવા આવ્યા હતા. તે એ રસ્તાની એક બાજુએ પડેલા પથ્થર ઉપર બેઠો. આ સ્થળે ઝાડી પુષ્કળ હતી. અહીં લૂટારાઓએ અનેક વાર પ્રવાસીઓને લૂટ્યા હતા, તેમનાં ખૂન પણ કર્યો હતો. માનસિંગને એ બાબતની માહિતી હતી. આસપાસ દૃષ્ટિ કરતાં ત્યાં બનેલા લયંકર બનાવોનું તેને સ્મરણ થયું. તે મનમાં તે મનમાં હસ્યો અને બોલ્યો: “ જો આજ રાત્રીએ એક ફૂતરો બીજા ફૂતરાને કરડવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે પ્રકાર મોટો વિલક્ષણ જ લેખાય ! ”

એ પ્રમાણે તે સ્વગત બોલતો હતો તે વેળાએ પાછળથી ટાઇ પોતાને પકડવાનો યત્ન કરતું હોય એમ તેને લાગ્યું.

“ તેને પકડી રાખ, ” એક માણસ ખાસ ચમત્કારિક સ્વર કાઢીને બોલ્યો: “ એટલે તેની પાસે જે હોય તે હું લઇ લઉં. ”

એ શબ્દોની સાથે જ એક ઉર્ચો મનુષ્ય તેના શરીરપર ધસી આવ્યો અને બીજા માણસે તેને પાછળથી પકડી રાખ્યો. હમણાં જ જે બાબતનો—એ ફૂતરો બીજા ફૂતરાને કરડવા આવે—

તે બાબતનો પોતે વિચાર કરતો હતો, એ પ્રકારને અત્યક્ષ થયેલો જોઈને તેણે જોસભેર ફૂદીને બીજા મનુષ્યના પંજમાંથી પોતાને મુક્ત કરી દીધો. બીજા ક્ષણે પોતાની સામે ઉભેલા મનુષ્યના મસ્તકમાં પિસ્તોલની નાળ તેણે એટલા જોરથી મારી કે તે બેભાન બનીને જમીનપર પડ્યો. તુરત જ પાછળ ફરીને પોતાને પકડનાર મનુષ્યના ઉપર ક્રોધ પળુ વિચાર નહિ કરતાં તેણે પિસ્તોલ તાકી ધોડા ફાંચ્યો, ગોળી છૂટી અને એ દત્તભાગી મનુષ્ય એક પણ શબ્દ નહિ ઉચ્ચારતાં જમીનપર પડ્યો-તત્કાળ ગતપ્રાણ બની ગયો !

“ હું તમામ આપી દેવાને તૈયાર છું. ” પિસ્તોલની નાળના આઘાતથી મૂર્ચ્છિત થઈને પડેલો મનુષ્ય શુદ્ધિમાં આવતાં બોલ્યોઃ “ પણ મારી પાસે છે શું ? મારી મીલકતમાં માફ એક ઈન્કી શરીર જ. સોનું-રૂપું, હીરા, માણેક આદિ કશું પણ દ્રવ્ય મારી પાસેથી તમને મળી શકે તેમ નથી. માત્ર એક મારવાડીને ત્યાં મેં મારી વીંટી ગીરો મૂકી છે તેની પહોંચ તેણે કરી આપેલી તે મારી પાસે છે. પરંતુ એ પણ મુદત અદાર ગયેલી છે. ”

પ્રસ્તુત બાપણ સાંભળતાં આનસિંગના પેટમાં ઘ્રાસકો પડ્યો. કેમકે એ બે વારામાંથી જીવતો રહેલો મનુષ્ય અદ્રકાન્ત અટપટીયો છે એમ તે અવાજપરથી સમજી ગયો. બીજો માણસ ગુમાન હોવો જોઈએ એમ પણ તેને લાગ્યું. તે બોલ્યોઃ “ મારે તારું કશું પણ જોઈતું નથી. પણ તું અહીં ક્યાંથી ? ”

“ આ અવાજ જાણીતો લાગે છે. ” અટપટીયાએ કહ્યું. એ સ્વર પોતે ક્યાં અને ક્યારે સાંભળ્યો છે તેનો ક્ષણમાત્ર વિચાર કરીને તે પુનઃ બોલ્યોઃ “ કાણ ? આનસિંગ તો નહિ ? ”

“ હા-હા ! ” આનસિંગ બોલ્યો. તેનું આખું શરીર થર-થર

કમ્પતું હતું અને તેની જીભપર આવેલો પ્રભ કરવાનું તેને વૈધ રહ્યું નહતું.

“ત્યારે તમે માનસિંગ છો એ વાત જોટલી સત્ય છે તેટલી જ સત્ય હકીકત એ છે કે તમે તમારા મિત્રનો વધ કર્યો છે !” ચટપટીયો અત્યંત લયબીત સ્વરે બોલ્યો.

“શું ? તારી સાથેનો માણસ ગુમાન જ હતો ? મેં ગુમાનનું ખૂન કર્યું ? ના ના, તે ખીન્ને કોઈ હશે, મેં મારા ગરીબ મિત્રના ગુમાનનો વધ કર્યો એમ ન કહે.”

એમ બોલતો તે ધડાક લઈને ગુમાનના મૃતદેહપર પડ્યો અને ગાંડાની માફક લવારો કરવા લાગ્યો.

“અત્યારે શોક કરવાનો સમય નથી, શાંત થાઓ અને જેમ તેમ કરીને અહીંથી પસાર થઈ જવાનો વિચાર કરો.” અંદ્રકાન્તે તેનો હસ્ત પકડીને ઉઠાડતાં સલાય આપી.

“ના—ના, છોડ મને !” માનસિંગ બોલ્યો : “હવે મને ભંજે પકડી જાય—ફાંસીએ લટકાવે—જે કરવું હોય તે કરે. હવે ગમે ત્યારે મૃત્યુ આવે તો પણ તેની મને પરવા નથી. ગુમાન ! તું મુર્ખ હતો, બિહકણુ હતો, તદ્દપિ મારો તારા ઉપર સગાભાઈ કરતાં પણ અધિક પ્રેમ હતો. જગતમાં મિત્ર કહી શકું એવો એક તું જ હતો ! હાય ! મેં જ તને આ માર્ગે ચડાવ્યો હતો અને મેં જ તારો પ્રાણ લીધો તું એકાદ પાળેલા કૂતરાના જેવો પ્રમાણિક અને વફાદાર હતો ! ગુમાન ! તું આ જગતને છોડી ગયો. હવે મારા હૃદયમાં ખાલી પડેલું તારું સ્થાન કોઈ રીતે પણ પૂરાનાર નથી હવે પોલીસ અધિકારી આવીને મને પકડે કિંવા ફાંસીએ ચડાવે તો તેનો મારા ઉપર મોટો હિંપકાર જ થશે ! મિત્ર ! ત્યારે તું મરણ માગ્યો ત્યારે

હવે મારે આ કુનિયામાં રહીને શું કરવાનું છે ? ” તે કુસકાં બરતો હોવાથી તેના મુખમાંથી કમ્પતા કમ્પતા શબ્દો નીકળતા હતા. અંદ્રકાન્તનાં નેત્રો પણ પાણીથી ભરપૂર્ ગયાં.

માનસિંગ ઘણો સમય રડતો બેસી રહ્યો. એથી કરીને તેનું કષ્ટ કાંઈક કમી થયું. છેવટે તે ગુમાનના શય પાસેથી ઉઠ્યો અને બોલ્યો : “ આના શયને અભિમુસ્કાર કરવાની અભ્યારે અનુકુળતા નથી, પરંતુ હું મારા હાથે જ તેને અભિદાહ દીધા સિવાય અહીંથી ખસનાર નથી. ”

“ એ શી રીતે બની શકશે ? જમીન ખોદવાને માટે આપણી પાસે હથિયારો પણ નથી. ”

“ હું મારા હાથ વડે ખાડો ગાળીશ. ” માનસિંગ બોલ્યો : “ મને મદદ કરવામાં તને બિલક લાગતી હોય તો તું ખુશીથી ચાલ્યો જા. ”

“ અટપડીયાને માટે એવો શબ્દ ઉચ્ચારવાની જરૂર જ નથી. ” અંદ્રકાન્તે કહ્યું. પછી એ બન્ને જણાએ ગુમાનના શયને ઉચ્છાદને ઝાડીની અંદર લીધું. અંદ્રકાન્ત નજીકના એક વૃક્ષમાંથી એ ડાળાઓ કાપી આવ્યો. જમીન નરમ હોવાથી તેઓ એ ડાળાઓની મદદ વડે જમીનને સરલતાથી ખોદી શકતા હતા. તો પણ પૂરતો લાંબો અને ઉંડો ખાડો ગાળવામાં તેમને ચાર કલાક લાગ્યા.

રાત્રીએ બાર વાગે તેમણે દુર્ભાગી ગુમાનના શયને ખાડામાં મૂક્યું, અને તેના ઉપર માટી ફેરવી દીધી. વધેલી માટી જમીનપર એ તરફ પાથરી દીધી. કેમકે એક જ સ્થળે માટીનો ઢગલો નેપથને કાંઈને સંશય આવવાનો સંભવ હતો.

ઉપર્યુક્ત કૃત્ય પૂર થયા બાદ જ્યાં ગુમાનનું ખૂન થયું હતું

ત્યાં પડેલા લોહીના ડાઘને જૂંસી નાખીને ચટપટીયો માનસિંગનો હાથ પકડીને—તેને ખેંચીને—શહેર તરફ ચાલ્યો. તેઓ ચોરગલીમાં પોતાના મકાને જઈ પહોંચ્યા. તે વખતે પરાઢના ત્રણ વાગ્યા હતા.

એ પ્રમાણે જે સ્થળે અમુક દિવસો પહેલાં લક્ષ્મીદાસનું ખૂન થયું હતું તેજ સ્થળે ગુમાનનો પણ ભોગ લીધો !

પ્રકરણ ૪૭ મું.

લમ સમારંભ.

હિમ્મતને અંદ્રનગરમાં ધાર્યા કરતાં વધારે દિવસ રોકાવું પડ્યું હતું એ આપણે જાણીએ છીએ. એજ કારણથી તે મુનંદાને માનસિંગના સપાટામાંથી છોડાવી શક્યો હતો. તેનું ત્યાં વધારે રોકાણ થવાનું કારણ એ હતું કે તેને અંદ્રનગર ખાતેના પોતાના કામકાજની વ્યવસ્થા કરવાનો હતી કેમકે મુંદરી સાથે પોતાનું લમ થયા પહેલાં તમામ વ્યાપારધંધા આટોપી લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

મુંદરીનો અને તેના માતામહનો કાયમનો વિયોગ ન થાય તે માટે હિમ્મતલાલે લમ થયા પછી સૂર્યપુરમાં કિંવા તેની આસપાસ એકાદા બંગલામાં રહેવું, એવો રાવબહાદુર મુખસાગરનો અત્યંત આગ્રહ હતો. એ ગૃહસ્થની પોતાની સદગુણી અને સુશીલા પૌત્રી ઉપર એટલી મમતા ચોટી હતી કે તેનાથી પોતાને દૂરા

પડવાનું થાય એ તેને બિલકુલ પસંદ ન હતું. એ જ હેતુથી હિમ્મતે અંદ્રનગરનો પોતાનો વ્યાપાર કમી કરીને સૂર્યપુરમાં પોતાના સાનિધ્યમાં રહેવાની શરતે સુખસાગરે પોતાની પૌત્રીને વ્યાજની વાર્ષિક રૂપીઆ ચાર હજારની આવક થાય એટલી રકમ દાયજનમાં આપવાનું વચન આપ્યું હતું. હિમ્મતે પણ તેના કથનને સંમતી આપી હતી. અને એજ કારણથી અંદ્રનગરમાં તેને વધુ દિવસ રોકાવું પડ્યું હતું.

સવં કામકાજ આટોપી રહ્યા બાદ સૂર્યપુરમાં જતા પહેલાં તેના અને તેના મામા વચ્ચે નીચે મુજબ સંભાષણ થયું.

“મામા ! હું જાણું છું કે લક્ષ્મણે આપે સૂર્યપુરમાં હાજરી આપવી એવો આપને આગ્રહ કરવો નિરર્થક છે.” હિમ્મત બોલ્યો.

“ખરું છે. મને દમનો વ્યાધિ લાગુ પડવાથી પ્રવાસ કરવાની તાકાત મારા અંગમાં રહી નથી.” બાલાલાઇ શેઠ બોલ્યા: “તથાપિ આ જગતમાં મળી શકે તેવા દરેક સુખની તને પ્રાપ્તિ થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે. રાવબહાદુર સુખસાગરે પોતાની પૌત્રીને દર વર્ષે ચાર હજાર રૂપીઆ મળે એટલી રકમ આપી છે, એમ તે મને કહ્યું હતું ને?”

“હા.” હિમ્મતે જવાબ આપ્યા.

“વારું,” હજીબર અત્યંત વિચારમગ્ન બની ગયો હોય એવો દેખાવ કરીને એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ બોલ્યો: “મારી ઇચ્છા શી છે તે હું અદ્ય સમયમાં જ તને જણાવીશ.”

“આપની શી ઇચ્છા છે?” હિમ્મતે પૂછ્યું.

“મારી ઇચ્છા ? મારી ઇચ્છા પેલા કબાટમાં મૂકેલી શીશી-માંથી થોડોક ‘લાઈમ સીરપ’ લેવાની છે. કેમકે ડાંડીને લીધે

ઉધરસ મારો દમ ખંચી કાઢે છે.” હિંમતે એક ખાલામાં સીરપનો એક ડોઝ આપ્યો. તે પીધા પછી ખાલાભાઈ પુનઃ બેલવા લાગ્યોઃ “ચાર હળર રૂપિયા દીક્રું છે. એ માટે મારે કશું પણ કહેવાનું નથી. પરંતુ રાવળદાદર જેવા શ્રીમંત માણસ માત્ર એટલીજ રકમ આપે, એ તેની પ્રતિજ્ઞાને લાંચનરૂપદ તો ખરું! શું? એ રકમ વિશેષ છે?”

“સુખસાગર મોટા ઉદાર અને શ્રીમંત છે,” હિંમત બોલ્યોઃ “પણ એમને ખીજ એ દીકરીઓ છે.”

“વારૂ વારૂ,” ખાલાભાઈ વિચાર કરતો બોલ્યોઃ “દર સાલ ચાર હળર રૂપિયા! એક તરૂણુ બેકું એટલી રકમમાં સુખપૂર્વક રહી શકે ખરું. પણ તારે બાળકો વગેરે થશે અને કુટુંબ વધશે પછી પંચાત પડશે ખરી. વારૂ, તારી પાસે કેટલી મીલકત છે તે કહે બેઠાંએ!”

“તમે ઉદરતાપૂર્વક મને જે મદદ કરી હતી તેમાં મેં પુષ્કળ વધારો કર્યો છે.” હિંમતે જવાબ આપ્યોઃ “અને અત્યારે મેં મારી તમામ માલમીલકત વેચી નાખી છે; એટલે મારી પાસે રોકડા પચીસ હળર રૂપિયા છે.”

“જો એ રકમ તું ચંદ્રનગરની સ્ટેટ બેંકમાં જમે મૂકે તો તને દરસાલ એક હળર રૂપિયા વ્યાજ મળે.” ખાલાભાઈ શેકે દીસાળ ગણ્યો.

“પણ મારી ઇચ્છા એ રકમ સૂર્યપુરની સ્ટેટ બેંકમાં સેંકડે પાંચ ટકાના વ્યાજથી જમે મૂકવાની છે. એમ કર્યાથી મને સહાડી બારમો રૂપિયા મળશે.”

“નહિ, એમ બિલકુલ ન કરીશ.” એ જુદા જુદાથે કશું:

“હું કહું તેજ પ્રમાણે કર.”

“શું કંઈ?”

“મને હજી બીજા થોડાક સીરપ આપ.” બાલાલાઇએ કહ્યું. તે પ્રમાણે હિંમતે સીરપ આપ્યા બાદ તે બોલ્યો: “શું? સ્લાડીબારસોની આવકમાં તું તારા કરતાં ત્રણગણી આવકવાળી કન્યા સાથે લમે કરવાને તત્પર થયો છે? એમ બનેજ કેમ?”

“પણ મામા! એમ ક્યાં સિવાય બીજા ઉપાયજ નથી.”

“ઉપાય નથી! શું બોલ્યો? શું તારૂં કોઈપણ નજીકનું આમજન નથી? અરે આમજન કેમ-તારા સગા મામો ક્યાં ગયો છે?”

“તમે મારા ઉપર ઘણા જ ઉપકાર કર્યો છે.” હિંમતે કહ્યું: “દંબે વધુ મદદની તમારી પાસે મારે માગણી કરવી, એ અધિકૃત ગણાય. વળી હું હજી જીવાન છું, એટલે લવિષ્યમાં આર્થિક પ્રગતિ કરવાની મને અનુકૂળતા છે.”

“હિંમત! મેં તારા ઉપર ઉપકાર ક્યાં હું-ઉપકાર કર્યો છે, એવા શબ્દો ઉચ્ચારીને તું મને ગુસ્સે ન કર. હું તારા આમજન નથી? તારી માતાનો સગો ભાઇ નથી? શું તું એમ ધારે છે કે તારા આમવર્ગ કરતાં જેનો આમવર્ગ વિશેષ ઉદાર છે, એની કન્યા સાથે હું તારૂં લમે થવા દઈશ? લોકોને હું મારા સંબંધમાં એક અક્ષર પણ કાઢવા દઈશ નહિ. તારી આવક તારી સ્ત્રીની આવકના જેટલી જ થવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ તને ચંદ્ર-નગરની બેંકમાંથી જ બાજ મળવું જોઈએ. ઘણું કરીને તારી સ્ત્રીની રકમ સૂર્યપુરની બેંકમાં રાખવામાં આવી હશે. અર્થાત્ બેંકમાંથી એકાદા રાત્રીને જો લવિષ્યમાં ધક્કો ખેસે તો પણ તમને કિંવા તમારા વારસાને વાંધો આવે નહિ.”

“અહા ! મામા ! હું આપના ઉપકારનો બદલો—”

“પાછો બોલ્યો ? હં ! પણ હવે તને સૂર્યપુર જવાની ચટ-પટી થઇ હશે—સુંદરીને મળવાને તું ઉત્સુક બન્યો. હોઈશિ—પ્રત્યેક પણ તને અકેકા યુગ જેવડી લાગતી હશે ! હીક છે, આજે ને આજે આપણે દુકાને જઈને વર્ગીક મારફત તમામ વ્યવસ્થા કરી નાખીશું.” બાલાભાઈએ કહ્યું.

બોજન કરીને તે બન્ને જણા બાલાભાઈશ્રીની પેટીપર ગયા અને વર્ગીકને બોલાવીને યોગ્ય લખાણપત્ર કરીને બાલાભાઈએ હિમ્મતના નામ ઉપર પોતાના તરફથી પંચોતેર હળાર ફીપીઆ ચડાવી આપ્યા. એ રકમ ત્યાંની સ્ટેટ બેંકમાં જમેજ હતી. બેંકના એજન્ટને પણ આ વ્યવસ્થા જણાવી દીધી અને હિમ્મતના પચીસ હળાર પણ તેજ બેંકમાં જમે કરાવ્યા. એજ દિવસે રાત્રે તે મામાની રજા લઇને સૂર્યપુર જવાને નિકળ્યો.

સૂર્યપુરમાં આવી પહોંચતાં હિમ્મતે લમ ચયા પછી પત્નીસહ રહેવાને માટે એક સુંદર બંદલો ખરીદ કર્યો. બંગલાની ચોતરફ ન્હાના બગીચા જેવું હતું, અને એ બંગલાનો ઘાટ એક મનોરમ્ય વિમાનના જેવો હતો. હિમ્મતે એ રમ્ય પ્રાસાદને અંદર અને બહારથી સુંદર રીતે શણગારવામાં પણ બાકી રાખી નહિ. એકાદ બગવાડિયામાં બધી તૈયારી થઈ ગઇ.

લમહિનના સૂર્યનો ઉદય થયો. સુખસાગરના મહાલયમાં સર્વજ્ઞ આનંદ આનંદ મસરી રહ્યો હતો. ત્યાંજે છ વાગતાં હસ્તમેષાપનું મુહુર્ત હતું. સુખસાગરના આમર્ગ અને સ્નેહી, આપારીઓ, મોગા સરદારો, અમીર ઉમરાવ અને સૂર્યપુરના મહારાજાએ પોતે પણ તે સમયે હાજરી આપી હતી. એકંદરે લમવિધિ મોટા કાદમાડ

પૂર્વક નિર્વિધનપણે પાર પડ્યો.

વિવાહ પૂર્ણ થયા બાદ ત્રીજે દિવસે હિંમત નૂતન વધુસહ પોતાના બંગલામાં રહેવાને માટે ગયો. પોતાની પૌત્રીને પોતાના મકાનમાંથી વિદાય કરતી વેળાએ રાવબહાદુર સુખસાગરનાં નેત્રોમાં આંસુ આવી ગયાં. સુંદરીનું આયુષ્ય અત્યંત સુખમાં પસાર થશે એ વિચાર આવતાં તેને આનંદ પણ થયો. પરંતુ પોતાને અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલી સદ્ગુણી અને સુશીલ પુત્રી હવે પારકી થાય છે, એ કદ્દપના ઉદ્ભવતાં તેનું મન સહેજ ખિન્ન બન્યું. તેણે નવદંપતીને અનેક આશીર્વાદો આપ્યા. પૌત્રીને આપેલા દાયજી સાથે હિંમતને પણ તેણે યોગ્ય બક્ષિસ કરી હતી. પોતાની પુત્રીના-સુંદરીની માતાના અનિષ્ટ વર્તનને લીધે તેના મનમાં થયેલો ખેદ આજે સર્વથા નષ્ટ થયો !

પ્રકરણ ૪૮ મું.

પત્ની.

ન કરનારા મનુષ્યની અર્ધાંગી બની !' એ ગીરધર-લાલના મુખનો ઉદ્ગાર શ્રવણ કરતાં જ સુનંદા મૂર્ચ્છિત થઈને જમીનપર પડી ગઈ હતી. તેની મામી અને દાસીએ મળી તેને ઉઠાડીને તેના શયન મંદિરમાં પલંગપર સ્વાદી. તુરત જ પદ્માવતીબાઈએ ડોક્ટરને બોલાવવાને નોકરને મોકલ્યો. ડોક્ટર તુરત આવી પહોંચ્યો. તેના પુષ્કળ પ્રયત્ન પછી છેવટે સુનંદા શુદ્ધિમાં આવી. તેણે નેત્રો

ઉધારીને ચોતરફ દિવાનાની માફક હાથિ કરી. પછી કેટલોક સમય સુધી તે વિચારમગ્ન બનેલી દેખાઈ. પોતાના વિચારોને બેકવ કનવામાં તેને અત્યંત ત્રાસ પડતો હોય એમ લાગતું હતું.

પરંતુ એકાએક એ ધાતક સત્ય તેના સ્મૃતિપટ પર ઉપગ્રિયત થયેલું દેખાયું. પોતે એક ખૂની મનુષ્ય સાથે ક્ષમ કર્યું છે, એ જાનતું તેને સ્મરણ થયું. તેણે એક કંકશ ચિત્કાર કર્યો અને તે પુનઃ બેભાન બની ગઈ.

એક કલાક થયા પછી તેનામાં જીવંતપણાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે તેની મૂર્ચ્છા દૂર થવા લાગી ખરી. પરંતુ અસ્પષ્ટ સમય પહેલાં જ બનેલા ચમત્કારિક પ્રકારને લીધે તેની શારીરિક શક્તિની સાથે માનસિક શક્તિને પણ મોટો આઘાત થયો હોય એમ જણાઈ આવતું હતું.

પુષ્કળ દિવસો સુધી તો પોતાની આસપાસ ચું ચાલી રહ્યું છે અને પોતે કેવાં ભયંકર અંકટો સહન કરી રહી છે એનું તેને જ્ઞાન પણ ન હતું. તેની કસપનાશક્તિ અનેક પ્રકારના યુગ્મકાર્યો કરી શકી રહી હતી. એ પ્રમાણે મનના દુઃખનું તેને જ્ઞાન નહિ રહેવાથી શરીરને પોતાનું ગુમાવેલું બળ મેળવવાનું પાછું મેળવવાનો અવકાશ મળ્યો.

આજસુધી લગભગ આખો વખત પોતાની જાણી જાણી જાણી પાસેની પાસે જ રહેતી હતી. પરંતુ એક દરેક દરેક હવે રાગીની શારીરિક સ્થિતિમાં થઈ ગઈ હતી. તે રાત્રીએ વિશ્રાંતિ લેવાને બેભાન થઈ પડી હતી. પરંતુ સુનંદા પાસે પોતાની કસપ રહેવાને માટે એ વિચારી આવે ગીરધરજીએ રાત્રી લીધી હતી.

એક દિવસે રાત્રીએ લગભગ બાર વાગ્યાના સુમારે સુનંદાની પાસે બેઠેલી પરિચારિકા પદ્માવતીના શયનગૃહમાં ગઈ અને બોલીઃ “બાઈ! ચાલો, જલ્દી કરો. તમારી ભાણેજની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ થઈ ગઈ છે. કદાચ તે મૃત્યુ પણ પામે એવો ભય રહે છે.”

પદ્માવતી અને ગીરધરલાલ બન્ને ત્વરથી સુનંદાના ખંડમાં ગઈ પહોંચ્યાં. એ વખતે સુનંદા નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ હતી અને આશ્ચર્ય તો એ હતું કે તેની તમામ મનઃશક્તિ તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ હતી. કેટલોક સમય પર્યંત ગતકાલિન બનાવનો વિચાર કરતી તથા પોતાની તમામ કષ્ટનાઓને ઝંકલિત કરતી તે સ્તબ્ધ રહી.

છેવટે પોતાના માનસિંગ સાથે થયેલા લમનું તેને સ્મરણ થયું, અને પોતાની સમક્ષ પોતાના મામાએ તેને ‘ખૂની મનુષ્ય’ કહ્યાનું તથા પોતાના પતિને પોક્કસના કમળમાં સોંપવાનો મામા વગેરેનો વિચાર હતો—એ બાબતનું પણ તેને સ્મરણ થયું. તે સાથે જ મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ કરવાનું ‘પોતાનું’ કર્તવ્ય છે તે—પોતાનો પતિ—અત્યારે કારાગૃહમાં પડેલો છે એવી તેના મનમાં ભાવના ઉત્પન્ન થઈ.

આ મનમાં ગાંડપણને આણુનારી ભાવનાનું આણું હૃદયમાં બેસતાં જ તે ઉઠીને બિજાના પર બેઠી થઈ અને કેશ પિખતી તથા છતી ફૂટતી બોટેથી આક્રંદ કરવા લાગી. એ અવાજ સાંભળીને તેની પડબે આરામ ખૂરસી પર બેઠા બેઠા ઝોકાં ખાતી પરિચારિકા જાગૃત થઈ ગઈ અને સુનંદા બેભાન અવસ્થામાં લવારો કરે છે એમ સમજીને તેણે તેને પુનઃ સૂવાડી દીધી.

અશક્તિને લીધે સુનંદાનું પરિચારિકા પાસે કર્યું પણ આદ્યું નહિ, પરંતુ આ સ્ત્રી પોતાની સાથે પશુતુલ્ય વર્તન ચલાવે છે

એવી વિપરીત ભાવના તેના મનમાં થઈ અને તે નિરાશાપૂર્ણ મંતાપના ભારથી કાંધે તેમ બોલવા લાગી. એ જોઈને પરિચારિક ગભરાઈ અને સુનંદાને સન્નિપાત લાગુ પડ્યો છે એવી કલ્પન કરીને તે પદ્માવતીને બોલાવવા ગઈ હતી. એથી પદ્માવતી તથા ગીરધરલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં હતાં.

સુનંદાનું મન શાંત કરવામાં પદ્માવતી અને ગીરધરલાલને અત્યંત શ્રમ પડ્યો. ક્ષત્રિયો વધતો જતો હતો. તે ઇશ્વરની, પાલકની અને પોતાની-તમામની નિંદા કરતી હતી. આ સ્થિતિ જોઈને ગીરધરલાલે ડોક્ટરને બોલાવવાને આજ્ઞાસને મોકલ્યો.

ડોક્ટરે આવીને સુનંદાની પ્રકૃતિ તપાસી જોઈ અને તેનું શરીર કરતાં મનની સ્થિતિ અધિક દુર્બળ બની ગઈ છે એમ જણાવ્યું.

“શારીરિક વ્યાધી હું દૂરસ્ત કરી શકીશ.” ડોક્ટરે ગીરધરલાલને એક બાજુએ લઈ જઈને ધીમેથી કહ્યું: “તમારી બાણેજ તરૂણ છે, તેની શરીરપ્રકૃતિ પણ સ્વભાવતઃ સુદૃઢ છે; એટલે ગમે તેવા કષ્ટસાધ્ય રોગને પણ દૂર કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ મન દુઃખને લીધે તેના અંતઃકરણનો ક્ષય થતો જાય છે. એ તેનું આજ્ઞાનો પણ નાશ કરી રહ્યો છે. તેની માનસિક વેદનાની કલ્પન હું લોકોક્તિપરથી કરી શકું છું. તેણે છૂપી રીતે એક મનુષ્ય સાથે લગ્ન કર્યું છે તથા તે મનુષ્ય અત્યંત નીચ હોવાની તમારી ખાતરી થઈ છે, એમ લોકો કહે છે; એ વાત જો ખરી હોય તો તમારું બાણેજને બચાવવાનો ફક્ત એક જ માર્ગ છે. એ મનુષ્ય ને પદ્માવતી કરવાને તૈયાર હોય અને તેનો અપરાધ મનુષ્યસ્વભાવને કલંકિત બનાવે એટલો ધોર નહોતો તો એક વખત તેને તેનું વર્તન

સુધારવાની તક આપવી અને તેની સફળતા પત્નીના સહવાસથી તે પુનઃ સન્માર્ગપર આવે છે કે નહિ તે જોવું. મારા મત પ્રમાણે તો એ એક જ અસરકારક માર્ગ છે. ”

“ મારી ભાણેજનું જીવિત એ એક જ બાબતપર અવલંબી રહ્યું છે એવી તમારી ખાતરી છે ? ” ગીરધરલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, મારી પૂર્ણ ખાતરી છે. ” ડોક્ટરે કહ્યું.

“ ત્યારે, ડોક્ટર સાહેબ ! એ નીચ મનુષ્યનો આત્મા પાપથી કેટલો મલિન થયેલો છે તેની તમને માહિતી નથી. ” ગીરધરલાલ બોલ્યો : “ એણે માત્ર પૈસાને ખાતર એકાદી શ્રીમંત બાલિકાને ફાંસી તેની સાથે લમ કર્યું હશે, એવું તમે ધારતા હોવા જોઈએ. પરંતુ તેનો અપરાધ એટલો ભયંકર છે કે સત્જનન મનુષ્યના મકાનમાં પગ મૂકવાનો પણ તેનો અધિકાર નથી. ”

“ જો એમ હોય તો મેં સૂચવેલો ઉપાય અમલમાં આણવાનું અશક્ય જ છે. ” ડોક્ટરે મંથનપૂર્ણ મુદ્રાથી કહ્યું.

“ અને તમે કહો છો કે સુનંદાનો પ્રાણ બચાવવાને બીજો એક ઉપાય જ નથી ! ” ગીરધરલાલ ઉત્કંઠાપૂર્ણ વદને ડોક્ટર સામે દૃષ્ટિ કરતો બોલ્યો.

“ હા, એ પણ ખરું છે. ” ડોક્ટરે કહ્યું : “ તમારી ભાણેજનો પ્રાણ બચાવવાને તેનું મન શાંત કરવાની જરૂર છે. તમે તેના મનને રહેજ પણ દુભાવશો કે તેની ક્ષુદ્ર વિનંતિને અમાન્ય કરશો, તો એથી થનારા પરિણામ માટે હું જવાબદાર નથી. ”

એટલું કહીને ડોક્ટર યોગ્ય ઔષધ આપીને વિદાય થઈ ગયો. ગીરધરલાલ પોતાની ભાણેજના પલંગ પાસે આવ્યો, તેના હસ્ત પોતાના હાથમાં લઈને મમતાપૂર્વક બોલ્યો : “ બહેન ! તારે શું

જોઈએ છે ? શું કરવાથી તારું મન શાંત થાય તેમ છે ?”

એ હતભાગી બાલિકાએ પોતાનાં નીલવર્ણ નેત્રો ખોલ અને અવિશ્વાસની તથા આશ્ચર્યપૂર્ણ મુદ્રાથી તે મામા તરફ જોઈ લાગી; જાણે પ્રસ્તુત શબ્દો પોતાના મામાના મુખના ન હોત પોતાને ખોટો જાસ થયો છે, એવી બીતિ તેને ઉપજી હતી પરંતુ જ્યારે પોતાના મામાની અનુકંપાપૂર્ણ મુદ્રા તેણે જોઈ ત્યાં પોતે જે સાંભળ્યું છે તે ખરું છે એવી તેની ખાત્રી થઈ, અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ વદને તેણે ગીરધરલાલપર દષ્ટિપાત કર્યો.

મુનંદા કદાચિત્ પોતાના દુર્દેવી પતિ સંબંધે બોલશે એ લાગવાથી, તે બીજાના કર્ણપર જવા ન દેવાના હેતુથી ગીરધરલાલે પરિચારિકાને થોડો સમય બહાર જવાનું સૂચન કર્યું. મુનંદા પણ પોતાના મામાનો હેતુ સમજી ગઈ. તે માનસિકના સંબંધમાં જ માહિતી મેળવવાના વિચારથી ઉઠી અને બિચાનાપર બેઠી.

“ મુનંદા ! ” ગીરધરલાલે કહ્યું : “ તું મને શો પ્રશ્ન કરના છે, એ હું જાણું છું. જેના સાન્નિધ્યથી મારા ઉપર આટલા અંકરો આવ્યાં છે એ મનુષ્યની હકીકત તારે જોઈએ છે. તે સુરક્ષિ છે—તેનું શું થયું એની મને માહિતી નથી. તે આ મહાનમાં નહારી જવા પામ્યો હતો. હા, એક ધડીની વાર થઈ હોત તો અત્યારે પોક્કિસના કબજામાં હોત. ”

“ શું ? એ મારા પતિ હતો એમ તમને માલુમ હોવા છતાં તમે તેને પોક્કિસને સ્વાધીન કરત ? ” તે નિર્બીજનાયુક્ત સ્વ બોલી : “ તેના ઉપર દયા કરવાને માટે મેં તમારા ચરણમાં પડી વિનંતિ કરી હતી, એવું મને યાદ છે. ”

“ મુનંદા ! ” ગીરધરલાલ બોલ્યો : “ એ વખતે હું કોઈ

અંધ બન્યો હતો; અને મારી તિરસ્કારશુદ્ધિ અનાવર થઇ હતી. પણ હવે હું તને વચન આપું છું કે હું:એ માણસને લવિષ્યમાં લેશ માત્ર પણ ઇગ્ન પહોંચાડીશ નહિ. ”

“ એ તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર સમજું છું. ” સુનંદાએ કહ્યું: “ તમે મારા મન ઉપરનો ફટકો મોટો બોલો કમી કર્યો ? પણ એનું શું થયું એ તમે કહી શકો તેમ છે ? ”

“ એ હું કહી શકું તેમ નથી. ” ગીરધરભાલે ઉત્તર આપ્યો: “ પણ મેં સૂર્યપુરની તુરંગમાંથી ન્હારી છૂટવાનું તેનું પરાક્રમ સાંભળ્યું છે તથા તેણે પોતાની યુક્તિકુશળતાને મને જે અનુભવ કરાવ્યો છે, તેપરથી મારી ખાત્રી છે કે તે એકદમ પોલિસના હાથમાં સપડાઇ બચ એવો કાચા ગુરુનો ચેલો નથી. ”

“ મામા ! ” થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી સુનંદા બોલી: “ મારી એક વિનંતિ માન્ય કરશો ? ”

“ તું જે કહીશ તે મારે કબૂલ છે; માત્ર જેણે આપણા ઘર ઉપર સંકેટનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો છે, એ મનુષ્યને પુનઃ બોલાવવાનું તું મને ન કહીશ. ”

“ ના, એનું હું કદી પણ કહેનાર નથી. ” સુનંદા બોલી: “ મારી આગણી તમે સરલતાથી પૂરી કરી શકો તેમ છે. તમને મારા કરતાં એની વધારે માહિતી છે. તેણે સૂર્યપુરમાં દાખલેલું પરાક્રમ તમે સાંભળ્યાનું જણાવે છે તથા મારા લક્ષના દિવસે, તેણે કાંઈ ભયંકર ગુન્હા કર્યા વિશે પણ તમે બોલ્યા હતા. તો તેના ગ્રંથમાં તમને જે કાંઈ માહિતી હોય તે તમામ મને જણાવો—તેના ભયંકર ગુન્હાની હકીકત પણ મને સંભળાવો—હું એ તમામ હકીકત લક્ષ આપીને સાંભળીશ. મારાથી એ ભયાનક કથાનક નહિ

સાંભળી શકાય એમ ન માનશો. અહા !” તે વિલક્ષણ રિમત કરતી બેસવા લાગી: “ આ લોકમાં મનુષ્યો ઉપર આવી પડનારાં અત્યંત દારણ સંકટો સહન કરવાને પણ માફ મન અત્યારે તૈયાર થયું છે ! ”

સુનંદાએ ગીરધરલાલને આ વિનંતિ કરી તે વખતે પરાદના ત્રણ વાગી ગયા હતા. તેની મામી પલંગ પાસે એક ખૂરસીપર બેઠી બેઠી મામા બાણેજ વચ્ચેની વાતચીત લક્ષ આપીને સાંભળતી હતી. ગીરધરલાલ આશીષ પાસે એક ખૂરસીપર બેઠો હતો. પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરીને સુનંદા પુનઃ બિછાનાપર સૂઈ ગઈ અને તે ક્યારે પરિપૂર્ણ થાય તેની ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોતી હોય એમ લાગતું હતું.

પોતાની બાણેજની આ ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા સિવાય છૂટકો નથી, એમ ગીરધરલાલે સમજી ગયો અને તેની ક્ષુદ્ર ઇચ્છા પણ પૂર્ણ કરવાનું ડોક્ટરે તેને કરેલી સચનાનું સ્મરણ થયું.

ગીરધરલાલે બિન ઉપાયે પોતાના શોકપૂર્ણ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. તેમાં તેણે માનસિંગના અપરાધને જોટલા દોષાર્હ રૂપમાં દર્શાવવો શક્ય હતો તેટલો દર્શાવ્યો. એમ કરવામાં તેનો હેતુ માત્ર એટલો જ હતો કે સુનંદાના મનને તેના તરફથી પરાવૃત્ત કરવું.

ગીરધરલાલે, હીલાપુર જતાં રસ્તાપર આવેલી ઝાડી પાસેના મહાનમાં પોતાના બાપનું માનસિંગે ખૂન કર્યોનો પત્તો હિમ્મતે લગાડ્યો હતો, એ વાત સુનંદાને ઠી-માનસિંગ અને ગુમાને જ એ કૃત્ય કર્યું હતું એવી હિમ્મતની શંકા-અને પોતાના હાથે જ એ વૃદ્ધ મનુષ્ય ઠાર થયો હતો એવો માનસિંગનો કબૂલી જવાબ-એ સર્વ લકીકત તેને મર્યાદિત મંત્રાળાવી. ત્યાર પછી ગીરધરલાલ લક્ષ્મીદાસના

બનાવ તરફ વળ્યો. પોતાના મહાનમાં આશ્રય મેળવીને રહેલા જમાલે જણાવેલી હકીકત માંહેનો લક્ષ્મીદામને લગતો જતાંત તેણે જણાવ્યો અને છેવટે કહ્યું કે “ કેવળ દ્રવ્યપ્રાપ્તિની આશાથી જ જે નીચ મનુષ્ય તારો પ્રેમ સંપાદન કરવાની ખટખટમાં પડ્યો હતો તેનું નામ સુદ્ધાંત હું હવે તારા મુખપર ન આણીશ. ”

“ ના ના, એમ ન કરો ! ” સુનંદાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો : “ હું તમારા શબ્દોપર અણુવિશ્વાસ લાવતી નથી—એ ગમે તેવો હોય તો પણ મારા વિષયમાં તેનો મનોવિકાર કેવળ પ્રેમ સિવાય ખીજો કશો પણ નથી. તેના વર્તન ઉપરથી—તેની પ્રતિજ્ઞાપરથી—તેના સોગન પરથી એ વચનની સત્યતા સિદ્ધ થઈ છે. ”

“ સુનંદા ! દુનિયાની તને માહિતી નથી. ” ઝીરંધરશાહે કહ્યું : “ હું જ્યારે કેવળ એ મિથ્યાભાષીનાં વચનો કે પ્રતિજ્ઞા ઉપર અને તેની મુખમુદ્રાના કૃત્રિમ હાવભાવ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે, ત્યારે તને શું કહેવું ? ”

“ તમારું એ કથન કદી પણ મારે ગળે ઉતરનાર નથી ” સુનંદાએ જવાબ વાળ્યો : અને જે મારે માટે પ્રાણ સુદ્ધાંત પણ અર્પણ કરવામાં પાછી પાની કરનાર નથી, તેના ઉપરનો પ્રેમ તમારા આગ્રહથી લેશ માત્ર પણ ઓછો થનાર નથી. તેના અપરાધ અધોર છે એ હું જાણું છું, પણ મારા અંતઃકરણની હું માહિક નથી—મારી મનોવૃત્તિ ઉપર મારી સત્તા નથી—સર્વ તેજવિહીન છે એવી જેમ તમારી ખાતરી થવી અશક્ય છે, તેજ પ્રમાણે તેના ઉપર પ્રેમ કરવાનું છોડી દેવાનું કામ મારે માટે પણ અશક્ય છે. ”

“જેના ચોંચે તને ત્રાસ થાય છે એ વિષયમાં વિશેષ બોલવાની મારી મરજી નથી. ” ઝીરંધરશાહ બોલ્યો : “ પણ મારા એક

પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ. માનસિંગના કુષ્ઠત્યોની લકીકત તેં મને શા માટે પૂછી હતી ? ”

“ અંદ્રનગરમાં રહેવાથી તેનો જન કેટલાં વેળામમાં છે એ જાણવાને માટે. ” સુનંદાએ તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો : “ પણ, મામા ! લક્ષ્મીદાસના ખૂનનો ગુન્હો પૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય તો તેના પ્રાણ ઉપર સંકટ આવે કે નહિ ? ”

“ આવે જ-તારી એ બીતિ ખરી છે. ”

“ પણ, તમે તો તેને શાસન કરાવવાના કામમાં યત્ન નહિ જ કરો. ” એક નવીન મનોવિકારને વશ થઈને સુનંદા બોલી : “ તમે તો તેની પાછળ પોલિસને નહિ મોકલોને ? ”

“ માનસિંગની સુરક્ષિતાને લાગી પડે એવું હવેથી ભવિષ્યમાં કશું પણ નહિ કરવાનું વચન હું તને આપી ચૂક્યો છું. ” ગીરધ-રલાલે જવાબ આપ્યો.

આ શબ્દોથી સુનંદાનું મન શાંત થયું. તેની આંખો ઘેરાવા લાગી અને થોડી વારમાં જ તે નિદ્રાધીન ગતી ગઈ.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

ત્રેમની પરકાષ્ટા.

બી જે દિવસે સહવારે સુનંદાના ખંડ પાસેના દિવાનખાનામાં
 ગીરધરલાલ શેઠ અને પદ્માવતીઆઈ એકાં હતાં. થોડી
વારે એક તોફાને આવીને કરસનદાસ શેઠ આવ્યાના સમા-
ચાર જણાવ્યા. તેની પાછળ પાછળ કરસનદાસ પણ આવ્યો.

“ હું ગઈ કાલે રાત્રીએજ આપને મળનાર હતો. પરંતુ મોંઘું
થવાથી ન આવ્યો. ” કરસનદાસે અંદર દાખલ થતાં જ કહ્યું:
“ હું અહીંથી તમારાથી છૂટો પડ્યો ત્યારપછી ઘણા મહત્વના
પ્રસંગો મારા અનુભવવામાં આવ્યા હતા. એક તો એ કે માનસિં
ગની અને મારી પુત્ર: એક ધર્મશાળામાં મુલાકાત થઈ હતી. તેણે
મને એક કોટડીમાં થાંભલા સાથે બાંધીને તથા હું અવાજ ન કરી
શકું તે માટે રૂમાલ વડે માંડે મોં બાંધીને પૂર્યો હતો. ત્રણ-ચાર
કલાક હું એવી સ્થિતિમાં રહ્યો હોઈશ. પણ પછી બીજા પ્રાસી
માટે એ કોટડી બોલી તે વખતે એ અવસ્થામાંથી મારી મુક્તતા
થઈ. બીજી વાત એ કે ચંદ્રનગરની દક્ષિણ દિશાએ જતા રસ્તાપર
હાર થયેલો વ્યાપારી લક્ષ્મીદાસ જ હતો, એ વાતની મેં ખાત્રી
કરી લીધી છે. કેમકે એ મનુષ્યના શબ્દનું પોલિસે જે વર્ણન કર્યું
હતું તે અરોઅર લક્ષ્મીદાસના મ્હેરામ્હેરા, વસ્ત્રો આદિને મળતું
આવતું હતું. ”

“ રહેા રહેા, આ ખખડાટ શાનો થયો ?” ગીરધરલાલ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“ એતો ગિલાડી હશે. ” પદ્માવતીએ કહ્યું.

“ શેડજી !” કરસનદાસ આવેશપૂર્વક આગળ બોલવા લાગ્યોઃ “ માનવજાતિમાં ભયંકર નરપિશાચરૂપ એ નીચતો પત્તો લગાડ્યા સિવાય મને સ્વસ્થતા મળનાર નથી. તેણે સૂર્યપુરમાં મારા વીશ-હજારનું પાણી ક્યું, અંદ્રનગરમાં પણ મારી આગરને હાતી પહોં-ચાડી, મારા લાગીદારનું-મારા મિત્રનું ખૂન કર્યું. મને પોતાને પણ દેરાન કર્યો ! એ દુષ્ટને હું ગમે તેમ કરીને શોધી કાઢીશ અને તેને પોલિસને કમળે સોંપીશ. અંદ્રનગર જતાં માગમાં જે જે ગામો આવ્યાં હતાં તે દરેક ગામના પોલિસ ખાતાના માણસને મેં માનસિંગની માહિતી આપી રાખી છે અને અંદ્રનગરના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તથા ઇન્સ્પેક્ટરોની પાસે પણ તેનું ખુલાસાવાર વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે એ નીચતે સંપૂર્ણ શાસન થયેલું હું નેત્રાવડે જોઈશ ત્યારેજ મને સંતોષ થશે. ”

કરસનદાસ શેડ એ શબ્દો ઉચ્ચારતા હતા તે વખતે દાર પાસે કોઈ પોતાના આકંઠને ઠપ્પાવવાનો યત્ન કરતું હોય એવો દિવાનખાનામાં બેઠેલાં આ ત્રણ જણાંને ભાસ થયો; અને પછી કશુંક ધડાક લઇને જમીનપર પડ્યું હોય એવો અવાજ સંભળાયો.

ગીરધરલાલે એકદમ ઉઠીને બારણું ખોલ્યું તો બહાર રવે-શમાં સુનંદા મર્ચિંજીત થઇને જમીનપર પડેલી જોવામાં આવી. સર્વ પ્રકાર તાબડોતોચ તેના લક્ષમાં આવ્યો. સુનંદાના ખંડમાં પરિચારિકા નહિ હોય, તેથી દિવાનખાનામાં થતી વાત સાંભળવાને માટે ને દાર પાસે આવીને ઊભા રહી હશે, એવું તેણે અનુમાન કર્યું.

ક્ષણે ક્ષણે નવીન નવીન સંકટોથી અસિત થવાને લીધે હતાશ
ખતેસા બિચારા ગીરધરલાલે પોતાની પત્નીની સહાયથી મુનંદને
ત્યાંથી ઉચકી અને તેના ખંડમાં લઈ જઈને પશ્ચિમ ઉપર સૂવાડી.
સુદૈવે એ જ વખતે ડોક્ટરનો ત્યાં આવવાનો સમય હોવાથી તે
પણ આવી પહોંચ્યો. પરંતુ મુનંદને શુદ્ધિમાં આણતાં તેને પુષ્કળ
શ્રમ પડ્યો. એ વખતે પરિચારિકા ત્યાં આવી પહોંચી હતી. તેણે
પરિચારિકાને દરદીને એકલી છોડીને ચાલી જવા માટે કપકા આપ્યો.
પરિચારિકાએ જણાવ્યું કે “ મુનંદા જાહેન સુદ ગયાં હતાં, એટલે
સ્નાન કરવાને અર્થે હું ગઈ હતી. ”

મુનંદાએ પુનઃ માનસિંગના સંબંધમાં લવારો શરૂ કર્યો.
“ નહિ, હું મારા પ્રાણનાથનો પ્રાણ નહિ લેવા દઉં ! ” તેણે ઉદ્ગ-
ાર કર્યો : “ એ સર્વસ્વ મારા છે—અમારો સંયોગ પ્રત્યક્ષ અભિ-
દેવતાની સમક્ષ ઇશ્વરસાક્ષીએ થયેલો છે—કાયદાની પણ તે સંબંધમાં
સંમતી છે ! તેને ફાંસીએ લટકાવીશ, એમ કહવાની કોની છાતી
આલે છે, જોઉંતો ખરી ! તમે જ એવું બોલ્યા હતા કેમ ? ” તે
કરુણ સ્વરે ડોક્ટરની સામે જોઈને બોલી : “ નહિ, હું તેમના શત્રુથી
તેમનું રક્ષણ કરીશ—તેમના સહવાસમાં માફે જીવન મુખમાં વિતા-
ડીશ અને તેમને તેમના કુખ્યત્વ માટે પશ્ચાત્તાપ કરતાં શીખવીશ.
તેમને હું આવી શરમ બરેલી રીતે દાર થવા નહિ દઉં. લોકો
તેમનાં દુર્યોગને ગમે તેટલી નિર્દયતાયુક્ત લેખે, પણ હું તેમના ઉપર
દયા કરવા પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરીશ ! મનુષ્યો કદાચ તેમનો બહિ-
ષ્કાર કરશે પરંતુ ઇશ્વર તેમને અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરતા
જોઈને અવશ્ય તેમના ઉપર દયા કરશે ! ”

તે ક્ષણ માત્ર વ્રતબંધ બની ગઈ અને અમીત બનીને બિચારા

ઉપર પડી. પણ કિંચિત્ શક્તિ આવતાં પુનઃ તે લવારું કરવા લાગી. તેને સ્વસ્થ રાખવાનો ડોક્ટરે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સર્વ વ્યર્થજ ગયો.

“ પોલિસના માણસો તેમની પાછળ પડ્યા છે એમ તમે કહેતા હતા, નહિં વાર ? બસે પડવા દ્યો. પણ તે કોઈના હાથમાં આવે એવા નથી—ભલભલી પોલિસ તેમનાથી હાંશી ગઈ છે !” એમ બોલીને તેણે વિદ્ટ હાસ્ય કર્યું.

“ એનું મગજ બગડતું જાય છે. ” ડોક્ટરે ગીરધરલાલને ધીમા સ્વરે કહ્યું : “ તેનું સાંત્વન કેવી રીતે કરવું એ જો હું સમજી શકતો હોત તો હશ્વરનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર સમજત. ”

“ માફ સાંત્વન ! ” સુનંદાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો—મંદવાકને લીધે તેના કાન સરવા થયા હતા. તેથી ડોક્ટરના છેવટના શબ્દો તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા, તે બોલવા લાગી : “ માફ સાંત્વન ! માફ સાંત્વન કરવાની શક્તિ કોનામાં છે ? મારા દુઃખી આત્માને કોઈ પણ શાંત કરવાને સમર્થ નથી ! મારા શોકને નષ્ટ બનાવવાની અમૃતગુદિકા કોઈની પાસે નથી ! ના છે, ” તે ક્ષણ માત્ર થોભીને એકાદી લાભની વાર્તાનું સ્મરણ થવાથી અમકી ગઈ હોય, એ પ્રમાણે કરીને બોલી : “ ના છે—જગતમાં એક વ્યક્તિ છે—મને નિરોગી બનાવી મારા ત્રસ્ત અંતઃકરણને પુનરપિ સુખી કરનાર જગતમાં એક જ વ્યક્તિ છે. મારા પતિ માફ સાંત્વન કરવાને સમર્થ છે ખરા ! ”

એ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેના મામાની શોકપૂર્ણ મુદ્રા તેની દૃષ્ટિએ પડી. તે બિચારો તેના પલંગની પાસે બેઠો હતો. આ જ બિચના-પર પોતાની ભાણેજનો અંત આવશે, કિંવા તેને ગાંડાની દોષ્ટિ-

દલમાં મોઢલની પડશે, એવી તેને ભીતિ લાગી હતી. ખરેખર ! પોતાની તમામ અંપતિ ખર્ચાને પોતાની બાણેજને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરાવી શકાયું હોત તો તેને અત્યાનંદ થયો હોત !

ગીરધરલાલની અને તેની દૃષ્ટાદૃષ્ટ થતાં તે હસી અને અત્યંત મૃદુ તથા હૃદયદ્રાવક સ્વરે બોલી: “મામા ! તમે મને એક વાર વચન આપ્યું હતું—ક્યારે આપ્યું હતું તે મને યાદ રહ્યું નથી—પણ તમે એક વખત એમ કહ્યું હતું કે મારી બાણેજના સુખને માટે મારાથી બની શકશે તે તમામ હું કરીશ. એવું વચન તમે આપ્યું હતું કે નહિ ? તમારી મુદ્રાપરથી એ વાત તમે કબૂલ કરે છે એમ દેખાય છે. વાર, તમારા મમતાળુપણાની હું પરીક્ષા કરવા માગું છું. એ તમને કદાચ ત્રાસદાયક થશે ! તમે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરશોને ? હા હા, મારી ખાત્રી છે કે તમે કદાપિ ના કરેનાર નથી. એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો વિચાર મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો છે. જો મારી મનેચ્છા ખર નહિ આવે તો હું સુખપૂર્વક મરણ પામી શકીશ નહિ. આ જગતમાં હવે હું મોડા સમયની જ મહેમાન છું, એમ મને લાગવા માંડ્યું છે. પરંતુ પરજોડનો રસ્તો ભેતા પહેલાં મારા પતિને તેમના અપરાધનું જ્ઞાન કરાવીને તે માટે તેમની પ્રાપ્તિ પ્રજ્ઞાતાપ કરાવવો એવી ઉત્કટ ઇચ્છા મને થઈ છે. કાંઈ તમે એમ કહ્યો છો કેમ ? એ કલ્પનાજ તમને દારણ લાગે છે !”

“ શેકજી ! આપો, ગમે તેવું વચન આપો. પ્રાણધનું કે નહિ તેનો વિચાર પ્રાછળથી કરજો. પરંતુ અભારે ના ન કરેશો. ” ડોક્ટરે ગીરધરલાલને કહ્યું. કેમકે પોતાની બાણેજના મરણના કથનથી એ વ્યાપારી ગભરાયો હતો. “ એટલા અસત્ય પ્રાણધનથી

જોગીને આશમ થવાનો સંભવ છે. ” કાકદરે ધીમા પરંતુ મંભિર
અવાજે કહ્યું.

“ તારી ઇચ્છા મમે તેવી હશે, તોપણ એ હું પૂર્ણ કરીશ. ”
દુઃખથી કેવળ વ્યાપ્ત બનેલો ગીરધરલાલ બોલ્યો.

“ ત્યારે મારા પતિને શોધીને લઈ આવો. ” સુનંદા આતં-
હિત વ્રદને બોલી: “ તેની તપાસ કરો. તે અહીંથી દૂર નહિ હોય
એવી મારી ખાત્રી છે. તેનો મારા ઉપર પ્રેમ છે—તે મને ભયંકર
સ્થિતિમાં છોડી ગયેલ હોવાથી આદલામાં જ હોવો જોઈએ એમ
મારું મન મને કહે છે. ”

“ જો હું તેનો પત્નો મેળવી શકીશ તો જરૂર હું તારી ઇચ્છા
પૂર્ણ કરીશ. ” ગીરધરલાલે જવાબ આપ્યો અને પોતે તેની તપાસ
માટે જાય છે એમ સુનંદાને સમજાવવાને તે ખૂરસીપરથી ઊભો
થયો. પરંતુ પુનઃ તેણે તેને બોલાવ્યો.

“ મામા ! ” તે બોલી: “ તમે સન્નજન છો એ હું જાણું છું;
અને તમે મને ફસાવશો નહિ એવી પણ મારી ખાત્રી છે. હું
માત્ર એક મીનિટ—એક સેકન્ડને માટે તેમને જોવાને જ ઉત્કંઠિત
બની રહી છું. ના—મારી વિનંતિનો અસ્વીકાર ના કરશો. કહાવિત
પુનઃ આવી વિનંતિ કરવાનું મારા નસીબમાં લખેલું નહિ હોય !
આ મારી છેલ્લની જ વિનંતિ હોવાનો સંભવ છે. તો મામા !
એવા સોગમ ખાઓ કે “ તારો પતિ મળશે તો જરૂર હું તેને
તારી પાસે લાવીશ. ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરો કે તેની મૃત્યુને તીરે
બેઠેલી પત્ની સાથે તેની મુલાકાત કરાવીશ. એવું વચન આપો કે
“ હું તને ફસાવીશ નહિ. ’ જસ ! તો પછી હું તમારી સાંતપણે
રાહ જોયા કરીશ. ”

“તમારી ભાણેજનું કથન કબૂલ કરવામાં કરી પણ હરકત નથી.” ડોક્ટરે જણાવ્યું. “તમે માનસિંગના સંબંધમાં જણાવેલી હકીકતપરથી તે હવે તમને આ ગામમાં મળે એવો મંતવ નથી.” આ શબ્દો સુનંદાના સાંભળવામાં ન આવે એવી રીતે ડોક્ટર બોલ્યો હતો.

મામાને મૌન રહેલા જોઈને સુનંદા પુનઃ બોલી: “તમે સોગન ખાવાની આનાકાની કરો છો? ત્યારે હું દાના ઉપર વિશ્વાસ રાખું?”

“તેની મરજી પ્રમાણે વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા લ્યો. નહિ તો પુનઃ જો તેની સ્થિતિ બગડશે તો પછી તેને બચાવવાનો એક પણ ઉપાય નથી.” ડોક્ટરે સૂચવ્યું.

“બાલે-સુનંદા!” એક પળની પણ દીલ નહિ કરતાં ગીરધરલાલ બોલ્યો: “તારા સુખને માટે હું ગમે તે કરવાને તૈયાર છું. તારો પ્રાણ બચાવવાને હું મારા પ્રાણની પણ દરકાર કરું તેમ નથી એ તું જાણે છે. તું મને મારી પોતાનો પુત્રીના જેટલી પ્રિય છે. સુનંદા! ઇશ્વર ઉપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને તેની કૃપાથી હું તને પુનઃ નિરોગી બનેલી જોઈશ એવી મને આશા છે. એ પરમેશ્વરના સોગનપૂર્વક કહું છું કે જો તારો પતિ મને મળશે તો અવશ્ય હું તેને તારી પાસે તેડી લાવીશ.”

“મામા-મારા માયાળુ મામા!” એમ બોલતાં સુનંદાએ પોતાના મામાના ખભા ઉપર પોતાનું મસ્તક ટેકાવ્યું અને નેત્રો-માંથી ખરતાં પ્રેમાશ્રુદ્વારા કૃતગતા વ્યક્ત કરી.

ગીરધરલાલ તત્કાળ સુનંદાના ખંડમાંથી બહાર પડ્યો દિવાનખાનામાં આવતાં એક નોકરે જણાવ્યું કે “સુનંદા જાહેન

સાવધ થયાના સમાચાર જાણીને કરસનદાસ શેઠ ચાલ્યા ગયા છે.”

ગીરધરલાલે વચ્ચે ધારણ કર્યો અને મનને ઉલ્લસિત બનાવવાને તેણે ખૂંટી હવામાં બહાર જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહાનની બહાર પડતાં તે ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યો. પોતે કષ્ટ દિશાએ જાય છે એનું તેને જ્ઞાન ન હતું. તેનું મન દુઃખમય કલ્પના સમુદમાં મગ્ન બની ગયું હતું. સુનંદાને ગીરધરલાલ પોતાની પેટની દીકરી તુલ્ય માનતો હતો અને તેના ઉપર તેનો પ્રેમ પણ અતોનાત હતો. એથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેની અંત્યેષ્ટિની ક્રિયા કરવાનો પ્રિંચ તેને ગાંડાની હોસ્પિટલમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવશે એવા વિચારથી તેનું મન ભ્રમિત બની ગયું હતું.

સુનંદાના હાથે બૂલ-અક્ષમ્ય બૂલ થઈ હતી એ વાત ખરી, તથાપિ તેનો જેટલો પ્રેમ માનસિંગ ઉપર હતો તેટલો જ પ્રેમ તેના ઉપર ગીરધરલાલનો હતો. એથી તેની દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિનો તથા તેને પુનઃ આરોગ્ય અને સુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ બાબતનો વિચાર કરતો તે અંદ્રમૌલેશ્વર ગામ બહાર નર્મદા નદીના તીરે આવી પહોંચ્યો.

મનને આહ્વાદ આપનારો વાયુ વાતો હતો; એથી પોતાની ચિત્તવૃત્તિ ઉલ્લસિત થતી હોય એમ ગીરધરલાલને લાગ્યું. માનસિંગની તપાસ કરવાનો તેણે જે દેખાવ કરેલો તેને બરોબર પાર ઉતારવાને કેટલોક સમય બહાર રોકાયા પછી તેણે ઘેર જવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમજ પોતાના પ્રયત્નમાં મળેલો અપયશ સુનંદાને જણાવતાં તેના મનનું કેવી રીતે સંતવન કરવું, એ પણ તેને સંજવું ન હતું. એ પ્રમાણે અસ્વસ્થ ચિત્તે તે નદી તીરે આમનેમ ભટકવા લાગ્યો. છેવટે થાકીને વિશ્રાંતિને માટે તે એક

પત્યર ઉપર બેઠો અને પોતાની ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોતી સુનંદાનું ઘેર જઈને કેવી રીતે સમાધાન કરવું, એ બાબતનો વિચાર કરવામાં ગઈ બની ગયો.

પ્રકરણ ૫૦ મું.

વિલક્ષણ યોગાયોગ.

ગુમાનનો પ્રેતમંરકાર કરીને રાત્રીના ત્રણ વાગતાં માનસિંગ તથા અંદ્રકાન્ત પોતાના મકાને જઈ પહોંચ્યા એવું પાછલા એક પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તે વાચકોના સ્મરણમાં તો હશે જ. હવે આપણે તેમની હિલચાલ ઉપર લક્ષ આપીએ.

ગુમાનના આકસ્મિક મૃત્યુથી માનસિંગનું ધૈર્ય પૂર્ણપણે ગૂમાઈ ગયું હતું. તેનો ગુમાન ઉપર ખરેખર પ્રેમ હતો. નિષ્કુર હૃદયમાં મનુષ્યોને પણ પ્રેમ કરવાને માટે એકાદી વસ્તુ તો જોઈએ જ છે. સુનંદાને લગતી તેની ધારણા રદબાતલ થવાથી તેને જેટલું માફું નહોતું લાગ્યું તે કરતાં અધિક દુઃખ તેને મિત્રના મરણથી થયું હતું. પહેલી બાબતથી તેને સહેજ ત્રાસ આવે થયો હતો ત્યારે આ બનાવે તેના અંતઃકરણને બેદી નાખ્યું હતું. એથી થતા દુઃખને છુપાવવાનો કે દબાવવાનો પણ તેણે પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

તેને હવે વિશ્રાંતિની જરૂર હતી. ઘેર આવતાં જ અટપટીયાનું અનુકરણ કરીને બિજાનાપર જઈને પડ્યો. પરંતુ નિદ્રારમણી તેને

વશ થઈ નહિ. તે આ પડખેથી બીજે પડખે પાસાં ઘસતો પડ્યો રહ્યો. ચટપટીએ પોતાના દિવાનખાનામાં જાણે માનસિંગના દુઃખ-પિડિત અંતઃકરણની ચેષ્ટા કરતો હોય તેવી રીતે આનંદથી ગાતો ગાતો નિદ્રાવશ બની ગયો.

લગભગ આઠ—નવ વાગ્યાને સુમારે ચટપટીએ જાગૃત થયો અને ખેડી ઉપરથી જ તેણે મકાનની માલિકણને હુકમ કર્યો: “મારા માટે ચહાના બે કપ, પાશેર પુરી અને એક દૈનિક પત્ર મોકલો.”

માનસિંગને એક ક્ષણભર પણ ઉંધ આવી ન હતી. પોતાના સોબતીને જાગૃત થયેલો જોઈને તે ઉઠ્યો અને મ્હોં ધોઈને તેણે કપડાં પહેરી લીધાં. પોતાના આખા જન્મકાળમાં આજ જ તેને એકલડોકલના જેવું લાગ્યું. ચટપટીયાના આનંદી અને રમુજ સ્વભાવથી પોતાની ખિજતા કાંઈક અંશે પણ ઓછી કરવાના હેતુથી તેણે તેને પોતાની સાથે નાસ્તો કરવાની વિનંતિ કરી. ચટપટીઆએ એ વિનંતિનો તુરતજ સ્વીકાર કરી લીધો, એમ જણાવવાની જરૂર જ નથી.

માનસિંગની સ્થિતિ અત્યંત ચમત્કારિક બની ગઈ હતી. મકાનમાંથી ફરવાને માટે બહાર નિકળવાથી પોલિસખાતાના માણસો કદાચ પોતાને પકડી પાડે એવી તેને બીતિ લાગતી હતી. મકાનમાં બેસી રહેવાથી મનને શાન્તતા ભાસતી અને એન પડતું નહતું. પરંતુ છેવટે તેણે વિચાર કરીને થોડાક દિવસો તો મકાનની અંદર જ પસાર કરવા એવો નિશ્ચય કર્યો. કેમકે અંદ્રમૌલેશ્વરમાં કરેલા તાજ જ સાહસને લીધે પોતાનો પત્નો મેળવવાને પોલિસ લોકો તકમાપડ બની રહ્યા હશે એમ તે જાણતો હતો. એટલે એ લોકોનું આરંભશરત્વ નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી બહાર નિકળતું નહિ એવો તેણે

ખેત કર્યો. પછી મુનંદાની પ્રકૃતિની તથા બની શકે તો પોતાના વિષયમાં તેની મનોવૃત્તિ કેવી છે એ બાબતની તપાસ કરવાને માટે ચટપટીયાને ચંદ્રમૌલેશ્વર મોકલવો કે કેમ એ બાબતના વિચારમાં તે ગુંથાયો. પણ આખરે એ બાબતમાંયે કેટલાક દિવસો પસાર થવા દેવા અને તે દરમિયાન ચટપટીયાના વિશ્વાસુપણાની બરાબર પરીક્ષા કરવી એ તેને ઇષ્ટ લાગ્યું. કેમકે એ કામમાં અત્યંત વિશ્વાસુ મનુષ્યની જરૂર હતી; અને કોઈના ઉપર એકદમ વિશ્વાસ મેલી દેવાનો માનસિંગનો સ્વભાવ નહિ હોવાથી આ કાર્યમાં તેણે વિશેષ ખબરદારી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનું તમામ નથીયે અને જીવિત એક અતિ નાજુક બાબતપર અવલંબી રહેલું હતું, અને ચત્કિચિત્ પણ વિશ્વાસઘાત કે બાંધપણથી પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થાય તેમ હતો એ તે પૂર્ણપણે જાણતો હતો.

પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાનું માનસિંગને અસહ્ય લાગ્યું. વિશેષતઃ ગુમાનના મૃત્યુથી તેનો ઉત્સાહ નષ્ટ થયો હતો. એટલે ઘરમાં તેને જરી પણ ચેન પડતું નહતું. જગતમાં ઈતરતતઃ ભટકવાની તેની લાલસા કાણે કાણે અધિકાધિક ઉત્કટ થતી ગઈ; અને એક વખત બહાર નિકળ્યા પછી કશાથી પણ પોતાને નિગ્રહાહ થનાર નથી, એમ તે મનમાં કદપના કરવા લાગ્યો.

એ પ્રમાણે તે આખો દિવસ પસાર થયો. અંધ્યાકાળે પણ ચંદ્રકાન્ત માનસિંગના સહવાસમાં જ હતો. પોતે તથા ગુમાન ગર્ભ રાત્રીએ કાંઈક પણ સાહસ કરવાના હેતુથી કેવી રીતે બહાર પડ્યા તથા એ સાહસના મૂળમાં દ્રવ્ય અંપાદન કરીને માનસિંગને ચકિત કરવાની કેવી ઇચ્છા હતી, એ બધું રસપૂર્ણ ભાષામાં ચટપટીયાએ તેને જણાવ્યું.

ગ્રીષ્મે દિવસ માનસિંગને એક યુગના જેવો લાગ્યો. મન અસ્વસ્થ હોવાથી પુસ્તકો વાંચવામાં પણ તેને આનંદ થયો નહિ. તેમજ હવે તો ચટપટીયાનું ઠંડાબાજીયુક્ત લાપણુ પણ તેને કંટાળા આપવા લાગ્યું. સુનંદા સંબંધીનો પોતાનો તમામ ભેત હિંમતે તોડી પાડવાથી, તેના ઉપર શાપ અને ગાળોનો વર્ષાદ વર્ષાવતો તે દિવાનખાનામાં આમતેમ આંટા મારતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ગુમાનના મૃત્યુ માટે તીવ્ર દુઃખોદ્ગાર પણ કાઢતો હતો.

આ દિવસની રાત્રી તો માનસિંગને અતિશય કંટાળા ભરેલી લાગી. તેને પુષ્કળ સમય સુધી તો ઉંઘ જ આવી નહિ, છેવટે પરોઢ વખતે નિદ્રાદેવી તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ. પરંતુ સ્વપ્નમાં રક્તથી ભરેલી ગુમાનની આકૃતિ તેની દષ્ટિએ પડવા લાગી. સર્વત્ર ગુમાન, ગુમાન અને ગુમાનને જ તે જોવા લાગ્યો. ન્યારે તે જનગૃત થયો ત્યારે તે હતાશ અને નિરુત્સાહી બની ગયો હતો.

પ્રાતર્વિધિ પૂર્ણ કર્યા પછી તેણે પોતાની પેટીમાંનો તમામ વેશ તપાસી જોયો. તેમાં એક ખ્રીસ્તી લોકના પાદરીના જેવો વેશ હતો. માનસિંગે એ વેશ પોતાના અંગ ઉપર ધારણ કર્યો અને બનાવટી કાળી દાઢી ચડાવી દીધી. નેત્રોપર આસમાની રંગના ચશ્મા ધારણ કર્યા. ચરીસામાં પોતાની પ્રતિદૃતિ જોતાં તે અત્યંત ખુશ થયો. તે અત્યારે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયના દેશી પાદરીના જેવો લાગતો હતો. એ વેશાંતરમાં બહાર જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે કાળા ખૂટ, તેજ રંગનાં મોજાં, સફેદ પાટલૂત, ટીચણથી નીચે સુધી લબડતો શ્વેત કોટ અને મસ્તક ઉપર શ્વેત ઉંચી ટોપી ધારણ કરી હતી. તેની કાળી દાઢી અને મૂંછામાં કાઠ કાઠ સફેદ વાળ દેખાતો હોવાથી તેના ચહેરાપર પીઠપણાની છટા દેખાતી હતી.

ગામ અને કપાળપર કાંઈક રંગ લગાડીને પોતાના અહેસાનાં મૂળ વર્ણુમાં પાણુ તેણે ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. એ સર્વ વિધિ પૂર્ણ થયા પછી તે ચટપટીયાની ઓરડીમાં ગયો.

માનસિંગ ત્યાં ગયો તે વખતે ચટપટીયો નસકોરાં બોલાવતો હતો. તે થોડીવાર જાગૃત થયો પરંતુ પોતાના બિચાના પાસે એક પીઠ મનુષ્યને ઉભેલો જોઈને તે રહેજ અમકયો.

“ પાદરી સાહેબ ! ” તેના દેખાવપરથી પ્રસ્તુત શબ્દવડે તેને સંબોધીને ચટપટીયો બોલ્યો : “ આપ મારી મુલાકાતે પધાર્યા છો એ આપે આપની મોટાઈને શોભે તેવુંજ કાર્ય કર્યું છે અને એથી મને અત્યાનંદ થયો છે. પરંતુ હું ધારું છું તેમ તમે જો ધર્મબીર પાદરી હો અને ઇસુ ખ્રીસ્તના શુભ વર્તમાન નિવેદન કરવાને મારી પાસે આવ્યા હો તો રાહ જાવને પાછે પગલે અહીંથી પધારી જાઓ. નહિ તો માત્ર એક જ લાતના ઝપાટાથી દાકરના ઉપલા પગથીયાથી નીચે સુધી પ્રયામ કરવાની આજે આપને ફરજ પડવી પડશે. ”

માનસિંગ ચટપટીયાની રહેજ નજીક ગયો. પાણુ તેણે પોતાની મૂકજીવિ છોડી નહિ.

ચટપટીયાને તેની આ ધૃષ્ટતા જોઈને વિશેષ સંતાપ થયો. કારણ કે આ માણસ કોઈ દેશી પાદરી છે એવી તેની ખાત્રી થઈ હતી. એથી અધિક પ્રસ્તાવના કરવાની કિંવા શિષ્ટાચાર દર્શાવવાની બાંજગડમાં નહિ પડતાં, તે પોતાની ધમકી અમલમાં મૂકવાના હેતુથી ઉઠ્યો અને બિચાના ઉપરથી કૂલ્યો.

“ જે કાંઈ કહે તે પૂરતો વિચાર કરીને કરજો. ” માનસિંગ સ્વર બદલાવીને બોલ્યો.

“ એ ખામત તમારે મને સૂચના કરવાની જરૂર નથી. ”
ચટપટીયાએ જવાબ આપ્યો: “ હવે મહેરબાની કરીને સૂર્યોદય
થતાં જેમ ભૂત અદ્રશ્ય થઈ જાય છે તે પ્રમાણે જરી પણ અવાજ
કર્તા સિવાય આ દિવાનખાનામાંથી બહાર નિકળીને નીચે ઉતરી
પડો. જો એમ નહિ કરો તો પછી તમારા અગડખંબા પ્રેતને સાત
વડે નીચે ઢોળી પાડવાની મને દુઃખદાયક અને દિલ્લખીરીબરેલી
ફરજ પડશે. ”

એ ઉપરથી માનસિંગ મોટેથી હસ્યો. તે સાથેજ ચટપટીયો
તેને ઓળખી ગયો અને પોતે છેતરાયો છે એમ સમજી ગયો.

પોતાનો વેશાંતર આટલો ઉત્કૃષ્ટ બનેલો જોઈને માનસિંગ
આનંદપૂર્વક બોલ્યો: “ હવે મને બહાર પડવામાં કશી પણ હરકત
આવે તેમ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને વેશાંતરની સહાયથી મને કશાની
પણ બીતિ નથી. ”

“ શું ? તમે મને છોડી જનાર છો ? ” ચટપટીયાએ પૂછ્યું.

“ હા, કેટલાક સમયને માટે મારે તમને છોડીને જવું પડશે.
મારે એક વિશિષ્ટ કાર્યને માટે જવાનું છે, અને તે કાર્ય એવા પ્રકાર-
નું છે કે મારી સાથે બીજા માણસને લઈ જઈ શકાય તેમ નથી. ”
માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે તો મારા એક ઉત્તમ મિત્ર અને જીવશ્વ કંડશ્વ વિશ્વાસુ
રતેહીનો મને વિયોગ થશે ! ” ચટપટીયાએ ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

“ મારી આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ તેટલી સારી નથી; તથાપિ
હું તમને નિષ્કાંચન છોડી જઈશ નહિ. ” માનસિંગે કહ્યું. અંદ્ર-
મૌલેશ્વરની સફરમાં એકંદરે તેનું ખાસ હલકું થયું હતું, પરંતુ તે
જાણતો હતો કે ચટપટીયો પણ કાંઈ સંપત્તિ અવસ્થામાં નથી:

“ તમારૂં ધૈર્ય જોટલું અમર્યાદ છે, તેટલુંજ તમારૂં ઔદાર્ય પણ છે. ” ચટપટીયાએ કહ્યું: “ અને એ ઉપમરના બદલા તરીકે જો હું તમારી સાથે મૈત્રીથી વર્તું નહિ, તમને યોગ્ય અને સ્પષ્ટ સલાહ આપું નહિ, તમારી ગેરહાજરીમાં તમારાં સર્વ કાર્યો યથા-સ્થિત બળવું નહિ અને જો તમારી આગા પ્રમાણે વર્તું નહિ તો તમે મને ખુશીની સાથે લૂચ્યો અને બદમાશ કહેજો. ”

“ મારો તમામ સામાન હું અહીંજ મૂકી જનાર છું. ” માન-સિંગ બોલ્યો: “ માટે હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આ મકાનનું બાંકું તમે આપ્યા કરજો. હ્યો, આ સો રૂપીઆ તમારા અર્થ માટે. વાર, ત્યારે નમસ્કાર-રંગ લઉં છું. ”

“ નમસ્કાર-ત્રિય મિત્ર નમસ્કાર ! ” એ ઇશ્કી ગૃહસ્થ બોલ્યો: “ જે રીતે એકાદી તરણી પોતાના પ્રિયકરની રાહ જૂએ છે તે જ પ્રમાણે હું તમારા પ્રત્યાગમનની પ્રતીક્ષા કર્યા કરીશ-સ્વવારે અને સાંજનાં આશાપૂર્ણ અંતઃકરણથી હું તમારા માર્ગ તરફ-પેલી ગલી તરફ દષ્ટિ રાખીને બેસી રહીશ; અને તમે આવશો કે આપણે ઉત્કટ સ્નેહીઓની માફક એકબેકને દ્રઢ આસિંગન આપીશું, પર-સ્પર ઉપર આવેલાં સંકટોત્તી તથા તેમાંથી અણીના સમયે થયેલા અચાવની હકીકત એક બીજાને જણાવીશું અને મદ્યપ્રાશનની એટલી કમાલ કરી મૂકીશું કે આ દરિદ્રી હમારત તેની માલિકશુના વાળ વિના તાલવાળા મસ્તક ઉપરજ ધસી પડશે ! ”

એ બન્ને ગૃહસ્થો તે પછો પોતપોતાના કાર્યમાં વાગ્યા. ચટપટીયા પુનઃ બિહાનાપર જમને પડ્યો અને માનસિંગ પોતાના માર્ગે લાગ્યો.

માર્ગમાં ચાલવાની શરૂઆત કર્યા બાદ માનસિંગનો ઉત્સાહ

વૃદ્ધિને પામવા લાગ્યો, અને પોતાની સાહસિક યોજનાનો વિચાર થતાં તેનું ધૈર્ય દ્વિગુણિત બન્યું. વચ્ચે વચ્ચે ગુમાનનું તેને સ્મરણ થતું એ વખતે તે દીધ નિઃશ્વાસ નાખતો.

માનસિંગને જે કે પોતાના વેશ માટે પૂરતી ખાત્રી હતી અને તેની પાસે પિસ્તોલો પણ કાતુંસ સાથે તૈયાર હતી, તોપણ ધોરી રસ્તાપર પ્રવાસ કરી, જાણી ખૂજીને સંકટમાં ફૂદકો મારવાની તેની ઇચ્છા ન હતી.

કરસનદાસનાં અને ઘોડાવાળા જમાણનાં નેત્રો તીક્ષ્ણ છે એ તે જાણતો હતો. તેમની પોતાના ઉપર નજર હોવાનો પુષ્કળ સંભવ છે એ પણ તે વિસરી ગયો ન હતો. એટલે અંદ્રનગરમાંથી બહાર પડતાંજ તે આડે વગડે ચાલવા લાગ્યો. અંદ્રમૈલેશ્વરથી પાછા ફરતાં જે ગામમાં પોતે મુકામ કર્યો હતો તેજ ગામમાં આ વખતે પણ મુકામ કરીને રાત્રી ગાળવાનો તેણે વિચાર કર્યો. સ્કાં જના ચર વાગે તે એ ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ધર્મશાળામાં ઉતરવાની ભાંજગડમાં નહિ પડતાં એક ન્હાની વીંશી તરફ તેણે પોતાનો મોર્ચો ફેરવ્યો. એ વીંશીની દિવાલ ઉપર ‘માણસોની અને જનાવરોની ઉત્તમ સગવડ અહીં થાય છે.’ એવું મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું. માનસિંગે અંદર દાખલ થઈને વીંશીના માલિકને કહ્યું: “હું જનાવર નથી પણ માણસ છું એ તો તમને જણાવવાની જરૂર નથીજ. માત્ર મારે તમને એટલું સૂચવવાનું છે કે મારે મારી મોઘમ કિંવા કાયમની સગવડ કરાવવાની ઇચ્છા નથી. માત્ર આ જની રાત્રીએ ફક્ત સૂવા અને ખાવાની સગવડ અહીં થાય એટલી મારી ઇચ્છા છે. બોલો, એ પ્રમાણે બની શકશે કે નહિ?”

માલિકે હા પાડી, એટલે માનસિંગે થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈને

સ્કાંજ પડી એટલે બોજન કરી લીધું. પછી તુરત બિછાના ઉપર
પડ્યો. ચાલસના અમ તથા ઉત્સાહને લીધે તેને શાંત નિદ્રા આવી
ગઇ.

સૂર્યોદય થયા પહેલાંજ માનસિંગે શયનોસ્થિત થઇને, માલિકને
પૈસા ચૂકવી આપીને પુનઃ પ્રવાસનો પ્રારંભ કર્યો. કેમકે મુનંદાની
શી અવસ્થા છે તે જાણી લેવાની તેની ભાવસા અનાવર થઈ હતી.
પોતે ક્યારે ચંદ્રમૌલેશ્વર જઈ પહોંચે એમ તેને થતું હતું. રસ્તામાં
એક ખેતરમાં ઝૂંપડી જેવામાં આવી. ત્યાં જઈને તેણે થોડાક
નાસ્તો કરી લીધા. એ રીતે તાન્નેમાન્ને થયા પછી તે પુનઃ ત્વરાથી
મર્ગાંતરક્રમણ કરવા લાગ્યો.

ચંદ્રમૌલેશ્વરનાં મંદિરનાં ઉચ્ચ શિખરો દૂરથી દષ્ટિએ પડતાં
જ માનસિંગને આનંદ થયો. દૈવની કૃપાદષ્ટિ થતાં પોતે પોતાના
હાથમાં યશસ્વી થશે અને પોતાની દરિદ્રતા કાયમને માટે યઃ પલાયન
થઈ જશે એ વિચાર મનમાં આવતાંજ તેનો ઉત્સાહ દશગણો વધી
પડ્યો. એક વખત મુનંદા પોતાના કમળમાં આવે તો પોતાનું
કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય, એમ તે સમજતો હતો. માત્ર તેનો પોતાના
અંગધમાં મનોવિકાર પૂર્વના જેવોજ છે કે કેમ એ જાણતો નિશ્ચય
નહિ થઈ શકવાને લીધે તેની વૃત્તિ સાથંક હતી. તે સ્વતઃ વિચાર
કર્યો લાગ્યો: “તેનો પ્રેમ મારા ઉપર પ્રથમના જેવોજ હોય તો
બસ. હું અમે તેટલો ભગિરથ પ્રયત્ન કરીને પશ્યુ તેને તેના જૂઠ્ઠા
પાલકના સંકળમાંથી છોડાવીશ અને કાંઈ દૂરના દેશમાં લઈ
જઈશ; અને તે ઉમરમાં આવતાં કાયદેસર રીતે તેની સંપત્તિ
હસ્તગત કરી લઉંશ.”

એવા આલ્સાદકારક વિચારમાં મગ્ન થતા તે નર્મદા નદીને

તીરે જઈ પહોંચ્યો. હજી સૂર્ય અસ્ત પામવાને બે-ત્રણ કલાકની વાર હતી. એટલે હાં સુધી ગામમાં નહિ જતાં આટલામાંજ સમય પસાર કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

આમ તેમ દષ્ટિ કરતાં નહી તીરે બેઠેલી એક વ્યક્તિ તેના બંનેવામાં આવી. એ મનુષ્યને પૂછવાથી સુનંદાને લગતા સમાચાર મળી શકશે, એમ ધારીને તેણે એ મનુષ્યની રહેજ નજીક જઈને હાકલ મારી. પરંતુ એ મનુષ્યે મુખ ફેરવતાં તે ગીરધરલાલ શેઠ છે એવું માનસિંગને માલૂમ પડ્યું ત્યારે તેની મનઃસ્થિતિ કેવી થઈ દશે ? ક્ષણમાત્ર પ્રસંગાવધાન ચૂકી જઈને, આશ્ચર્યમાં છક્ક બનીને તે એજ સ્થળે સ્થંભી ગયો. તેની એવી ચમત્કારિક સ્થિતિ જોઈને ગીરધરલાલ હકચો અને તેની નજીક ગયો. તેણે પણ તેન આજળી લીધો અને તેજ ક્ષણે માનસિંગ મને મળશે તો હું તેને તારી પાસે બાવીશ, એવું તેણે સુનંદાને આપેલ વચનનું સ્મરણ થયું. તેણે તીવ્ર શોકાવેશમાં કપાળે હાથ મારીને પૂછ્યું : “કાણ ? માનસિંગ ! પુનઃ આ ગામમાં આવવાનું ધારીજ કરે છે ?”

“હા, તેજ હું.” માનસિંગે ધૃષ્ટતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો : “તમારી ભણેજનો દુદ્દેવી પ્રાણનાથ ! પણ ગત બતાવના સંબંધમાં મારી નિર્ભક્ષના કરીને નાહક મારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિને અગૃહ ન કરશે. તેમજ મને પકડીને પોલિસ અધિકારીના કબજામાં સોંપવાનો વિચાર પણ ન કરશે. કેમકે મારી સામે તમે અત્યારે એક ક્ષણ પણ ટકી શકો તેમ નથી. હું જો તમને ક્રિપાડીને નદીમાં ડૂબાડી દઉં તોયે તમારી ખૂસ સાંબળીને અહીં કોઈ પણ તમારી મદદે આવે તેમ નથી.”

“માનસિંગ ! તારા જીવિતને નુકસાન પહોંચાડવાની મારી

હજી નથી. ઉલ્ટો જે કુટુંબને તે તારા કૃતધ્વીપણથી રસાતળ પહોંચાડયું છે, તે કુટુંબમાં તને પુનઃ લઈ જવાના હેતુથી હું અહીં આવ્યો છું.”

“શું કહો છો ? તમારા સ્વહસ્તે તમારી જાણેજનો હાથ મારા હાથમાં સોંપવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે ? એમ થાય તો તો બહુજ ઉત્તમ. મને મારી પ્રિયતમા સાથે મેળવો, અને પછી હું અવશ્ય માઈ વર્તન સુધારીશ.”

“સુનંદા તને મારે હાથે અર્પણ કરવાની બુદ્ધિ ઇશ્વર મને કહી પણ ન આપો ! મેં તેની પાસે સોગન ખાધા છે કે જે મારાથી જની શકે તો તેની સાથે તારી મુલાકાત કરાવીશ. એ પરિપૂર્ણ થાય અને તેના મરણ સમયે—”

“શું ?” આનસિંગ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો : “સુનંદા મરણપ્રાયઃ થઈને પડેલી છે ?”

“હા, મને એવો લય છે કે કાં તો એ ગાંડી થઈ જશે, અથવા તો મરણ પામશે. એ બેમાંથી એકાદું એકટ અવશ્ય નેના ઉપર આવી પડશે એ લયને લીધેજ મેં તેની પાસે પ્રસ્તુત સોગન લીધા હતા. હતભાગી મનુષ્ય ! તારી આ પ્રમાણે મુલાકાત થશે અને હું માઈ વચન પાળી શકીશ એની તો મને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહતી.” એમ કહેતો બિચારો મીરઘરજ્ઞાન શોકાવેગને નહિ અટકાવી શકવાથી રડી પડ્યો.

“પણ મને જાણમાં સપડાવવાને તમે આ મુક્તિ નહિ કરતા. હો તેની શી ખાત્રી ? મારા સુરક્ષિતપણા માટે તમે મારી કેવી રીતે ખાત્રી કરી આપશો ?” અત્યંત ચિંતાતુર મુદ્રાથી એ વ્યાપારી તરફ જોતો આનસિંગ બોલ્યો.

“નરપિશાચ ! આજ સુધી મેં કદી પણ કપટથી મારો હેતુ સિદ્ધ કર્યો નથી. ‘આપ એવું જગ,’ એમ ન માની લે ! વિશેષતઃ મારા પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લઇને મારા ઉપર ઇશ્વરનો ક્રોધ આટલો તીવ્રપણે પ્રકટી રહ્યો છે, એવા સમયે હું કપટયુક્ત વર્તન ચલાવીને મારા ઉપરના તેના ક્રોધને દ્વિગુણિત બનાવવાને ઇચ્છતો નથી.”

ગીરધરલાલના ભાષણ અને મુદ્રાપરથી નિષ્કપટતા સ્પષ્ટપણે પ્રત્યક્ષ થતી હતી. તે સાચુંજ કહે છે એની આજ્ઞાક્ષ માનસિંગની ખાત્રી થઇ ચૂકી. તે બોલ્યો : “ હું તમારી સાથે આવવાને તૈયાર છું. પરંતુ તે માટે તમારે મારી સાથે બે શરતો કરવી પડશે. એક તો એ કે મુનંદાની સામે તમારે મારા ગતકાલિન અપરાધને માટે મારી નિર્હત્સના કરવી નહિ અને બીજી એ કે હું તમારા મકાનમાં હોઉં તે દરમિયાન મારા ઉપર આદત આવી પડે તો તમારે મને તુરંત જ સૂચના કરી દેવી. ”

“ તારી શરતો મને કમૂલ છે. હું તને બિલકુલ દોષ દેનાર નથી. દોષ દેવાથી પણ શું વળે તેમ છે ? તેમજ તારા ઉપર હું ચંકટ પણ આવવા દઈશ નહિ વળી તારો આ વેશ પણ તારો બચાવ કરી શકશે. જે મેં તારો અવાજ ન સાંભળ્યો હોત તો હું પણ તને આ વેશમાં એકદમ પિછાની શક્યો ન હોત. ”

“ પણ કરસનદાસ શેક મને તત્કાળ ઓળખશે ? ” માનસિંગે જરી વિચાર કરીને કહ્યું.

“ એ વાત ખરી છે. અંદ્રનગરના દક્ષિણ તરફના રસ્તાપર કાર થયેલો વ્યાપારી લક્ષ્મીદાસ જ હતો, એ બાબતની તેની ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. પણ તું મારા મકાનમાં હોય ત્યાં સુધી તે અંદર આવશે

“ શકે એવી હું વ્યવસ્થા કરીશ. ”

“ એતો જાણે રીક; પણ હજી એક ત્રાસનો પ્રશ્ન છે. લક્ષ્મી-દાસના ખૂનના સંગ્રહમાં અગત્યની માહિતી રજુ કરનાર ધોડાવાળો જામાલ તમારા મકાનમાં જ હશે ! ” માનસિંગે બીજી મુશ્કેલી રજુ કરી.

“ હા, હજી તે મારા મકાનમાં જ છે. પણ તે એ દિવસની ઘટનાથી પુનઃ હતબળ બનીને પથારીવશ પડેલો છે. તે જીવશે કે કેમ એ બાબતની શંકા જ છે. એટલે તેના સંગ્રહમાં બધા રાખવાનું તને કશું પણ કારણ નથી. ”

“ ભલે, ત્યારે હું તમારી સાથે આવું છું. માત્ર એટલું બ્યાનમાં રાખજો કે મારી પાસે બે ભરેલી પિસ્તોલો છે. જો મને કપટનો સ્હેજ પણ સંશય આવશે તો એક પિસ્તોલથી હું તમારા પ્રાણ કાપીશ અને બીજીની સહાયથી મારો પોતાનો અંત લાવી દઈશ. ”

“ તારી ધમકી અને શંકા એ બન્ને નિરર્થક છે ! ” એમ કહેતો ગીરધરદાસ આગળ ચાલવા લાગ્યો. માનસિંગ પણ તેની પાછળ જવા લાગ્યો.

રસ્તે ચાલતાં તેઓ એકબીજા સાથે કશું પણ બોલ્યા નહિ. બન્ને જણા પોતપોતાના વિચારમાં મગ્ન હતા. વિલક્ષણ યોગાયોગથી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થયેલો જોઈને ગીરધરદાસ આશ્ચર્ય કરતો હતો; ત્યારે આ પ્રયત્નથી સુનંદાને પુનઃ પોતાની સાથે નહસાડી લઈ જવાના ઇરાદાને વિશેષ સરલતા મળશે, એવા વિચારથી માનસિંગ મનમાં હર્ષ પામતો હતો.

પણ એટલામાં એક વાતનું તેને સ્મરણ થયું અને તેનું અંતઃકરણ નિસલાના અંધકારથી વ્યાપ્ત બની ગયું. સુનંદા મૃત્યુપથે લાગેલી

હોવાનું ગીરધરલાલે કહ્યું હતું, એ વાતનું તેને રમરણ થયું-તેને અત્યંત લય લાગ્યાં માંજો. તે મરણ પામવાથી તેની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પોતાની તમામ ધારણા રહ મળી જશે એ તે જાણતો હતો. તથાપિ તેણે જેમતેમ કરીને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લીધું. ક્યૂંતો માણસ જેમ તરખાણો આશ્રય શોધે છે, તે પ્રમાણે તે હૃદયમાં એવી આશાને ધારણ કરવા લાગ્યો કે સુનંદાની લયપ્રદ સ્થિતિ નહિ હોય. માત્ર ગીરધરલાલ જીવિતવશ અનવાથી જ પોતાની બાણેજના દરદને લય કર સ્વરૂપ આપતો હશે !

તેની શંકા અને ભીતિ ખરી હતી કે ખોટી એ નિશ્ચિત કરવાનો સમય નજીક આવી લાગ્યો હતો.

મકરણ ૫૨ મું.

પ્રેમયજ્ઞમાં બળિદાન.

ગીરધરલાલ બહાર ગયા પછી થોડી વારે સુનંદાને નિદ્રા આવી ગઈ. એ જોઈને પરિચારિકાને ત્યાં રહેવાની સૂચના કરીને પદ્માવતી ઘરના કામકાજમાં લક્ષ આપવાને માટે છીડી. સુનંદા અત્યારે મધુર સ્વપ્નમાં રમમાણ કરવા લાગી-પોતે પોતાના પ્રણેયરના સહવાસમાં છે; તે કુમાર્ગમાંથી પશુવૃત્ત થયેલો છે, અને તેણે સદાયરણ તથા પદ્માવતીનું અવલંબન કરેલ છે; તેના વર્તમાનમાં એ શુભ પરિવર્તન પોતાને લીધેજ થયેલું છે એવું સ્વપ્ન તે અનુભવતી હતી. પરંતુ એટલામાં જાગૃત્ત અર્ધ અને માનસિકનો

પરિચિત રહેશે તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે પલંગની નજીક જિભો રહીને સ્થેજ નખીને પોતાની પ્રિયતમના મુખકમલનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો.

અત્યારે માનસિંગ પાદરીના વેશમાં નહિ પરંતુ પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં હતો. એ પ્રમાણે વેશાંતર કરવાની સૂચના ગીરધરલાલે તેને કરી હતી. કેમકે ' હજી પણ મારો પતિ વેશ બદલીને ફરતો હોવાથી તે મંકટમુક્ત નહિ હોય ' એવી શંકા સુનંદાને આવવાથી તેના નખળા મગજ ઉપર મોટો આઘાત થશે એવી ગીરધરલાલને બીતિ હતી. એટલે તેણે પોતાના વસ્ત્રો માનસિંગને પહેરવા આપ્યાં હતાં.

ક્ષણ માત્ર સુનંદાને પોતાની દૃષ્ટિ ઉપર વિશ્વાસ ખેડો નહિ. પોતે અઘાપિ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ છે એમ તેને લાગ્યું-નિરાશાની છટા તેના રહેણાપર દેખાવા લાગી. પરંતુ તેજ સમયે માનસિંગે તેનો હસ્ત પોતાના હાથમાં લઇને પ્રેમયુક્ત સ્વરે તેને હાકલ મારી.

એ સ્વર કર્ણપુટપર અચકાતાંજ સુનંદાની મુદ્રા ઉપર એક પ્રકારના વિલક્ષણ પ્રેમ અને કારુણ્યની છટા પ્રસરી રહી. તેનો પોતાના ઉપર અમર્યાદ શુદ્ધ પ્રેમ જોઇને તથા તેની સાંપ્રત સ્થિતિ જોઇને માનસિંગનું પાપાણુહૃદય પણ પિગળી ગયું. તે પોતાની સ્વાભાવિક સ્વાર્થદૃષ્ટિનો પરિત્યાગ કરીને શુદ્ધ પ્રેમ અને લાગણીની દૃષ્ટિથી તેની સામે જોવા લાગ્યો.

“ મામા ! ” સુનંદા પોતાના પલંગની ખીજી બાજુએ જિભેલા ગીરધરલાલ તરફ દૃષ્ટિ કરીને બોલીઃ “ છેવટે તમે મારું સાંત્વન કર્યું ખરું; નહિ તો મારું મોત સુખરૂપ ન થાત ”

“ સુનંદા ! આપણે આ પ્રમાણે પુનઃ સંમીલિત થવા છતાં

તું આવો અસદ્ ઉદ્દગાર શા માટે કાઢે છે ? મરણનું નામ પુનઃ ન લે. ” માનસિંગ બોલ્યો.

“ પ્રાણનાથ ! મારે કેટલું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું છે તેની તમને માહિતી નથી. મારા અંતઃકરણને મોટો આઘાત થયો છે. તેમાંથી બચવાની મારી તમામ આશા નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. હું અત્યારે તમારી સાથે વાત કરું છું ખરી, પરંતુ મારો આત્મા ધીમે ધીમે આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરી જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. મને લાગે છે કે હવે હું વધારે વખત જીવનાર નથી. એમ છતાંયે, માનસિંગજી ! મારા મનમાં એવું થાય છે કે જો તમારા સુખને માટે માફ જીવન થોડાક દિવસ લાંબાંયું હોત તો સાફ હવું ! આટલા તરણ વયમાં મરવાનું કોને ગમે ? પણ એમાં આપણો શા ઉપાય ? માફ જીવન સર્વથા દુઃખપૂર્ણ પસાર થાય એવો જ ઇશ્વરી મંકેત હશે; પછી નિર્ઝંક પશ્ચાત્તપ કરવાથી શા લાભ ? ”

પોતાની પત્નીનો કર્ણ, દુઃખપૂર્ણ સ્વર સાંભળીને માનસિંગનાં નેત્રામાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તે બોલ્યો : “ પ્રિયે ! તારે ખાતર નહિ તો મારા સુખને માટે પણ તું જીવંત રહે. જે દુઃખ તેં ભોગવ્યું છે તેનો બદલો ભવિષ્યના સુખથી વળી રહેશે. ” તે નીચે નમ્યો અને ગીરધરલાલ સાંભળી ન શકે તેટલા ધીમા સ્વરે બોલ્યો : “ પ્રિયે ! હજી આપણે કેટલું સુખ અને એશઆરામ ભોગવવાનો છે તેનો તું વિચાર કર ! જે સ્થળે મારા નામ કે અપરાધની કાંઈને માહિતી નહિ હોય એવા દૂરના સ્થળે જઈને આપણે રહીશું. ત્યાં એકાદ શાંત સ્થળે એક બીજા ઉપરના નિઃસીમ પ્રેમથી થનારા આનંદને અનુભવવામાં લીન થઈ જઈશું. સુનંદા ! તું મરણનું નામ ન ઉચ્ચાર-એવી નિરાશાપૂર્ણ કલ્પનાને તારા મગજમાંથી કાઢી નાખ ! ”

“ માનસિંગજી ! તમે સુખેપભોગનું જો જનોહર સાબિતકરણુ કર્યું છે તેનાથી મને મૃત્યુની અધિકજ ભીતિ લાગે છે. હવે ભવિષ્યમાં કદી પણ સુષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનું મળનાર નથી— ફલપુષ્પથી પરિપૂર્ણ એવી વસંત ઋતુની શોભા મારા મનને કદી પણ ઉન્મત્ત કરનાર નથી. ખરેખર, આટલા અદ્ભુત સ્વપ્નામાં, રણવનની અત્યંત મુગ્ધાવસ્થામાં મરણને શરણુ થવાનું કાર્ય તં કષ્ટદાયક છે ! તેમાંયે વળી જો સંકટો અત્યાર સુધી મેં સહન છે તેનો લેશ પણ બદલો હજી સુધી મને મળ્યો નથી ! ”

“ મુનંદા ! તું મરણનો ભય છોડી દે. તું મરનાર નથી. મારા વિશ્વાસ રાખ. તારા મનના અશક્તપણાને લીધેજ તને આ ની ભીતિ લાગે છે. ” માનસિંગ બોલ્યો.

“ માનસિંગજી ! મને લેશ પણ આશા નથી. તમે મારી સ્થિતિ બક્ષમાં આણો, ખોટી આશાને ધારણ ન કરો. હવે દેવે તેનું કારણ મુખે બોલ્યું છે. મેં કેવાં કેવાં સંકટો સહન છે એ તરફ બક્ષ આપો. એક સંકટમાંથી માફ મસ્તક ઉઠ્યું પહેલાં જ બીજું સંકટ હતમળ પનારી મેલતું—એવી મારી અવસ્થા છે. એવી કષ્ટપરંપરાના પંખમાં સપડાયેલી એક અયળા પોતાનો ટકાવ કેવી રીતે કરી શકે ? કહો, માનસિંગજી તમે કહો વાર ! ” એમ બોલતી બિચારી હતભાગિની મુનંદા રૂદન લાગી.

“ ના, હું તમે મરવા દઇશ નહિ. તું આ રોગમાંથી મુક્ત જ જોશો ! ” માનસિંગ બોલ્યો. આ પ્રસંગે મુનંદાદ્વારા પોતાને સંપન્ન કરવાનો વિચાર તેના હૃદયમાંથી નષ્ટ થઈ ગયો હતો. પોતાના ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ કરનાર એક સુંદર વ્યક્તિ પોતાને

છોડી જાય છે, એજ વિચાર તેના અંતઃકરણને દબાવે બનાવી મેલ-
તો દેતો.

“ માનસિંગજી ! ” એ મરણોન્મુખ આલિકા બોલીઃ “ મને
વ્યર્થ આશા દર્શાવીને ઉત્સાહિત કરવાનો યત્ન ન કરો. હું અસ્થાવધીમાં
જ ઇલ્લોક છોડી જનાર છું એવી મારી ખાત્રી છે, મરણ બિલકુલ
સંનિધ આવી લાગ્યું છે, પરંતુ માફ રક્ત ગંદાઈ જાય તે પૂર્વે મારી
એક વિનંતિ તમે માન્ય કરો. ”

સુનંદાના ભેરદાર પ્રેમ સામે માનસિંગનું હૃદય નરમ બની
ગયું. તે ગળગળે સાહે બોલ્યોઃ “ ફરીશ-બોલ, સુન્દી ! તારી સંપૂર્ણ
આત્મા માન્ય ફરીશ એવી હું ઇશ્વરસાક્ષીથી પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ”

“ ત્યારે હવે હું સુખપૂર્વક મરીશ ! તમે લયંકર અપરાધો
ક્યાં છે એમ લોકો મને કહે છે. ગમે તેમ હોય તથાપિ મારો
પ્રેમ તમારા ઉપર કાયમ જ છે. અઘાપિ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો માર્ગ
તમારે માટે ખૂલ્યો છે. પશ્ચ.ત્તાપ એજ પાપનું મોટામાં મોટું પ્રાય-
શ્ચિત્ત છે. તમે સન્માર્ગ ગૃહણ કર્યો છે, એટલી વાત મરણ સમયે
મને શાંતચિત્ત કરવાને પૂરતી છે. માનસિંગજી ! ભક્તજનોના
મહાન અપરાધોની મારી આપનાર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરો, કેવળ
તમારા ઉપરના પ્રેમને લીધે જોણે આટલું કષ્ટ સહન કર્યું છે તેની
પતિનિષ્ઠાને મનમાં લાવો, ભવિષ્યમાં સ્વર્ગ લોક મધ્યે થનારા આ-
પણા સમાગમનું ચિત્ર નેત્રો સમક્ષ આંજો-ગમે તેમ કરીને પણ કાર્મ
રીતે અનુચિત વર્તનનો ત્યાગ કરી દો. તે સિવાય તમારા આત્માને
કદી પણ સૌખ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ. તમે મારી છેવટની માગણી કબૂલ
કરો, એટલે હું સુખપૂર્વક દેહ છોડીશ ! ”

પ્રસ્તુત લાપણથી ચડેલા શ્રમને લીધે ડેટલોક સમય સુનંદા

સ્તબ્ધ પડી રહી. તેના નિર્મળ કરકમલ ઉપર મસ્તક રાખીને માન-
સિંગ મોટેથી રડવા લાગ્યો. તેના ઉપર પ્રેમ કરનાર એકની એક
વ્યક્તિ તેને છોડી જતી હતી; રમણીલક્ષ્મના નિઃસીમ પ્રેમની કદર
કવી રીતે કરવી એ તે સમજી શકતો ન હતો. તેના દુઃખપૂર્ણ રૂદનના
અવાજથી આખો ખંડ વ્યાપી ગયો—સુનંદાના શુદ્ધ, નિર્મળ પ્રેમ-
દારાએ પોતાનાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ માનસિંગના અંતઃકરણની ઊં-
ડાણમાં જઈ પહોંચ્યો ! સુનંદાએ ક્ષણમાત્ર મુખ ઉંચું કર્યું—પોતાના
હાથ માનસિંગના કંઠની આસપાસ બેરંગ્યા—તેના ઓષ્ઠ સાથે પોતાના
ઓષ્ઠ મેળવ્યા અને સરિમત વદને પુનઃ એક વાર પોતાના પ્રિયકર
સામે જોઈને દેહનો ત્યાગ કર્યો !!

પ્રકરણ પર મું.

પશ્ચાત્તાપ.

ગીરધરલાલ અને માનસિંગ ન્દાના બાળકની માફક રડવા
લાગ્યા. પરંતુ છેવટે પોતાના મન ઉપર કાબુ રાખીને
ગીરધરલાલ બોલ્યો: “ મેં સુનંદાની છેવટની માગણી
માન્ય કરી અને તેની તથા તમારી મુલાકાત કરાવી. હવે
ફક્ત તમારે તેની મરણ સમયની વિનંતિ માન્ય કરવાનું બાકી
રહ્યું છે. તમે બરોબર વખતસર અહીં જાવી પહોંચ્યા અને તેની
સાથે છેવટની ધડીએ બે શબ્દો બોલવાની સંધિ તમને મળી. આ
દાણુ પ્રસંગે તમારી સાથે નિષ્કુરતાપૂર્વક વર્તવાનો કિંવા તિર-

મહારાજાએ તમને તત્કાળ ચરં બહાર કાઢવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. પણ તમારા સુરક્ષિતપણા માટે કાળજી કરવાની જરૂર છે. તમે હવેથી સન્માર્ગને ગૃહણ કરો એવી સુનંદાએ દર્શાવેલી ઇચ્છા તમે પૂર્ણ કરી શકા તે માટે હવેથી હું તમને દરસાવ એક હજાર રૂપીઆ આપનો રહીશ. એટલે અનીતિથી ઉપજીવિકા કરવાનો પ્રસંગ તમારા ઉપર આવશે નહિ. મારા મૃત્યુપત્રમાં પણ હું એવી વ્યવસ્થા કરી રાખીશ, એટલે પાછળથી પણ તમને વાંધો આવે નહિ. તમે જીવશો ત્યાં સુધી દરસાવ એક હજાર રૂપીઆ તમને મળ્યા કરશે.”

માનસિંગે ગીરધરજ્ઞાનનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો. જો કાંઈનો પણ તેણે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો હોય તો તે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

તે સુનંદાની આકૃતિનું નિરીક્ષણ કરતો પદ્મંગ પાસે બિભો રહ્યો. પોતાના ઉપર મનઃપૂર્વક પ્રેમ કરનાર મનોહર વ્યક્તિના શબ્દ તરફ જોતાં “હું પૂર્વનો માનસિંગ રહ્યો નથી” એમ તેના મનને થયું. તેણે નીચે નમીને શયના કપાળ ઉપર ચુંગન કર્યું. ત્યારપછી તત્કાળ તે તથા ગીરધરજ્ઞાન એ ખંડમાંથી બહાર નિકળી ગયા. પરિચારિકા અત્યારસુધી એ ખંડની બહાર હતી તેને ગીરધરજ્ઞાને સુનંદાનાના શયની પ્રભાળ રાખવાની મુશ્કેલી કરી.

હવે માનસિંગનો ઇરાદો જાણીને મારણ કરવાનો ન હતો. તથાપિ ગીરધરજ્ઞાનના આગ્રહથી એ વેશ તેણે મારણ કર્યો અને ગીરધરજ્ઞાને આપેલી એક હજાર રૂપીઆની નોટો લઇને તે એ ગૃહમાંથી બહાર પડ્યો.

“હવે તમારી સાથે મારે લેશ માત્ર પણ વૈર રહ્યું નથી.” જતી વખતે ગીરધરજ્ઞાને તેને કહ્યું: “લજી પણ સન્માર્ગનું આચ-

રણુ રાખીને તમે સમાજમાં એક યોગ્ય ગૃહસ્થ તરીકે રહેશો એવી મને આશા છે. ”

માનસિંગ એ મહાનમાંથી નિકળીને સીધો કૈલાસખાગ પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. જે સ્થળે વેશાંતર કરીને તે સુનંદાને અનેક વાર મળ્યો હતો તે જ સ્થળે અને તે જ બેચ ઉપર જઈને તે બેઠો. પોતાના જોટલું વિરહદુઃખથી પિડિત પ્રાણી જગતમાં બીજું કોઈ પણ નહિ હોય એમ તેના મનને થયું. વિજળી પડવાથી જેમ એકાદું વૃક્ષ સમૂળ દગ્ધ બની જાય છે, તે પ્રમાણે સંકટના તડાકામાં સપડાયેલો માનસિંગ દુઃખમક્ષ બની ગયો હતો. “ અત્રાપિ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો માર્ગ તમારે માટે ખૂલ્યો છે ! ” સુનંદાના એ શબ્દોનું તેને સ્મરણ થયા કરતું હતું.

હાયા ! તેના જ હાથથી હતભાગી યુમાન મરણ પામ્યો—તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે જ દુર્ભાગી સુનંદા મૃત્યુમુખમાં પડી—માનસિંગનું સાંત્વન કરનાર હવે કોઈપણ રહ્યું નહિ !

“ હવે મારું સાંત્વન કોણ કરશે ? ” એ વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થતાં જ તેને એક નવીન કલ્પના સૂઝી અને તાત્કાલિક સૂર્યપુર જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયમાં દુષ્ટપણાનો એક અંશ પણ નહતો. આખા જગતની સંપત્તિ તેની સામે પડી હોત તદ્દપિ તેણે તેની સામે દૃષ્ટિ કરી ન હોત, એવી તેની મનઃસ્થિતિ હતી.

તે લાગલો જ ત્યાંથી ઉઠ્યો. તે સ્થળેથી બગીચાના દરવાજા તરફ જતાં માર્ગમાં આવતાં વૃક્ષો, લતામંડપ છત્યાદિ દરેક તેને સુનંદાનું સ્મરણ કરાવવા લાગ્યાં. આગળ જતાં એક ગુફાખ-પુખ્પ-લતા હતી. તેનાપરથી એક કુત્ર તોડીને સુનંદાએ માનસિંગને આપ્યું હતું. એ બાબતનું તેને સ્મરણ થયું. એ વખતનો તેનો

મધુર અભિનય-તેનો અંગવિક્ષેપ-તેની મોહક દૃષ્ટિ-તે સમયે તેના કપોલ પ્રદેશ પર વિશ્વાસી રહેલું મધુર, મૃદુ હાસ્ય-આદિ સર્વ માન-સિંચનાં નેત્રો સામે ઉપસ્થિત થઈને તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાનું વહન કરાવવા લાગ્યાં. તેણે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીને હૃશ્વરની પ્રાર્થના કરી-ખરેખર, હૃશ્વરની સ્તુતિ કરવાનો તેના આયુષ્યમાં આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો !

હૃશ્વરનું સ્મરણ કરવાથી પોતાનું દુઃખ હલકું થયું હોય એમ તેને લાગ્યું. તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. પુનઃ તેને સુનંદાનું સ્મરણ થયું-દારણ પશ્ચાત્તાપ પણ થયો. તેને લાગ્યું કે પોતે સુનંદાના શુદ્ધ અમર્યાદ પ્રેમની ઉપેક્ષા કરીને તેની સાથે દેવળ સ્વાર્થયુક્ત કપટાયરણ જ ચલાવ્યું હતું. એથી તેને અત્યંત ખેદ થયો. પરંતુ એ રાંડયા પછીનું ડલાપણ હતું.

અરેરે ! પૃથ્વીતલનાં અત્યંત ઉજ્જવલ ભૂખણો આવી રીતે અતિ નિકૃષ્ટ અને શોચનીય દશા અનુભવે છે. પ્રથમ પંક્તિની સુંદર નાળુક ગુલાબકલિકા સ્વાર્થી અને નિર્દય મનુષ્યની મૂડીમાં ચોળા-ઇને તેના સૌંદર્યને ક્ષણ માત્રમાં નષ્ટ બનાવે છે !

માનસિંગ પગરસ્તે પ્રવાસ કરતો આગળ વધવા લાગ્યો. રાત્રીએ એકાદ ન્હાના ગામડામાં મુકામ કરતો અને દિવસે ચાલતો તે કેટલાક દિવસે સૂર્યપુર જઈ પહોંચ્યો, હજી પણ સ્વરક્ષણને માટે કૃત્રિમ વેશ અંગ ઉપર ધારણ કરવાની તેને જરૂર હતી. પરંતુ હવે તે મનમાં પોસિસની ચેષ્ટા કરતો નહતો. જે કાર્યને અર્થ પોતે સૂર્યપુરમાં આપ્યો હતો તે કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ કાઠીમાં જઈને શાંતપણે હૃશ્વરસ્મરણ અને કૃતકર્મનો પશ્ચાત્તાપ કરવામાં આયુષ્ય ગાળવાનો તથા સુનંદાની અંતિમ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાનો તેણે

નિશ્ચય કર્યો હતો.

તેની અનિચ્છા હોવા છતાંયે તેને પોતાના જૂતા સોજતી કળાધરની મદદ લેવી પડી. તેણે તત્કાળ અગાઉ જણાવેલા મીઠાઇ-વાળાની દુકાને ચીડી મોકલી અને સૂર્યપુરની ઉત્તર દિશાએ આવેલા બગીચામાં કળાધરને મળવાનું સ્થાન તેમાં જણાવ્યું.

“તમે એક વખત પુનઃ સૂર્યપુરને તમારું દર્શન દીધું ખરું!” તે બાગમાં એ બંને જણાની મુલાકાત થતાં કળાધર બોલ્યો.

“હા, દુર્દૈવે લાચારીથી મારે એમ કરવું પડ્યું છે!” માનસિંગ શોકપૂર્ણ હૃદયે બોલ્યો.

“દુર્દૈવ ! અંદ્રનગરની તમારી તમામ ધારણા રદ ગઈ છે કે શું ? ત્યારે તો સૂર્યપુરના લોકો પાસેથી પુનઃ નવીન કાળો વસુલ કરવાને આન્યા જણાવ્યો છા !”

“કળાધર !” માનસિંગે ઉત્તર આપ્યો : “એ ભાષા દવે છોડી દે. હું હવે અગાઉનો માનસિંગ નથી. અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે મારા તમામ વિચાર અને વર્તનમાં પરિવર્તન થયેલું છે. તારી સહાયથી સૂર્યપુર માંહેનું માંડે એક કાયે પૂર્ણ થતાં જ આ શહેર કાયમને માટે છોડી જવાનો મારો નિર્ણય છે.”

“તમે મસ્કરી તો કરતા નથીને ? શર, અજીત, ધાડપાટુ માનસિંગ-સૂર્યપુરના નિશાચાર મંડળનો પ્રમુખ-વૃદ્ધ વયે અંન્યાસી બને એ વાત અશક્ય છે, શું તમે તમારા સ્વરૂપને પણ વિસરી ગયા?”

“એ અર્થ વગરનો લવારો બંધ કર. મારા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ. મારો હેતુ શો છે તે જાણવાની ભાંજમડ કર્યા સિવાય માંડે એક કામ તું બરોબર રીતે બાળવીશ ? એ બદલ તને હું મારી બક્ષિસ આપીશ.”

“ જરૂર બળવીશ-તમારી આત્માનો હું તાબેદાર છું. ”

“ ત્યારે સાંભળ. સદા બળર પાસે નાજરની કચેરી છે. ત્યાં જઈને તાજરને મળ. મને દલીલો મોકલ્યો છે, એમ તેને કહીને સુંદરીનું શું થયું એવો પ્રશ્ન કરજો, આવતી કાલે સહવારે તું નાજરને મળી શકાશ. તેની પાસેથી હકીકત બહાણીને પુનઃ આ સ્થળે જ હું મને મળજો. ”

“ એ સ્ત્રીની મને થોડી ઘણી માહિતી હોવાનું મારે નાજરને જણાવવું જોઈએ. ” કળાધર બોલ્યોઃ નહિ તો દલીલો મોકલું નામ લઈને હું અમુક દુષ્ટ હેતુથી આ પ્રશ્ન કરું છું, એવો નાજરને સંશય આવવાનો સંભવ છે. ”

“ ઠીક વાદ આપું. ” માનસિંગ બોલ્યોઃ “ સુખસાગરને ત્યાંથી સુંદરી અન્ય સ્થળે રહેવા ગઈ છે એટલી માહિતી દલીલો મેળવી છે. પરંતુ તે ક્યાં, ક્યાં અને શા મારે ગઈ છે, એ ખાતરની તેને માહિતી નહિ હોવાથી આપને પૂછવાને નેણું મને મોકલ્યો છે, એમ કહુંજો. ”

“ વાડ, આવતી કાલે સહવારે આજ સ્થળે હું તમને મળીશ અને તમામ હકીકત જણાવીશ. ”

સૂર્યપુરના નિશાચરમંડળ સાથે સંયંધ રાખવાનો માનસિંગનો લેશ પણ વિચાર ન હતો; પરંતુ પરતુત માહિતી મેળવવાને બીજો માર્ગ નહિ સૂઝવાથી તેને એમ કરવું પડ્યું હતું. કેમકે પોતે નાજરને ધમકી આપી હતી તથા પોતાના સંયંધમાં પોતાને પકડનાર છૂપી પોલીસના માણસને નાજરની સાથે વાતચીત થઈ હતી, એ માનસિંગ જાણતો હતો. એટલે સ્વતઃ નાજર પાસે જવું એ શુભસાદેવીના શરણે જવા સરખું હતું. એથી સ્વાભાવિક રીતેજ

તેને આ બાબતમાં કુળાધરની મદદ લેવી પડી. માત્ર ભવિષ્યમાં એ મંડળ સાથે લેશ પણ સંબંધ રાખવો નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

બીજે દિવસે કુળાધર બરોબર સંકેત સમયે તેને બગીચામાં મળ્યો. તેણે માનસિંગને કહ્યું: “એ વાત નાજર પાસેથી જાણવામાં આવી. પહેલી વાત તો એ કે સુંદરી અત્યારે અવિવાહિત ન હોતાં તેનું લગ્ન થયેલું છે; અને બીજી વાત એ કે તે તેના પતિની સાથે સ્વતંત્ર મકાનમાં રહે છે.” એટલું કહીને યુક્તિધરે સુંદરી જે સ્થળે રહેતી હતી તે સ્થળની બરોબર માહિતી માનસિંગને આપી.

“તેનું લગ્ન થયું છે!” માનસિંગ બોલ્યો: “થયું; એ આશા પણ નહિ થઈ. આ જગતમાં મારું સાંત્વન કરનાર એક પણ માણી હવે રહ્યું નથી!”

એટલામાં જ એક મનુષ્યે પાછળથી આવીને માનસિંગના ખભા પર હાથ મૂક્યો. તેના બીજા હાથમાં થોડો ચડાવેલી પિસ્તોલ તયાર હતી. જે મનુષ્યે તેને અગાઉ પકડ્યો હતો તે જ આ મનુષ્ય હતો. તેને જોતાં જ કુળાધર ત્યાંથી ત્વરિત ગતિએ પલાયન થઈ ગયો. પેલા મનુષ્યે કુળાધર તરફ લગ્ન આપ્યું નહિ.

“માનસિંગ! તું મારો કેદી છે.” એ અધિકારી બોલ્યો. તે જ વખતે પોલિસના એ માણસે માનસિંગની બન્ને બાજુએ જામા રથા. એક પગમાં જ તેના હાથ ઉપર બેડી પડી.

“હું પણ આ સ્થિતિથી કંટાળી ગયો હતો.” માનસિંગ સાંતપણે બોલ્યો: “મને માત્ર એટલું કહો કે મારા એકાદા કપડી મિત્રે તમને આ બાતમી આપી છે કે શત્રુએ?”

“આ બાતમી મને નાજરસાહેબ તરફથી મળી હતી. તેમની

પાસે એક માણસ આજે રહવારે આવ્યો હતો. એ માણસ ઉપર અમે નજર રાખી અને આવી રીતે તને કેદ કર્યો ।”

“ મિત્રના કૃષ્ણ કારસ્થાનને લીધે મારી આવી રિયતિ નથી થઈ, એથી મને સંતોષ થાય છે. હવે તમારી ઈચ્છા હોય ત્યાં મને લઈ જાઓ. હું તૈયાર છું. તમારા હાથમાંથી ન્હાસી છૂટવાનો હું લેશ પણ પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ”

પોલિસ અધિકારી માનસિંગને ન્યાયકચેરીમાં લઈ ગયો. થોડીવારે તેને માલૂમ પડ્યું કે પોતાને અગાઉના જ ન્યાયાધીશની સમક્ષ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. “ આ માણસને આજનો દિવસ અટકમાં રાખો. આવતી કાલે તેના ઉપરનો આરોપ તેને જણાવીને, તેની તપાસ ચલાવવામાં આવશે. ” ન્યાયાધીશે ફરમાવ્યું.

પ્રકરણ ૫૩ મું.

ફાંસીની શિક્ષા.

“ તુ તારા ઉપર એક નવીન આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, એ તારા જાણવામાં છે કે ? ” ન્યાયાધીશે બીજો દિવસે માનસિંગને તેની સમક્ષ ઊભો કરતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના. ” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

એ ઉપરથી શીરસ્તેદારે તેના ઉપરનો નિમ્નલિખિત આરોપ સાંગોપાંગ વાંચી સંભળાવ્યો:—

“ પાંચ વર્ષ પહેલાં સારાભાઈ નામના એક ચંદ્રનગરના વ્યાપારીએ પોતાની તમામ મીલકત એકત્ર કરીને તે વેચી નાખી તથા વેચાણથી પ્રાપ્ત થયેલી રકમની સહાયથી વ્યાપાર કરવાને તે સુરેંપુર આવ્યો. તે ૪ વર્ષના જુન માસની ૪ થી તારીખે તે અહીંના ગણપતિ હિંદુલોજમાં આવીને ઉતર્યો, ત્યાં તેને આશાભાઈ નામનો તેનો સાજો મળ્યો; અને તે ૪ સ્થળેથી સારાભાઈએ પોતાના પુત્ર હિમ્મતલાલ ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. પ્રસ્તુત માહિતી આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે આશાભાઈના પૂરાવા ઉપરથી તથા સારાભાઈએ લખેલા પત્ર ઉપરથી એ વ્યાપારી ચાલીશ હમર રૂપીઆની નોટો ખીસામાં ઘાલીને આવ્યો હતો એ વાત સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે.

“ તે ૪ માસની ૧૫ મી તારીખે તેણે પ્રવાસ કરવાને માટે એક ઘોડો ભાડે કરી લાવવાને લોજના નોકરને કહ્યું. તેનો વિચાર ઘોડાપર બેસીને લીલાપુર જતાં માર્ગમાં આવતાં શહેરો અને ગામોનું નિરીક્ષણ કરતાં ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરવાનો હતો. વળી તે મોટો સંશય તથા ખિંકણ હોવાથી તેણે બધી રકમ પોતાની સાથે જ રાખી હતી. તે દિવસે બપોરે તેણે આશાભાઈ શેકની રજા લીધી.

“ એ ક્ષણથી તેના છોકરાને કિંવા આશાભાઈને પુનઃ તેનું દર્શન થયું નથી. તેનું શું થયું એ વિષે પણ પુષ્કળ દિવસ સુધી કશો પત્તો લાગ્યો ન હતો.

“ ચાલુ સાલના સપ્ટેમ્બર માસની ૨૦ મી તારીખે હિમ્મતલાલ અને માનસિંગની અકસ્માત મુલાકાત થઇ. એ વખતે એની સાથે તેનો સાથતી ગુમાન પણ હતો. તે પછી એક દિવસે એટલે એક-દોઢર માસની ૧૩ મી તારીખે રાત્રે ગલરાયેલી સ્થિતિમાં ગુમાને

એક નોંધપોથી હિંમતલાલને સ્વાધીન કરી. એ નોંધપોથીને જોતાં જ તે પોતાના પિતાની હતી અને તેમાં સારાભાઈ નોટો રાખતો હતો એમ હિંમતલાલ જાણી ગયો. વળી તેમાં અહીંથી ગુમાનની મા જોધબાઈએ પોતાના દીકરાપર લખેલો એક પત્ર પણ હતો.

“ એ પત્રમાંની હકીકતની મદદથી હિંમતલાલે ગુમાનની માની શોધ કરી; અને સૂર્યપુરમાં આવીને તેની મુલાકાત લીધી. તે ડોસી પાસેથી તેના જાણવામાં આવ્યું કે ગુમાનને લોલાપુરના રસ્તાપર આવેલા એક મકાનમાં રહેતા લોકો સાથે રહેલો હતો. સારાભાઈની એક સોનાની સાંકળી એ ડોસીના મકાનમાં જોવાથી હિંમતલાલે ફરેલી પૂછગાછને પરિણામે પ્રસ્તુત માહિતી તેને મળી હતી.

“ ત્યાંથી હિંમતલાલ લોલાપુરના રસ્તાપર આડી પાસે આવેલા એક વિશિષ્ટ મકાનમાં ગયો, અને રાત્રીએ તે મેડી ઉપર સૂતો હતો એ વખતે નીચે ટંક થતો તેના સાંભળવામાં આવ્યો. નીચે આવતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે તે મકાનનો માલિક કાળીદાસ તથા સ્ત્રી મોહિની પોતાને ઠાર મારવાનો વિચાર કરતાં હતાં, જ્યારે તેમના મકાનમાં રહેતી એક તરૂણ છોકરી તેમની નિર્ભત્સના કરી રહી હતી. હિંમતલાલ અને કાળીદાસ વચ્ચે મારામારી થઈ અને તેમાં કાળીદાસ ઠાર થયો. મોહિની ત્યાંથી ન્હાસી ગઈ.

“ બે-ત્રણ દિવસો બાદ હિંમતલાલ પુનઃ એ મકાનમાં ગયો. ત્યાં તેને મોહિની મળી. તેં મારા બાપના ખૂનમાં મદદ કરી છે, એવી હિંમતે તેને ધમકી આપતાં તેણે બધી વાત કબૂલ કરી; અને જ્યાં સારાભાઈના શબને દાટ્યું હતું એ ઠેકાણું પણ બતાવ્યું. હિંમતલાલ પોતાના પિતાના અવશેષને ખોદી કાઢતો હતો એવામાં મોહિની મકાનને આગ લગાડી ન્હાસી ગઈ. હિંમતલાલ પણ પછી

ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

“ તે પછી નવેમ્બર માસમાં માનસિંગ અંદ્રનગરમાં હિમ્મત-લાલને મળ્યો; એ વખતે ‘ તે’, કાળીદાસે અને બીજા માણસોએ મળીને મારા બાપનું ખૂન કર્યું છે, ’ એવો આરોપ હિમ્મતલાલે તેના ઉપર મૂક્યો. માનસિંગે પણ એ આરોપ કબૂલ કર્યો.

“ અહીંનો વ્યાપારી કરસનદાસ શેઠ પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહે છે કે પાંચ વર્ષ પહેલાં જુન માસની ૧૭ મી તારીખે એક માણસે હળર હળર રૂપિયાની દસ નોટો તેને ત્યાં વટાવી હતી. તેમણે એ મનુષ્યનું કરેલું વર્ણન ઘણું અંશે માનસિંગના મૂળ સ્વરૂપને મળતું આવે છે. તેમના ચોપડામાં પણ એ બાબતની નોંધ કરવામાં આવેલી છે અને તે દશ નોટોના નંબર ટાંકેલા છે.

“ તે જ વર્ષના જુન માસની ૧૩ મી તારીખે બાલાબાઈ અને સારાબાઈ એ બંનેએ મળીને અહીંની સ્ટેટ બેંકમાં રોકડ રકમ ભરીને આલીસ હળરની હળર હળરવાળી આલીસ નોટો લીધી હતી. એ નોટોના નંબર પણ બેંકના ચોપડામાં નોંધેલા છે. કરસનદાસની દુકાને પ્રદાવેલી દશ નોટોના નંબર આ નંબરો સાથે બેરોબર મળતા આવે છે,

“ જે મકાનમાં આ ગુન્હો થયાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, ત્યાંથી અઢી માઈલપર એક ન્હાનું ગામડું આવેલું છે. તેની પાસે એક ભોજનાલય છે. એ ભોજનાલયનો માલિક જણાવે છે કે ‘ પાંચ વર્ષ પહેલાં જુન માસની પંદરમી તારીખે રાત્રે આઠ વાગતાં એક ત્રણ વ્યાપારી એકલો ધોડા ઉપર બેસીને મારા ભોજનાલયમાં આવ્યો હતો. તેણે મારે ત્યાં મુકામ કર્યો. પણ થોડી વારે બે જણા આવીને તેને સમજાવીને બીજા ભોજનાલયમાં લઈ ગયા. એ કારણથી મારે

તેમની સાથે રહેજ દંટો પણ થયો હતો. એથી તેમના મ્હેરા પૂર્ણપણે મારા ધ્યાનમાં રહ્યા છે.' તેણે એ બે માણસનું જે વર્ણન કર્યું હતું તે માનસિંગ તથા ગુમાનના બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે યથાર્થ-પણે મળતું આવે છે. વળી એ ભોજનાલયના માલિકના રોજમેળમાં તે તારીખે સારાભાઈનું નામ પણ નોંધેલું તેણે બતાવ્યું હતું.

“ એ પ્રમાણે મળેલી ખાત્રીલાયક માહિતી ઉપરથી માનસિંગ અને ગુમાન એ બે માણસો ઉપર સારાભાઈને લૂટવાનો અને તેનું ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે. ”

પોતાના ઉપરનો આરોપ શ્રવણ કરતાં માનસિંગનું ચૈર્ય ખૂટી ગયું. પોતાની વિરૂદ્ધ મળખૂત અને અકાદ્ય પૂરાનો એકત્ર કરવામાં આવ્યો છે એ બાબત તેની ખાત્રી થઈ.

હવે માત્ર એક જ કારણથી તે જીવન્ત રહેવાને ઇચ્છતો હતો. સુનંદાની મૃત્યુ સમયની વિનિતિ પ્રમાણે કેટલોક સમય પશ્ચાત્તાપ કરવાથી પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા બાદ મૃત્યુ આવે તો સારું, એવી તેની ઇચ્છા હતી. પણ પ્રસ્તુત આરોપને લીધે તેની એ ઇચ્છા નષ્ટ થઈ ગઈ. તેનું સર્વાંગ પરસેવાથી રેખાગ્રંથ થઈ રહ્યું. તેના પગ લથડવા લાગ્યા—તે પીંજરાને ટેકા દઈને મોટા કષ્ટપૂર્વક ઊભો રહ્યો.

“ આ આરોપના સંબંધમાં તારી તપાસ કરવામાં આવનાર છે. એની સામે તારે કશું કહેવાનું છે ? ” ન્યાયાધીશે તેને પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારે કશું પણ કહેવું નથી. ” માનસિંગે જવાબ આપ્યો.

ત્યારબાદ તપાસનો મારંજ થયો—ભોજનાલયના માલિકની, ગુમાનની માની તથા કરસનદાસ શેઠની જીજ્ઞાની લેવામાં આવી. કરસનદાસે પ્રસ્તુત હકીકત સાથે લાક્ષ્મીદાસના સંબંધમાં પોતાને મળેલી માહિતી પણ રજુ કરી. છેવટે ન્યાયાધીશે માનસિંગને કેટલાક પ્રશ્નો

કરીને તેની પાસેથી સત્ય હકીકત કઢાવી. મનસિંગે પુનઃ પાપકાર્ય નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી એક પણ અસત્ય શબ્દ કહ્યો નહિ.

તપાસ પૂર્ણ થયા પછી એજ વખતે ન્યાયાધીશે મનસિંગને ફાંસીની સજા ફરમાવી. બીજે દિવસે સહવારે આઠ વાગે એ શિક્ષાનો અમલ થનાર હતો. સાંસુધી મનસિંગને પુનઃ અટકમાં રાખવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૫૪ મું.

પુનઃ જેલયાત્રા.

માનસિંગના મનમાં ભીતિદાયક વિચારોનું રમખાણ મચી રહ્યું હતું: “હાય! મને આવતી કાલે સહવારે સાર્વજનિક રીતે ફાંસીની શિક્ષા થશે! સુનંદાની અંતિમ ઇચ્છા હવે મારાથી પરિપૂર્ણ કરી નહિ શકાય! મારી આત્મશુદ્ધિ થયા પૂર્વેજ મારે છહલોકનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું પડશે!”

તેનું સ્વભાવિક ધૈર્ય નહિવત્ જની ગયું આ લોકમાં ફાંસીએ લટકવાની તેને ભીતિ લાગવા માંડી; અને યમરાજ પાસે પોતાનાં દુષ્કૃત્યોનો જવાબ આપવો પડશે એ વિચાર મનમાં આવતાં પરલોક પણ તેને ભયંકર લાગવા માંડ્યો.

એવા પ્રકારના અનેક કષ્ટપ્રદાયક વિચારોમાં તે ગર્ક જની ગયો, ધીમે ધીમે સૂર્ય અસ્તામળ તરફ જવા લાગ્યો અને અદ્ય સમયમાં સર્વત્ર અધિકારનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું.

રાત્રીના બાર વાગ્યાને આશરે મનસિંગે એક સીટી સાંભળી.

તેણે આમતેમ દષ્ટિ કરી પરંતુ અવાજ કદ બાબુએથી આવે છે, એ બાબતનો તે તકે કરી શક્યો નહિ.

પુનઃ થોડી વારે બીજીવાર સીટી સાંભળી. ઉપરથી અવાજ આવે છે એવો તેને લાસ થયો. ઉંચે દષ્ટિ કરી તો એક વ્યક્તિ જાળીયામાંથી પોતાના તરફ જુવે છે, એમ તેના જોવામાં આવ્યું.

“ માનસિંગ ! તારો છૂટકારો કરવાને હું આવ્યો છું. ” ઉપરની વ્યક્તિ બોલી.

“ કાણુ ? કલાધર ! ” માનસિંગે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

આ વખતે માનસિંગને અગાઉની કોટડીમાં નહિ પૂરતાં બીજી કોટડીમાં પુર્યો હતો. તે કોટડીની દિવાલો મજબૂત હતી. માત્ર ઉપરના ભાગમાં પવન આવવાને માટે એક ન્હાનું જાળીયું હતું.

“ કલાધર ! મારી ન્હાસી જવાની ઇચ્છા નથી; તેમજ મારા અંગમાં એટલો ઉત્સાહ પણ નથી. મારો અંત આવી રીતે જ લાવવાનો ઇશ્વરી સંકેત દેખાય છે. તો પછી ન્હાસી જવાની નીચ કદપના મનમાં વ્યર્થ શા માટે આણવી ? ”

“ માનસિંગ ! એવા છોકરવાદી વિચાર ન કર, અમારો અંગેવાન-નિશાચર મંડળનો પ્રમુખ આવી નિંદા રીતિએ મરણને શરણ થાય તો પછી સાહસિક કૃત્યો કરવાનું અમારામાં રહેલું વૈષ્ણ શા કામનું ? માનસિંગ ! તારો સાહસિક સ્વભાવ ક્યાં ગયો ? તને જીવિત ઉપર તિરસ્કાર આવવાનું કારણ શું ? ”

“ કલાધર ! માનસિંગ બોલ્યો : “ મને જીવિત ઉપર તિરસ્કાર નથી આવ્યો. હજી પણ વધુ નહિ તો માત્ર ચાર-છ મહિના જ ઇશ્વર મને જીવવા દે તો સાફ. એટલા સમયને માટે હું ગમે તેટલી યાતના બોગવાને તૈયાર છું. ”

“ ત્યારે પછી ન્હાસી બાથમાં બાનાકાની શા માટે કરે છે ? ”

“ પણ પલાયન થવાનું કામ મને અત્યારે અગતિના જેવું સુલભ લાગતું નથી. ”

“ તું ગાંડો છે કે શું ? લે આ કરવત, તારા ખાટલા ઉપર બેસો રહીને તેની એક મૂક તું તારા હાથમાં પકડ, બીજી મૂક હું પકડું છું. આપણે ત્વરાથી જાળીયાના સળીયા કાપી નાખીશું. ”

માનસિંગ મોટા કષ્ટપૂર્વક ખાટલા ઉપર બેસો રહ્યો. તેણે અને કલાધરે સળીયા કાપવાની શરૂઆત કરી. લગભગ ચાર કલાકની અવ્યાહત મહેનતને પરિણામે એ જાળીયાના ત્રણ સળીયા તેમણે કાપી નાખ્યા. હવે માનસિંગ સહેલાઈથી ઉપર ચઢી શકશે એવી ખાત્રી થવાથી કલાધરે પોતાની પાસેથી રસીનો એક છેડો નીચે નાખ્યો. એ રસીની મદદથી માનસિંગ ઉપર ચઢી આવ્યો. તે સુરક્ષિતપણે તુરંગની ઇમારત ઉપર આવી પહોંચ્યો તે વખતે લગભગ પંચોદના પાંચ વાગ્યા હતા. બહાર બધું શુભશુભાકાર હતું. કલાધરના બે સોળતીઓ નીચે દૂર બેસા હતા. કલાધરે રસી કોટડીમાંથી ઉપર બેચી લીધી અને તેનો એક છેડો જાળીયા સાથે બાંધીને બીજો છેડો ઇમારતની બહારની બાજુએ છોડી દીધો. તેના ઉપર થઇને બન્ને ઠણા એક પછી એક નીચે સરકી આવ્યા. તેઓ કલાધરના પેલા બે સોળતી પાસે ગયા. તેમની પાસે એક પોટકું હતું, તેમાં જલ વેશ ધારણ કરવાનાં સાહિલ્યો હતાં. એ વેશ માનસિંગે ધારણ કરી લીધો અને ત્વરાથી તે પોતાના સોળતીઓથી છૂટો પડીને ગામ બહાર પલાયન થઇ ગયો. માર્ગમાં તેને કશું પણ વિધન નડ્યું નહિ.

પ્રકરણ પપ મું.

સુંદરીનું શંકાનિરસન.

સુંદરી પોતાના પ્રિય જીવિતેશ્વરના મકાનમાં સૌખ્યનો અનુભવ કરતી હતી. માત્ર હમણાં માનસિંગના પ્રકરણના અંતરેથી હિંમતલાલને અવારનવાર પોલિસ અધિકારી પાસે અફાઈમાં ધક્કા ખાવા પડતા હતા, એથી સુંદરીને સ્હેજ ગ્લાં રહ્યા કરતી હતી. પિતાના વધને લીધે પોતાનો પતિ માનસિંગ પાછળ આટલો હાથ ધાઈને પડ્યો છે એ તે જાણતી હતી. તદ્દા તેને એ દુર્ભાગી મનુષ્યની મનમાં દયા આવતી હતી. કેસનો નિકા આવ્યાનું તેણે હિંમત પાસેથી સાંભળ્યું એટલે તેને લાગ્યું કે હ પોતાનો અને પોતાના હૃદયેશ્વરનો કિંચિત્ પણ વિયોગ થનાર નહ એ વિચાર તેના મનમાં આવતાં તેને આનંદ થયો.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે કાંઈ કામ માટે હિંમત બહાર ગયે જતા વખતે સુંદરીને કહેતો ગયો કે “હું તુરંત જ પાછો આવીશ.

થોડીવારે તેણે હારમોનિયમની પેટી ખોલીને વગાડવાનું પ્રારંભ કર્યો. એટલામાં બગીચાના કમ્પાઉન્ડનો દરવાજો ખૂલવાનું અવાજ તેણે સાંભળ્યો. તેને લાગ્યું કે તેનો પતિ કાંઈક બુદ્ધ ગયેલો હશે, તે લેવા માટે પાછો આવ્યો હશે. પરંતુ બારીમાંથી જોતાં એક અજાણ્યો માણસ અંદર આવતો તેના જોવામાં આવ્યો તે મનુષ્ય ઝપાટાથી બંગલા પાસે આવ્યો. સુંદરી બારી પાસે દૂર થઈ ગઈ.

“તમારાં શેઠાણી અંદર છે કે ?” આગંતુક મનુષ્યે એક નોકરને પ્રશ્ન કર્યો.

“કાણુ ? સુંદરીઆમ !” નોકર બોલ્યો.

“હા.” આગંતુક બોલ્યો : “તમારા શેઠનું નામ શું ?”

“હિમ્મતલાલ.”

“હિમ્મતલાલ !” હિમ્મતનું નામ સાંભળતાં જ આશ્ચર્યચકિત થતા તે મનુષ્ય સ્વગત બોલ્યો : “ત્યારે તો હવે હું ગયો ! ઈશ્વરની મારા ઉપર દયા જ સમજવી !”

“સુંદરીઆમ ધરમાં છે.” નોકર બોલ્યો : “શેઠ હમણાં જ બહાર ગયા છે.”

“બહુ સારૂ, મને તારી શેઠાણી પામે લાખ જી. તેને મારે એક અતિ મહત્વની હકીકત જણાવવાની છે.” તે આગંતુક બોલ્યો.

આ મનુષ્ય કાંઈના તરફથી સંદેશો લખતે આવ્યો હતો, અને તે સંદેશો તે મોટામોટ કહેવા માગતો હતો. એમ સમજતે નોકરે સુંદરી મેડી ઉપર દિવાનખાનામાં બેઠી હતી તેને હાદર તેને બતાવ્યો.

દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને તે મનુષ્યે દ્વાર બંધ કર્યું અને તે બોલ્યો : “હવે હું સુરક્ષિત સ્થળે આવી પહોંચ્યો. બાઈ ! મારા અમત્કારિક વર્તન માટે મને ક્ષમા કરજો. મને લાગે છે કે મારા આ વિચિત્ર વેશથી તમે મને ઓળખ્યો નહિ હોય.”

તેણે મસ્તકપરથી ફેંટો અને કૃત્રિમ દાઢી કાઢી નાખ્યાં. તુરત જ આ મનુષ્ય દલીચંદ છે એમ સુંદરી સમજી ગઈ, અને ક્ષણમાત્ર વિરમયપૂર્ણ મુદ્રાથી દિવાનીની માફક તેની સામે જોઈ રહી.

એ તરફથી બચતીત થતને નોકરને લાકલ મારવાને બારી તરફ ધમી. પણ એટલામાં માનસિંગે તેને અટકાવીને કહ્યું : “બીસ

નહિ, હું તારા એક વાજને પણ ધજ્જ પહોંચાડનાર નથી. ”

“ તમારે મારી પાસે શું કામ છે ? ” મુંઢરીએ પૂછ્યું. બીતિ અને આશ્ચર્યથી તેનું હૃદય ધડકતું હતું. જો કે વાચકો જાણે છે કે દલીઅદ અને માનસિંગ એક વ્યક્તિ છે એ વાત તે જાણતી ન હતી. .

“ મને ખીજું કશુંયે જોઈતું નથી. રહેવાને જગ્યા અને ખાવાને અન્ન મળે એટલે બસ ! ”

“ તમને મારી પરિસ્થિતિની માહિતી ન હોવાથી મારે તે જાણાવવી જોઈએ. હું આ મકાનમાં મારી પોતાની માલિક નથી. તમને અહીંઆ રહેવા દીધાથી મારા પતિ મારા ઉપર ગુસ્સે થાય એ સ્વાભાવિક છે. ”

“ તારો પતિ હિન્મતલાલને ? અંદ્રનગરના બાલાભાઈ શેઠનો ભાણેજને ? ” માનસિંગે પૂછ્યું.

“ હા, પણ એવો પ્રશ્ન કરવાનું શું કારણ તે હું સમજી શકતી નથી. તમે તેમને ઓળખો છો કે શું ? જો તમે તેમને પિછાનતા હો તો એક પ્રેમાળ અને ઉદારહૃદયી મનુષ્યની ઓળખાણ કરવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું ! ”

“ શું ? હું તેને ઓળખું છું—એવો પ્રશ્ન તું મને કરે છે ! ત્યારે તો સર્વ પ્રકાર તને માહિત હોય એમ નથી લાગતું ! એ મારો પક્ષો હાડવૈરી છે. તેણે મને યમસદન પહોંચાડવાનો મનઃપૂર્વક નિશ્ચય કર્યો છે. મારો અધઃપાત થયો છે તથા હું થોડા સમયમાં આ જગતનો ત્યાગ કરી જનાર છું, એમ જાણીને તેને મનમાં અત્યંત અંતોષ થતો હશે ! ”

“ તમે બૂલો . . . તમારી ગેરસમજ થતી હોવી જોઈએ. ”

પોતાના પ્રાણનાથની નિંદા સાંભળીને સંતપ્ત બનેલી સુંદરી બોલીઃ
 “તેમના હાથે એવું કૃતપણનું વર્ણન ત્રણ કાળમાં પણ થનાર
 નથી. આ પૃથ્વીતલ ઉપર તેમને માત્ર એક જ શત્રુ છે—એ વાત
 તેમણે મને અનેક વખત જણાવી છે, અને તેમનો એ શત્રુ અત્યારે
 કારાગૃહમાં છે.”

નહિ, એ શત્રુ અત્યારે આ જ સ્થળે છે.” માનસિંગ શાંત-
 પણે બોલ્યોઃ “તું કહે છે તે મનુષ્ય કારાગૃહમાં નહિ પરંતુ આજ
 મકાનમાં તારી સામે બેઠો છે, તેનો શત્રુ હું પોને જ—મારું
 નામ માનસિંગ !”

તેના એ શબ્દો સાંભળતાં જ સુંદરી બીતિગ્રસ્ત બની ગઈ—તે
 ખૂબ પાડીને બોલીઃ “કાણ ? માનસિંગ ! તમારું નામ માનસિંગ ?
 શું ફેલીયંદ અને માનસિંગ એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ ? નહિ, મને
 એ વાત અશક્ય લાગે છે !”

“હું કહું છું તે સત્ય જ છે.” માનસિંગ બોલ્યોઃ “પણ
 રહે, બારણાની બહાર કોઈ છૂપાઈને સાંભળતું હોય એમ લાગે
 છે.” એમ બોલતો તે એકદમ ચમક્યો—દાર પાસે કિંચિત્ અવાજ
 થયેલો સાંભળીને તેને શંકા આવી—બીતિ પણ લાગી. તે દાર પાસે
 ગયો. બારણું બોલીને તેણે બહાર દૃષ્ટિ કરી—પરંતુ કોઈપણ નજરે
 પડ્યું નહિ. તેણે પુનઃ દરવાજો બંધ કરી દીધો અને તે સુંદરી
 પાસે આગ્યો.

“મારે હવે શું કરવું ? શો રસ્તો લેવો ?” માનસિંગના સાંભિ-
 વ્યથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી ચક્રાવલંબ
 બનીને સુંદરી બોલીઃ “જો તે હું એક વખત મારો પાલક સમજીને
 જેની આજ્ઞા માન્ય કરતી હતી તેને દેખીપેખીને સંકટમાં નાખવાનું

હું પમંદ ન કરું એ વાત ખરી; પણ મારા પતિના હાડવૈરીને હું આ મકાનમાં આશ્રય પણ કેવી રીતે આપી શકું ?”

“ મને તું ખુન: પોલિસના માણસોને સ્વાધીન તે નહિ કરેને ? ન્યાંથી હું અત્યંત કષ્ટથી ન્હાસી આવ્યો છું, એ ભયંકર કારાઃ ગૃહમાં તું મને પુનઃ દાખલ કરાવીશ ? ના. તારૂં અંતઃકરણ ઉદ્ધાર છે. તું કદી પણ એવું કરનાર નહિ. અબ્યાગતનું રક્ષણ કરવું એ તારૂં કર્તવ્ય છે તું એ પાળીશ જ એવી મારી ખાત્રી છે. ”

“ ખૂની મનુષ્ય ઉપર એવા પ્રકારની દયા ! તેમાં પણ મારા માસરાનું ખૂન કરનાર ઉપર ?” સંતાપથી રક્તાવર્ણી બનેલી સુંદરી બોલી. તેની દેહલતા થરથર કમ્પતી હતી.

“ મને ખુશીથી ગાળો દે, કાવે તેટલી મારી નિર્બલતના કર, પણ મને પોલિસ અધિકારીના તાબામાં સોંપવાનો વિચાર તું તારા મનમાં ન આવવા દેશ ! સુંદરી ! એમ કરવાથી તારે હાથે કેટલો મેંટા ગુન્હો થાય તેમ છે એની તને કલ્પના નથી !”

“ એમાં ગુન્હો શાનો ? એમ ક'વાનું મારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” સુંદરી ધીરતાપૂર્વક બોલી. જો કે હજી પણ શું કરવું તે શું નહિ, એ બાબતનો વિચાર તેના મગજમાં ઘોળાયા જ કરતો હતો.

“ સુંદરી ! બરાબર વિચાર કર, હું તારા મુરખીને ઠેકાણે છું એ વાત ધ્યાનમાં લાવ. તારૂં કાષ્ઠ પણ મનુષ્યની સાથે લમ્હ કરવાનો અધિકાર વસ્તુતઃ મારો જ હતો. રાવબહાદુર સુખસાગરે અન્યાયપૂર્વક મારી સત્તાને ઝૂંટાવી લીધી છે. ”

“ પણ તમે મારા રક્ષણની જવાબદારી બરાબર સમજ્યા નહિ. તમારા અધિકારનો દુરુપયોગ કર્યો અને મને તમારા જેવા ગુન્હેગારને જ સ્વાધીન કરી હતી, જ્યારે રાવબહાદુરે મારી માથે

અત્યંત પ્રેમ અને મમતાભર્યું વર્તન રાખી, મને સુખી કરવાનોજ યત્ન કર્યો હતો. ”

“ મારા ઉપર તું આક્ષેપ મૂકે છે. પણ એમ ક્યાં સિવાય મારે માટે બીજો ઉપાય જ ન હતો. પરંતુ અત્યારે હું સોગનપૂર્વક કહું છું કે મારા આખા જન્મમારમાં મેં જે દુષ્કૃત્યો કર્યા છે એથી મને જેટલો શોક નથી થતો તેટલો બેદ તારી ઉપેક્ષા, ક્યાંતો વિચાર આવતાં થાય છે. ”

“ પણ તમારા જેવા મનુષ્યને પાલકત્વનું કાર્ય સોંપવામાં આવેલું જોઇને મને આશ્ચર્ય જ થાય છે. ” સુંદરી બોલી.

“ એમાં એક ગુણ રહસ્ય સમાયેલ છે. તેનું સ્પષ્ટિકરણ મારે કરવું જ જોઇએ. ” તે સુંદરીની વિશેષ નજીક આવીને બોલ્યો: “ તું એમ ચમકીશ નહિ, મેં ગમે તેવાં અપ્રમ કૃત્યો કર્યા હશે તોપણ હું તને કશું પણ કરનાર નથી. હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે અત્યારે હું અગાઉનો માનસિંગ રહ્યો નથી—મારા સ્વભાવ, વર્તન આદિમાં સર્વતોપરી પરિવર્તન થયું છે. નીચતા તરફ મને તારા જેટલો જ તિરસ્કાર ઉદ્ભવ્યો છે. ભવિષ્યમાં મારા હસ્તે દુષ્કૃત્ય થવાનું શક્ય નથી. સુંદરી ! આ પ્રદેશને છોડી દઇને તારા સહવાસમાં બાકીનું આયુષ્ય કાશીમાં ગાળવાના ઉદ્દેશથી હું આડીં આગ્યો હતો. ”

“ મારા સહવાસમાં ? ” પુનઃ લયબીત બનેલી તે તરૂણી બોલી: “ તમારે લીધે મને અત્યાર સુખી કાંઈ થોડું કદ સહન કરવું પડ્યું નથી. ”

“ સુંદરી ! કૃપા કરીને તું મારી વાન સ્વસ્થપણે શ્રવણ કર, જે ગૃહ હું તને કહેવા માગું છું તેની તને કલ્પના પણ નથી. ”

“ એટલે ? એવો ગૂઢ બેદ શો છે ? ” અસંત આતુરતા પૂર્વક સુંદરી બોલી.

“ હા, એ બેદ ગૂઢ છે. તને કાશી લઈ જવાનો મારો વિચાર હતો. જગતનાં દુઃખો અને ચિંતાની રજા લઈને કોઈ એકાન્ત વાસમાં આયુષ્ય નિર્ગમન કરવાનો મારો ઉદ્દેશ હતો. સૂર્યપુર આત્મા પછી તારું લક્ષ્ય થયું છે એ મારા સંભળવામાં આવ્યું; અને એથી તારા સંલવાસથી મારી ચિત્તશુદ્ધિ થશે, એ આશા મારે છોડી દેવી પડી ! ”

“ પણ તમે મારા પાલક કેવી રીતે થવા પામ્યા, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ આપતા નથી ? ” સુંદરીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તું તેનો ખુલાસો અદ્ય સમયમાં જ કરનાર છું. તું રાવ-બહાદુર સુખસાગરની દીકરીઓ પૈકી એકની કન્યા છે એ તો તું જાણે જ છે. ” માનસિંગ બોલ્યો.

“ હા. ”

“ તારી માતા તરૂણ કુમારિકા હતી તે વખતે એક મનુષ્ય ઉપર તે પ્રેમમુગ્ધ બની હતી. પણ એ મનુષ્યનો તેના ઉપર બિલકુલ પ્રેમ ન હતો. તેને સકંજમાં લાવીને તેની સાથે પોતાનું લક્ષ્ય કરવાની તેના આપને ફરજ પાડવી અને પછી તેની પાસેથી બને તેટલી રકમ કઢાવવી એજ તે મનુષ્યનો ઉદ્દેશ હતો. તારી માતા અજ્ઞાનતાને લીધે એ નીચના કૃત્રિમ પ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેના દુષ્ટ ઉદ્દેશને અંશતઃ સિદ્ધ કરવામાં કારણભૂત બની. એ વાત રાવબહાદુર સુખસાગરના કાન ઉપર આવી. પૂછપરછ કરતાં રાવબહાદુરના જાણવામાં આવ્યું કે પોતાની દીકરીનો પ્રિયતમ એક શૂદ્રારો, જુગારી, ખીસ્સાં કાતરૂ અને પ્રથમ પંક્તિનો અધમ મનુષ્ય

છે. તેનો સંતાપ અનાવર ખતી ગયો—”

“ અરેરે ! મારી જન્મદાત્રી માતાનું કેટલું દુર્દૈવ ! “ એમ બોલતી સુંદરી રડવા લાગી.

“ ગુરસાના આવેશમાં સુખસાગરે પોતાની દીકરીનો તિરસ્કાર કર્યો. એ ક્ષણથી તારી માતાનું અંતઃકરણ શોકથી દગ્ધ ખતી ગયું અને તે દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી ચાલી. તારા જન્મ પછી એ વર્ષે તારી માતા મૃત્યુમુખમાં પડી. તું પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ ન હોય તો સાઈ એમ સુખસાગરને લાગ્યું. કેમકે તને જોતાં જ તેમને પોતાની દીકરીના નિઃશ્વર્તનનું સ્મરણ થતું હતું. ”

“ મારા પિતાનું શું થયું ? ” સુંદરીએ કમ્પિત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તને એ નીચ મનુષ્ય મારે લાગણી થાય છે ? ” માનસિંગ આતુરતાપૂર્વક તેની સામે જોતો બોલ્યો.

“ ગમેતેમ થયું પણ એ મારો જનક હતો; મારી માતાનો તેના ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ હતો. કદાચિત મત્સરમસ્ત લોકોએ રાવ-બહાદુરના મનમાં તેના મંગલમાં ખોટું ભરાવ્યું હશે—કદાચિત તમ કહો છો એટલો તે અધમ નહિ પણ હોય ! ” તે ધીમા મૃદુ સ્વરે બોલી. તેના કંઠ હજી પણ દુઃખાવેગથી ભરાયેલો હતો.

“ ખરેખર તે અત્યંત અધમ હતો. ” માનસિંગ બોલ્યો.

“ પણ તે મારો પિતા તો હતો ને ? પોતાના જનકના વતન ખાજત વિશેષ તપાસ કરવી અને તેનાં કૃત્યોને ન્યાયની કસોટીએ મૂકવાં, એ તેની કર્તવ્યશીલ કન્યાને શોભતું નથી. ”

“ પણ એ અઘાપિ જીવન્ત હોય અને નીચ, ગુન્હેગાર, દુષ્ટ આદિ અનેક વિશેષણોને યોગ્ય હોય તો ? ” માનસિંગ બોલ્યો.

“ તોપણ મારો પિતા તો ખરોજ-તેનું સાંત્વન કરવું એ મારું કર્તવ્ય !” સુંદરીએ જવાબ આપ્યો.

“ અહા ! તારું અંતઃકરણ કેટલું ઉઘાર છે ! તારા પિતાનું શું થયું એ જાણવાની તારી તીવ્ર ઉત્કંઠા છે ? એના દુષિત અંતઃકરણને શાંત કરવાની તારી ઇચ્છા છે ? તેનાં કૃત્યોનું તું સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અવલોકન નહિ કરે એમ કહે છે ? અને તે ગમે તેટલો અધમ હોય તો પણ તેના ઉપર તારો પ્રેમ ટકી રહેશે ? તારા જનકને જોવાની તને ઇચ્છા થાય એ સ્વભાવિક છે. સુંદરી ! તારો દુઃખી બાપ તારા ચરણમાં લોટી રહ્યો છે—જો !” એમ કહેતાં પોતાના હાડવૈરી હિંમતની પત્નીના પગ ઉપર માનસિંગે મસ્તક મૂક્યું. તે મોટેથી રડવા લાગ્યો.

ત્યારે તમામ સત્ય હકીકત સુંદરીના જાણવામાં આવી ત્યારે દૃશ્યંદને પોતાના પાસકત્વનો ભાર સોંપવામાં આવ્યો હતો, એથી તેને આશ્ચર્ય થયું નહિ. તેણે માનસિંગને—પોતાના પિતાને બેઠો કર્યો અને તે તેને ગળે બાજી પડીને રડવા લાગી તેના અપરાધ, તેની અધમતા વગેરે સર્વ કાંઈ તે વિસરી ગઈ. પોતાનો બાપ પોતાને મળ્યો—પોતાની માતાનો જેના ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ હતો તે મનુષ્ય પોતાની સમીપમાં છે એજ વિચાર માત્ર તેના મગજમાં ઘોળાતો હતો, અને ‘હું અનાથ બાલિકા નથી, પણ મારા પિતા મારી આગળ જ છે,’ એમ લાગવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેને આનંદ થતો હતો.

ખરેખર એ હૃદયદ્રાવક અને કર્ણુરસપૂર્ણ દેખાવ હતો.

અહા ! એ હૃન્નરો દુષ્કૃત્યોથી દુષિત બનેલા મનુષ્યને, તેટલાજ-જલકે એથી પણ અધિક સદ્ગુણોથી વિભૂષિત એવી રમ્ય વ્યક્તિ

આલિંગન આપતી હતી ! એ શુદ્ધ પવિત્ર આલિકાનાં નિર્ભય અશ્રુ એ અધમ મનુષ્યનાં પાપને ઘોષ નાખતાં હતાં માનસિંગ પુનઃ સુઠરીના ચરણમાં પડ્યો.

“ બાપુ ! ઉઠો. ” થોડી વારે સ્વસ્થચિત્ત બનીને સુઠરી બોલી :
“ પોતાની પુત્રીના ચરણમાં પડવું એ ઉચિત નથી. ”

“ સુઠરી ! હું તારી-મારી પુત્રીની ક્ષમા માગું છું ! મેં તારી આલ્યાવસ્થામાં તારી તદ્દન ઉપેક્ષા કરી-તને નીચ મનુષ્યોના હાથમાં સોંપી ! ”

“ બાપુ ! તમારા અપરાધ ગહન છે એ વાતની હું ના કહી શકતી નથી. પણ પરમેશ્વર કર્ણાનિધાન છે. તમારા પશ્ચાત્તાપ તરફ તે લક્ષ આપશે-તમારા સર્વ અપરાધોની તે ક્ષમા આપશે. ”

“ બેટા ! તારા આ શબ્દો શ્રવણ કરીને મને એવી જ એક સચ્છીલ અબળાનું સ્મરણ થાય છે. તેણે જ મને કુમાર્ગમાંથી પરાવ્રત કર્યો છે. ” સુનંદાનું સ્મરણ થવાથી માનસિંગ બોલ્યો.

“ ઉઠો, બાપુ ! ઉઠો. તમે મારી સામે આ પ્રમાણે ક્રોધ એ મને ઠીક લાગતું નથી. ” સુઠરી બોલી. માનસિંગના પ્રસ્તુત લાપણ તરફ તેનું લક્ષ ન હતું.

“ બાલે ! હું તારી આજ્ઞા માન્ય કરું છું. પણ તારા પિતાને તું મનમાં શાપ તો આપતી નથીને ? તારા મૃદમાં પ્રવેશેલા અધમ મનુષ્યની તું મનમાં નિંદા તો કરતી નથીને ? ખરેખર તું મને અંતઃકરણમાં શાપ દેતી જ હોવી જોઈએ ! તે મારા કાન ઉપર પડે તે પહેલાં જ મારે અહીંથી નિકળી જવું જોઈએ ! ”

“ બાપુ ! તમે તમારી પુત્રીને હજી પૂર્ણપણે ઓળખી શક્યા નથી. તમે પૃથ્વીતલના દુષ્ટ મનુષ્યો પૈકી અધમાધમ મનુષ્ય હો

પણ હું તમને લેશ પણ દોષ દેનાર નથી ! તમે મારા જનક છો—
અને મારી જનનીનો તમારા ઉપર મનસ્વી પ્રેમ હતો એ પણ
મને માલૂમ છે. મારે માટે એટલું જ બસ છે—એથી વિશેષની મારે
જરૂર નથી—તમારા તરફની મારી પૂજ્ય બુદ્ધિમાં લેશ પણ ઘટાડો
નહિ થાય. ”

“ તારા કથનથી એમ લાગે છે કે હવે હું મારું જીવન સુખમાં
નિર્ગમન કરી શકીશ,—એમ જ તું ધારે છે ! પણ હું ગુન્હેગાર છું—
ખૂનનો આરોપ મારા ઉપર સાબિત થયેલો છે—તારા પતિએ મને
કાળના સુખની સમીપ જ પહોંચાડ્યો છે—અને આ ઘડીએ પોલિસના
માણસો મારી શોધ-ખોળ કરી રહ્યાં હશે, એ બધું તું બૂલી જ
ગઈ હો, એમ જણાય છે. ” એ પ્રમાણે માનસિંગે પોતાનાં સર્વ
સંકટો સુંદરીની નજર સામે ઉપસ્થિત કર્યાં.

“ નહિ, કદી પણ નહિ. ” પિતાના કંકમાં પુનઃ હસ્ત બં-
રવતી સુંદરી બોલી : “ ભેઉં છું કે તમને કાણ પકડી જવાની
છાતી ચલાવે છે ! હું તમને મરણ દેનાર નથી—તમારે જીવવું જન-
મએ—હજી તમારે પશ્ચાત્તાપથી તમારા અંતરને નિર્મળ કરવાનું છે—
તમે તમારી પુત્રીના સહવાસમાં બાકી રહેલું જીવન સુખેથી નિર્ગમન
કરો. હું મારા પતિને શરણે જઈશ—તેમની કરુણાની યાચના કરીશ—
તેમનો મારા ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ છે—મારા પિતાને મૃત્યુ સુખમાં નાખીને
તે મારા ઈલેક્ટ્રિક સુખનો કદી પણ અંત લાવશે નહિ ! ”

પોતાની પુત્રીને વતસલતા પૂર્વક હૃદય સાથે ચાંપીને તેના
સુખકમલ પર આનંદાશ્રુ ખેરવતો માનસિંગ બોલ્યો : “ ઉદાર
અંતઃકરણની બાલિકા ! ત્યારે તું મારા જેવા નિરાશ્રિત મનુષ્યનો
ત્યાગ તો નહિજ કરે ! ”

“ મારા પિતાનો હું ત્યાગ કરું ? ” એ કહ્યના જ ભીતિપ્રદ સામવાથી ચમકીને સુંદરી બોલી: “ નહિ દુઃખથી શેકાઈ રહેલા મારા પિતાના અંતઃકરણને હું કદી પણ નહિ ડહામું ! તમે અપરાધી હો.-ચૂંહેગાર હો, તોપણ હજી પશ્ચાતાપના યોગે પાપક્ષાલન કરી શકો તેમ હો. હવેથી તમે આજ મકાનમાં રહેજો; અને અહીં પણ જો તમારા ઉપર સંકટ આવવાનો સંભવ જણાશે તો અમે તમારે માટે દેશાંતર કરીયું. મારા પતિનો મારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે, એ મેં તમને જણાવ્યું છે. એટલે તે મારી વિનતિ અનુસ્ય માન્ય કરશે. મેં દ્વિતીયદંડના વિષયમાં એક-બેયાર તેમને કેટલીક હકીકત જણાવી હતી. પણ માનસિંગ અને દ્વિતીયદંડ એ બન્ને એકજ છે એવો તો તેમને સંશય સુદ્ધાંત નથી. જો એ વાત તેમના જણવામાં હોત તો તે પોતાની પત્નીના પાસકને ફાંસીએ લટકાવવાનો પ્રયત્ન બિલકુલ કરત નહિ એવી મારી ખાત્રી છે. ”

“ તારા જેવી સદ્ગુણી સુશીલ બાલિકા મારા માટે ભગ્નામણ કરવાને તત્પર હોવાથી મારી ખાત્રી છે કે તે જરૂર મારા ઉપર દયા કરશે. પણ આ મકાનમાં તો હું કદી પણ રહેનાર નથી. તારા પતિના મુખ સામે મસ્તક ઊંચું કરીને જોવાનું મારામાં વૈર નથી. વળી તારે ખાતર તે મને ક્ષમા કરશે તોપણ સ્વાભાવિક રીતેજ તેનું હૃદય મારો તિરસ્કાર કર્યા કરશે. સુંદરી ! હજી તને જગતનો અનુભવ નથી. પુરુષોના અધમ મનોવિકારની પિછાન તારા જેવા શુદ્ધ અને પવિત્ર અંતઃકરણને ક્યાંથી હોય ! તું ઔદાર્ય અને સદ્ગુણની કેવળ ભૂતિજ છે ! ”

“ પણ તમને મારા પતિદેવનો પ્રયોગિત પરિચય નથી. ” સુંદરી સ્મિત કરતી બોલી: “ આજ સુધી તે એમજ માનતા કે

તમાગે અને મારો કશો પણ સંબંધ નથી. એથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમણે પોતાના પિતાના ખૂતીને તેના કૃત્યનો બદલો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એમાં કશું પણ અનુચિત કર્યું નથી. તેમની પરિસ્થિતિમાં બીજું કાંઈ હોત તો તેણે પણ એવુંજ વર્તન દાખવ્યું હોત. પણ જ્યારે હું તેમના ચરણમાં પડીને ‘તમે જેને તમારો હાડવૈરી સમજો છો તે મારો પિતા છે,’ એમ કહીશ અને ‘મારા સુખની લેશ માત્ર પણ ચિંતા કરતા હો તો મારા પિતાને બચાવો,’ એથી વિનંતિ કરીશ; તે વખતે તેમના ઉદાર હૃદયની પરીક્ષા કરવાની તક તમને પ્રાપ્ત થશે.”

“ હથ્થરકૃપાથી તું કહે છે તે જ પ્રમાણે બધું બનો. ” માનસિંગ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો: “ મુંદરી ! આજપર્યંત મેં જે અનેક દુઃખો સહન કર્યા છે તેનો બદલો મને આ ક્ષણે પ્રાપ્ત થયેલા સુખથી મળી રહ્યા હોય એમ મને લાગે છે ! કારાગૃહનિવાસ, બેઆબરૂ, હાલહવાલી, એ બધું હું આ ઘટિકાએ વિસરી ગયો છું. જે તારા પ્રયત્નમાં તને મશ નહિ મળે, અને તારો પતિ પોતાનું કર્તવ્ય માનીને કદાચ મને પોલિસ-અધિકારીને સ્વાધીન કરશે, તો પણ હું હવે સુખેથી પ્રાણુલાગ કરીશ. કેમકે મારા મૃત્યુ માટે શોક કરનાર એક વ્યક્તિ મારી પાછળ છે એ જ્ઞાન મારા અંતઃકરણમાં રહેશે. ”

“ આપુ ! એવા બીતિજનક ચિત્રની કલ્પના ન કરો ! તેઓ કદાચ તમને પોતાના ગૃહનો લાગ કરવાનું કહેશે; પરંતુ પોલિસને સ્વાધીન તો નહિ જ કરે. કેમકે મારાથી મારો પિતાના નિંબ મૃત્યુનું દુઃખ સહન થઈ શકશે નહિ ! બધું ઠીકજ થઈ જશે એમ માની લ્યો. આપણે બન્નેએ મળીને કરેલી વિનંતિની તે અવહેલના નહિ કરે ! ”

મુંદરી ઉપયુક્ત શબ્દો ઉચ્ચારતી હતી તેજ વખતે બગીચાનો દરવાજો ખોલીને હિંમત અપાટથી અંગણ તરફ આવતો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

પ્રકરણ ૫૬ મું.

ક્ષમા ધીરસ્ય મૃણમ્ ।

શ હેરમાં ગયા પછી હિંમતને માલુમ પડ્યું કે માનસિંગ તુરં-
ગમાંથી પસાયન થઈ ગયો છે. તે તત્કાળ મકાન તરફ પાછો
આવવાને નિકળ્યો. રસ્તામાં તેને તેનો નોકર મળ્યો. તેની
ગભરાયેલી મુદ્રા જોઈને તે બોલ્યો: “કેમ ? આટલો અંધા ગભરાઈ
કેમ ગયો છે ?”

“આપ સહવારે બહાર ગયા ત્યારપછી એક અનુભવો મનુષ્ય
અનુભવો હતો.” નોકરે ગભરાયેલા સાદે જવાબ આપ્યો.

“એ મનુષ્ય કાણ હતો ?”

“તેણે વિચિત્ર વેશ ધારણ કર્યો હતો, અને બાઈસાહેબ પાસે
કાંઈ કામ છે એમ તે કહેતો હતો.”

“વાર પછી ?”

“મેં તેને બાઈસાહેબને મળવાની પરવાનગી આપી.” નોકરે
ખિદતાં ખિદતાં કહ્યું.

“ પછી શું થયું ?” હિંમત અત્યંત ત્વરાથી બોલ્યો.

“ પછી-સાહેબ !-મને તેનું વર્તન રહેજ ચમત્કારિક લાગવાથી અને તેની મુદ્રા કાવરી ખલાવરી દેખાવાથી, હું પણ તેની પાછળ પાછળ મેડી ઉપર ગયો અને-અને-બાઇસાહેબ સાથે થતું તેનું ભાષણ સાંભળવાને દિવાનખાનાની બહાર છૂપાઈને બિંબો રહ્યો. પણ એ મારે મને ક્ષમા કરશોને ?” નોકર ગભરાઈને બોલ્યો.

“ હા-હા; મહેરબાની કરીને મને બધી લખીકત બરાબર કહે એટલે થયું. એ માણસ મારો ઓળખીતો હતો કે શું ?”

“ એ જ હું આપને કહું છું. હું બારણા પાસે સાંભળતો બિંબો રહ્યો. તે માણસે બાઇસાહેબને પોતાનું નામ જણાવ્યું. ”

“ તેનું નામ શું ?”

“ માનસિંગ !”

“ શું ? ખૂતી, લૂટારા માનસિંગ મારા મકાનમાં ? જન-ન, તું જલ્દી ફોજદાર સાહેબને બાબર આપ કે તેઓ પોલીસના માણસોને લઈને આવી પહોંચે. હું ઘેર જઉં છું. તે પુનઃ મારા પંજમાં સપડાયો એ પણ એક સફલાબ જ !”

હિંમતને દિવાનખાનામાં આવેલો જતાં જ ‘ મારા બાપ ઉપર દયા કરો ’ એવી પ્રાર્થના કરવાને મુંઢરી ઉઠી. પરંતુ એટલામાં માનસિંગનો હાથ પકડીને હિંમત બોલ્યોઃ “ નીચા મારા જ મકાનમાં આશ્રય માગવાને આવ્યો એ તેં બહુ જ ઉત્તમ કર્યું ! તું હવે બરાબર મારા પંજમાં સપડાયો છે. જોઉં છું કે હવે તું કેવોકે ખાસી છૂટે છે !”

“ પ્રાણનાથ !” મુંઢરી બોલો પાશરતી બોલી.

“ તું તેને મારે બધામણુ ન કરીશ. ” હિંમતે જવાબ આપ્યો.

“હોડો, એને હોડો!” સુંદરીએ ગદગદિત કરી કહ્યું.

“કદી પણ નહિ!”

“તમારી પત્ની ચરણમાં પ્રાર્થના કરે છે!”

“પણ એણે મારા પિતાનું ખૂન કર્યું છે!”

“તોપણ શરણે આવેલા મનુષ્યનો ધ્વજ કરવો એવું નથી.”

સુંદરીએ કહ્યું: “અને એ તેનાં પાપકર્મોનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે.”

“અરે મૂર્ખા! એ બાપતો વચ્ચાર જ શમાટે કરે છે? એ અધમ મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ કેવો હોય છે તેનું સ્વપ્નમાં પણ લાગે નથી.” હિમ્મત મંત્રમ હાર્યો બોલ્યો.

“પણ મારી વિનંતિ તો એકવાર સંભળ્યા હો.”

“તારી વિનંતિ નિરર્થક છે.”

“‘હું તારા ઉપર પ્રેમ કરીશ અને સદંતર તારા સુખનો જ વિચાર કરીશ,’ એવી તમે પ્રતિજ્ઞા નથી લીધી?” સુંદરી બોલી. માનસિંગ સાથેનો પેતાનો સંબંધ એકદમ પ્રકટ કરવાનું તેનામાં ધૈર્ય ન હતું.

“સુંદરી! તારા સુખને ખાતર હું મારો પ્રાણ આપવાને તૈયાર છું. પણ મારા પિતાનું પ્રેત પ્રત્યક્ષ મારી સમક્ષ હાજર થઈને ‘મારું ખૂન કરનાર આ નીચને તેના કૃત્યનો સંપૂર્ણ બદલો આપ’ એવી મને આજ્ઞા કરે છે! હુદૂની બાંધિકા! તારા ઉપર એણે કર્યું જાદુ કર્યું હશે. તેના થોડે જ તું મારી પાસે તેને માટે કંઈકની યાચના કરે છે.”

“મારું કથન બરાબર ધ્યાન આપીને શ્રવણ કરી હો.” હું બધું તમને જણાવીશ.” સુંદરીએ કહ્યું.

“પણ તારી વિનંતિનો કશો ઉપયોગ થનાર નથી એ મેં

તને કશું છે. હું આ મનુષ્ય ઉપર કદી પણ દયા કરનાર નથી. મારે તું નિરર્થક ભલામણ ન કરીશ. ”

“ એ કાણુ છે એની તમને માહિતી નથી. ” સુંદરી આવેશ પૂર્વક બોલી.

“ તને પણ એ બરોબર માલુમ નહિ હોવાથી જ તું મધ્યસ્થી કરે છે ! ”

“ મને બરોબર માલુમ છે. તમે તેના ઉપર ક્ષમા ખારણુ કરો. હું બોળા પાથરું છું. ”

“ તે કાણુ છે કે હું તેના ઉપર દયા કરું ? ”

“ કાણુ ? પ્રાણુનાથ ! એ મારો જનક છે ! ” સુંદરી મદમદિત બનીને બોલી.

“ શું તારો જનક ! ” હિમ્મત આશ્ચર્યથી છક્ક બનીને બોલ્યો. તેણે માનસિંગનો હાથ ઓડી દીધો. તે હત્તબળ બનીને નજીકમાં પડેલી એક આરામ ખૂરસી પર પડ્યો.

“ ઈશ્વર મારા ઉપર ક્ષમા કરો ! ” બન્ને હાથવડે મુખ છપાવી રાખીને થોડી વારે તે બોલ્યો : “ સુંદરી ! તારા બાપે મારા પિતાનું ખૂન કર્યું છે, અને હવે હું તારા બાપનો વધ કરું છું ! ”

“ ના-ના ! ” સુંદરી ખૂબ પાડીને બોલી : “ તેમનો વધ માથ એવું ન કરશો-તેમને સરકારી માણસોને સ્વાધીન ન કરશો-મને વચન આપો-તેમને ફાંસીએ લટકાવીશ નહિ, એવું મને વચન આપો. ”

“ હાય ! દુર્દૈવ ! સુંદરી ! હું પોલિસ-અધિકારીને આ બાબતની વરધી આપી ચૂક્યો છું. આપણા નોકરે તમારી વાત છપા-ઇને સાંભળી હતી. માનસિંગનું નામ પણ સાંભળ્યું હતું. એ

કીકત તેણે મને જણાવવાથી મેં તેને ફાળદાર પાસે બોલ્યો છે.
 ૧૪૬૨ માણસોને લઈને તારા આપને પકડવાને આવતો જ હશે”

“શું કહ્યો છે? મારો સર્વ નાશ થયો!” માનસિંગ ગાલ-
 ની માફક બોલ્યો.

“આવવા લો! પોલીસ આવે તો પણ શી હરકત છે?”
 પાતાના આપને બાઝી પડીને સુંદરી બોલી: “તેમની શી વિશાદ
 કે તેઓ મારા પિતાના અંગનો સ્પર્શ કરો શકે?”

“હવે એક ક્ષણ માત્ર પણ આપણે વ્યર્થ ગૂમાવવી જોઈએ
 હિ.” માનસિંગનો પ્રાણ બચાવવાને ઉત્સુક બનેલો હિમ્મત
 બોલ્યો: “કેમકે પોલીસ હમણાં જ અહીં આવી પહોંચશે.”

પાતાના કદા રીંચેને પોતાનું સંરક્ષણ કરવા માટે તૈયાર થયેલો
 તેણે માનસિંગનાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. તે બોલ્યો: “હિમ્મત-
 ૧૪૬૩! તમે મારી એક મિત્ર પ્રમાણે ચિંતા કરો છો એ કેટલું
 માથું! તમારો આ મારા ઉપર મહાન ઉપકાર છે!”

સુંદરીએ તુરત એક પ્યાલામાં ગરમ દુધ લાવીને પાતાના
 આપને આપ્યું! હિમ્મતે પણ કેટલીક સોનામહોરો તેના
 ખીસામાં નાખી.

“સુંદરી! હવે તને સુખી કરો. જે આ વખતે હું સૂર્ય-
 પુરની હદમાંથી સુરક્ષિતપણે બહાર જઈ શકીશ તો પછી બનિષ્પમાં
 મારાં નવીન દુષ્કૃત્યની હકીકત તારા કાન ઉપર નહિ આવે. હું
 મારું બાકીનું આયુષ્ય પશ્ચાત્તાપ અને હૃદયપ્રાર્થનામાં શાંતપણે
 ગાળીશ.”

“બાપુ! તમે પતીતપ્રવૃત્તિ ગંગાજીને તીરે કાશીમાં જઈને
 રહે. વારંવાર પત્ર લખીને કુશળ સમાચાર જણાવતા રહેજો.”

મુંદરી બોલી: “ ભવિષ્યમાં તમારા પુનઃ મેળાપનો સુયોગ પ્રાપ્ત થશે, એવી મને આશા છે. ”

“ દીકરી ! તું જરી પણ ચિંતા ન કરીશ. હું ગમે તેટલો દૂર હોઈશ તો પણ મને તારૂં કદી પણ વિસ્મરણ થનાર નથી. ”

એજ ક્ષણે અગીઆનો દરવાજો જોરથી ઉઘડવાનો અવાજ મંભળાયો. હિમ્મત ચમક્યો અને બોલ્યો: “ આવ્યા-પોલિસના માણસો આની પહોંચ્યા. ”

“ બાપુ ! જલ્દી કરો-જલ્દી કરો. ” એમ કહેતી મુંદરી પાછલા દાદરે થઈને માનસિંગને નીચે લઈ ગઈ અને બંગલાનું પાછળનું દાર બોલીને તેણે પોતાના પિતાને સુરક્ષિતપણે બહાર કાઢ્યો. પુનઃ તુરત દાર અંધ કરીને તે ભાંધી ચાલી ગઈ.

એ વખતે ફોજદાર જ્યાં હિમ્મત બેઠો હતો તે દિવાનખાનામાં આવ્યો. “ એ નીચ ક્યાં છે ? ” તેણે હિમ્મતને પ્રશ્ન કર્યો.

“ ફોજી ક્યાં છે ? ” હિમ્મતે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ માનસિંગ ! ”

“ એ તો અહીં નથી. ”

“ પણ તમારા નોકરે જ તમારા કહેવાથી માનસિંગ આ બંગલામાં હોવાની મને આતમી આપી હતી. ”

“ હા-એ વાત ખરી છે. પરંતુ હું અહીં આવ્યો તે પહેલાંજ એ પલાયન થઈ ગયો. ” હિમ્મતે ઉત્તર આપ્યો.

“ તે કઈ બાળુ તરફ ગયો ? ” ફોજદારે પૂછ્યું.

“ મને ચાક્રસ ખબર નથી. પણ મારી પત્નીએ તેને દક્ષિણ દિશા તરફ જતો જોયો હતો-હું ધાડું છું કે લીલાપુરના રસ્તા તરફ ગયો હશે. ”

“ આ હકીકત તમારા બહુવામાં આવી કે તદ્દકાળ તેની ખાતમી અમને આપવાની જરૂર હતી. ” એમ કહીને ફોજદાર પોતાના માણસો સાથે લાંથી ચાલ્યો ગયો. તેણે એક જમાદાર તથા ત્રણ માણસોને લીલાપુરના રસ્તા તરફ મોકલી આપ્યા. કેમકે હિંમતના કથન ઉપર તેને અણવિશ્વાસ લાવવાનું કારણ ન હતું.

પોલીસના માણસો જંગલમાંથી ચાલ્યા ગયા ત્યાં સુંદરી બોલી: “ હાશ ! હવે મારા આપુનો પ્રાણ બચ્યો ! ”

“ હા, તેના ઉપર આવેલો નિંદ્રા મૃત્યુનો ભય ટળ્યો ! ” હિંમત બોલ્યો:— “ હવે કરે ને માનસિંગે છુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારેલા પશ્ચાત્તાપના માર્ગ પર તે સ્થિર રહે ! ”

“ રહેશેજ ! ” સુંદરી બોલી: “ પણ એ માટે તેમણે ખરે આભાર તમારોજ માનવાનો છે ! અને હું પણ તમારો એ ઉપકાર કદી પણ ભુલનારી નથી. ”

“ વાહ ! ” એમ કહીને હિંમતે તેને દ્રઢ આલિંગન આપ્યું અને તેના સ્મિતભર્યાં આંખને ચુંગનથી મુદ્રાંકિત કર્યા.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

ઉપસંહાર.

હિ ભત અને સુંદરીની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. માનસિંગ સુરક્ષિતપણે
 બનારસ પહોંચી ગયો. ત્યાં જઈને તેણે પરમહંસની સ્થિતિ
 ધારણ કરી અને જ્ઞાનાનંદ નામ ધારણ કરીને તે મણિ-
 કલ્પિકાના ઘાટ ઉપર આવેલા ગૌમઠમાં જઈને રહ્યો. તેણે અનેક નામો
 બદલ્યાં હતાં; પણ આ છેલ્લું નામ બદલવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ.
 તે ગૌમઠના સન્યાસીઓની સેવા કરતો, મધરપ્રાર્થના કરતો અને
 તન-મન-ધનથી અનાથોને સહાય કરવામાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન
 કરતો. ખર્ચ સુખ કે ખરો આનંદ તો તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. પરંતુ
 તેનું ચિત્ત શાંત રહેતું હતું ખર્ચ. ગીરધરલાલ હિંમતલાલની મારફત
 દર સાલ એક હજાર રૂપિયા મોકલતો. હિંમતલાલ અને સુંદરી
 પણ તેટલી જ રકમ પોતાના તરફથી મોકલતાં હતાં. તેમની વચ્ચે
 પત્રવ્યવહાર પણ ચાલુ હતો. માનસિંગનાં પત્રોની પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ
 બાપા પરથી તેના સદ્વર્તન વિષે તેમની ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી.

તેણે કાશીનિવાસ કર્યા બાદ ૭ વર્ષ પછી સુંદરીને એક
 રોજ એક પત્ર મળ્યો. તેના પર બનારસ સીટીની છાપ હતી. પણ કવર
 ઉપરના અક્ષરો જણીતા ન હતા. એ કવર જોતાં જ પોતાનો પિતા
 મૃત્યુ પામ્યો હશે એવી શંકા તેના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવી; અને વસ્તુ-
 સ્થિતિ પણ તેવી જ હતી. ગૌમઠના મહંતે એ પત્ર લખ્યો હતો
 અને તેમાં માનસિંગના મૃત્યુની હકીકત જણાવી હતી. વિશેષમાં
 એમ પણ લખ્યું હતું કે—

“ કાશીવિશ્વનાથનું નામસ્મરણ કરતાં અને એ પરમ કૃપાળુ જોળા લાંબુ પોતાના સર્વ અપરાધો માફ કરશે એવા દ્રઢ વિશ્વાસને ધારણ કરતાં પરમહંસ જ્ઞાનાર્દે ચમદેવના મૃત્યુપ્રસાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. ”

એ પ્રમાણે જે સ્થળોએ માનસિંગે પોતાના આયુષ્યનો મોટો ભાગ લીધે કરવામાં, ધાડ પાડવામાં, લોકોને ફસાવવામાં, કારાગૃહના અધ્યક્ષને હેતરી તુરંગમાંથી નહાસી જવામાં, અને એવાં જ બીજાં સાહસો કરવામાં ગાળ્યો હતો તે સ્થળથી થણે દૂર ગંગાજીને તીરે ગૌમઠ જેવા શાંત સ્થળે તેણે દેહત્યાગ કર્યો.

ખરેખર ! પશ્ચાત્તાપ આત્મશુદ્ધિનું મહાન સાધન છે અને એજ પાપનું ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત છે !

* * * * *

ગીરધરલાલ શેઠે પત્નીસહ ચંદ્રમૌલેશ્વરમાં જ જીવનનિર્ગમન કર્યું. મૃત્યુપત્રમાં તે પોતાની તમામ મીલકત ધર્માદા કરતા ગયા હતા. તે પણ માનસિંગના મૃત્યુ પછી બીજેજ વરસે પરલોકવાસી થયા. પદ્માવતીએ વિધવા થયા પછી ‘ સુનંદા-આશ્રમ ’ સ્થાપીને કુમારિકા, સંધવા તથા વિધવાઓને સન્માર્ગે ચડાવવાના કાર્ય તરફ પ્રવૃત્તિ કરી. ચંદ્રબલાદૂર સુખસાગરની કુંવારી પુત્રી પણ યથા સમયે એક ગોઝ ગૃહસ્થ સાથે પરણી ગઈ હતી. રાવબલાદૂર અમુક સમય હિન્મતલાક્ષના મકાનમાં પોતાની પૌત્રી સાથે ગાળતા અને સુંદરીના પુત્રને પોતાના જોળામાં લઈને કહેતા : “ બાણ ! તું પણ તારી મા જેવો જ થજે, હો ! ”

ગીરધરલાલ શેઠે જે માણસને આશ્રય આપ્યો હતો તે જમાલ

થોડા દિવસમાં જ મરણને શરણ થયો હતો. ક્યામતને ક્લિષ્ણે તેના કર્મોની જે સજા થાય તે ખરી.

પરંતુ આપણે મી. ચંદ્રકાન્ત ચટપટીયાને ભૂલી જવા જોઈએ નહિ. માનસિંગ તરફથી બિલકુલ સમાચાર ન આવવાથી તેઓશ્રી ચિંતાતુર થતા હતા. તેવામાં વર્તમાનપત્રમાં માનસિંગ સૂર્યપૂરમાં પકડાયાની હકીકત તેમના જાણવામાં આવી. એથી પોતાના મિત્રને મુક્ત કરવાને માટે તે ચંદ્રનગરથી સૂર્યપુર આવવાને નિકળ્યા. પરંતુ ત્યાં આત્મા ત્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે એ તો પોતાની સહાય વગર જ પલાયન થઈ ગયો છે. ગામમાં તપાસ કરતાં તેમને કલાધરનો પત્તો લાગ્યો. કલાધર અને ચટપટીઆ એક ખીજાને પિજાનતા હતા. કલાધરે ચટપટીઆને અધી હકીકત જણાવી. હવે પુનઃ ચંદ્રનગરમાં નહિ જતાં અહીંજ નિવાસ કરવો એવા હેતુથી ચંદ્રકાન્ત સાહેબ ત્યાંના નિશાયરમંડળના સભ્ય થયા અને પોતાની વાફ-ચાતુરી તથા કૌશલ્યથી જેવટ તે મંડળના પ્રમુખ પણ બન્યા.

સમાપ્ત.

હાનવ નહિ પાણુ દેવ !

આ અદ્ભુત રસાત્મક, ચમત્કારિક, બેદી રહસ્યોથી ભરેલી, પ્રેમ શૃંગારથી ઉભારાઈ જતી નવીન નવલકથા ખાસ મંગાવો. રંગીન અને ફોટોગ્રાફિક સંખ્યાબંધ ચિત્રો. ૩૦૦ પૃષ્ઠ, ઉંચા કાગળ, પાકું સોનેરી પુકું, સચિત્ર કવર, મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦

છપાય છે !

નવીન.

છપાય છે.

વિલાયતી વનિતા વિક્રય.

વિલાયતમાં અને પરદેશમાં નવયૌવન સ્વરૂપવતી નિર્દોષ બ્રાજિકાએને યુક્તિપ્રયુક્તિથી ફસાવી, લાલચમાં લપટાવી, તેમના શિયળનો લંગ કરવામાં આવે છે, તેમની પાસે ફરજિયાત વેસ્માનુષ્ટિનો સ્વીકાર કરાવવામાં આવે છે, તેમને અનીતિના પથે ત્યાગવવામાં આવે છે તથા ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવેલા તેમના વેચાણથી કિંત્વ તેમના હલકા અનીતિમાન ધંધાથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેના ઉપર તાગડધીના કરનારા શરીર બદમાશો બહાર નવલશા હીરજી બનીને ફરે છે. તેનો તદ્દન સત્ય ચિતાર એક વિશ્વાસપાત્ર અંગ્રેજી નવલકથા અને અન્ય ગ્રંથોને આધારે આપ્યો છે. આ પુસ્તક દરેક સ્ત્રી પુરૂષે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. તેમાં આપેલા પ્રમંગો એટલા ભ્રમ્ય-ભેદક અને દિલ ઉશ્કેરનારા તથા ભેદ ભરખોથી ભરપૂર છે કે નવલકથામાં પણ આ ગ્રંથ જેવો પ્લોટ દ્રષ્ટિએ પડશે નહિ. અંકેકા પ્રમંગ પરથી અંકેકી નવલકથા બિની થાય તેમ છે. આ અદ્ભુત અને કંજુરસયુક્ત પુસ્તકને તૈયાર કરવાને ખાસ મોટું ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે. તે એટલા મોટેજ કે આગળ વધતી દુનિયાની આંતરિક સ્થિતિ વાચકો સન્મુખ રજુ કરી, તેમને એ પ્રકારના ભાવિલયનો ખ્યાલ આપેલો. ઉંચા કાગળ, પાકું સોનેરી પુઠું. સચિત્ર રંગીન કવર. પૃષ્ઠ લગભગ ૪૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૩.

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ.

સારાં અને સસ્તાં પુસ્તકો વેચનાર.

વડવાણ સીટી.

દાનવ નહિ પાણુ દેવ !

શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, કંઠશ્યામ, લયનાક આદિ નવરસ યુક્ત.

આ નવલકથાની રસિકતા, સુંદરતા અને મનોવેશકતાના સંબંધમાં વિશેષ લખવાની કશી પણ જરૂર નથી. એક સાધારણ સ્થિતિનો ખલાસી કેપ્ટન પદવીએ ચડતાં ઇર્ષ્યાળુ જનો તેના ઉપર રાજ્યપ્રોહનો આરોપ મૂકી, તેને કાળા કિલ્લામાં જન્મકદની સગ્ન ભોગવવા ફરજ પાડે છે. ખલાસીની પ્રિયતમાને તેનો પ્રતિરુપર્ધા પરણી જાય છે. કારાગૃહમાં ખલાસીને એક મંન્યાસીનો ચમત્કારિક રીતે મેળાપ થાય છે. બન્ને જણા તેમાંથી પલાયન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દરમિયાન મંન્યાસી મહારાજ ખલાસીને પોતાના જ્ઞાનનો લાલ આપી એક વિદ્વાન પુરુષ બનાવી દે છે. જે દિવસે ન્દાસવાની ગોડવણુ હતી તેજ રોજ મંન્યાસી મહારાજને અર્ધાંગવાયુ લાગુ પડવાથી એ ગોડવણુ પડી ભાંગે છે. ખલાસી પણ પોતાના ગુરુદેવ પ્રત્યે વફાદાર રહીને તેમનો ત્યાગ કરી, એકલો પસાર થઈ જતો નથી. છેવટે સ્વામીજીનું મૃત્યુ થતાં અજ્ઞા જોવી રીતે ખલાસી કારાગૃહમાંથી પલાયન થઈ ગયો. ગુરુ તરફથી મળેલા અધુરા પત્રને આધારે તે સુવર્ણદ્વિપ ઉપર ગયો. ત્યાં એક ભેદી યુદ્ધામાંથી તેને અનર્ગલ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું. એ દ્રવ્યની મદદથી તે પોતાના પર ઉપકાર અને અપકાર કરનાર દરેકને તેમનાં કૃત્યોનો અસરકારક બદલો આપે છે. આખી નવલકથા વાંચતાં સહજ રીતેજ વાંચકના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડે છે કે ‘આ દાનવ નહિ પણ દેવજ છે !’ પાકું સોનેરી પુંડું, ઉચ્ચ ઝેલ કાગળ, સુંદર રંગીન અને ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો—સચિત્ર કવર—પૃષ્ઠ ૩૦૦. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨૫

પુનર્જાલ ભગવાન પારેખ.

સારાં અને સસ્તાં પુસ્તકો વેચનાર—વડવાણ સીટી.

દક્ષિણનો વાઘ.

વીર, સુંગાર અને કર્ણારસથી ભરપૂર.

આ નવલકથામાં મહારાષ્ટ્રના પ્રાતઃ સ્મરણીય વીર શિવાજી મહારાજના સમયને લગતો એક અદ્ભુત ચિત્તાકર્ષક, મનોવેધક અને હૃદયભેદક, પ્લોટ રજુ કરવામાં આવ્યો છે. શિવાજી મહારાજને લગતી પ્રગટ થયેલી તમામ નવલકથાઓમાં આ સર્વોત્તમ છે એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. ભાપા રસિક અને સરળ હોઈ વાર્તાનો પ્લોટ અનેક રહસ્યોથી ભરેલો છે. તેને વધારે આકર્ષક બનાવવાને ખાસ સુંદર ફોટોગ્રાફીક ચુટી કાઢેલાં સંખ્યાબંધ ચિત્રા આપ્યાં છે. પાકું સોનેરી પુંકુ, ઉંચા કાગળ, ૫૪ સંખ્યા ૩૬૦ મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

• પુનઃપ્રાપ્ત ભગવાન પારેખ.

સારાં અને સસ્તાં પુસ્તકો વેચનાર
વઢવાણ સીટી.

વાંચવા લાયક નવલકથાઓ.

ચમત્કારિક ગુફા—ભાગ ૧—૨. (લેખક:—ચંદુલાલ જોશલાલ વ્યાસ.) આ અદ્ભુત

રસાત્મક નવલકથામાં બાળકમાં આવેલી નંદનવનની ચમત્કારિક ગુફાનો ભેદ ખૂલ્લો કરવાને લગતો રસિક, અને ભેદ ભરમથી ભરપુર ચિત્તાકર્ષક પ્લોટ આપ્યો છે. તેનું દરેક પ્રકરણ વાંચતાં છતાંસા વધતિ જાય છે. ભાષા સરલ અને પ્લોટ વીર તથા, સંગારરસના મિશ્રણ-વાળો છે. પહેલા ભાગની પ્રથમ આવૃત્તિ એકદમ ઉપડી જવાથી બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવી પડી છે. તેમાં એક રંગીન અને ચાર ફોટોગ્રાફીક ચિત્રો—પૃષ્ઠ ૩૭૫—સચિત્ર રંગીન કવર. બીજા ભાગમાં ચાર ફોટા ચિત્રો. પૃષ્ઠ ૪૨૫, કાગળ ઊંચા, પાકાં સોનેરી પુઠાં, દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

પંચાસરનો જયશિખરી—ભાગ ૧—૨. (લેખક:—ચંદુલાલ જોશલાલ વ્યાસ)

પંચાસરપતિ જયશિખરીના સમયને લગતી ઐતિહાસિક નવલકથામાં વેદધર્મિ, અને ઔષધધર્મિ રાગઓ વચ્ચેનાં ધર્મયુદ્ધ તથા રાન્ય ખટપટને લગતો મનોવેધક ચિતાર આપેલો છે. વ્યાસનારાયણના મંદિરમાં જૂતનો ભેદ, જયશિખરી અને વિરધ્વજની સાહસિકતા, ભદ્રેશ્વરીના ભેદી મંડળની ભયંકરતા, એક શીકારી જ્ઞાનનું પરાક્રમ, તેના નાયક વીરભદ્રની વફાદારી, વીરધ્વજ અને વિમળદેવીનો પ્રેમપ્રસંગ, સરી ક્ષત્રાણીયોની કાર્યદક્ષતા. બન્ને ભાગ જુદા, પાકાં સોનેરી પુઠાં, ઊંચા કાગળ, પ્રથમ ભાગમાં એક રંગીન અને ત્રણ ફોટોગ્રાફીક ચિત્રો—પૃષ્ઠ ૨૫૦ મૂલ્ય. રૂ. ૨. બીજો ભાગ—પાંચ ફોટોગ્રાફીક ચિત્રો—રંગીન સચિત્ર કવર પૃષ્ઠ ૩૭૫ મૂલ્ય રૂ. ૩.

વિચિત્ર પ્રેમ પંખિણી—

(લે. યુનીસાલ વર્ષમાન શાહ. પ્રેમ દૃષ્ટિપર મુક્તી નવયૌવન પંખિણી—આ નવલકથાની નાયિકા ખરેખર વિચિત્ર અને વિલાસપ્રિય છે. ક્ષણે ક્ષણે તે વાંચકોને પ્રેમપાશમાં લુપ્ત બનાવી દે છે. ભાષાની રસિકતા અને પ્લોટની ગુંથણીને માટે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. હિંચા કાગળ, દલદાર કદ, પાકું સોનેરી પુંકું, સુંદર સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

પ્રેમની ખુમારી—

આ ખંગાળાની ઐતિહાસિક નવલકથામાં દિલ્હીના સમ્રાટ જહાંગીર બાદશાહના સમયનો પ્લોટ છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી પ્રેમ શૃંગાર છલોછલ ઉભરાઈ રહેલો છે. વાર્તાનું વસ્તુ મનોહર અને હૃદયગમ છે. એકવાર હાથમાં લીધા પછી છોડતી ગમશે નહિ. હિંચા કાગળ, દલદાર કદ, પાકું સોનેરી પુંકું. સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂપિયા. ૨-૮-૦

આસામપર હલ્લો—

(સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા.) [ખીજી આશ્રિતિ.] આસામ (કામરૂદેશ)ના રાજાએ પોતાની રાણી અને પ્રધાન પુત્ર વચ્ચેના અનિષ્ટ સંબંધના બ્હેમથી પ્રધાનપુત્રનો ઘાત કરવાથી આસામ ઉપર આવી પડેલી ભયંકર આફતનો આ નવલકથામાં ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રધાન પુત્ર તથા તેના પિતાનું પવિત્ર જીવન, પ્રધાન પુત્રની સાખ્યા સતિ આંતી પતિસેવા અને છેવટે છંછેડાયેલા પ્રધાનની વૈરાગ્યતા ઉપદેશક પ્રસંગો પૂરા પાડે છે. કથા અત્યંત રસિક અને હૃદયભેદક છે. તેમાં ત્રણ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો પણ આપેલાં છે. આસામના ઇતિહાસની આ નવલકથા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમજ છે. પાકું સોનેરી પુંકું. હિંચા કાગળ. ૫૪ સંખ્યા ૨૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

પુંબલાલ ભગવાન પારેખ.

સારાં અને સારાં પુસ્તકો વેચનાર—વડવાણ સીડી.

